

САЛЫҚ ЗИМАНОВ 100 ЖЫЛ

«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: ҒАЛЫМ, АЗАМАТ,
МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ»

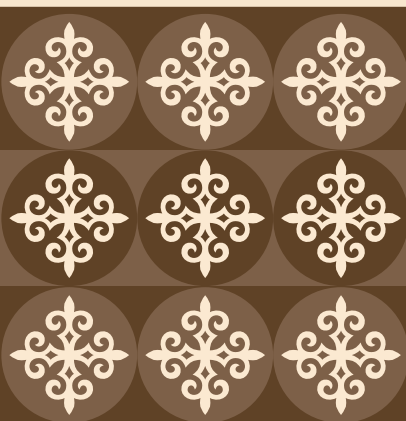
Республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференцияның материалдары

Нұр-Сұлтан, 19 ақпан 2021 ж.

«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: УЧЕНЫЙ, ГРАЖДАНИН,
ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ДЕЯТЕЛЬ»

Материалы республиканской
научно-практической конференции

Нур-Султан, 19 февраля 2021 г.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

**«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, МЕМЛЕКЕТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ»**

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары
Нұр-Сұлтан, 19 ақпан 2021 ж.

**«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: УЧЕНЫЙ, ГРАЖДАНИН, ОБЩЕСТВЕННЫЙ
И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ»**

Материалы республиканской научно-практической конференции
Нур-Султан, 19 февраля 2021 г.

**РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**

Төраға (Председатель):

Сыдықов Е.Б., ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор
мүшелері (члены):

Оңғарбаев Е.Ә., заң ғылымдарының докторы, профессор
Мерзадинова Г.Т., техника ғылымдарының докторы, профессор
Қозыбаев И.М., тарих ғылымдарының докторы, профессор
Сматлаев Б.М., заң ғылымдарының докторы, профессор
Нұрмағамбетов А.М., заң ғылымдарының докторы, профессор
Тлепина Ш.В., заң ғылымдарының докторы, профессор
Сембекова Б.Р., заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Сақтағанова И.С., заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Бас редактор (Главный редактор):

Абдрасулов Е.Б., заң ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты редакторлар (ответственные редакторы):

Дауталиев Қ.Н., заң ғылымдарының кандидаты

Женисов С.К., заң ғылымдарының магистрі

Салық Зиманов: ғалым, азамат, мемлекет және қоғам қайраткері: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары / Абдрасулов Е.Б., Дауталиев Қ.Н., Женисов С.К. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 242 б.

Салық Зиманов: ученый, гражданин, общественный и государственный деятель: материалы республиканской научно-практической конференции. / Абдрасулов Е.Б., Дауталиев Қ.Н., Женисов С.К. – Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2021. – 242 с.

ISBN 978-601-337-529-8

Жинақта 19 ақпан 2021 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткен «Салық Зиманов: ғалым, азамат, мемлекет және қоғам қайраткері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жарияланып отыр.

Басылым ғылым және тәжірибе қызметкерлеріне, оқытушыларға, PhD докторанттар мен студенттерге, сондай-ақ ҚР ҰҒА академигі С.З. Зимановтың мұрасына қызығушылық танытқан жалпы жұртқа арналады.

В сборнике представлены доклады и выступления участников Республиканской научно-практической конференции «Салық Зиманов: ученый, гражданин, общественный и государственный деятель», состоявшейся в Евразийском национальном университете имени Л.Н.Гумилева 19 февраля 2021 года.

Издание адресовано научным и практическим работникам, преподавателям, PhD докторантам и студентам, а так же для всех, кто интересуется наследием академика НАН РК С.З.Зиманова.

ӘОЖ 340
КБЖ 65

ISBN 978-601-337-529-8

© Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021
© ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2021

Мазмұны Содержание

<i>Предисловие к материалам республиканской научно-практической конференции.....</i>	6
--	---

1-бөлім. Конференция қатысушыларына арналған құттықтаулар Часть 1. Приветствия участникам конференции

<i>Тоқаев Қ.К.</i>	Қазақстан Республикасы Президентінің құттықтау сөзі.....	11
<i>Тогжанов Е.Л.</i>	Қазақстан Республикасы Премьер-Министрі орынбасарының құттықтау сөзі.....	12
<i>Мәми Қ.Ә.</i>	Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі Төрағасының құттықтау сөзі.....	15
<i>Асанов Ж.Қ.</i>	Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының құттықтау сөзі.....	16
<i>Дәуленов М.М.</i>	Қазақстан Республикасы Білім және ғылым вице-министрінің құттықтау сөзі.....	18
<i>Бекетаев М.Б.</i>	Қазақстан Республикасы Әділет министрінің құттықтау сөзі.....	20
<i>Құл-Мұхаммед М.А.</i>	Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты депутатының құттықтау сөзі	22
<i>Жұрынов М.Ж.</i>	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Президентінің құттықтау сөзі	24
<i>Абдолла С.Ж.</i>	Қазақстан Республикасы Судьялар одағы Төрағасының құттықтау сөзі.....	26

2-бөлім. Ғылыми баяндамалар Часть 2. Научные доклады

<i>Сыдықов Е.Б.</i>	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ Басқарма төрағасы-ректорының кіріспе сөзі.....	30
<i>Сұлтанов Қ.С.</i>	Академик Салық Зимановтың заңшығарушылық қызметке қосқан үлесі.....	32
<i>Абдильдин Ж.М.</i>	Салық Зиманов – выдающаяся целостная личность.....	33
<i>Сабикинов С.Н.</i>	Академик С.З. Зиманов - выдающийся учёный-юрист современности, основатель юридической науки и юридического образования Казахстана.....	36
<i>Алимбеков М.Т.</i>	Ұлағатты ұстаз туралы сөз.....	38
<i>Дулатбеков Н.О.</i>	Салық Зиманов мұрасының өміршеңдігі туралы.....	42
<i>Шапақ У.</i>	Салық Зимановтың конституциялық құндылықтар туралы көзқарастары.....	44
<i>Сәрпеков Р.Қ.</i>	Өнегелі өмір.....	46

<i>Ударцев С.Ф.</i>	Академик С.З. Зиманов: основные направления научных исследований (из истории юридической науки).....	50
<i>Нурғалиева Е.Н.</i>	Положение наемных работников на предприятиях с иностранными инвестициями.....	56
<i>Тлепина Ш.В.</i>	Труды академика Зиманова С.З. как мировоззренческая и методологическая основа историко-правовых исследований.....	61
<i>Абдрасулов Е.Б.</i>	Вопросы национальной государственности и государственного суверенитета в политико-правовых воззрениях академика С.З. Зиманова.....	74
<i>Нурмагамбетов А.М.</i>	Академик С.З.Зиманов о проблемах государственности в истории Казахстана.....	80
<i>Ахпанов А.Н.</i>	Компаративно-правовое исследование свидетельского иммунитета.....	84
<i>Ибрагимов Ж.И.</i>	Академик С.Зимановтың билер соты туралы идеялары.....	88
<i>Шангирбаева Б.Ю.</i>	Свобода выражения мнения в кочевой цивилизации казахов. Некоторые взгляды академика С.З. Зиманова.....	95
<i>Балтабаев К.Ж.</i>	Имущественные наказания в уголовном праве.....	98
<i>Дауталиев Қ.Н.</i>	Абайтану және құқықтаным: академик Салық Зиманов зерттеулерінің ізімен.....	103
<i>Сақ Қ.Ө., Ертасова Г.Қ.</i>	Зиманов – көсемсөз зергері.....	110
<i>Арыстамбаева С.А.</i>	Салық Зиманов – юрист и философ.....	114
<i>Канатов А.К.</i>	Место Декларации о государственном суверенитете в системе законодательства Республики Казахстан: правовой анализ.....	115
<i>Габдулина Б.А.</i>	Академик Салық Зиманов – ғасырлар тоғысындағы тарихи тұлға.....	118
<i>Баймолдина С.М.</i>	Академик НАН РК Салық Зиманович Зиманов – величайший ученый современности.....	127
<i>Балғынтаев А.О.</i>	Салық Зимановтың құқық қорғау және сот органдарын жетілдіру жөніндегі кейбір көзқарастары.....	130
<i>Мергембаева Н.Б.</i>	Институт биев в уголовном судопроизводстве на современном этапе.....	133
<i>Бексултанова Р.Т.</i>	Суд биев как демократический институт отправления правосудия в современном Казахстане.....	137
<i>Даурембеков Е.Қ.</i>	Қазақстандағы медиация институтының қазіргі жағдайы мен даму келешегі.....	139
<i>Абдилов К.С.</i>	Споры и конфликты в древнем обществе, происхождение судов.....	142
<i>Нурмагамбетова С.Б.</i>	От «бонапартизма» к «авторитаризму», или особенности становления французского конституционализма.....	146
<i>Сейдеш Б.Б., Мурзағалиев Е.Ч.</i>	Қазақстан Республикасының егемендігі мен мемлекеттік тәуелсіздігін қамтамасыз етудегі академик С.Зимановтың халықаралық құқыққа қосқан жекелеген үлесі.....	151
<i>Джигитова Р.Н., Симанова Г.Т.</i>	Салық Зиманов – ұлтымыздың мақтанышы, заң ғылымдарының тірегі.....	154

<i>Салауатов М.С., Маханова А.С.</i>	Салық Зиманұлы Зиманов – ғұлама заңгер, ұстаз, қайраткер.....	157
<i>Тоқабаетаева Б.М.</i>	Халқының абыз ақсақалы.....	159
<i>Кемербай Р.А.</i>	Әділдік және философия.....	164
<i>Оңланбетова Ғ.</i>	Заң ғылымының корифейіне – 100 жыл.....	166
<i>Губайдуллин М.Г.</i>	Заңгер заңгер Салық Зиманов шығармаларының ерекшеліктері.....	167
<i>Мырзатаев Н.Д.</i>	Жоғары заң білімін беруді жетілдіру барысында С. Зимановтың алатын орны.....	171
<i>Қарабаев Ф.Ж.</i>	С. Зимановтың құқық саласындағы ұйымдастырушылық қызметінің кейбір көріністері.....	175
<i>Каржаубаев С.С.</i>	К проблемным вопросам юридического образования.....	178
<i>Өмірзақов П.Қ.</i>	Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны орғауды экономикалық реттеуді жетілдіруде шетелдердің тәжірибесін қолдану.....	183
<i>Омарова Б.А.</i>	Административные процедуры в сфере недропользования в свете принятия нового административного процедурно- процессуального кодекса Республики Казахстан.....	186
<i>Капсаямова С.С., Капсаямов К.Ж.</i>	Анализ правового состояния организации государственного аудита и финансового контроля Республики Казахстан.....	191
<i>Бердібаев Н.М.</i>	Халық үніне құлақ асатын университеттен халық үніне құлақ асатын мемлекетке.....	195
<i>Жадауова Ж.А.</i>	К вопросу о совершенствовании законодательства Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию.....	202
<i>Жунусбекова А.Ж.</i>	Су ресурстары саласындағы халықаралық ұйымдардың қызметі.....	208
<i>Майшекина Э.С., Амерханова И.К.</i>	Қазақстан Республикасында ішкі көші-қон үрдісін құқықтық реттеудің жетілдіру жолдары.....	212
<i>Найманбай А.Р., Жусипова Б.А.</i>	Академик С.Зиманов еңбектеріндегі адами құндылықтар мен руханият мәселесі.....	218

3-бөлім. Конференция фотолары Часть 3. Фотографии конференции

Академик Зиманов С.З. атындағы аудиторияның тұсаукесері Открытие кабинета имени академика С.З.Зиманова.....	222
Конференцияның жалпы отырысы Пленарное заседание конференции.....	225
Ұйымдастыру сәтінен Организационные моменты.....	233

4-бөлім. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ұсынымдары Часть 4. Рекомендации республиканской научно-практической конференции

Қазақ тілінде	238
Орыс тілінде.....	240

ПРЕДИСЛОВИЕ К МАТЕРИАЛАМ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

19 февраля 2021 года исполнилось 100 лет со дня рождения академика Салыка Зимановича Зиманова. Его имя известно сегодня во всех странах Содружества независимых государств и за его пределами: академик Национальной академии наук Республики Казахстан, автор масштабных трудов по юриспруденции, государственному строительству, политико-правовой истории Казахстана и стран Центральной Азии, мыслитель, яркая фигура в плеяде выдающихся юристов своего времени.

Значение творчества Салыка Зиманова, его вклад в юридическую науку и общественную мысль Казахстана XX-XXI вв. до сегодняшнего дня оставались вдали от серьезных осмыслений. В этой связи в 2020 г. Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева выступил инициатором и возглавил подготовку проведения юбилейной даты С.Зиманова, этого важного во всех отношениях события.

Особо хочется отметить, что в сентябре 2020 года ректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева академик Е.Б. Сыдыков обратился с письмом к Президенту Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаеву, в котором предложил в масштабах всей Республики провести мероприятия в честь 100-летия выдающегося ученого-юриста Казахстана. С одобрения Главы государства начались подготовительные мероприятия, в которые включились Министерство образования и науки, Министерство юстиции РК, другие государственные органы и общественные организации, университеты и юридические вузы страны. В ходе этих мероприятий был намечен и сегодня во многом реализован план по наименованию улиц городов и сел страны именем С.Зиманова, проведению многочисленных научных конференций, круглых столов, книжных выставок, посвященных юбилейной дате. Республиканской ономастической комиссией при Правительстве РК имя С. Зиманова внесено в список исторических лиц.

В рамках ЕНУ им. Л.Н. Гумилева запланированы и проведены различные мероприятия: конкурсы на лучшие студенческие и магистерские научные работы, открытие кабинета им. С.Зиманова, выставки книг ученого, проведение открытых кураторских часов, издание монографии по актуальным проблемам юридической науки, также посвященной памяти академика С.Зиманова, другие мероприятия и встречи.

Одним из крупных событий в череде этих важных и ответственных мероприятий стала проведенная 19 февраля 2021 года Республиканская научно-практическая конференция «Салык Зиманов: ученый, гражданин, общественный и государственный деятель» с участием представителей Парламента, Правительства, Верховного Суда, Конституционного Совета нашей Республики, общественных и политических деятелей страны, ученых, студентов, магистрантов и докторантов. Конференция проходила в офлайн и онлайн-формате с охватом более 500 человек.

Открыл конференцию и выступил модератором ректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева академик Е.Б. Сыдыков.

Приветственное слово от имени Президента Республики Казахстан К.Ж. Токаева озвучил Заместитель Премьер-Министра РК Е.Л. Тугжанов.

В представляемом Сборнике материалов конференции нашли отражение 53 публикации, где выражены мысли и взгляды государственных и общественных деятелей, политиков, ученых, молодых исследователей по вопросу о роли и вкладе академика С.Зиманова в юридическую и историческую науку Казахстана, в теорию и практику государственного суверенитета и государственного строительства, независимости законодательной и судебной властей, возрождения уникальных правовых институтов традиционного казахского общества, имеющих мировое значение. Немало работ в Сборнике посвящены личным качествам С.З. Зиманова, характеризующимся авторами как пример высокой нравственности, академической честности, неутомимого трудолюбия, политической смелости в высказывании своих небесспорных взглядов, беззаветного служения науке и своему народу.

Коллектив авторов и составителей сборника представлен аудиторией из широко известных в Казахстане и за его пределами личностей: Ж.М. Абдильдин, М.Ж. Журинов, К.С. Султанов, С.Н. Сабикенов, Е.Б. Сыдыков, К.А. Мами, Е.Л. Тугжанов, Ж.К. Асанов, М.Т. Алимбеков, М.А. Кул-Мухамед, М.Б. Бекетаев, М.М. Дауленов, Е.А. Онгарбаев, Р.К. Сарпеков, С.Ф. Ударцев, Б.М. Сматлаев, А.М. Нурмагамбетов, Е.Н. Нургалиева и др.

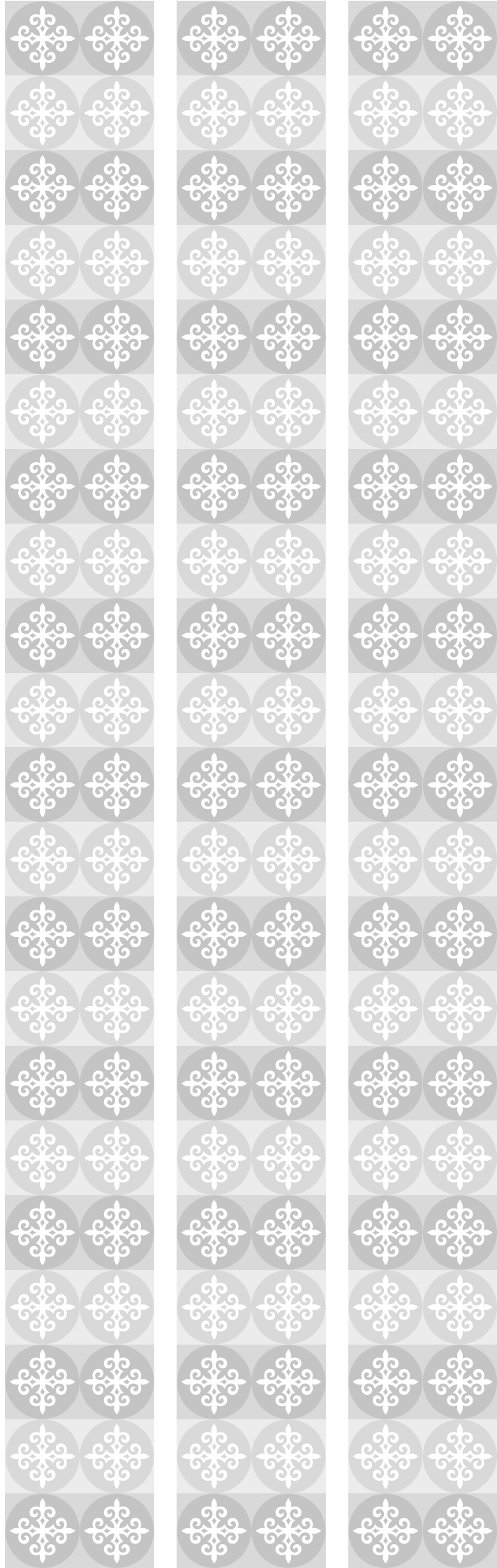
Материалы конференции еще раз подтверждают, что жизнь и творчество академика С.З. Зиманова, его фундаментальные труды и высказывания находят отражение в исследованиях именно сейчас, в наше время, востребованы в будущем, поскольку имеют непреходящую ценность.

Сборник снабжен иллюстрацией с показами фотографий хода конференции, открытия кабинета ученого, предшествовавшего началу форума, организационных моментов подготовки конференции.

Редакционная коллегия выражает глубокую признательность всем авторам за сотрудничество и помощь в подготовке к изданию Сборника.

Уверены, что работы, представленные в настоящем сборнике конференции, в значительной мере будут способствовать распространению и широкому обсуждению идей и политико-правовых взглядов выдающегося ученого С.З. Зиманова.

АБДРАСУЛОВ Ермек Баяхметович
*доктор юридических наук, профессор,
академик Академии юридических наук Республики Казахстан,
главный редактор сборника конференции*

1-БӨЛІМ.

**КОНФЕРЕНЦИЯ
ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН
ҚҰТТЫҚТАУЛАР**

ЧАСТЬ 1.

**ПРИВЕТСВИЯ
УЧАСТНИКАМ
КОНФЕРЕНЦИИ**

На переходном этапе, сопряженном с экономическим кризисом, разгулом преступности и коррупции, нужна сильная Президентская власть. Она никогда не будет сильной и авторитетной без эффективно работающего Парламента... Лучшие законы – не те, которые «куются» в недрах аппаратной «кузницы», а те, которые рождаются и принимаются в Парламенте, ибо в нем есть народное представительство.

Зиманов С.З.

ТОҚАЕВ Қасым-Жомарт Кемелұлы
Қазақстан Республикасының Президенті

**«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ
ҚАЙРАТКЕРІ»**
атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатысушыларға

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Бүгін аса көрнекті ғалым, академик Салық Зимановтың туғанына 100 жыл толды.

Бұл – отандық заң ғылымы ғана емес, бүкіл еліміз үшін айтулы күн.

Салық Зиманұлы Тәуелсіз Қазақстанның құқықтық негіздерін қалыптастыруға орасан зор еңбек сіңірді. Ол «Мемлекеттік егемендік туралы» декларацияны, «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңды, алғашқы Ата заңымызды әзірлеуге атсалысты. Сондай-ақ, Қазақстандағы парламентаризм институтын дамытуға айрықша үлес қосты.

Әйгілі ғалым, құқық саласының қыр-сырына терең бойлап, тағылымды еңбектер жазып қалдырды. Әсіресе еліміздің саяси және құқықтық тарихы, билер институты секілді тың тақырыптарды терең зерттеді. Оның мол мұрасы алдағы уақытта да ел игілігіне айнала беретіні анық.

Салық Зиманұлы ұлағатты ұстаз ретінде көптеген білікті заңгерлер тәрбиелеп өсірді. Оның шәкірттері ел экономикасының түрлі саласында табысты еңбек етіп жүр.

Дүйім заңгер-ғалымдар қоғамдастығына мәлім Салық Зимановтың мерейтойы Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығымен тұспа-тұс келіп отыр. Мұның символдық мәні зор. Туған еліне қалтқысыз қызмет еткен Салық Зимановтың ғибратты ғұмыры жас ұрпаққа әрдайым үлгі-өнеге.

Конференцияның жұмысы табысты болсын!

Егемен еліміз өркендей берсін!

ТОҒЖАНОВ Ералы Лұқпанұлы
Қазақстан Республикасы
Премьер-Министрінің орынбасары,
саясаттану ғылымдарының докторы,
заң ғылымдарының кандидаты

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Сіздерді **ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ, АКАДЕМИК, ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР, ЕЛІМІЗДІҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, ЕҢБЕК ЖӘНЕ МАЙДАН АРДАГЕРІ САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ ТУҒАНЫНА 100 ЖЫЛ ТОЛУЫНА** арналған республикалық ғылыми конференция жұмысының басталуымен құттықтаймын!

Салық Зиманұлы еліміздің ұлттық құқықтық жүйесінің қалыптасып, дамуына айрықша үлес қосып, өзінің атын отандық юриспруденцияның тарихына алтын әріптермен жазған азамат.

Оның ғылыми-зерттеу еңбектері мемлекет пен құқық тарихы, Қазақстан мен Орталық Азияның өзге де аймақтарында ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен даму жолдарына, тәуелсіз қазақ мемлекетінің құқықтық платформасының қалыптасуына арналған.

Салық Зимановтың есімімен еліміздегі жоғары заң білімінің дамуы мен ғылыми зерттеу жұмысының өркендеуі тікелей байланысты. Өнегелі өмірінде академик **200-ге жуық ғылыми еңбек жазып**, заң ғылымдарының негізін қалап, өркендеуіне сүбелі үлес қосқан ғалым.

Салық Зиманұлы жоғары білікті құқықтанушы ғалымдар мен тәжірибелік заңгер қызметкерлерді дайындау тәрізді аса маңызды өрісте тынбастан еңбек етті және үлкен ғылыми мектепті қалыптастарды. Оның шәкірттері қазіргі таңда еліміздің түпкір-түпкірінде, құқық саласының әртүрлі өрістерінде жемісті еңбек етуде. Олардың қатарында ұстаздарының ақ батасымен өздерін ғылыми, ағартушылық және қоғамдық-саяси қызметке арнағандары да жетерлік.

Мысалы, бүгінгі таңда мемлекеттік билік саласындағы құқықтық жүйенің басшылығында жүрген **Қайрат Әбдіразақұлы Мәми**, кеше ғана өмірден озған қоғам және мемлекет қайраткері **Қабылсаят Әбішев**, бүгінгі сенатор **Қанат Сафин**, білім саласының ардагері **Қазыбек Жиреншин**, тағы басқаларды атап өтуге болады.

Солардың ішінде мен де бармын – кандидаттық диссертациямды Салық Зиманұлының басшылығымен қорғағанымды, ұлы ғалымның білімінен сусындап, әкелік қамқорлығын көргенімді мақтаныш тұтамын.

Қазақ халқының қолына уақыттың өзі берген тарихи мүмкіндікті пайдаланып, аталарымыздың арманы болған тәуелсіз мемлекетті қалыптастыруға деген қажеттілік, көптеген біртуар тұлғалардың тарих сахнасына жарқ етіп шығуына себепкер болды. Академик Салық Зиманов осындай тарихи тұлғалардың бірі және бірегейі.

Уважаемые участники конференции!

Академик С.З.Зиманов известен для юридической общественности Казахстана, прежде всего, как **крупный ученый-исследователь и наставник**. Он подготовил свыше 30 докторов и кандидатов юридических наук, создал и оставил после себя целую школу ученых историко-правового направления. Его перу принадлежат крупнейшие исследования в области общественного и политического строя казахов, истории становления национальной государственности в Казахстане. Венцом его научной деятельности является издание десяти-томника «Древний мир права казахов». Эти труды в целом и каждый в частности раскрывают неповторимость творческого гения великого ученого.

Огромный вклад С. Зиманова в **формирование правовой системы независимого Казахстана**. Являясь депутатом Верховного Совета Казахской ССР, Салық Зиманович принимал самое активное, непосредственное участие в разработке многих важных, исторически значимых правовых актов нового государства.

Первым историческим актом для народа и страны явилась Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР. Салық Зиманович являлся председателем Комиссии по обобщению предложений и замечаний и доработке проекта данного акта. Именно он выступал с проектом Декларации, который был единодушно поддержан Парламентом.

В этот период принимались важные для страны законы о гражданстве, о государственных символах, о собственности и многие другие. С. Зиманов принимал самое активное участие в их разработке, обсуждении и принятии. Как ученый в области государственного строительства и права, он всегда оставался на принципиальных позициях, настойчиво и терпеливо разъяснял своим коллегам по законотворческой деятельности целесообразность и необходимость той или иной нормы в предложенной разработчиками редакции.

Салық Зиманович Зиманов - человек целой эпохи. В какое бы время он не жил, он отдавал себя общему делу, своей стране, честно и беззаветно служил своему народу. И сегодня он является эталоном подражания для нового поколения. Это истинный интеллигент, человек широкой эрудиции не только в области юриспруденции, но и в различных областях науки и культуры.

В рамках празднования 100-летнего юбилея академика Салыка Зиманова по всему Казахстану запланированы мероприятия.

Принято решение о присвоении имени известного юриста Залу диссертации Национальной библиотеки Республики Казахстан в городе Алматы.

Планируется проведение на международном уровне ряда научно-практических конференций, посвященной юбилею академика. Это - Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова и Университет «КАЗГЮУ» им. М.С. Нарикбаева.

Республиканской ономастической комиссией при Правительстве РК имя С. Зиманова внесено в список исторических лиц. В дальнейшем местными исполнительными органами в соответствии с требованиями действующего законодательства будет проведена соответствующая работа.

На родине ученого, в Атырауской области, в рамках государственного заказа начаты работы по съемкам документальных фильмов и культурно-просветительских мероприятий, посвященных заслуженному деятелю науки Казахстана.

2021 году планируется выпустить издание библиографического указателя, посвященного 100-летию академика С.Зиманова.

Это лишь небольшая часть мероприятий, которые будут проведены в рамках юбилея. И это нужно нам – потомкам **ВЕЛИКОГО УЧИТЕЛЯ, ПАТРИАРХА НАУКИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ, ПРЕДАННОГО И ВЕРНОГО СЫНА НАРОДА.**

Құрметті конференция қатысушылар!

Академик Зимановтың 100 жылдығы еліміздің тәуелсіздігінің 30 жылдығына тұспа-тұс келуі кездейсоқ жағдай емес деп ойламын.

Тәуелсіздігіміздің тұғырын құқықтық тұрғыдан бекемдеуге еңбегі өлшеусіз сіңген Салық Зимановтың өмірінің жалғасы, оның мәңгілігі – ғылыми зерттеу бағытын жүргізетін білім мекемелерінің қолында.

Салық Зимановтың халқына, еліне, жеріне, ұлтына сіңірген еңбегіне арналған осы сияқты конференцияның материалдары өнегелі елдің ұрпағы үшін үлгі де, өрісіне түрткі де боларлық дүние екені сөзсіз.

Оның жарқын бейнесі – халқына қалтықсыз қызмет етудің, ұлтжандылық пен ғылымға деген адалдықтың символы ретінде халқының есінде мәңгі сақталып қала береді.

Салық Зиманұлы Зимановтың жүз жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның қатысушыларына шын жүректен табыс тілеп, жоспарланған шаралардың сәтті өтуіне тілектестігімді білдіремін.

МӘМИ Қайрат Әбдіразақұлы,
Қазақстан Республикасы
Конституциялық Кеңесінің Төрағасы,
жоғары біліктілік сыныбы бар судья,
І-сыныпты мемлекеттік әділет кеңесшісі,
заң ғылымдарының докторы, профессор

Құрметті Ерлан Бәтгашұлы!

Сізді және Еуразия ұлттық университетінің ұстаздар қауымын, ізденушілер мен студенттерді 25 жылдық атаулы мерейтойларыңызбен құттықтаймын.

Еуразия ұлттық университеті тәуелсіздік арайында Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың қолдауымен ашылған алғашқы университеттердің бірі. Ол білім беру саласында әлемдік нарықта бәсекеге түсе алатын, заман сұранысына сай, жаңа заманауи мамандарды даярлайтын білім ордасына айналды. Осы ширек ғасыр мерзімде үдемелі ізденіспен сыртқа танылып, өзін мойындата алған оқу орны. Бүгінгі таңда сапалы білім беруді сәтті жүзеге асырып іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді ұтымды жолға қойған жоғары оқу орны ретінде бұрынғы посткеңестік аймақта оза шауып, ғылыми тәжірибелер мен академиялық алмасуларда қарымды жетістіктерді көрсетудесіздер.

Университеттің заңгер ғалымдары құқық ғылымының дамуына, құқықтық реформалардың ілгерілеуіне өз үлестерін қосуда. Олардың бір бөлігі Конституциялық Кеңес жанындағы Ғылыми-консультациялық кеңес мүшелерінің санатында, ел Конституцияның мызғымастығын ғылыми қамтамасыз ету бағытында игілікті қызмет атқаруда. Біз оларға дән ризамыз. Сіздерге, университет ұжымына зор денсаулық және шығармашылық табыс тілеймін.

Жаңа заман тренді – сапалы білім мен замануи ғылым, соның биігінен көрінулеріңізге тілектеспін.

АСАНОВ Жақып Қажыманұлы

Қазақстан Республикасы

Жоғарғы Сотының Төрағасы,

2-ші дәрежелі мемлекеттік

әділет кеңесшісі,

заң ғылымдарының кандидаты

**Құрметті конференцияға қатысушылар,
ханымдар мен мырзалар!**

Академик Салық Зиманұлына арналған форумға қош келдіңіздер! Студенттік жылдары ұлы ғалымның дәрістерін қызыға тыңдайтынбыз.

Ұлағатты ұстаздың алдынан мыңдаған шәкірттер шықты. Олар бүгінде еліміздің әр саласында жемісті еңбек етуде.

Салық Зиманұлы – отандық заң ғылымының негізін қалаған тұңғыш академик.

Оның есімі тарихымызға алтын әріптермен жазылды.

Ол Егемендік, Тәуелсіздік туралы декларация мен заңды дайындауға қатысты. Алғашқы Ата Заңды дайындау тобын басқарды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Жоғарғы Кеңестің екі мәрте депутаты болды. Осылайша ұлттық парламентаризмінің қалыптасуына зор үлес қосты.

Оның бай ғылыми еңбектері – біздің бүгінгіміз бен келешегіміз үшін құнды мұра.

«Ағаш тамырымен мықты» дейді халқымыз. Тарихымыз, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз – ұлттық кодымыздың негізі.

Зиманов пен оның шәкірттері бізге осы ұлттық кодтан бастау алатын билер сотының маңызын ашып берді.

Турашыл билер дауларды қарауда ақиқат пен әділдікті басшылыққа алды. Осы принциптер бүгінгі біздер үшін де – айнымас қағида.

Зиманов атап өткендей: «Бұрынғы билер дауларды шешуде екі тарапты татулыққа, бірлікке шақырған. Сондықтан да бұл кезең тарихымыздың алтын ғасыры деп аталды».

Атадан балаға мұра болып қалған бітімгершілік дәстүрі бүгінде өз жалғасын табуда.

Қара қылды қақ жарған әділ билер зор абырой-беделге ие болды. Бүгінгі таңда қоғам судьялардан дәл осындай әділдікті, адалдықты, тазалықты күтеді.

Халықтың сенімін ақтау үшін біз осы талаптарды ескеріп, 3 жыл бұрын «Жеті түйін» атты бағдарламаны іске қостық.

Аталған жобалар арқылы судьяларды іріктеу, бағалау, соттардың тәуелсіздігін нығайту жолдары заңмен бекітілді.

Азаматтық процесте судьяның белсенділігі мен жауапкершілігі артты. Қазір тараптарды татуластыруға барынша басымдық беріп жатырмыз.

Қоғам мен мемлекет арасындағы дауларды әділ шешу үшін шілденің 1-нен бастап әкімшілік юстиция күшіне енеді.

Құрметті әріптестер!

Осы форум Зимановтың ғылыми мұрасының өміршеңдігін кезекті рет айқындап береді деп сенемін.

Халқымыздың ардақты перзенті, көрнекті ғалым Салық Зимановтың мұрасы бүгін жан-жақты айтылады деп сенемін.

Форум жұмысына сәттілік тілеймін!

ДӘУЛЕНОВ Мирас Мұхтарұлы
Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым вице-министрі,
құқық саласындағы PhD доктор

Құрметті конференция қатысушылары!

Бүгін еліміздің тарихындағы біртуар қайраткер ғалым академик Салық Зимановтың туғанына 100 жыл толып отыр. Ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері ретінде еліміздің дамуына, ғылымның өркендеуіне қосқан үлесі өте зор. Жоғары заң мектебінің профессоры ретінде жастарға жол көрсетіп, тәрбие берумен бірге, елімізге және алыс-жақын шетелге танымал жоғары білікті кәсіби заңгерлерді дайындауға ат салысты.

Құрметті әріптестер!

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі атынан конференцияны ұйымдастырушыларға Салық Зиманұлын еске алып, осындай ғылыми іс-шара өткізіп жатқаны үшін алғыс айтамыз. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зиманұлының есімі отандық заң ғылымының тарихына үлкен әріптермен жазылды. Белсенді өмірлік ұстанымы мен ғылымға деген шынайы қызығушылығы Салық Зимановтың ғылыми қызметтегі күрделі болмысын ашуға септігін тигізді. Ол заң ғылымының дамуына және Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде тұғырлануына елеулі үлес қосты. Салық Зиманұлының еліміздің құқықтық дамуына қатысты жазған 400 ден астам ғылыми жұмысы бар. Жас ғылым кандидаттары мен докторларды әзірлеуде қамқорлық таныта білді, ізденістерін белсенді түрде қолдап отырды. Олардың көпшілігі еліміздің табанды ғалымдары болып қалыптасты, мемлекет қайраткері ретінде де қызмет атқаруда. Салық Зиманов заңгерлер қауымы арасында жарты ғасырдан астам уақыт еліміздегі ең ықпалды ғалымдардың бірі болды. Оған мемлекет пен құқық теориясының, саяси және құқықтық ой тарихының дамуына қосқан орасан зор шығармашылық еңбегі үшін лайықты құрмет көрсетеміз.

Салық Зиманович и его авторитет неиссякаем даже по прошествии времени. Он поистине наследник традиции широкого правопонимания и эффективного правового регулирования. Салық Зиманович более полувека являлся главой юридической науки и одной из самых влиятельных фигур среди ученых-юристов. Следует отдать ему должное за огромный творческий труд, за книги и статьи, внёсших существенный вклад в развитие

казахстанской теории и истории государства и права. Нам еще предстоит глубоко осмыслить жизнь и деятельность, многочисленные труды выдающегося современника, неординарного человека академика-юриста, мыслителя и классика казахстанской юриспруденции. Мне сегодня особо приятно принять участие в данной конференции, посвященной 100-летию великого ученого, как человек, который возглавлял в свое время Академию имени С.З.Зиманова при КазГЮУ, хотелось бы отметить, что его труды и идеи актуальны для нашей страны и нуждаются более глубокому осмыслению.

Назар қойып тыңдағандарыңызға рақмет!

БЕКЕТАЕВ Марат Бақытжанұлы

Қазақстан Республикасының

Әділет министрі

Құрметті Ерлан Батташұлы!

Құрметті дөңгелек үстелге қатысушылар!

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы мен Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің құрылғанына 25 жыл толуына қарай ұлттың мақтанышына айналған – аса көрнекті ғалым, педагог, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, Ұлы Отан соғысының ардагері, Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығы мен «Отан» орденінің иегері Салық Зиманұлы Зимановтың 100 жылдығын атап өту тарихи маңызы жоғары әрі құнды іс-шара деп санаймын.

Күн тәртібіне негіз болған бұл атаулы даталар бірімен-бірі тамырлас әрі бірін-бірі толықтырушы ерекше оқиғалар.

Бәрімізге мәлім, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев ел тәуелсіздігін ресми жария еткен кезеңнің алғашқы күнінен бастап кезек күттірмейтін өте маңызды проблемалар төңірегінде жылдам және нақты шешімдер қабылдауды маңызды деп таныды. Сондай сын сағатында академик Салық Зиманұлы мемлекет басшысының жанынан табылып, қоян-қолтық жұмыс істеді. Жаңашыл бастамаларды қолдап, олардың ұлттық заңнамамен қамтамасыз етілуіне өз үлесін қосты. Жаңа сападағы мемлекеттік құрылысқа негіз болатын 1990 жылдың 25 қазанында қабылданған «Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы» Декларацияны, 1991 жылдың 16 желтоқсан күні қабылданған «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңын және 1993 жылғы қабылданған тұңғыш Конституция жобасын әзірлеуге, олардың жан-жақты талқылануына және дер кезінде заңды күшіне еніп, Республика қызметіне жарауына қосқан еңбегі өлшеусіз.

Одан кейінгі жылдардағы ғылыми еңбектері мен ресми мінберлерде сөйлеген сөздерінде елдегі президенттік басқару жүйесінің тиімділігі туралы тұщымды ойлар айтты. Республикадағы мемлекеттік биліктің біртұтастығын, оның Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінетіндігін, тепе-теңдік әрі тежемелік қағидасын басшылыққа ала отырып олардың өзара ынтымақтастықта жұмыс жасауы қажеттігін түсіндірді.

Еліміздің демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптасуына және дамуына өлшеусіз үлес қосты.

Аса дарынды ғалым, ұлағатты ұстаз, ұлы Отан соғысының ардагері, академик Салық Зиманұлы Зиманов ағамыздың өмір өткелдері мен ғылыми еңбектері әлі де зерттеле береді.

Бүгінгі дөңгелек үстелде де жағымды естеліктер мен мазмұнды ойлар айтылатынына сенімдімін. Зиманов тұлғасын тануға ұмтыла отырып, оны ел дамуының әр кезеңіндегі сындарлы сәттермен байланыстыра қарау маңызды. Мұның еліміздегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, құқықтық мәдениет пен тәрбиенің дамуына берері мол.

Дөңгелек үстел отырысының мазмұнды өтуіне тілектеспін.

Назарларыңызға рахмет!

ҚҰЛ-МҰХАММЕД Мұхтар Абрарұлы

Қазақстан Республикасы Парламенті

Сенатының депутаты,

ҚР ҰҒА академигі,

заң ғылымдарының докторы,

профессор

Қайырлы күн, құрметті Ерлан Бәтташұлы, конференция қатысушылары, ханымдар мен мырзалар!

Биыл барша қазақстандықтар ең қасиетті құндылығымыз тәуелсіздіктің 30 жылдығын атап өтеді. Тәуелсіздігіміздің тарихи белесіне арналған жылдың басы – қазақ заң ғылымының патриархы, ұлтымыздың үлкен қайраткері, бәріміздің ортақ ұстазымыз Салық Зимановтың ғасырлық тойымен ашылуда. Мен соған ерекше қуанып отырмын. Сондықтан, осы республикалық конференцияны өткізуге бастамашы болған, еліміздегі ең іргелі оқу орындарының бірі – Л.Н.Гумилоев атындағы Еуразия ұлттық университетінің басшылығына, оқытушылар мен профессорлар қауымына және бүгінгі конференцияның қатысушыларына зор алғысымды білдіргім келеді.

Салық Зиманов – бұл академик Қ.И.Сәтбаев мектебінен шыңдалып шыққан, ұлы ғалымдардың қатарындағы қайталанбас тарихи тұлға. Ол Мәскеуде заң ғылымы бойынша алдымен кандидаттық, кейіннен 1961 жылы докторлық диссертация қорғады. Күш-қайратын ғылымға салды. Бір сөзбен айтқан кезде бүкіл ғұмырын отандық заң ғылымының қалыптасуы мен дамуына арнаған ұлы ғалым, біртуар академик, белгілі мемлекет қайраткері.

Салық Зимановтың екінші үлкен қыры – оның ұстаздығы. Ол, Қазақ ұлттық университетінде заң факультетінің қалыптасуы мен дамуына зор еңбек сіңірген тұлға. Ол осы күнгі еліміздің құқыққорғау саласында қызмет істеп жүрген мыңдаған шәкірттерді тәрбиеледі. Ғылыми мектеп қалыптастырып, шәкірт оқытып, 50-ге тарта ғылым кандидаттары мен докторларды дайындап шығарды.

Салық Зимановтың үшінші үлкен қырына тоқталар болсақ, ол – елімізді жаудан қорғаған ардагер. Отан қорғаушы азамат. Ұлы Отан соғысына өрімдей күнінде аттанып, қан-қасап майданда қатардағы жауынгерден миномет полкі командирінің орынбасары – дивизион командирі дәрежесіне дейін өсті. Соғысты артиллерия бойынша механикаландырылған бригада командирінің орынбасары дәрежесінде аяқтаған қолбасшы.

Салық Зимановтың төртінші үлкен қыры, ол – тәуелсіз Қазақстанның аса көрнекті мемлекет қайраткері. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі – 1991 жылдың 16-желтоқсанында ресми анықталды. Бұған дейін осынау тарихи құжатқа негіз болған Қазақ

КСР-нің "Мемлекеттік егемендігі туралы" декларацияны 1990 жылдың 25 қазанында қабылдаған едік. Салық Зиманов осы Декларацияны қабылдаған негізгі авторлардың бірі ретінде көп жұмыстар атқарды. Оны талқылау мен қабылдау барысында Жоғарғы Кеңестің депутаты ретінде тағдыршешті баяндама жасады. "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" конституциялық заң талқыланған кезде де оған жетекші үн қосқан, сол талқылаудағы келісім комиссиясының құрамында болып, оны әзірлеуге атсалысқан тағы да Салық Зиманов ағамыз. Ол ұлттық парламентаризмнің қайнар бастауында тұрды. Жоғарғы Кеңестің депутаты ретінде ғана емес, комитет Төрағасы ретінде де жауапты қызметтер атқарды. Міне осындай сан қырлы тұлға, батырлық мінезімен, әділет туралы іргелі пайымымен соңында өшпес мол мұра қалдыра білді.

Жалпы Салық Зимановтың қаламынан шыққан еңбектерді жинайтын болсақ, әзірге жарық көргені 10 томды құрағанымен, 15-20 томға дейін баратын қомақты дүние. Зиманов шығармашылығының көлемі ғана емес, мазмұны да бай, ол заң ғылымының дерліктей бар саласын қамтиды десек артық айтқандық емес. Мемлекет пен құқықтың тарихынан бастап, олардың теориялық мәселелеріне дейін қалам тартты. Отандық саяси-құқықтық ойдың ақтандақтарына үңіліп, бүтіндей ұлттың арманы мен конституциялық мұратын көруге һәм көрсетуге тырысты. Мемлекеттік құқық пен конституциялық заңнама дамуына қатысты іргелі ойларымен бөлісті.

Салық Зиманов мұнымен ғана шектеліп қойған жоқ, ол депутаттық қызметтен кеткеннен кейін де елімізде қабылданып жатқан маңызды заңдарға өз ойын білдіріп, академиялық байламдары мен ұсыныстарын мемлекет басшысына арнайы жолдап жүрді. Баспасөз беттерінде қоғам қызығушылығын тудырған өзекті тақырыптарға мақалалар жазды.

Салық Зиманов ағамыздың туғанына 100 жыл толуына арнап өтіп жатқан мерейтойлық шаралар елімізге құт әкелсін дегім келеді. Абыз академиктің шығармашылығы тәуелсіздігіміздің іргесін бекіте түсуге әлі де болса мол үлес қосады деп сенімді түрде айта аламын. Сол себепті де Зиманов мұрасына тән ұлттық рух пен биік гуманитарлық құндылықтарды бүгінгі күннің ғалымдары мен шәкірттері аманат ретінде арқалап, ағамыздың есімін ХХІ ғасырдың төрінде ұстауға аянбай атсалысады деп сенемін.

Мерейтойлық ғылыми жиын қатысушыларына жемісті жұмыс тілей отырып, Салық Зиманов секілді ұлтымызға үлгі-өнеге болатын бетке ұстар ағаларымыздың еңбегі тәуелсіздігімізге қызмет ете берсін дегім келеді.

Баршаңызға рахмет!

ЖҰРЫНОВ Мұрат Жұрынұлы

Қазақстан Республикасы

*Ұлттық ғылым академиясының президенті,
химия ғылымдарының докторы, профессор,
академик*

Құрметті Ерлан Бәтташұлы!

Құрметті Ералы Лұқпанұлы!

Академик Салық Зимановтың туғанына 100 жыл толуына байланысты мерейтойлық іс-шараны ұйымдастырып отырғандарыңыз ғылымға деген жанашырлық пен құрметтің шынайы белгісі деп қабылдаймын. Осы себепті мұрындық болып отырған өздеріңізге, бас-қасында жүрген ұйымдастырушылар мен ордалы білім шаңырағына академиктер қауымының атынан рақметімді айтқым келеді.

Ал енді Салық Зиманұлының тұлғасы туралы сөз тарқатар болсақ, оның қалыптасу жолы сан-салалы, соқпақты, күрделі. Әуелі қазақ мектебін бітірген жас өрен, арманы дәрігер болуды қалап тұрса да, үйдің үлкені болғандықтан мұғалімдерге арналған қысқа мерзімді оқуға түсіп, оны аяқтасымен, мектепке мұғалім болып жұмысқа қабылданады. Арада көп уақыт өтпей әскер қатарына алынады, ары қарай Ұлы Отан соғысы басталып, отан қорғау жолында қан майданда от кешеді. Соғысқа бастан-аяқ қатысқан ол, сын сағаты соққанда шешім қабылдай алатын батылдығымен көзге түседі. Әкери шені мен дәрежесі де жоғарылайды. Дивизион командирі – қатардағы құрам бойынша миномет полкі командирінің орынбасары (1944-1945), артилерия бойынша механикаландырылған бригада командирінің орынбасары (1945ж. ақпан – сәуір), артиллерия полкі штабының бастығы (1946) дәрежесінде соғысты аяқтап, елге оралады. Ұлы Отан соғысының бірінші дәрежелі екі орденімен, Қызыл жұлдыз орденімен және 1942 жылы «Кавказды қорғағаны үшін», 1945 жылы «Кенингсбергті алғаны үшін» медальдерімен марапатталады. Салық Зимановтың бірінші дәрежелі орденді екі рет алуымен байланысты ерліктері үшін-ақ, оған Кеңес Одағының батыры атағын беруге болушы еді деп ойлаймын.

Салық Зимановпен бірге қызмет істедік. Ұлттық ғылым академиясына сайланған кезімде аға ретіндегі ақыл-кеңесін берді. Әсіресе заңнамалық мәселелермен байланысты сұрақтарда өзінің ақсақалдық ойы мен қолдауын көп көрсетті. Жоғарыда айтып кеткенімдей Салық аға батыр тұлғалы кісі еді. Бір мысал келтіре кетейін, сонау 1989 жылы Ғылым академиясының жалпы жиналысы өтіп жатты. Өздеріңізге белгілі Ғылым академиясы

мемлекеттік маңызы бар мекеме болғандықтан, оның жиылыстарына Д.А.Қонаевтың өзі де үзбей қатысып отыратын. Бір жағы Д.А.Қонаевтың академик ретінде де қатысуға хақысы бар еді. Қазақстандағы Коммунистік партияның Орталық комитеттің бірінші хатшысы Г.В. Колбиннің қатысуымен өтіп жатқан сондай бір жиылыста академик Салық Зиманов жарыссөзге рұқсат сұрап, ортаға шығып «Қазақстанда қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесінде қолданылмауы – бұл тікелей заң бұзушылық! Бүтіндей бір ұлттың, қазақ халқының құқығын аяққа таптаумен тең дүние» деді. Мұндай сөзді ол кезде тікелей ешкім айта алмайтын. Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, заңгер-ғалым Сұлтан Сартаевта артынан мінберге қоса шығып, Салық Зиманұлының ойын қуаттап, дәлелдеп сөз сөйледі. Осы бір тұста Жазушылар Одағы да қазақ тілінің мәселесін батыл көтере бастады. Сол жылдардағы Салық Зимановтың мұзды жарған белсенділігінің арқасында қазақ тілі төңірегіндегі сіресіп қалған сендер қозғалып, бір жылымық кезең келді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл деп белгіленді. Тіпті 1989 жылға дейін елімізді басқарып тұрған Г.В. Колбиннің өзі де қазақша үйрене бастады. Қазақстанның барлық аймақтарында «Қазақ тілі» қоғамының өңірлік құрылымдары жасақталды. Мен ол кезде Ғылым академиясының корреспондент-мүшесімін, ғылыми институтта директорым, сөйте жүре «Қазақ тілі» қоғамының Қарағанды өңіріндегі жұмысына жетекшілік жасадым. Сол бір тәуелсіздіктің алдындағы ала-кеуім уақыт, ұлттың бұла рухы бойына симай тұрған бұлқынған шақ еді. Санада, қоғамдық ойда да шын мәніндегі рухани жаңғыру жүріп жатты. Міне осындай бір кезеңнің төбе биіндей болып Салық Зиманов та бой көрсетті. Жас ғалымдар, шығармашылық иелері алдымызда арыстай ағаларымыз бар екен ғой дегендей бір серпіліп, еркін қозғала бастады.

Одан кейін іле-шала тәуелсіздіктің таңы атып, Қазақ елі жаңа саяси кезеңге аяқ басты. Бұл тұста да ер сыналатын сәттер мен оқиғалар аз болған жоқ. Салық Зимановтың «жастарға жол беремін, қатыспай-ақ қояйын» дегеніне қарамай Ғылым академиясы атынан бірауыздан Жоғарғы Кеңестің депутаттығына сайлап жібердік. Ғылым академиясының тәуелсіздікке берген тарихи үлесі орасан зор. Мемлекеттіліктің іргесін бекітіп, егеменділікті қалыптастыруда Ғылым академиясы қатарынан сайланған депутаттар тарихи маңызы бар жұмыстар жасады. Салық Зимановпен бірге Манаш Қозыбаев секілді академик ағаларымыз ұлттың өзін-өзі анықтауы, мемлекетқұрушы ұлт секілді тұжырымдарды қазақстандық саяси-құқықтық өмірдің айналымына енгізді. Сол тұста Мәскеудің ықпалы әлі де болса күшті еді. Соған қарамастан ұттық мемлекет концепциясын табандап дәлелдеу, негіздеп алып шығу ісінде Салық Зиманов айрықша көзге түсті.

Салық Зимановтың есімін тәуелсіз елдің бүгінгі мен ертеңі үшін де тиімді пайдалану қажет деп есептеймін. Ол үшін біртуар ғалым ағамыздың атынан көше аттары беріліп, елдік деңгейдегі түрлі игі шараларда Зиманов мұрасы кеңірек насихатталғаны жөн.

Назарларыңызға рахмет!

АБДОЛЛА Сәкен Жүсіпахметұлы
*Қазақстан Республикасы Жоғарғы
Сотының судьясы,
Қазақстан Республикасы Судьялар
одағының Төрағасы,
заң ғылымдарының кандидаты*

**Құрметті конференцияға қатысушылар,
ханымдар мен мырзалар!**

Биыл заңгер заңгер Салық Зимановтың туғанына 100 жыл толды. Құқық қорғаушылардың атасы, ұстазы саналатын Зимановтың отандық заң ғылымын дамытудағы еңбегі өлшеусіз. Академиктің тәуелсіз еліміздің алғашқы құқықтық құжаттарын дайындауға қосқан үлесі зор. Бүгінде заңгердің жүз жылдығына орай әр салада ғибратты істер, еске алу шаралары, жиындар өтуде.

Жақып Қажыманұлы «Зиманов – талантты педагог, сұңғыла ғалым. Ұстазымыз таңдаған мамандыққа деген құрметімізді арттырып қана қоймай, бойымызға ұлтжандылық рухын сіңірді» деген жүрекжарды лебізін білдірген болатын.

Салық Зиманұлы шынында бірегей тұлға. Оның есімі Қазақстан заң ғылымының негізін қалаушылардың бірі ретінде, қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымдарының докторы, қазақстандық алғашқы академик-заңгер ретінде тарихта қалары талассыз. Зимановтың аты Тәуелсіздік шежіресіне алтын әріптермен жазылары анық. Ол Қазақ КСР-нің егемендігі туралы декларацияны, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» заң жобасын дайындауға қатысқан. 1993 жылғы Конституциямызды әзірлеген жұмыс тобына башылыққа еткен білікті азамат. Жоғарғы Кеңестің депутаты және ғалым-заңгер ретінде Зиманов парламентаризмнің қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосты.

Әсіресе, ғалымның ұстаздық қызметі, шәкірт тәрбиелеудегі тағылымы таңдантпай қоймайды. Ұлағатты ұстаздың алдынан мыңдаған шәкірт шықты. Олар бүгінде еліміздің әр саласында жемісті еңбек етуде. Салық Зиманұлы – отандық заң ғылымының негізін қалаған тұңғыш академик. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Жоғарғы Кеңестің екі мәрте депутаты болды. Осылайша ұлттық парламентаризмнің ілгерілеуіне ықпал етті.

Ғалымның бай ғылыми еңбектері – біздің бүгініміз бен келешегіміз үшін құнды мұра екені күмән туғызбайды. Әсіресе, Зимановтың қазақы құқықтық дәстүрді, билердің билік ету үрдісін зерделеп, жұртқа ұсынудағы жанкешті еңбегі жоғары бағалауға тұрарлық. Тарихымыз, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз – ұлттық кодымыздың негізі. Зиманов пен оның шәкірттері бізге осы ұлттық кодтан бастау алатын билер сотының маңызын ашып берді.

Турашыл билер дауларды қарауда ақиқат пен әділдікті басшылыққа алды. Осы принциптер бүгінгі біздер үшін де – айнымас қағида, академиктің ғылымдағы еңбегі әлі де зерттеуді қажет ететді.

Зиманов көзі тірісінде қазақы құқық негіздерін жан-жақты зерделеген. Түрмесіз-ақ тентегін түзеп, тараптар арасында туындаған дауды бір ауыз сөзбен шешкен билер тағылымын ғалым озық құқықтық тәсіл деп есептеген. «Бұрынғы билер дауларды шешуде екі тарапты татулыққа, бірлікке шақырған. Сондықтан да бұл кезең тарихымыздың алтын ғасыры деп аталды» - деген Зиманов бүгінгідей екінің бірі өзін қорғау үшін сотқа жүгініп жатқан заманда ел ішіндегі татулық пен тыныштықты сақтау үшін билер дәстүрін жаңғыртудың маңызды екеніне көпшілік назарын аударған.

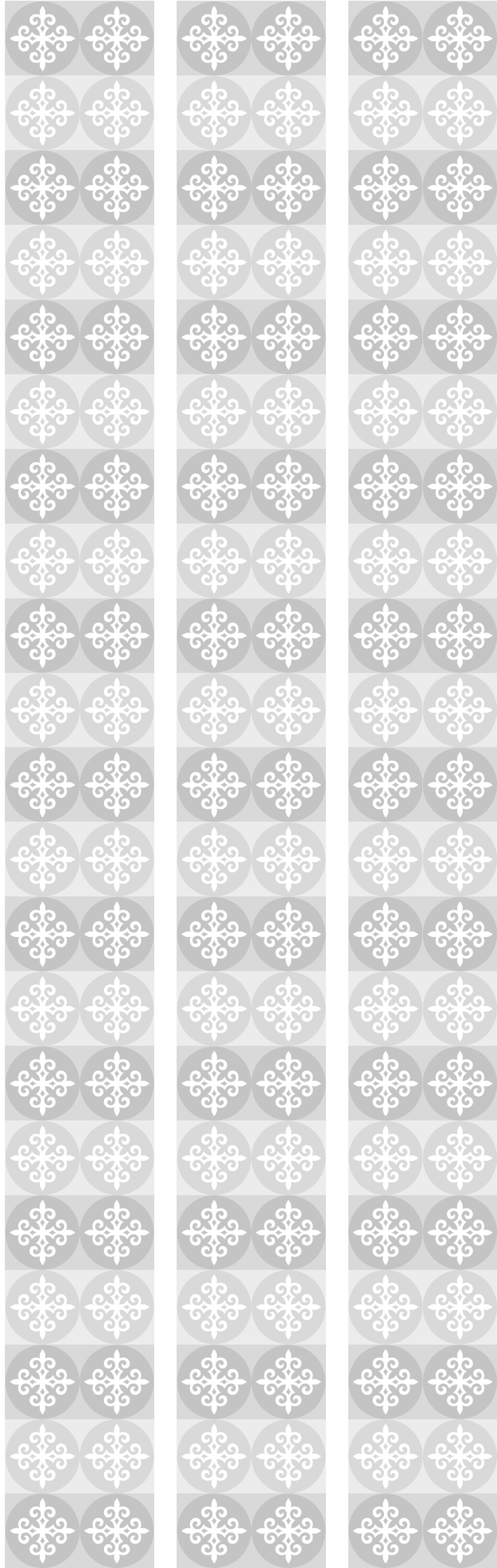
Зимановтың зерттеуі атадан балаға мұра болып қалған бітімгершілік дәстүрін жаңғыртуға бірден-бір себепші. Себебі қара қылды қақ жарған әділ билер ел ішінде зор абырой-беделге ие болды. Бүгінгі таңда қоғам судьялардан дәл осындай әділдікті, адалдықты, тазалықты күтеді. Осыған орай Зиманов арман еткендей қазақстандық сотты жаңғыртуда, судьялар жүктемесін төмендетіп, бітімге келудің мүмкіндіктерін қарастыруда билер дәстүрінің ықпалы аз болып отырған жоқ. Ұйымдастырылған шаралар Зимановтың ғылыми мұрасының өміршеңдігін кезекті рет айқындап берді.

Баршаңызға сәттілік тілеймін!

Язык – базовый компонент нации и основной ее признак. Ослабление и затухание языка независимо от их причин и обстоятельств ведет к ослаблению и затуханию нации. Так было и такова общая закономерность. Если нация является государствообразующей, то этим самым она приобретает мощнейшую интернациональную силу и громадный внутренний импульс саморазвития и развития языка как государственного языка. Но все это происходит не само по себе, не стихийно и не по рыночным законам. Само признание языка государственным, а нации государствообразующей – это только данность и основание и не более того, в то же время потенциальная сила, которая должна проявляться и превращаться в реальную, действующую, творчески активно преобразующую общество силу.

Зиманов С.З.

2-БӨЛІМ.

ҒЫЛЫМИ БАЯНДАМАЛАР

ЧАСТЬ 2.

НАУЧНЫЕ ДОКЛАДЫ

СЫДЫҚОВ Ерлан Бәтташұлы

*Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ
Басқарма төрағасы-ректоры,
ҚР ҰҒА академигі,
тарих ғылымдарының докторы,
профессор*

Құрметті конференцияға қатысушылар! Қадірлі қонақтар!

Бүгінгі конференциямызға Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары **Тоғжанов Ералы Лұқпанұлы**, еліміздің мемлекет және қоғам қайраткерлері, құқықтанушы ғалымдар, студенттер, магистранттар, докторанттар қатысуда. Қош келдіңіздер!

Биыл – мемлекетіміз үшін межелі жыл. Ел тәуелсіздігінің 30 жылдығы. Біз бұл отыз жылдық межеге **Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың стратегиялық саясатының нәтижесінде іргелі мемлекет қалыптастырып, өткенімізді түгендеп, өшкенімізді қайта жаққан азат ел ретінде келдік.**

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев тәуелсіздіктің 30 жылдығын мерекелеуге дайындық жөніндегі мемлекеттік комиссияның отырысында:

«Тәуелсіздік – ең басты құндылығымыз және ол бәрінен қымбат! Біздің міндетіміз – кейінгі ұрпаққа кемел және қуатты Қазақстанды аманаттау, – деп атап өткен болатын.

Осы қастерлі тәуелсіздігіміздің орнығуына, құқықтық мемлекет болып қалыптасуымызға өлшеусіз үлес қосқан тұлғаларымыздың бірі - ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зиманұлы Зиманов.

Бүгін ғұлама ұстаз, ғалым, мемлекет және қоғам қайраткерінің туғанына 100 жыл толып отыр. Академик Салық Зимановтың мерейтойы, Еліміздің тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келіп отыр. Сонымен бірге, қалыптасуы мен дамуына Салық Зиманұлының өзі мен шәкірттері атсалысқан, Еуразия ұлттық университеті де 25 жылдығын атап өткелі отыр.

Еуразия университеті Салық Зимановтың 100 жылдық мерейтойын алғашқылардың бірі болып бастап жатыр. Оқу орнымыздың деңгейінде де бірқатар іс-шара өткізу жоспарланды. Солардың негізгісі – бүгінгі республикалық конференция.

«Салық Зиманов: азамат, ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясын өткізудегі басты мақсат – ұлағатты ұстаздың сан қырлы, ауыртпалығы мен қызығы мол өмірі мен шығармашылығын жас ұрпақты тәрбиелеу үшін үлгі етіп, насихаттау.

Айта кетерлік жағдай, академиктің 100 жылдығын атап өтуіне қатысты, Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевқа бірқатар ұсыныстар жеткізген болатынмын. Сол ұсыныстар міне бүгін қолдау тауып, іске асып келеді! Еліміздің жоғары оқу орындарында, ғылыми орталықтарында түрлі іс-шаралар өткізумен қатар, Нұр-Сұлтан қаласында Салық Зимановтың атына көше берілді.

Құрметті конференция қатысушылары!

Сіздерді академик, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зимановтың туғанына 100 жыл толуына арналған республикалық ғылыми тәжірибелік конференциясының басталуымен құттықтаймын!

АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ ЗАҢШЫҒАРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

СҮЛТАНОВ Қуаныш Сұлтанұлы

саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, мемлекет және қоғам қайраткері, Нұр-Сұлтан

Қадірлі күн құрметті Ерлан Бәтташұлы!

Құрметті Ералы Лұқпанұлы!

Құрметті зиялы қауым, ғалымдар, ұстаздар және студент жастар!

Әрине, Салық Зиманұлы ағамыз өзі болса бүгінгі төрімізді көркейтіп, көңілімізді шалқытып, мерейімізді тасытып «қазақтың төбе биі жүзге келді!» дегізіп, ғылым мен құқықтың мәртебесін өсірген бір ғажап кездесу болар еді. Бүгінде ұлы ұстазға барлық өңірлерде құрмет көрсетіліп, түрлі ғылыми шаралар өткізілуде. Сондай бір шара өткенде – 2021 жылдың 29 қаңтарында Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне қарасты Заңнама және құқықтық ақпарат институтында өтті. Бұл үрдіс республика аумағында жалғасын таба беретін болады.

Бүгін, осы конференцияға келердің алдында Салық Зиманұлының қасында көп жүрген ең жақын әріптесі, көпшілігіміз жақсы танитын академик Жабайхан Мүбәрәкұлы Абдильдиннің «Егемен Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттеріне шыққан мазмұнды мақалаларымен, сондай-ақ Салық Зиманов шәкірттерінің бірі заң ғылымдарының докторы, профессор Нұрлан Дулатбековтің «Орталық Қазақстан» газетінде жарияланған мақаласымен танысып шықтым. Тізе берсек, ұстаз турасында осындай тұщымды дүниелер көптеп жазылып, игі шаралар елімізде бірінен-кейін бірі өтуде. Осының бәрі «ұлағат» деген сөздің мінездемесі мен мазмұнын ашып тұрған сияқты.

Конференция барысында құнды ойлар мен жақсы пікірлер айтылып жатыр. Толассыз айтыла түсетініне күмәнім де жоқ. Бұл өзі мәжбүрлі емес, өзінің ерік-ықтиярымен жүріп жатқан шынайы құбылыс. Айтатын мәселе де көп. Зиманов еңбектерін тізбелейтін болсақ, оны бір конференцияның аясында түгесу мүмкін емес.

Жаңа ғана Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың құттықтау сөзін жария еткен –Ералы Лұқпанұлы да, конференцияның ашылуында кіріспе сөзбен баяндама оқыған Ерлан Батташұлы да арнайы тоқталып өткен Зиманов тұлғасының басты ерекшелігі, бұл оның отандық заң ғылымының негізін қалап, іргетасын тұрғызуы деп атаған болар едім.

Салық Зимановтың мемлекет құрылысы туралы зерттеулері тәуелсіздігімізді жариялаған тұста пайдаға асып, келелі мәселелерді дұрыс талдауға, ақ-қарасын ажыратып қарауға зор мүмкіндік берді. Өзі де іргелі пайымдарымен, тұщымды тұжырымдарымен ерінбей еңбек етіп, қоғам назарын аударып, алғысына бөленді.

Тәуелсіздік алған жылдары мемлекеттің тұғырын құқықтық тұрғыдан негіздеу мәселесі туындады. Осы сәт Салық Зимановтың академиялық мол тәжірибесі мен жұртты өзіне баурап алатын шешендігі күрмеуі қиын күрделі сұрақтардың ел игілігіне жұмыс істеуіне, тағдыршешті шешімдердің қабылдануына пайдасын тигізді. 1990 жылы 25 қазанда «ҚазССР-нің егемендігі туралы» декларациясын, кейіннен бір жыл өткен соң 1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциялық заңын әзірлеуге және қабылдауға көп күш-қайратын жұмсады. Егемендік туралы декларацияны әзірлейтін комиссияның жұмысын басқарды. Ол кезде Мәскеудің ықпалы күшті болатын. Соған қарамастан егемендік мәселесін сөз ету, оны биік мінберде талқылау, тек білімділікті ғана емес, батылдықты, мінезді қажет етті. Төңірегіне білімдар азаматтарды топтастыра білді. Ұлттық тарихымыз бен құндылықтарымызды тереңнен білетін, ой-пайымы сергек, депутаттық мандатты мүмкіндік қана емес, бүтіндей мемлекетқұрушы ұлттың аманаты ретінде қарайтын қайраткер тұлғалармен тізе қосты.

1991 жылы «Тәуелсіздік туралы» конституциялық заңның жобасы 15-16 желтоқсан күндері екі күн бойы үзіліссіз талқыланды. Бұл жиынға осы күнгі Елбасымыз – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың өзі де қатысқан болатын.

Белгілі заңгер-ғалым С.Сартаев баяндама жасады. Салық Зиманов өз тарапынан әлденеше рет талқыға араласып, тұщымды ұсыныстарын берді.

Зиманов мұраларының ішіндегі іргелі дүниелердің бірі – бұл заң ғылымының өркениеттік болмысы. Құқық дамуындағы адамзат баласына ортақ өркениеттік құндылықтарға маңыз беріп, олардың зерттелуіне қазақ билер соты мысалында ерекше назар аударды. «Қазақтың ата заңдары» аталатын 10 томдық іргелі еңбек негізінде өзінің концептуалдық ойларын жүйелеп көрсетті.

Мен өзім Салық Зимановпен бірге Жоғарғы Кеңесте депутаты ретінде әріптес болғанымға өте қуаныштымын. Бірге жұмыс істеп, тәлім-тәжірибе алдым. Әсіресе «Ұлттық рәміздер туралы» заңды әзірлеуде тығыз байланыста болдық. Сол кісінің ақыл кеңестері, ой түйюі мен үшін үлкен олжа болып, Зиманов университетінен өттім десем артық айтқандық емес.

Сәкең әр уақытта сергек ой, тұжырымды әрі тұщымды сөз айтатын. Салық ағамыздың дарыны абыз жасына жеткен шағында мейлінше жинақталып, түйдек-түйдек ұсыныстармен ұштасып, шешендік өнерін төгілтіп, білімдарлығын жарқырата түсті. Қазақ халқының рухани өсу жолында бүгінгіміз бен ертеңіміз үшін Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтпаев сияқты ұлт қайраткерлері қандай қызмет етсе, Салық Зиманов та сондай ұлт ұстазы бола білген дара тұлғалардың бірі.

Бүгінде қазақ қоғамы бұрын соңды кездеспеген технологиялық дәуірге дейін бетпегет келіп отырмыз. Жас ұрпақ онымен үндесіп, ілесіп-игеріп кететініне күмәніміз жоқ. Алайда адамдардың санасы, дүниетанымы, құндылықтары саналауан. Осы жерде С.Зимановтың ғылыми еңбектеріне, рухани мұрасына сүйенгеніміз абзал. Ортақ мүдде – мемлекеттік тәуелсіздігіміз, оның іргетасы – ұлттық бірлігіміз һәм құқықтық қуаттылығымыз. Республика Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы өз жолдауында айшықтаған «әділдік, адалдық, даму – құқықтық мемлекетте ғана болады. Егер де құқықтық мемлекетті құра алмасақ, бұл үш құндылыққа қол жеткізуіміз қиын. Ешкімнің құқығына қиянат келтірмеу, өтірік айтпау, пара алмау, пара бермеу, ұрлық-зорлыққа тиым салу, тек қана заңмен өмір сүрсек – құқықтық мемлекеттің жетістіктері сол болар еді. Осы құндылықтарды уағыздап, әрбір азаматтың санасына жеткізіп айтып, сіндіруге тырысқан жанның бірі – Салық Зиманов. Рухына тағзым етіп, есімін құрметтеп отырған Салық Зиманұлының бүкіл ғұмыры – аталмыш құндылықтардың қалыптасуына басы бүтін арналып еді. Арманы да, тілегі де, абыздық батасы да осы еді. Заңдылық пен құқықтық тәртіп салтанат құрса, әрбір азамат мұны парызы санап үлесін қосса көптеген игіліктерге қол жеткізеріміз анық.

Назарларыңызға рақмет!

АКАДЕМИК САЛЫК ЗИМАНОВ – ВЫДАЮЩАЯСЯ ЦЕЛОСТНАЯ ЛИЧНОСТЬ

АБДИЛЬДИН Жабайхан Мубаракович

академик НАН РК, доктор философских наук, профессор,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

Академик Салық Зиманович Зиманов являлся выдающейся личностью, которая относится к классу таких великих людей нашего народа, как Қаныш Сәтпаев, Мұхтар Әуезов. О Салық Зимановиче Зиманове говорить только, что он юрист, или говорить, что он просто учёный, это будет просто одностороннее понимание его целостной личности. А для того, чтобы понять, кто он, что из себя представляет как личность, надо его рассмотреть целостно и проследить основные этапы его жизни.

Первый этап, когда ему было всего 19 лет, он, окончив школу, сначала преподавал математику в той же школе, потом был призван в армию. В армии хорошогодились его хорошие знания математики. Он быстро стал продвигаться. Через некоторое время

командовал батареями и действительно стал как талантливый командир, как талантливый воин. Через некоторое время он становится заместителем миномётного полка. Здесь тоже проявился его талант командира. После этого через некоторое время он становится начальником штаба дивизии. Таким образом, он прошёл с начала войны почти до конца, награждён Орденом Отечественной войны и многими медалями. Вот это первый этап. Этот этап вполне достаточен для любой личности, любого человека, чтобы гордиться своим участием в Отечественной войне.

Второй этап его личности: после демобилизации в 26 лет он оканчивает юридический институт и становится крупным специалистом по расследованию особо важных дел. Через некоторое время он назначается ректором юридического института, затем - деканом юридического факультета КазГУ. На этом этапе раскрылся его талант педагога, организатора высшей школы Казахстана. До сих пор все юристы вспоминают, что в подготовке юридических кадров, как организатор высшей школы, он имел действительно большой вклад и большие заслуги. В те годы он в Москву посылал юристов, аспирантов по 15-20 человек. Таким образом, его ученики, аспиранты, соискатели, которых он послал в Москву учиться, там они защищали кандидатские диссертации, это был основной костяк юридических кадров в нашей республике. Таким образом, этот этап вполне достаточен для любого человека, чтобы сказать: я был организатором науки, организатором высшего учебного заведения, участвовал в подготовке кадров и т.д. В 1958-м году лично по приглашению академика Каныша Имантаевича Сатпаева он становится директором вновь открывшегося института философии и права Академии наук. В эти годы полностью раскрылись его талант выдающегося учёного и его способность готовить выдающихся кадров, создавать школы как по философии, так и по юридической науке.

Я познакомился с С.З.Зимановым в 1957 году, когда он приехал в докторантуру по защите докторской диссертации. В те годы он защитил докторскую диссертацию по теме «Политическая система Казахстана в конце XVIII начала XIX-го веков», затем стал академиком. Им опубликовано множество крупных монографий, а также десятитомное собрание сочинений. Он являлся не только крупным учёным, но одновременно раскрылся его талант в подготовке философских и юридических кадров. Хочу подчеркнуть, что в своей личной жизни, в развитии своего творчества я обязан С.З.Зиманову. Салык Зиманович пригласил меня научным сотрудником института философии, мне тогда было всего 25 лет. Когда мне было 26 лет, он создал сектор по диалектической логике. Это было впервые в Советском Союзе, и даже в Москве не было такого сектора. В Москве ещё шёл спор между сторонниками диалектической и формальной логики. Сторонники формальной логики отрицали диалектическую логику, а среди тех, кто занимается диалектической логикой, не было единодушия. Он создал сектор по диалектической логике и пригласил туда не только меня, но и таких талантливых молодых людей, как Л.Науменко, М.Баканидзе, А.Касымжанов. Поскольку нам было оказано такое доверие, мы окрылённо работали. Кроме того, он часто называл нас будущими Кантами, Гегелями, Аристотелями и т.д. Но, конечно, его близкие товарищи делали на это замечания, что он молодых людей так перехваливает, а на самом деле это для нас имело большое значение доверие такого человека, как академик С.З.Зиманов. Мы хотели оправдать и работали напряжённо. Точно также были приглашены в области юриспруденции такие замечательные, талантливые юристы, как М.Т.Баймаханов, Б.М.Имашев, К.С.Сапаргалиев и др. Таким образом, наш институт был образцовым в развитии науки и во взаимоотношениях людей. В институте была исключительно творческая обстановка. Для С.З.Зиманова в оценке человека имело место только одно, если этот человек способный и талантливый. В институте по его устоявшейся традиции, он многих наших аспирантов, младших научных сотрудников посылал в Москву защищать кандидатские и докторские диссертации. У него было очень хорошее отношение с директором юридического института Москвы. Поэтому он мог посылать 15-20 человек, которые были затем основными кадрами в юридической науке. С.З.Зиманов не был абсолютно формальным человеком. Например, когда мы писали научную тему «Логическое

отражение действительности в теоретическом знании», то в Казахстане не было необходимой литературы, а также специалистов. Надо было поехать в командировку в Москву, работать в ленинской библиотеке, а также консультироваться и общаться крупными специалистами. Он посылал в командировку нас и других сотрудников института на 30 дней. Когда мы не успевали, он продлевал ещё на десять дней наше пребывание. Это имело для нас большое значение в разработке научной проблемы. Этот этап тоже был бы вполне достаточным для любого учёного, чтобы гордиться: я был директором института, создавал школы по философии и по юридическим наукам.

Ещё одним этапом его жизни является депутатская деятельность в независимом Казахстане. Когда стоял вопрос о суверенитете Казахстана, С.З.Зиманов как опытный юрист возглавлял комиссию по разработке концепции о суверенитете. Когда Казахстан получил государственную независимость, С.З.Зиманов был депутатом и возглавлял Комитет Конституционного законодательства. Здесь тоже ярко проявились его талант и глубокое знание юридической науки. С.З.Зиманов был не только знающим депутатом, но также был принципиальным человеком. Он всегда высказывал то, что думал. Он как крупный специалист, честнейший человек был гарантом того, что депутаты будут принимать качественные законы. Если в депутатский корпус приходили министры-докладчики с некачественными законами, то Салык Зиманович остро критиковал такие законы, при этом он абсолютно не считался с тем, что эти должностные лица могут обидеться на него. Он всегда ставил выше всего интересы казахстанского народа и был верен ему. Этот этап тоже был бы вполне достаточен для любого человека, чтобы гордиться, что он был депутатом, вносил вклад в законодательную деятельность Республики Казахстан. Я должен сказать о его человеческих качествах: он был исключительно принципиальным, кристально честным человеком. Он своё мнение мог высказывать ясно и нелицеприятно. Поэтому его побаивались должностные лица как в Академии, так и в последующем этапе его жизни. Я его хорошо знал, начиная с 1958 года и до конца его жизни, всегда был с ним в хороших отношениях. Он всегда нас поддерживал во всех наших всесоюзных конференциях. Он активно поддерживал специалистов по диалектике. Первый всесоюзный симпозиум в 1968 году прошёл на самом высоком уровне, он оказывал колоссальную поддержку. Представители догматической философии обвиняли Зиманова, что он поддерживает группу Ж. Абдильдина, которые являются ревизионистами, гегельянцами и кантианцами и т.д. А на самом деле эта группа оказалась международной известностью, мы получили множество премий и т.д. Он всё время поддерживал наше направление по диалектике. В Астане, когда мы проводили международные конференции, он первым выступал на этих конференциях, высказывал ценные содержательные мысли. Свообразие академика С.З.Зиманова выражалось также в том, что он был однолюбом, уважал тех, кто честно трудится на поприще науки. В то же время резко отрицательно относился к людям двуличным, подхалимам и т. д. Поэтому у него были и поклонники, и противники. Подытоживая, хочу сказать, что академик С.З.Зиманов являлся выдающейся личностью, целостным человеком. По своему вкладу в науку, образование и другим формам деятельности он был достоин любой самой высокой награды, но в своё время это не было сделано должностными лицами. Однако академика С.З.Зиманова оценивает очень высоко сам казахский народ, представители духовной культуры. Его относят к числу таких великих сыновей нашего народа, как К.И. Сатпаев, М.О.Ауэзов. По моему мнению, было бы правильно, если в г. Атырау, где родился Салык Зиманович, поставить ему памятник. Такой памятник нужен не ему, а нужен казахскому народу, нашей молодёжи. Пусть они учатся у личности академика С.З.Зиманова, он был талантливый воин, талантливый организатор образования, он был талантливый учёный, он был талантливый воспитатель кадров, он был талантливый депутат, патриот. Человек, который бесконечно любил свою Родину – Казахстан.

**АКАДЕМИК С.З. ЗИМАНОВ - ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЁНЫЙ-ЮРИСТ
СОВРЕМЕННОСТИ, ОСНОВАТЕЛЬ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА**

САБИКЕНОВ Салахиден Нурсариевич

*академик НАН РК, доктор юридических наук,
профессор Института Сорбонно-Казахстан КазНПУ им.Абая, Алматы*

Қадірменді ханымдар мен мырзалар, құрметті зиялы қауым, мемлекет қыметкерлері!

Бүгінгі Республикалық ғылыми-практикалық конференция, ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз академик Салық Зиманов көсеміздің 100 жылдығына арнап ұйымдастырушы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, академик Ерлан Бәтгашұлына және профессорлық-оқытушылар құрамына зор алғысымды білдіремін.

Осы конференцияға қатысушыларға зор денсаулық, елеулі табыс және бақытты өмір тілеймін.

Мен Салық ағаны қырық жылдан бері білемін, араласып-құраласып, аялы алақанының табын сезіп, ол кісіден тәлім-тәрбие алып келгенмін. Аса дарынды, ғұлама ғалымның ұстаздығынан өткен мен ғана емеспін. Туған республикамыздың заң ғылымын қалыптасуына, дами түсуіне Салық ағаның қосқан үлесі орасан зор. Салық ағаның өмірлік бай тәжірибесінен тағлым алған, бүгінде атақтары жер жарған заңгерлеріміздің бәрі де осыны айтады, оның шәкірті болғанын мақтан тұтады.

Меніде 1965 ж. Москва қаласы ССРО ғылым академиясына мемлекет және құқық институты аспирантурада оқуға осы ағамыздан жолдама алғанмын.

Салық аға – қасиетті адам. Салық ағада өзіне тартып алатын ерекше күш бар. Салық аға мақсат көздегіш, ізденімпаз, жігерлі адам.

Біріншіден, Салық Зиманов – сирек кездесетін, дара тұлғалы дарын иесі, бұрынырақта болса, бұл кісі атақты би болар еді. Дүйім жұртты аузына қаратып, кара қылды қақ жарар еді! Қазір ше? Салық аға – әділ қазы, нендей бір мәселені, нендей бір күрделі істі шешкенде, бір таң қаларлығы, өзінің білімдарлығына, өмірден алған тәжірибесіне сүйенетіні бар, бұлтартпас дәлел, бұлғалақсыз деректер келтіре отырып, екінші біреуді тырп еткізбей тастайды. Тағы бір өнеге аларлық қасиеті, Салық аға ешқашан да қарсыласының арнамысына тимейді, өзінен кем түсіп жатқан жақтарына да ашынбайды, қайта оны иландырып, қателігін түзетіп, кем-кетігін толықтырып, ойына ой, біліміне білім қоса отырып, терезесін тең ұстайды. Сол кезде Салық ағаны басыңа көтергің келеді, тіпті айтқанына көніп, айдауына жүріп кеткенінді де байқамай қаласың. Бұл да бір құдірет емес пе?

Екіншіден, Салық аға – ержүрек адам. Кешегі қылышынан қан тамып тұрған тоталитарлық, әкімшіл-әміршіл заманда да тайсалған жоқ.

Елімізде 1986 ж. болған желтоқсан уақиғасына да Салық аға өзінің ғылыми тұрғыда әділ және батыл көзқарасын айтты. Бір қарағанда зиялы, жұмсақ мінезді адам көрінгенімен, Салық ағаға таусылмас жігер, қайтпас қайсарлық, табандылық тән. Осының бәрін тал бойына сыйғызғын адамның дара қасиетіне қайран қаласың.

Үшіншіден, мен білетін Салық аға – от ауызды, орақ тілді шешен. Салық Зиманов сөйлеп тұрғанда оны ұйып тыңдамасқа шараң қалмайды. Түйдек-түйдек ой тастап, сол ойын бейнелі сөз, мәнерлі ырғақпен тарау-тарау етіп тарқатып, өріп отыратынын талай көрдік, оған талай тамсанғанымыз да бар. Салық ағаның тілі, қазақша айтқанда, жоқтан бар жасайды, бардан жоқ жасайды, жылы сөйлеп жыланды да інінен шығарады, қатыгезді де жібітіп жібереді.

Ол Қазақстандағы заң ғылымының пайғамбары, заңгерлердің ақсақалы, ақылшысы, кеңесшісі. Бұл да қазақ халқының маңдығына біткен бақыты десе болады.

Туған халқының сүйіспеншілігіне бөленген ғұлама ғалым академик Салық Зиманов 91 жасында өкінішке орай дүниеден озды.

Салиқалы, сабырлы, сырбаз мінезімен ғылым, білім, қоғам өміріне белсене атсалысып келді, өзі бел шешіп, негізін қаласқан егемен Қазақстанымен бірге жасасып келді. Мен үшін бір қасиет – егеменді туған елім болса, екінші қасиет – осы ұлы адам, адал ағамыз Салық Зиманов.

А теперь мне хотелось бы обратить ваше внимание на анализ некоторых научных трудов академика С.Зиманова, имевших и имеющих в современное время огромное значение для развития нашего государства и его правовой системы.

Во-первых, академик С. Зиманов одним из первых создал целостную научную теорию о национальной государственности. Этому вопросу он посвятил свой научный труд под названием «В.И. Ленин и Советская национальная государственность в Казахстане» (Алма-Ата, 1970 г.).

При этом он опирался на идею В.И. Ленина, который в условиях царского самодержавия Российской империи первым поставил вопрос о необходимости создания национальной государственности.

В канун Октябрьской революции В.И. Ленин писал: «Нам представителям великодержавной нации... неприлично было бы забывать о громадном значении национального вопроса: особенно в такой стране, которую справедливо называют «Тюрьмой народов»... И действительно, Российская империя была настоящей тюрьмой народов.

В 1918 году на «Всероссийском съезде Советов» по инициативе В.И.Ленина была принята «Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа», которая заложила основу национальной политики в СССР. Мы, казахи и другие народности, должны быть благодарны В.И.Ленину. Дух великорусского шовинизма до сих пор живет в сознании некоторых россиян. Об этом свидетельствуют высказывания некоторых депутатов Государственной думы, связанных с территориальными претензиями к Казахстану. Такой дух мы наблюдаем в некоторых высказываниях Главы Российского государства В.В.Путина. Он при беседе с влиятельным иностранным журналистом говорил, что по Российской империи первый удар нанес В.И.Ленин, который расшатал сильную империю, объявив о праве нации на самоопределение, повлекшее развал Российской империи.

Все это свидетельствует о том, что мы, казахи и другие братья- этносы, должны беречь и зорко охранять суверенитет и независимость своего государства. Именно академик Салык Зиманов, будучи депутатом Верховного Совета КазССР и Председателем Комиссии по обобщению и доработке предложений закона о государственном суверенитете, свои знания о национальной политике заложил в Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, принятой 25 октября в 1990 году.

Во-вторых, академик Салык Зиманов внес неоценимый вклад в исследование проблемы обычного права казахов. Под его непосредственным руководством было подготовлено и издано 10 томов по обычному праву казахов. Академик Зиманов С. лично пропагандировал забытые нами институты обычного права казахов и убеждал компетентные государственные органы использовать и внедрять в науку правоприменительную практику с учетом менталитета современного казахстанского общества.

Однако, увы, его ценные пожелания не были учтены в процессе судебно-правовой реформы. Многие автоматически внедряли правовые институты из континентальной и англосаксонской правовых систем в нашу национально-правовую систему. Поэтому многие наши правоведы считают, что наша правовая система относится к континентальной, т.е романо-германской правовой системе. Мне думается, что это ошибочное утверждение: наша национальная правовая система находится на переходном этапе от социалистической правовой системы к новой национальной правовой системе. Нам необходимо иметь собственную правовую систему, а не копировать чужую правовую систему.

Недооценивая свою прошлую правовую культуру, до сих пор в наших юридических вузах преподают предмет «Основы римского права». В свете «Рухани жанғыру» необходимо в юридических вузах ввести предмет «Основы обычного права казахов» вместо «Основы римского права».

В-третьих, академик Салык Зиманов стоял у истоков становления, развития правовой науки и юридического образования в Казахстане.

Поэтому неслучайно его называют патриархом правовой науки и юридического образования. Он лично воспитал целую плеяду ученых, способных исследовать сложные проблемы права и государства. На основе таких молодых исследователей сложилась «Зимановская школа правоведов – ученых, которые получили широкую известность не только в рамках Союза ССР, но и за его пределами.

Организаторская способность академика Салыка Зиманова проявилась в период работы на должности директора Института философии и права АН Казахской ССР. Академик Салык Зиманов в равной мере уделял внимание в росте ученых как философов, так и правоведов. Этот институт превратился в мощный мозговой центр философской и правовой науки не только в нашей республике, но и в пространстве Средней Азии. В стенах этого института воспитывались многие ученые Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и др.

В связи с развалом СССР этот институт в условиях суверенного Казахстана разделился на два института: на Институт философии и политологии и на Институт государства и права. В последствии институт государства и права был передан из Академии наук в распоряжение Казахского государственного юридического университета, а затем, в связи с приватизацией данного вуза, Институт государства и права перестал существовать. Таким образом, юридическая научная общественность потеряла свой мозговой и координационный центр, тогда как другие гуманитарные институты сохранились до сих пор. Они функционируют непосредственно при Министерстве образования и науки РК.

В связи с этим вношу предложение: созданный при Министерстве образования и науки Институт истории развития государства преобразовать в Институт государства и права и присвоить ему имя академика Салыка Зиманова.

Қорыта айтқанда, академик Салық ағамыз туралы көп жазуға, көп айтуға болады. Ол кісі ғасырдың біртуар азаматы, бәрімізге өнеге, ұлтымыздың мақтанышы, ал ағамыздың есімі – құқықтық тәрбиені көзі мен заңдылықтың эталоны. Сол себепті мемлекет тарапынан Зиманов тұлғасын насихаттауға, мәңгілік есте қалдыруға бағытталған маңызды іс шараларды күтеміз.

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ТУРАЛЫ СӨЗ

АЛИМБЕКОВ Мұсабек Тұрғынбекұлы

заң ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының экс-Төрағасы, Нұр-Сұлтан

Құрметті Ерлан Бәтташұлы!

Құрметті конференцияға қатысып отырған ханымдар мен мырзалар!

Біздің Қазақстан халқы үшін, оның тарихы үшін биылғы жыл өте ерекше жыл. Өйткені биылғы жыл егемендігіміздің 30 жылдығы болғаныменен, бұл жыл ұлыларымызды ұлағаттайтын, өткендеріміз бен өткелдерімізге тереңнен зерттейтін, тағы қайтып айналып келіп, зерттеулердің нәтижесін сараптайтын жыл деп есептеймін. Сондықтан да, биылғы жыл тек қана 30 жылдық емес, биылғы жыл Абай Құнанбаевтың жылы, биылғы жыл біздің ұлы даналарды атап өтетін жыл, олардың еңбектерін зерттейтін жыл. Осы тұрғыдан алғанда Салық Зиманұлы сол ұлылардың қатарында екені айдан анық. Өйткені мынау бір сызықтың екі басы сияқты кез келген адамның бойында адамгершілік және пендешілік деген екі қасиет қатар жүреді. Бірақ ұлылардың ұлылығы сол, өзінің пендешілігін саналы адамгершілігімен баса отырып, оған жол бермей, адамгершілікті ең жоғары – биікке көтере білгендерінде.

Салық Зиманұлы туралы ойымды бастамас бұрын, академик Ғарифолла Есімнің Абай туралы айтқан мына бір тұжырымдамасымен келіскім келеді. Ол кісі айтады: «Абай Құнанбаевтың ғұламалылығының негізін іздесеңіздер, оны Қорқыттың әуенінен, әл-

Фарабидың білімінен, Жүсіп Баласағұнның дүниетанымынан және Ахмет Иассауидың тақуалылығынан қараңдар дейді. Осы айтылған пікірмен толық келісемін. Өйткені кемел адам турасында Абай Құнанбаев айтқан қағидаттар Салық Зиманұлының бойында бар қасиеттер. Сондықтан да бұл кісі – ұлы тұлға. Ол кісінің тұлғалық әрекеттерін, бір сәттік сөзінен не болмаса бір сәттік ісінен ғана байқауға болады.

Алматы қалалық сотында Төраға болып жүрген кезімде Иванов деген азаматтың қылмыстық ісі бойынша Салық Зиманұлының келгендігі турасында өткенде де бір жиында айттым. «Мына іске аса көңіл бөл» – деді. Басында түсінбей «не үшін?» деп едім: «ісі алқада қаралады, анау аудандық соттарда айтып едім, олар менің тілімді алмады. Бірақ өзің қарап шық» – деді. «Бұл азамат менің саябағымды тонап кетіпті. Саябақты тонаса да, менің ең қымбат деген тоныма тимей, тастап кеткен. Сосын тергеу изоляторына барып сұрадым. Қалай болды? Неге тастап кеттің қымбат тонды? Алып кетпедің бе? – дегенде, – «заттарға қарап бұл үйде жасы үлкен кісінің тұратынын байқадым. Сондықтан, далада қыс мезгілі, ол кісіге суық тиіп қалуы мүмкін ғой деген оймен тастап кеттім» дегенін айтты.

Сонда қараңызшы, кішкентай ғана бір әрекеттен, кішкентай дүниеден, жақсылықтың нышанын іздеп тұр. Бүгінгі заманда тырнақ астынан кір іздейтіндер көп. Ал бұрын бірнеше рет сотталған қылмыскердің іс-әрекетінен адамгершіліктің ізін танып, «ол адамгершілігі тұтастай жоғалмаған адам, соған реті келсе заңның жұмсартылуы мәселесін қолданыңдар» – деп ұсыныс айтты. Мен: «аға біз оны қараймыз, зерттейміз, сіздің ұсынысыңызды ескереміз» – деп айттым. Мінекей, бұл адамгершіліктің белгісі. Осындай әреттерден адамның тұлғалығын тануға болады деп ойлаймын.

Салық Зиманұлының ұлағатты ұстаз екенін бәріміз жақсы білеміз. Талай рет дәрістерін тыңдадық. Ол кісінің бір ерекшелігі сөзінің нәрі бар, ойының дәні бар шәкірттерін жазбай танушы еді. Ізінен ерген шәкірттерінің бетін қақпай, белін бұған қамқоршы аға. Салахаддин ағамыз (академик Сабикенов С.Н. – ред.) айтып кеткендей өзі келіспей тұрса да, оппонент тұжырымдарының ішінен рационалды дән іздейтін. Соны іздеп, дұрыс бағытқа жарата, игілікке айналдыра білетін. Егер тіптен теріс, мүлдем қате дүние болатын болса, оны ретімен, ақыл-парасатымен бағыттаушы еді. Мінекей оның ұстаздығының биіктігі осы жерде жатыр.

Ал енді ол кісінің ғылыми шығармашылығы мен академиялық ізденістері мемлекет пен құқықтың көптеген бағыттарын қамтыды. Оны бір конференция аясына сиғызу мүмкін емес. Бір адам айтып тауыса алмайды. Ол әлі де зерттелетін, зерделене түсетін дүние. Салық Зиманов баса назар аударған тақырып – қазақ билерінің әділ соты. Ол өркениеттік мәні бар бірегей сот жүйесі деген биік тұжырым жасады. Мұны әлі терең зерттейтін боламыз.

Суд биев – это золотой век правосудия казахской государственности. Данное утверждение было доказано и подтверждено на международной научной конференции в 2008 году, которая проходила в городе Алматы. В конференции принимали участие ученые из 22 стран. Суд биев – суд средневековья, его никоим образом нельзя переносить на сегодняшний мир в той форме, которая была соответствующей своему времени. Почему? Потому что, мы сегодня живем в других условиях. Если с социальной точки зрения посмотреть, то суд биев действовал тогда, когда казахское ханство было мононациональным государством.

Но сегодня мы живем в многонациональном государстве. Если мы будем говорить о необходимости внедрения суда биев, то как быть с другими этносами, которые живут в единой казахстанской семье. Некоторые могут говорить, что надо создать мировой суд, другие могут сказать, что надо казачий круг создавать, и таким образом мы вместо пользы можем нанести вред в единую судебную систему государства.

Поэтому считаю идею восстановления бийского суда недопустимой в связи с многонациональным составом Казахстана. Это связано с тем, что суд биев применял обычное право, применимым правом было обычное право. В сегодняшней системе правосудия применимым правом являются законы, основанные на романо-германской правовой традиции. Данные правовые системы несовместимы, тем более могут противоречить государственной программе «Путь в Европу». Вместе с тем, академик Салық

Зиманов учит в своих трудах, что можно получить уроки и опыты бийского правосудия, при решении современных проблем правосудия.

Во-первых, это порядок формирования суда биев. Биев-судей никто не назначал, их только признавали. И в процессе признания они формировались как известные бии – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. Биев признал народ. В процессе формирования бийского суда был такой интересный институт – «бала би». Известный би готовил себе из молодого поколения «бала би» и представлял его перед «төбе би». И они определяли, что этот человек по сознанию, по уровню познания мира, по красноречию, по таланту соответствует. И ему давали мелкие дела, для того, чтобы они выносили свои решения. Последующим они стали большими, опытными биями-судьями. Сам Төле би начинал со статуса «бала би». Надо думать вокруг этого вопроса.

Второй момент. «Тура би де туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Это не просто словосочетание, а фундаментальный принцип в построении бийского правосудия. Поэтому, когда наши судьи дойдут до этого нравственного состояния и поймут, что они – слуги народа, а не те лица, которые диктуют свои решения другим, скажут: «Да, я – бий, я – судья. Я должен решать это дело по закону. Никакие внешние влияния на меня не действуют». Когда судейский корпус поднимется до уровня бийской судейской морали, только тогда мы можем формировать справедливую систему правосудия.

Третий момент. Мне интересны вопросы защиты прав человека в бийском правосудии. Был такой известный в южных регионах Сыпатай би. Во время судебной тяжбы, когда начали перебивать его слово, он сказал: «Дау туғанда билетпейтін кім едің, сөз келгенде сөйлетпейтін кім едің. Ел басқарар ақылың мен түрің жоқ, Мәмбеталы деген әкім сен бе едің? Жүрген жерім киелі, сөйлеген сөзім жүйелі, Сыпатай би мен едім, менің сөзімді бөлме». Какая острота мысли присутствует в изложении своих суждений в этих словах?! Нам известно, что в англо-саксонских правовых семьях присутствует элемент дискуссионности. Точно такой же элемент есть в системе суда биев казахов. Скажем, би одного рода, он – истец, сообщает стороне ответчика – другому бию, что прибывает с определенными претензиями. Второй би встречает его, потом как стороны спора тут же переходят в дискуссию. Каждый доказывает и приводит свои аргументы. В результате которого в большинстве случаев они приходят в «бітім» (медиация по-современному), а иногда принимается отдельное решение тебе бия. Взвесив и исследовав аргументы сторон, тебе би принимает решения.

Данный институт широко практикуется в англо-саксонском праве. Например, как только солисторы и барристоры готовят документы истца, судья спрашивает их, сколько времени нужно для того, чтобы разобраться в этом деле. Другая сторона тоже готовит свои аргументы. И они заранее друг другу раскрывают свои доказательства. Есть такое понятие в английском правосудии, как «досудебное раскрытие доказательств». Те доказательства, которые не раскрываются друг другу, судья вообще не принимает в учет. Поэтому в процессе дискуссии стороны приходят к одному знаменателю. Когда они приходят к знаменателю, обращаются к судье, который может его утвердить в виде медиации или своим решением. Если они не приходят к взаимному согласию, то судья исходя из тех материалов, которые представлены ему, принимает окончательное решение. Понимаете, идет дискуссия, а не состязание! Принцип состязательности уже пройденный этап. Это характерно исключительно для романо-германской правовой системы, где любой ценой обвинение хочет доказать обоснованность своей позиции или истец хочет доказать только свою правоту. Иногда дело доходит до такого состояния, где последний аргумент оглашается только на уровне высшего суда. Они его тщательно скрывают, не раскрывают, пока не наступит выгодный момент. Поэтому мне думается, почему бы не ввести элементов английского правосудия на нашу юридическую практику? Это было бы отличной реформой.

Вопреки научным суждениям Салыка Зимановича, сегодня стали называть реформой некоторые мелкие вопросы. По рекомендации V съезда Союза судей было поручено подготовить закон о медиации. В процессе его подготовки изучали мировой опыт. С учетом

международной практики составили проект и предложили, что по отдельным категориям дел, где требуются специальные познания, например, в части применения финансовых инструментов и других, обозначили необходимость профессиональных медиаторов. И они не могут быть бесплатными, потому что требуют приличных ресурсов, и мы их отделили, сделали платными профессиональными медиациями. А во всех остальных случаях допускали применение норм обычного права. Но при этом, главный концептуальный элемент был такой, что медиация – это спор с участием медиаторов в отсутствие государства. Государство не должно вмешиваться, потому что медиация – это альтернативный внесудебный способ разрешения споров. Совершенно иной способ разрешить спор. Поэтому, в русле государственной программы «Путь в Европу» оставили понятие «медиации», а не «бітімгершілік» (примирение – ред.). Мы обсуждали с Салыком Зимановичем и другими учеными, обменивались мнением насчет этого вопроса. Салык Зиманович утверждал, что не следует ставить на один уровень суд биев и медиацию, поскольку суд биев – это институт, это система власти, а медиация – это небольшой микрофакультет, это один из способов разрешения споров. Факультативные явления нельзя путать с институтом. Когда выступал перед Сенатом Парламента Республики Казахстан, помню, что мне задал вопрос наш уважаемый, покойный академик – К.А.Сагадиев, он спросил меня: «Какого мнения по этому вопросу Салык Зиманович»? Я изложил позицию академика С.З.Зиманова по этому законопроекту. Он заявил, что нет больше вопросов и поддерживает законопроект.

Поэтому предостерегаю коллег, что нельзя отдельные эпизоды и частные моменты правосудия возводить на уровень реформ.

В сфере правосудия в рамках правовой реформы первые шаги были сделаны в начале нашей независимости Н.А. Шайкеновым. Эта была реформа, когда объединили две разные системы в одну целую, приняли Конституционный Закон о судостроительстве и судопроизводстве, статусе судей. Позже изменились подходы к пониманию проблемы. Остались ряд актуальных вопросов, которых обсуждаем до сих пор.

В настоящее время в законотворческой деятельности имеет место некоторый модернизм. Иногда воля отдельно стоящих чиновников отражается в законе. Я абсолютно согласен с коллегами, которые утверждают, что закон должен быть проверен на уровне Института законодательства. Институт законодательства должен изучать законопроекты с точки зрения научной обоснованности. В последующем Союз юристов, Союз судей и другие общественные правовые институты приступают к изучению, и только после этого Парламент может принять законопроект к обсуждению.

Пару слов о качестве законов. Мы занимаемся зачастую последствием, а не первопричиной. К примеру, мы хотим победить коррупцию, борясь со следствием, а не борясь с первопричиной. Один человек не может победить коррупцию, только системные меры способны достичь результата. Тот, кто выходит за пределы системного механизма противодействия коррупции и нарушает установленный режим, однозначно должен нести ответственность. Пока каждый работник государственной службы не поймет, что нарушение системного механизма приведет к необратимой ответственности, невозможно победить коррупцию. То есть, во всех направлениях должны быть введены системные механизмы противодействия коррупции. И тогда мы можем достичь успеха. А для этого, я думаю, в первую очередь нужно изучать труды, естественно, Салыка Зимановича и других величайших наших ученых.

У нашего государства древнейшая история. Да, независимому состоянию Казахстана 30 лет, но это не противоречит тому, что у нас традиция государственности формировалась в древности. Для того, что бы правильно определить направление правового развития нашей страны, мы должны изучить исторический опыт прошлого, анализировать его и сделать выводы. Как говорил Олжас Омарович Сулейменов: «Возвысить степь, не унижая горы». Аналогично, не возвеличивая себя, мы должны возвеличивать ценности нашего народа. Мы должны их показать и донести до мира. Салык Зиманович говорил, что казахский суд биев –

это ценность не только для тюркского мира, это общечеловеческая ценность мирового масштаба.

Огромное спасибо!

Осы конференцияны өткізіп жатқан білім ордасына рақметімді айтамын!

САЛЫҚ ЗИМАНОВ МҰРАСЫНЫҢ ӨМІРШЕҢДІГІ ТУРАЛЫ

ДУЛАТБЕКОВ Нұрлан Орынбасарұлы

заң ғылымдарының докторы, профессор, «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ Басқарма төрағасы-ректор, Қарағанды

Құрметті Ерлан Бәтгашұлы, құрметті зиялы қауым!

Бүгін ерекше күн!

Бізге заң ғылымының корифейі, академик Зиманов Салық Зиманұлының 100 жылдық мерейтойының куәгері болу нәсібі бұйырған екен. Салық Зиманұлы қазақ байтағының бір туар азаматы. Заңғар заңгердің мемлекетімізге, елімізге сіңірген ерен еңбегі ұшан теңіз. Сондықтан да Ел Президентінің пәрменімен бұл айшықты дата кеңінен аталып өтіп жатыр. Үлкен деңгейдегі конференциялар, жиындар, симпозиумдар соның куәсі. Баспасөз беттеріндегі көптеген мақалалар мен эсселердің, кітаптардың жарық көруі осының айқын айғағы. «Ерім дейтін ел болмаса, елім дейтін ер қайдан болсын», - деген аталы сөз осындайда ойға оралады.

Ұлы тұлғаның мол мұрасын бұл баяндамаға сидыру мүмкін емес. Ол кісінің кісілік келбетін, энциклопедиялық өресін, азаматтық асқар рухын қалай ашуға болады деген ой мені қатты толғандырады. Жаңа Қуаныш аға Сұлтанов сол сұрақтың жауабын берген сияқты. Мен бүгін ол кісінің бір қырына тоқталғым келіп отыр. Әрбір ұлы адамға тән мәрттік қасиетін негізге ала отырып, заң ғылымына, ел парасаты мен өркениетіне өлшеусіз үлес қосқан ғалымның екі-үш әрекетін безбендеп, суреттеп кетсем деймін. Салық Зиманов талай ұрпаққа қызмет ететін еңбектерді жазумен ғана аты шыққан ғалым емес, сонымен қатар өзі басында тұрған заң ғылымының қазанында біте қайнасып, әріптестерін де ұмытпай, олардың да еселі еңбектерінің насихаттаушысы бола білді. Мәселен, Т.М. Культелеев пен С.Л. Фукстің мұраларын тасада қалып қоймауына қазақстандық заң ғылымы патриархының сіңірген еңбегінің зор екендігін айтып кетпеске болмас.

Т.М. Культелеевтің «Уголовное обычное права казахов» (Алма-Ата, «Наука» баспасы, 1955), С.Л. Фукстің «Обычное права казахов в XVIII - первой половине XIX века» (Алма-Ата «Наука», 1981) атты еңбектерінің жарыққа шығуына зор үлес қосты. Бүгін біздің конференцияға төрт жүзге жуық студенттер, магистранттар мен докторанттар қатысып отыр. Сондықтан да оларға Тайыр Мулдағалиевич Культелеев пен Савелий Львович Фукс жөнінде аз да болса мәлімет бере кетсем деймін. Т.М. Культелеев 1911 жылы Астрахан облысының Марфа ауданында туып, өзі Саратов заң институтын 1932 жылы бітіріп, 1935-1938 жылдары Ленинград заң институтында (қазіргі Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің заң факультеті) қылмыстық құқық кафедрасында аспирантурасын ойдағыдай аяқтайды. 1939 жылы желтоқсанда Т.М.Культелеев Ленинград заң институтының Ғылыми кеңесінде «Социалистическое право в борьбе с пережитками патриархально-феодалных отношений в Казахстане» («Қазақстандағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың қалдықтарымен күрестегі социалистік құқық») тақырыбында кандидаттық диссертация қорғайды. 1940 жылдан бастап Т.М.Культелеев Қазақстанға қызмет жасай бастайды. КСРО ҒА Қазақ филиалының Қазақ КСР Ғылым академиясы болып қайта құрылуымен (1946 ж.) Қазақстанда алғашқы ғылыми-зерттеу заң мекемесі – Қазақ КСР Ғылым академиясының құқық секторы құрылды (бұдан әрі философия және құқық институты, содан кейін ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Мемлекет және құқық институты болып қайта құрылды). Құқық секторының меңгерушісі болып Т.М.Культелеев тағайындалды. Мұнда ол өмірінің соңына дейін жұмыс

істеді. 1953 жылы ақпанда қайғылы жағдайда қайтыс болады. Т.М.Культелеевтің ғылыми қызығушылық ортасында қазақтардың әдеттегі құқығының мәселелері, оның табиғаты, құрылымы, Кеңес үкіметі жағдайындағы әлеуметтік қызметтерінің тағдыры тұрды. Т.М.Культелеев 1940 жылдары жарияланған бірқатар мақалалары әлі күнге дейін танымдық және ғылыми құндылығын жоғалтқан жоқ. Оларға: «Қазақстанның Кеңестік қылмыстық заңнамаларының даму тарихы туралы», «Мұхтар Әуезов романындағы қазақ құқығының мәселелері», «Қазақстандағы заң ғылымдарының маңызды міндеттері» және ең соңғы еңбектері «Қазақтардың қылмыстық әдет-ғұрып құқығы» атты іргелі зерттеуі. Ал аталмыш монографияға жиырма жыл уақыт ішіндегі проблеманы зерттеу материалдарының нәтижелері жинақталған. Бұл осындай бағыттағы жұмыстың бірінші туындысы болған. Міне осы ғылыми жұмысты аяқтаған Т.М.Культелеев бұл еңбегінің жарыққа шығып, оқырмандарға жетуін көре алмай кетті. Тосын апаттан қайтыс болған ғалым еңбегінің жарыққа шығуына Салық Зиманов үлес қосып, ат салыспаса заң ғылымының қазанына қайнамас еді. Академик осы еңбекті өзі редакциялап, алғы сөзін жазып, бар ұйымдастыру мәселелерін шешіп, халық игілігіне ұсынды. Кітап үлкен резонанс туғызды. Заң ғылымындағы іргелі еңбек деп бағаланды. Шыққан тиражы бір жылға жетпей таралып кетіп, баға жетпес құндылыққа айналды. Ғалым есімі мәңгілікке қалды. Т.М. Культелеевтің осы еңбегі әдет-ғұрып құқығын, құқық тарихын зерттеуші ғалымдардың назарынан ешқашан тыс қалған жоқ. Т.М.Культелеевтің бір халықтың әдет-ғұрыптық заңына байланысты жұмысы бүкіл Советтер одағында резонансқа айналып, «Советский государство и право» журналында оның тиражының елең еткізгені осы Салық Зимановтың арқасында.

Кейін елу жылдай өткеннен кейін Салық Зимановичке Т.М.Культелеевтің осы кітабын кейінгі ұрпаққа молынан таратсақ деп біз ұсыныс бердік. Салық Зиманович осы еңбекке өзінің алғы сөзін жазып, 2004 жылы Қарағандыда «Болашақ» баспасынан бес жүз данамен шығарып, аз уақытта ол да өзінің бағасын алды.

С.Л. Фукс – Қазақстан мемлекеті және құқық тарихының негізін салушылардың бірі. Ол Ұлы Отан соғысы жылдарында Алматы мемлекеттік заң институтында бірінші болып, Қазақстанның мемлекеті және тарихы туралы дәрістер оқи бастады. Тарихи-құқықтық ғылымның осы саласында бірінші болып докторлық диссертация дайындап, қорғады. С.Л. Фукс өзі үшін де барлық адамзат үшін де тарихтың жаңа қырын қазақтардың көшпелі мемлекеті және олардың Қазақстанның Ресейге қосылуына дейін, сондай ақ қосылуына дейінгі кезеңдердегі көшпелі өркениеттегі құқықтың әлі де зерттелмей қалған әлемін ашып берді. Ұлы отан соғысы жылдарында Алматыда болып, көпшілік біле бермейтін тарихи дереккөздермен танысқан ол, тарихтың белгісіз қабаттарына қызығушылық танытып, Украинаға келген соң да оны қалдыра алмады.

С.Л. Фуксқа өткен жүз жылдықта ресейлік оқымыстылар, саяхатшылар, қазақ қоғамының тұрмыстық өмірін бақылау әкімшілігінің өкілдері жинақтаған қазақтардың әдет-ғұрыптық құқықтары туралы бай, жан-жақты жазылған материалдарды қорытындылау, мәнін түсіндіру, жүйелеу секілді тарихи миссиясы жүктелді. С.Л.Фукстің 1948 жылы Мәскеуде қорғаған диссертациясы таңдаған бағыты бойынша атқарылған көп жылдық белсенді жұмыстарының қорытындысы болып табылды. Міне осы кісі қайтыс болып кеткеннен кейін 1980 жылдардың басында Салық Зиманов осы жұмысты оқырманға жеткізуді қолға алды. Бұл диссертация белгілі себептермен құпия грифпен Харьков заң институтында қалып қойған болатын, міне сондағы материалдарды тауып алып Салық Зиманов оны осы біздің оқырмандарға жеткізіп, өз бағасын алған болатын. Арада көп жылдар өткеннен кейін С.Ф.Ударцев, Шолпан Тлепина және біздер қосылып осы жұмысты Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде шығардық. Ол туралы Салық Зиманович қатты бағалап, өзінің батасын берген болатын.

2011 жылы біздің университеттің бір топ ғалымдары болып “Қаз дауысты Қазыбек би” тұлғалық энциклопедиясын шығаруды қолға алған едік. Соған орай қазақтың билер институтының білгірі ретінде Салық Зиманов ағамызға Қазыбек би туралы бас мақала жазып беру жөнінде өтініш жасадық. Ағай оны ықыласпен қабыл алып, жылдам жазып

берді. Өкінішке қарай бұл заң саласының патриархы ғұлама ғалымның ең соңғы мақаласы болатын. Арада біраз уақыт өткеннен кейін ағамыз фәни жалғаннан бақи дүниеге озды.

Сөз жоқ, адамның адамдық қасиеті істеген ісі, еткен қызметі, сіңірген еңбегі ғана емес, сонымен бірге айналасына адамдарға, кейінгі буын өкілдеріне көрсеткен қамқорлығымен өлшенеді. Салық Зимановтың ең алдымен Т.М.Культелеев, С.Л. Фукс сынды заң саласы мамандарының ұмыт бола бастаған еңбектерін қайта жарыққа шығаруына мұрындық болуы көп жайды аңғартса керек. Өткен тұрмақ, өз тұрғыластарын әрең мойындайтын кесепат заманда мұндай ерлікке екінің бірі бара бермейді. Ұлы ұстаздың үлгі-өнегесі дегенде мен ең алдымен осы өрелі тарихтың өміршең салт-дәстүрлеріне сәуле түсірген терең танымын, кемел кемеңгерлігін ерекше атар едім.

Салық ағай қызметтес, жұмыс бабынмен қандай талапшыл, ымырасыз қатал болса, былайғы өмірде сондай жайсаң, маңғаз еді. Әрдайым ойы тұнық, салиқалы, толғамдары салмақты, сөздері сүбелі болатын. Заң, құқық саласының тұғыры бөлек патриархы Салық Зимановтың елі мен жері үшін сіңірген есепсіз еңбегі, ғибратты ғұмыры халық үшін қашанда құнды. Кезінде қазақтың асыл ұлдарының бірі үлкен парасат иесі Салық Бабажанов қайтыс болғанда халық “Салық өлгенше, халық өлді десейші” деп қайғырған екен. Заң ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан абыз ағамыз 91 жасында фәниден бақиға озғанда да Кеңсайға бет алған қаралы қауым тағы да сондай күйді кешкен болатын. Бүгін айтулы күн, бүгін Салық Зиманұлы 100 жасқа келіп жатыр. Жылдар жылжып өтсе де, замана заңғарына айналған парасат-пайымы биік, рухани жан дүниесі бай, білімі терең тау тұлғалы адамның, азаматтың аты ешқашан өшпек емес. Алып аласармайды.

Рахмет!

САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

ШАПАҚ Унзила

заң ғылымдарының докторы, профессор,

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің мүшесі, Нұр-Сұлтан

Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор С.З.Зиманов еліміздің заң ғылымының бастауында тұрған тұғырлы тарихи тұлға. Салық Зиманов Қазақстанның құқықтану мамандығын даярлау жүйесінің негізін салды, заң ғылымының іргесін қалады, соның ішінде мемлекет және құқық тарихы мен теориясы мектебінің тамырын терең жайып орнығуына зор еңбегін сіңірді. «Төрелі жерге ел тоқтайды, төбелі жерге мал тоқтайды» демекші, ол білігі мен білімін ұштап, ғалымдарды ұйыстырып, зерттеу-зерделеу қызметінің нәтижелері ұлттық-мемлекеттік құрылысының стратегиялық бағытын анықтай алатын үлкен ғылыми мектепті қалыптастырды.

Салық Зиманов қазақстанның мемлекеттік-құқықтық егеменділіктің нығайтылуына, еліміздің тәуелсіздігінің орнығуына теңдессіз роль атқарған дара заңгер. Заңғар заңгердің шығармашылық мұрасына талдау жасау арқылы көшпелі мемлекеттің, ұлттық мемлекеттіліктің табиғатын, қазақ құқығының, қазақстан құқықтық жүйесінің болмысын аша аламыз, сонымен қоса тәуелсіз Қазақстанның конституциялық-құқықтық даму жолын сараптау мүмкіндігі туады. С.Зимановтың ғылыми-педагогикалық қызметі және мемлекеттік-басқару саласында (КСРО ЖК депутаты, конституциялық комиссия төрағасы) қызмет атқарған кезінде жазылған саяси-құқықтық мұрасы әлі де толық зерделенбеген. С. Зимановтың қалдырған еңбектерін ғылыми тұрғыда тұжырымдап, әсіресе ұлттық-мемлекеттік идеясы мен егемендік, тәуелсіздік, қазақ тілі, адам құқықтары мен бостандықтары және т.б. конституциялық құндылықтарға деген көзқарасын тұтас ғылыми жүйеде қарастыру қажеттігі мен мұндалап тұр.

Бүгінде қай мәселеге де ел тәуелсіздігі тұрғысынан қарап, егемен еліміздің қажетіне қарай зерделеп, азаматтық қоғамымыздың өркендеуіне, рухани жаңғыруына септігін тигізуге ұмтылу уақыт талабы. Конституцияда көрініс тапқан құндылықтардың мазмұнын жаңа заман талабы тұрғысынан ашып, ұлттық мұрат төңірегінде жұмылдыру өте өзекті. Академиктің мемлекет және құқық туралы зерттеген жұмыстарында қазақстан қоғамын еркіндік, теңдік және татулыққа негізделген мұраттарын баянды етуге жетелейтін әлеуметтік, құқықтық мемлекетті орнықтыруды көздейді.

С.Зимановтың ғылыми зерттеу жұмыстарының ішінен ойып тұрып орнын тапқан мәселе - Қазақстанда ұлттық-мемлекеттілікті құру. Оның ұлттық мемлекеттілік құрылысына қатысты идеясы 1950-ші жылдың аяғы 1960-шы жылдардың басына жатады. Бұл сұрақ барлық мемлекеттанушы ғалымдарды қызықтырады. Сонымен қатар С. Зимановтың еңбектерін саралау барысында конституциялық құндылықтар туралы идеяларын бірнеше топтамаға бөліп талдауға болады: **а) ұлттық мемлекеттік құрылыс туралы.** Бұл мәселе төмендегі еңбектерінде егжей-тегжейлі талданып жазылған. (Некоторые вопросы методологии изучения национально-государственного строительства. Алма-Ата, 1974. Отчет по завершённой теме: «Роль СНК РСФСР и его специальных органов в становлении и упрочении советской национальной государственности в Казахстане (до образования СССР)»; Протокол № 6 от 11 ноября 1975 г. приемки законченной научно-исследовательской работы. А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 422, л. 190-197; 198–200., Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. Алма-Ата: Наука, 1975. 224 с., Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций. Алма-Ата: Наука, 1983. 223 с. Рейтор И.К., Қамназаров А. Советтік ұлттық мемлекеттік // Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. 1 т. Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы. 1984. 450 – 451 б; Рейтор И.К., Камназаров А.М. Советская национальная государственность // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Т. 1. Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии. 1985. С. 441.; **ә) конституция туралы.** Ол 1993 жылғы Конституцияның жобасына қатысты сараптама тобының жетекшісі, Конституциялық комиссияның мүшесі (1992-1993 жж.) болды. (Записка Президенту РК Назарбаеву Н.А. О необходимости поэтапного внесения изменений и дополнений в Конституцию. 13 мая 2001 г., Конституция и Парламент Республики Казахстан. Алматы: Жеті Жарғы. 1995. 352 с., Новая Конституция – это лишь начало конституционный реформы //Казахстанская правда. 28 января 1994 г., С.2); **б) егемендік және тәуелсіздік туралы.** 1990 жылдың 25 қазанында қабылданған Қазақ КСР-нің "Мемлекеттік егемендігі туралы" Декларациясы еді. Оның жобасын дайындаған депутаттық комиссияның басшысы Салық Зиманов. Кейін 1991 жылы 14-16 желтоқсанда "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" конституциялық заңын қабылдау барысында мәселе тығырыққа тірелгенде тағы да келісім комиссиясының құрамына кіріп, тарихи құжаттың қабылдануына Жоғарғы Кеңестің заңгер депутаты ретінде зор үлес қосты. **в) мемлекеттік билік жүйесіне қатысты.** С.З. Зимановтың конституциялық-құқықтық көзқарастарында еліміздегі мемлекеттік билік жүйелерінің және оның ұйымдасуының көптеген мәселелері жөнінде теориялық үлкен негізгі өзіндік ұсыныстары орын алған.

«Конституцияға кезең-кезеңімен өзгерістер мен толықтырулар енгізудің қажеттілігі» туралы 2001 жылғы 13 мамырда Қазақстан Республикасының Президентіне жолдаған хатында:

- Конституцияның «Соттар және сот төрелігі» билігінің мазмұны мен құрылымын қайта қарау жөнінде ұсыныс білдірді. Сот билігінің республиканың демократиялық мәртебесін арттырудағы ерекше рөлінің бар екендігін ескеріп, «Сот билігін» жеке бөлімге бөліп, онда конституциялық тұрғыда сот органдары атқаратын рөлі мен жауапкершілігін арттыратын, сот корпусын қалыптастыру мен тағайындаудың және жеке істерді қарайтын алқалы соттардың және халық соттарына қатысты нормалардың орын алуын;

- Прокуратураның сот және сот төрелігі органдарына жатпайтындықтан «Сот және сот төрелігі» бөлімінде оған орын жоқ екендігін тілге тиек ете келе, прокуратураның орны мен қызметтерінің лауазымын толықтай қайта қарау керек екендігін;

- Конституцияның 84-бабының 1-тармағын алып тастау қажет. Бұл тармақта арнайы тергеу органын құруға деген ой жатқандай. Сот пен прокуратурадан анықтау мен алдын-ала тергеуді бөлу қателік екендігін; Конституцияға олардың қызметінің ерекшеліктерін және ауқымын ескере отыра, «Құқық қорғау органдары» деген арнайы бөлім енгізуді; Парламентке (мәжіліске) орталық атқарушы органдардың республикалық бюджет туралы заңның атқарылуын бақылау құқығын беруді; Парламентке заңдарды талқылау құқығын беруді; Парламенттің жанынан шектеулі қызметке ие Есеп палатасын құруды; Парламентке Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөнінде ұсыныстар беру құқығын; Парламент қызметке бекітетін республикалық билік және басқару органдарының лауазымдарының санын кеңейту; Конституцияның 5-бабының 2-тармағындағы «... қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға жол берілмейді», деген сөзді алып тастауды ұсынды.

Сонымен қатар, бірте-бірте әкімшілік-саяси режимнен интеллектуалдық саяси режимге көшу туралы 2001 жылғы 13 ақпандағы; «Заңдылықты нығайту туралы бұқаралық іс-шараларды өткізу және заңдылықты сақтау туралы жарлықты қабылдау жөніндегі» 2001 жылғы 15 сәуірдегі; «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін көтеру туралы» 2001 жылғы 13 сәуірдегі; «Республика Прокуратурасын қызметтік тұрғыда қайта құру туралы» 2001 жылғы 20 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Президентіне жазған хаттарының т.б. қазақстандық конституционализмнің дамуында алатын орны ерекше.

С.3. Зимановтың кейбір конституциялық идеялары, ұсыныстары қазіргі еліміздің конституциялық дамуында орын алып отыр (Мысалы: Конституцияның 5-бабының 2-тармағындағы қоғамдық бірлестіктерді мемлекеттік қаржыландыруға деген сөздер алынып тасталып, 2007 жылғы мамырдағы ҚР Заңының редакциясында жазылған, 84-бап. 2007 жылғы 21 мамырдағы ҚР Заңына сәйкес алынып тасталған).

г) **мемлекеттік тіл туралы.** Мемлекеттік тілдің тағдыры, оның ұлты тағдырымен байланысы, ана тілге деген қысастық, ұлттың тілінің кемуі, тіл мәртебесін көтеру мәселесін тұрақты көтеріп отырды. (Государственный казахский язык снова в опале. «Қазақ үні» №10, 1997., Алматы, Қазақ тіл тағдыры, ұлт тағдыры, 2001 жылы 9 сәуірде ҚР Президент әкімшілігінің қоғамдық-саяси бөліміне, 2001 жылы 13 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің атына қазақ тіл мәртебесін мемлекеттік тіл ретінде көтеру туралы сындарлы пікірін жазбаша түрде тапсырады).

С. Зимановтың құқық шығармашылығына терең бойлап көз жіберсек, оның конституциялық құндылықтарды тұтастандырып, олардың қоғамның рухани әлемінің қатталған саласын қамтығанын және олардың бір-бірімен байланыста, өзара ықпалдастықта болатынын жазады. Аталған құндылықтарды конституциялық деңгейде бекіту арқылы қазақ халқының дербес ел, тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу жолын көрсетті.

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

СӘРПЕКОВ Рамазан Құмарбекұлы

*заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының директоры, Нұр-Сұлтан*

Әркімнің өмір жолында үлгі тұтатын, тәрбиесі мен тәліміне ризашылығын білдіріп, мақтан тұтатын тұлғалар азamatтардың кездесетіні белгілі. Қазақ еліне адал қызмет атқарып жүрген көптеген азamatтың үлгісіне айналған осындай жанның бірегейі қазақтың ардақты азаматы, аса көрнекті ғалым, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,

Ұлы Отан соғысының ардагері, Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының лауреаты Салық Зиманұлы Зиманов екеніне талас бола қоймас. Ағамыз 1921 жылы 19 ақпанда Гурьев қаласында (қазір Атырау қаласы) еліне сыйлы, өмірде сындарлы, қатарластарымен қарым-қатынаста әділетті, ұйымдастыру қабілетінде имандылық басым Зиман қарияның отбасында дүниеге келген екен.

Қазақи ортада тәрбие көріп, қазақ мектебін толық аяқтағаннан кейін Салық Зиманов 1938 жылы мұғалімдер әзірлейтін курсты ойдағыдай аяқтап, қазақ мектебінде еңбек жолын жалғастырады, бірақ ол ұзаққа созылмай, әскерге шақыртылады. Әскери міндетін атқарып жүргенде Ұлы Отан соғысы басталады. Салық Зиманұлы Ұлы Отан соғысына басынан аяғына дейін қатысып, миномет полкі командирі дәрежесіне дейін өсіп, елге полковник шенінде оралады.

Әскери құжаттарға сәйкес С. Зиманов Ұлы Отан соғысында Кавказ, Воронеж, Украин, Беларусь майдандарында жаумен айқасқан. Жан алып, жан беріскен шайқастарда ерекше ерлігімен көзге түседі. Мәселен, Польшаның Гданьск қаласы үшін болған ұрыста жау әскері соңғы солдат қалғанша соғысуға бұйрық алады. Ал 354-ші атқыштар дивизиясының жаяу әскер полкіне және С. Зиманов басқарған 615-ші миномет дивизионына немістер жайлап алған төбені қайтарып алып, жаудың рухын түсіріп, түбегейлі жеңіске жол ашуға бұйрық беріледі. Гвардия майоры С. Зиманов саны жағынан басым, қаруы мығым, соғысатын жайлы жерге орналасқан фашистерді жоюдың жоспарын жасап, шұғыл қуатты шабуылды бастайды да, жауды қатты састырып, қашуға мәжбүрлейді. Әскери тапсырма асқан ерлік пен мінсіз басшылықтың арқасында көздеген мақсатына жетеді. Осы операцияны басқарудағы және соғыс әдістемесі мен Отан алдындағы батырлығы ескеріліп, I дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатталды.

Тағы бір ресми деректерге сүйенсек, С. Зиманов соғыс өрті лапылдап, бораны буырқанып тұрған сын сағаттарында жауынгерлік тапсырманы орындау мақсатында үш рет алып өзенді құлаштап кесіп өтіп, төрт рет ауыр жаралы болса да, әскери тапсырманы нәтижелі орындайды. Осы және де басқа да ерліктері әскери басшылықтың назарынан тыс қалмай, I дәрежелі Отан соғысы орденімен екінші рет, «Қызыл жұлдыз» орденімен, «Кавказды қорғағаны үшін» (1944), «Кенигсбергті алғаны үшін» (1945), «Берлинді алғаны үшін» медальдарымен марапатталған.

Соғыстан кейін 1946 жылы Гурьев облыстық прокуратурасының тергеушісі, сосын Алматы қаласындағы Қазақ КСР прокуратурасының аса маңызды істер жөніндегі аға тергеушісі қызметін атқара жүріп, Бүкілодақтық заң институтының Алматы бөлімшесін «заңгер» мамандығы бойынша бітіріп шығады. 1948-1952 жылдары арнайы жолдамамен КСРО Ғылым академиясының Мемлекет және құқық институтына аспирантураға қабылданып, кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. Одан кейінгі жылдары С. Зиманов алдымен Алматы мемлекеттік заң институтын, одан кейін С.М. Киров (қазір әл-Фараби) атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетін басқарады. Ғылыми ортада өзінің белсенді өмірлік позициясын, күш-қуатының молдығын, ұйымдастырушылық қабілетінің ерекшелігін көрсетіп, Қазақ КСР Ғылым академиясының Философия және құқық институтының тұңғыш директорлығына ұсынылады.

С. Зиманов 1961 жылы КСРО Ғылым академиясының Мемлекет және құқық институтында «XVIII ғасырдың соңы - XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси құрылысы» тақырыбында докторлық диссертациясын үздік қорғайды. Бұл қазақ заңгер ғалымдарының ішінде жарияланған монографиялар негізінде қорғалған тұңғыш еңбек еді. Ол монографиялары: «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылысы» (Алматы, 1958 ж.) және «XVIII ғасырдың соңы, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның саяси құрылысы» (Алматы, 1960 ж.). 1967 жылы С. Зиманов Қазақ КСР Ғылым академиясының академигіне сайланып, ғылымның биік тұғырына көтерілді.

С. Зиманов – нағыз ұлтжанды, өзінің бойындағы бар талантын, білімін, күш-жігерін елінің ғылым саласын дамытып, кемелдендіруге, оны халқының игілігіне қызметіне

пайдалануға еңбек еткен біртуар тұлға. Ол ертеден келе жатқан салт-дәстүріміз бен ұлттық санамызды, тарихи құндылықтарымызды бүгінгі жаһандану заманындағы заңдармен үйлестіре білген алғашқы ғалымдардың бірегейі.

С. Зимановтың ғылыми жолын терең сараласақ, ол тек заң саласында ғана емес, ежелгі қазақ тарихы мен этнографиясын, өнері мен мәдениетін, салт-дәстүрі мен құқықтық жүйесін, экономикасы мен әлеуметтік саласын, шешендер мен билерінің философиялық ерекшеліктері мен батырларының дарабоз жолдарына да көп еңбек еткен ғалым. Жас ғалымдарды әзірлеуді қолға алып, олардың ұлттық заң ғылымын жетілдіруге пайдалы болуын ескеріп, диссертацияларын қазақ тілінде жазуларына бар жағдай жасады.

Заң ғылымдарының ғұламасы, халқына жақсылығымен, үлкендігімен, энциклопедиялық білімімен, дарындылығымен, даралығымен, асқан кеменгерлігімен танылған С. Зиманов Тәуелсіздік жарияланған кезеңде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің XII және XIII шақырылымдарында ең белсенді, білікті депутаты болып, Мемлекеттік Тәуелсіздік декларациясы жобасын әзірлеу комиссиясының жұмысын басқарды. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңын әзірлеген комиссияны және 1993 жылғы Қазақстан Республикасы тұңғыш Конституциясының жобасын әзірлеу жөніндегі сарапшылық топқа жетекшілік етті. Осылармен қатар, Республика Президентінің жанындағы құқықтық консультативтік кеңесінің және Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңестің мүшесі болып, жемісті еңбек етті. Сол еңбектің нәтижесі ескеріліп, Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының (1993 ж.) және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды (2001 ж.). 2010 жылы «Отан» орденімен марапатталды.

Академик С. Зиманов мемлекет тұғыры – Ата Заңымыздың еліміздің тұтастығы мен бірлігін, халық пен биліктің қарым-қатынасын таразылап отыру қажеттілігін сергек санамен жүзеге асыруды ескертуден жалыққан емес. Сот билігі мен төрелігінің халықаралық стандартқа сай өркениетті идеяларын өмірге әкелуде де орасан зор еңбек етіп, қамқорлық көрсете білді.

С. Зиманов 500-ден астам ғылыми еңбектің, оның ішінде 20 монографияның авторы. Бойында халқымыздың құнды қасиеттері тұнып тұрған заңнаманы топтастырған монографиялық туындылардың бастылары: «Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы» (1960 ж.), «Жалпы құқықтық теория және оның мемлекет және құқық теориясы курсына орны» (1979 ж.), «Қазақтардың XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ежелгі Заңнамасы» (1981 ж.) және «Конституция және Қазақстан Республикасының Парламенті» (1995 ж.).

Қазақ ұлты үшін маңызы ерекше он томнан тұратын «Ежелгі қазақ заңнамасын» жарыққа шығаруға жол ашты. Қазақтың ежелгі заңдарын терең зерттеу нәтижесінде «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» (2008 ж.) кітабы жарық көрді. Оны жұрт жылы қабылдады және орыс, қазақ, ағылшын, түрік тілдерінде басылып, құнды еңбектер санатына қосылды. Ғылыми зерттеулердің нәтижесінде саяси және құқықтық ақыл-ойдың классикалық озық үлгісі ретінде А. А. Атишевпен бірігіп жазған «Шоқан Уәлихановтың саяси көзқарасы» атты кітабын атауға болады.

Кемел оқымысты-ғалым әрі еркін сөздің шешені құқықтанудың сан түрлі тақырыптарын конференция, пікірталас, интеллектуалдық сұхбат, дөңгелек үстелдерде, халықаралық симпозиумдарда көтеріп қана қойған жоқ, өз ойын мойындата білді. Әлеуметтік, құқық, мемлекетті басқарудың тиімді, демократиялық жолдары мен әдістері; сот билігінің тәуелсіздігі; Президент, Парламент және Үкіметтің өзара іс-қимыл әрекеттерін жетілдіру; елдің тарихы мен басқа да өзекті мәселелерді тіліне тиек етті, ашық, батыл айтты.

С. Зимановтың өмірбаянын сараптаған кезде, ол бізге ұлағатты ұстаз, ғажап ғалым ғана емес, тылсымы оңай ашылмайтын, қоры сарқылмайтын пайдасы мол кен орнындай болып елестейді. XX ғасыр, XXI ғасырдың бастауында ол зерттеген саяси және құқықтық ақыл-ойдың тамыры тереңге жайылған құпиялары кейінгі ұрпаққа да мұра болатынына талас жоқ. Біз үлгі көрсете алсақ, С. Зимановты зерттеу әлі де жалғаса беретініне сенеміз.

Әңгіменің сәті келгенде айта кеткенім артық болмас. Мен де әл-Фараби (біз оқыған 1976-1982 жылдары С.М. Киров) атындағы Қазақ мемлекеттік университеті заң факультетінің түлегі болғандықтан, ұстазымыз С. Зимановтан дәріс алып, емтихан тапсырып, ақыл-кеңесін тыңдау бақыты бұйырған маманмын. Құқықтанушы мамандығын таңдап, үлкен өмірге алғашқы жауапты қадамдар жасау жолымда ғұлама ғалымнан дәріс алғанымды мақтан етемін. Шынайы ниетіммен алғыс айтып, ізет көрсетіп, құрмет тұтамын.

Академик С. Зимановтың бүгінгі 100 жылдық мерейлі тойында ағамызбен үзеңгілес жүріп, қызмет етіп, қазақ мемлекетінің ғылым мен педагогика саласын, оның ішінде заң шығару және ұлттық құқықтану жүйесінің қалыптасуы мен заңгер мамандар даярлауда орасан зор еңбек еткен замандастары мен әріптестерін де еске алғанымыз орынды болар деп ойлаймын. Олар қазақ ғылымының шыңына көтеріліп, өшпес із қалдырған заң ғылымдарының докторлары, профессорлар Ваксберг Матвей Абрамович (1889), Маркелов Василий Николаевич (1906), Мамутов Асабай Мамутұлы (1912), Дюков Леонид Васильевич (1912), Савицкий Станислав Николаевич (1921), Котов Константин Флегонтович (1923), Беспалова Ариада Ивановна (1923), Басин Юрий Григорьевич (1923), Поленов Георгий Федорович (1924), Шойбеков Кемелхан Асамбекұлы (1926), Жадбаев Сатыбалды Хайрашұлы (1927), Таукелев Айдарат Нуркелелұлы (1927), Базарбаев Бақыт Базарбайұлы (1927), Бегалиев Қалауша Адилханұлы (1927), Досымбеков Сұлтан Назарұлы (1927), Сартаев Сұлтан Сартайұлы (1927), Стамқұлов Абдес Стамқұлұлы (1928), Байсалов Сағындық Байсалұлы (1928), Сапожников Игорь Абрамович (1929) (менің дипломдық жетекшім), Абжанов Көбен Абжанұлы (1929), Жакишев Еркін Ғазизұлы (1934), Уваров Виталий Николаевич (1937), Филимонова Зинаида Афанасьевна, Халиков Калимулла Халиқұлы (1938), Мамонов Владимир Васильевич (1938) және тағы да басқа ұлағатты ғалымдар. Аты-жөні аталмай қалған ұстаздарымыз болса, кешірім өтінемін. Бұл олқылығымды басқа шәкірттері де толықтыра кетер деген үмітім бар. Әрқайсысының өмір жолдары қиын да әрқилы болғанымен жүріс-тұрыстары мен тұрмыстары ұқсас, қарапайымдылықтары мен зор адамгершілік асыл қасиеттері керемет, өзара сыйластықтары ерекше, ал студенттермен қарым-қатынаста тең дәрежеде сөйлесіп, араласып жүретін. Сондықтан өмірде жолымыз ашылып, азамат болып қалыптасып, заңгерлік салада таңдаған мамандығымызда қандай да бір жетістікке қол жеткізсек, осы ұстаздарымыздың көрсеткен үлгісі мен атқарған еңбектерінің ерекше болғанын айтып жүруге міндеттіміз деп санаймын.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Парламентінде депутаттық өкілеттілігімді атқарған кезеңдерде де С. Зиманов ағамызбен бірге бірнеше халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда болдым, қатар отырып, үлкен трибунадан сөз сөйлеп, бағасын естіп, қолдауын көрдім. Ал 2010 жылдың 5 шілдесінде Астана қаласының мерекесі күніне орай «Хан шатыр» көп салалы орталық кешені ашылып, алаңда керемет көрініс қойылып, соңы Мемлекет басшысының салтанатты қабылдауына ауысты.

Осы кеште қазақ мемлекетінің көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Сағдиев Мақтай Рамазанұлы, Шерхан Мұртаза, Фариза Оңғарсынова, Өмірбек Байгелді, Жабайхан Мүбәракұлы Абдилдин, Оралбай Абдыкәрімұлы Абдыкәримов, Қуаныш Сұлтанұлы Сұлтанов, Қараманов Ұзақбай Қараманұлы, Байназаров Ғалым Байназарұлы, Айталы Амангелді Абдрахманұлы, Қадырова Зәуреш Жүсіпқызы, Көпей Мұхамбет Жұманазарұлы және де басқа әріптес ағаларымызбен бірге академик Салық Зимановты қарсы алдық. Протоколдық тәртіпке сәйкес Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев шет елдерден келген мемлекет және үкімет басшыларымен ішке енгенге дейін біраз әңгіме өрбіді. С. Зиманов: «Мақтай Рамазанұлы, еңбегіміз нәтижелі болып, ел-жұртымыздың дәулеті көтеріліп, міне осындай кереметтерді көру, куә болу бізге де бұйыртқанына ризамын», – деп қуанышымен бөлісіп, ешқандай артық сыр білдірмей, өзіне тән салмақты-салиқалы мінезімен әңгімесін жалғастырып тұрды. Салтанатты жиын ресми ашылған сәтте бірінші болып Қазақстанның атынан жасы 90-ға таяған С. Зимановқа сөз берілді. Бойын тік ұстап, сенімді түрде мінбеге көтеріліп, сыңғырлаған ашық дауысымен мыңдаған адамның назарын аударып, жиырма жылға жуық уақытта қол жеткізген жетістіктерге ел арасындағы ынтымақ пен келісімнің,

халық пен мемлекеттің арасындағы қалыптасқан сенімділіктің, Мемлекет басшысының көрегендігі мен еңбегін бағалап, сөзінің соңын қазақ дәстүріне сәйкестендіріп, халқы мен Елбасы Н.Ә. Назарбаевқа қастерлі ақ батасымен аяқтап, шешендіктің үлгісін көрсетті. Бұл керемет сәт екінші болып сөз алған Ресей Федерациясының Президенті Д.А. Медведевтің де назарынан тыс қалмапты. Ол жиналғандармен және Н.Ә. Назарбаевпен қазақ тілінде амандасып, «Академик Салық Зиманов бәрін айтты. Ол кісіден соң маған оңай бола қоймас», – деп ризашылығы мен таңданысын білдірген оқиғаны ұмыту мүмкін емес.

Өкінішке орай бұл кездесуіміз Салық Зиманұлымен жақын тұрып әңгімелескен соңғы кездесуіміз екенін сезбедік. Көп ұзамай ағамыз өмірден өтті.

Тағы да бір айта кететін ерекше жағдай. Қазіргі уақытта мен басқарып отырған Заңнама және құқықтық ақпарат институты 1993 жылы ұлттық заңнаманы жетілдіру мен құқықтық ақпарат жүйесін қалыптастыру мақсатында Салық Зимановтың көрегендігімен және қолдауымен құрылып, қалыптасуына тікелей ықпал жасап, өзі де осы ұйымда қызмет атқарғанын біреу білсе, біреу білмейді. Бұл жайт біздің ұйым үшін мақтаныш етумен қатар, зор жауапкершілік жүктейтінін түсінеміз.

Елімізде азаматтық қоғамның орнығуы мен құқық үстемдігінің бекуіне барынша ықпал етіп, тиімді билік жүйесінің қалыптасуы мен ұлттық заңнаманың дамуы және де басқа қоғамдық институттардың сындарлы жұмыс атқаруын қамтамасыз ететін нормативтік негізі мықты, өміршең де маңызды құжаттарды қалыптастыруда академик Салық Зиманұлы Зиманов ұстазымыздың еңбегі жатыр.

Міне, академик Салық Зиманов тіршіліктің көзін білім мен бірліктен іздеген, ырыстың алдын еңбек пен ынтымақтан тапқан Тұлға!

Салық Зиманұлы «Жақсының аты өшпейді, ғалымның хаты өшпейді» - деген дана сөзді өз өмірімен үлгі етіп өткен тұлға!

АКАДЕМИК С.З. ЗИМАНОВ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ (из истории юридической науки)

УДАРЦЕВ Сергей Фёдорович

*доктор юридических наук, профессор, руководитель научно-исследовательских проектов
по вопросам правовой политики, конституционного законодательства и государственного управления
КазГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Нур-Султан*

Аннотация. В статье показано, что основной фронт научных исследований академика С.З. Зиманова проходил в сфере истории государства и права Казахстана. Представлены основные направления исследований академика по истории государства и права Казахстана конца XVIII в. – первого десятилетия XXI в. и смежным проблемам. Выделено значение работ С.З. Зиманова по истории казахского обычного права и института суда биев, которым он, в основном, посвятил последние десять лет научного творчества. Отмечено, что фундаментальные исторические исследования выдающегося ученого сохраняют свою актуальность и для последующих поколений.

Аңдатпа. Мақалада академик С.З. Зимановтың ғылыми зерттеулерінің негізгі майданы Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы саласында өткендігі көрсетілген. Академиктің XVIII ғ. аяғы – XXI ғ. бірінші онжылдығындағы Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы, сондай-ақ аралас мәселелер бойынша зерттеулерінің негізгі бағыттары ұсынылған. С.З. Зимановтың қазақ әдет-ғұрып құқығы мен билер соты институтының тарихы жөніндегі жұмыстарының маңызы ерекше атап өтіледі, ол негізінен соңғы он жылын осы саладағы ғылыми шығармашылыққа арнады. Көрнекті ғалымның ірелі тарихи зерттеулері кейінгі ұрпақ үшін өзекті болып қала беретіні атап өтіледі.

Ключевые слова: История юридической науки Казахстана, история государства и права Казахстана, история национально-государственного строительства, С.З. Зиманов, обычное право казахов, суд биев.

Тірек сөздер: Қазақстанның заң ғылымының тарихы, Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы, ұлттық-мемлекеттік құрылыстың тарихы, С.З. Зиманов, қазақтардың әдеттегі құқығы, билер соты.

Миссия крупного ученого

Человек в познании мира постоянно преодолевает границы ранее невозможного. Как заметил английский ученый, писатель и футуролог Артур Ч. Кларк (1917-2008), «Единственный способ определить границы возможного – выйти за эти границы» [2, с. 110]. Выдающийся ученый особенно активно в ходе своей деятельности раздвигает горизонты познания, далеко заходит в пространство непознанного. С.З. Зиманов в своем научном творчестве вторгался за границы непознанного сразу по нескольким направлениям, прежде всего, реконструируя историю Казахстана.

Крупный ученый в науке выполняет ряд функций: открывает новые направления исследований; прокладывает пути в неизведанное, предлагает новые подходы, выделяет более перспективные аспекты исследований; ставит новые нестандартные вопросы и ищет на них ответы; берется за решение наиболее сложных, неразрешенных до него проблем; благодаря развитому ассоциативному мышлению и интуиции, схватывает суть явления, процесса, не теряется в огромном массиве информации, которую перерабатывает для решения поставленных задач, успешно систематизируя и классифицируя ее; служит маяком, ориентиром для других ученых,двигающихся за ним; готовит учеников, которые продолжают разработку намеченных направлений и, по возможности, продвигаются дальше; оставляет богатое творческое наследие, благодаря своей фундаментальности почти не подвластное времени, нередко опережающее общественное сознание современников; становится легендой для последующих поколений исследователей, частью их внутреннего мира, мотивирующим историческим примером. В условиях глобализации роль крупного ученого также все более глобализируется, влияет на развитие науки, циркуляцию идей без границ.

Творческое наследие выдающейся личности в науке, литературе, искусстве становится одним из блоков фундамента последующей человеческой истории – мировой или отдельных народов, общей или более специальной.

С.З. Зиманов – учитель и коллега

Мне повезло знать С.З. Зиманова со студенческих лет (начало 1970-х), близко с ним познакомиться в годы аспирантуры. В 1973-74 учебном году, уже аспирантом кафедры теории и истории государства и права, я вместе с профессором А.К. Мухтаровой (тогда ассистентом кафедры) еще раз прослушал полный, двухсеместровый курс теории государства и права, который студентам читал академик С.З. Зиманов.¹ Затем в аспирантуре сдавал С.З. Зиманову и другим коллегам кандидатский экзамен по специальности 12.00.01 (теория и история государства и права, история политических и правовых учений; вопросы на котором были сформулированы Салыком Зимановичем), защищал кандидатскую диссертацию в совете Института философии и права АН КазССР, где он был председателем, слушал его на многочисленных конференциях, круглых столах, защитах диссертаций, встречался и беседовал с ним в разных ситуациях и по разным вопросам в Алма-Ате (Алматы), Астане, Москве.

Несколько лет в 1990-х годах, уже после защиты докторской диссертации, был его заместителем в диссертационном совете по защите докторских диссертаций при Институте государства и права, председательствовал на защите докторских диссертаций его учеников, представлявших докторские диссертации и на русском, и на казахском языках (руководитель диссертации не мог председательствовать на их защите). Приходилось наблюдать его в научной работе, в процессе его государственной и общественной деятельности, был оппонентом по некоторым диссертациям его учеников, а он – официальным оппонентом по докторской диссертации моего докторанта, и т.д.

---

¹ Когда мы были студентами, в 1968-69 уч. г. этот курс два семестра читал академик М.Т. Баймаханов, в 1990-х гг. – первый и пока единственный Председатель Конституционного Суда РК (тогда старший научный сотрудник, а одну лекцию по его просьбе прочел выдающийся теоретик права профессор С.С. Алексеев, в последующем – Председатель Комитета конституционного надзора СССР).

Когда во второй половине 1990-х гг. я заведовал кафедрой теории государства и права в КазГЮИ, затем – в КазГЮУ (единственной такой кафедрой в истории высшего юридического образования Казахстана), приглашал Салыка Зимановича читать лекции по проблемам теории государства и права – так, как он бы хотел, как он видел проблемы, и он семестр читал авторский курс. Сохранилось много книг, подаренных академиком с вдохновляющими, как он умел делать, дарственными надписями, некоторые его письма. Выход многих книг С.З. Зиманова, их обсуждение, переиздание, его собственное их представление происходили на наших глазах.

Таким образом, я знал его и как ученик, и как коллега около сорока лет. Многоплановое знакомство, умножало уважение к этому выдающемуся человеку.

Первый доктор юридических науки из казахских ученых и первый академик-юрист

Вскоре после полета первого космонавта Земли Ю.А. Гагарина, свою новую высоту в «научном космосе» штурмовал и С.З. Зиманов [26, с. 6]. 2 июня 1961 г. в Институте государства и права АН СССР в Москве он защитил докторскую диссертацию «Политический строй Казахстана конца XVIII – первой половины XIX вв.» по двум опубликованным монографиям. Одним из его официальных оппонентов был приглашен профессор С.Л. Фукс (Харьков), защитивший в 1948 г., также в Москве, первую докторскую диссертацию по истории государства и права Казахстана – по системе казахского обычного права в период его расцвета, как регулятора политического строя, публично-правовых и частноправовых отношений в казахском обществе.¹

В 1964 г. С.З. Зиманову было присвоено ученое звание профессора, а три года спустя, в 1967 г. он был избран *первым казахским юристом-академиком* Академии Наук Казахской ССР. И все это притом, что в отличие от многих ученых-юристов, очно окончивших юридический вуз, гвардии майору С.З. Зиманову, после войны пришлось в основном самостоятельно, заочно и экстерном, совмещая учебу с работой, осваивать дисциплины высшего юридического образования, а затем всю жизнь продолжать работу над собой.

Друзья называли его «генералом армии науки» [1, с. 121], королем юриспруденции [35, с. 257].

Историк Василий Ключевский как-то заметил, что «в жизни ученого и писателя главные биографические факты – книги, важнейшие события – мысли» [2, с. 867]. Это, в целом, сказано и о роли книг в жизни С.З. Зиманова, хотя в его биографии определенное место занимают военная служба, депутатская деятельность и административная работа по руководству научными и академическими организациями, в том числе созданным им вузом [См.: 30 (см. указатель имен); 31; 32].

Его опубликованные научные работы можно разделить на три группы – наибольшая и основная часть – автором которых он был индивидуально; вторая группа работ – опубликованные в соавторстве с коллегами и учениками; третья – организатором издания и редактором которых он был.

Основные направления исследований С.З. Зиманова по истории государства и права Казахстана

Как ученый, С.З. Зиманов много внимания уделял истории государства и права Казахстана последних двух с лишним веков. Этот фронт исследования был главным в его научном творчестве и имел несколько направлений, по каждому из которых были подготовлены крупные работы. Не затрагивая множества статей академика, среди которых было немало интересных работ, не потерявших своего значение, назовем лишь его

---

¹ Над своей докторской диссертацией С.Л. Фукс начал работать в архивах Казахстана в годы эвакуации в Алма-Ату в период Великой Отечественной войны, когда работал в 1-м Государственном юридическом институте, объединившем Алма-Атинский и эвакуированный Московский юридические институты. Работа была впервые издана в полном виде через 60 лет после защиты диссертации [См.: 34].

обобщающие работы, в которых ярко проявились основные направления исторических исследований ученого [Библиографии опубликованных работ С.З. Зиманова см.: 21; 28; 29].

1. *История общественного и политического строя казахов конца XVIII – начала XIX веков.* Это труды «Общественный строй казахов первой половины XIX века» (1958) [3], «Политический строй Казахстан конца XVIII и первой половины XIX века» (1960) [4].

2. *Политико-правовая история Западного Казахстана (младшего жуза, Букеевского ханства).* Сюда относится книга «Россия и Букеевское ханство» (1982) [5].

3. *Вопросы истории национально-государственного строительства в СССР* – его исследования по истории начала национально-государственного строительства в СССР, истории национальных автономных образований и союзных республик в советском государстве и, в частности, Казахской Автономной ССР в составе РСФСР. Это книги «Ленин и развитие казахской советской государственности» (1970) [6], «Казахский отдел Народного комиссариата по делам национальностей РСФСР» (1975, в соавторстве с С.О. Даулетовой и М.Ш. Исмагуловым) [7], «От освободительных идей к Советской государственности в Бухаре и Хиве» (1976) [8], Теория и практика автономизации в СССР (1998) [9].

4. *Поиск материалов по истории суда биев и исследование феномена казахского суда биев.* Сюда относятся десяти томное издание «Древний мир права казахов» [См.: 22], подготовленное в начале XXI века Зимановым и группой его коллег и составленное из материалов архивов, исторической и художественной литературы о казахском суде биев и обычном праве. Эти материалы должны стать объектом изучения следующих поколений ученых. Сюда же можно отнести изданную одновременно на казахском, русском, английском и турецком языках его сокровенную, по вложенной в нее духовной энергии, книгу «Казахский суд биев – уникальная судебная система» (2008) [См.: 10; 11; 36; 37], которой он придавал особое значение. К этой группе крупных работ относится также организованная и проведенная им в 2009 г. крупнейшая международная конференция по современному осмыслению истории казахского обычного права и суда биев. Конференция прошла в режиме двухдневного перманентного пленарного заседания с небольшими перерывами. Оба дня Салык Зиманович лично вел все заседания, представляя каждого, из длинной череды докладчиков из разных городов Казахстана и зарубежных стран, комментируя выступления. Материалы конференции составили последний, 10-й том издания «Древний мир права казахов».

5. *Под редакцией С.З. Зиманова изданы фундаментальные труды по истории права и государства более старших коллег, ранее ушедших из жизни.* Это – книга Т.М. Культелеева по казахскому обычному уголовному праву (1955) [24; 25],¹ Уголовно-судебное уложение Карла V – «Каролина» (XVI в.) в переводе и с примечаниями С.Я. Булатова (1967) [23], и примерно третья часть фундаментальной работы С.Л. Фукса по истории казахского обычного права (1981) [33].²

6. Следующее направление – *история советского государства и права.* В начале 1960-х гг. в ряде Союзных Республик изданы двух-, трехтомные истории государства и права. Трехтомная работа по истории государства и права Советского Казахстана была подготовлена и в Казахстане под редакцией С.З. Зиманова совместно с М.А. Биндером. Сегодня это издание, ставшее библиографической редкостью, остается полезным источником материалов и фактов по некоторым вопросам. Разумеется, интерпретации различных событий и мероприятий в области государственного управления и правового регулирования выдержаны в духе идеологии и политической цензуры того времени, но благодаря фактическому материалу и его сбалансированности, обстоятельному анализу по ряду параметров нескольких десятилетий истории советского государства, сохраняется вспомогательное значение этой исторической работы.

¹ В 2004 г. С.З. Зиманов подготовил «Предисловие ко второму изданию» книги [См.: 25, с. 4-7].

² Полное издание этой фундаментальной работы нам удалось выпустить еще через 35 лет [См.: 34].

7. В ряде работ исследовались и осмысливались методологические, исторические, политико-правовые аспекты формирования и эволюции национальной государственности. К этому направлению могут быть отнесены уже названные выше книги: «Ленин и развитие казахской советской государственности» (1970) и «Теория и практика автономизации в СССР» (1998), а также – «Советская национальная государственность и сближение наций» и «Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства» (обе книги – в соавторстве с И.К. Рейтором)¹ [См.: 13; 14, с. 194-433].

8. *Издание совместно с учениками некоторых крупных работ по истории политической и правовой мысли Казахстана второй половины XIX в. – начала XX в.* Это направление не было основным в его творчестве, каким было изучение истории государства и права Казахстана. Тем не менее, и по истории правовой и политической мысли Казахстана второй половины XIX – начала XX вв. С.З. Зиманов, вместе со своими учениками, провел и опубликовал ряд ценных исследований. К ним можно отнести, например, прекрасные книги «Политические взгляды Чокана Валиханова» (1965, совместно с Атишевым А.А.) [15] и «Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина» (1989, совместно с Идрисовым К.З.) [16].

9. *Вопросы новейшей истории государства и права независимого Казахстана.* К этому направлению могут быть отнесены книги академика, в которых он обобщал опыт работы депутатом Верховного Совета и осмысливал первые 20 лет развития нового государства: «Конституция и Парламент Республики Казахстан» (1996) [17] и «Парламент Республики Казахстан в трудные годы провозглашения независимости» (2011) [18].

Как глава юридической науки Казахстана, С.З. Зиманов опубликовал также ряд теоретических работ, где ставил проблемы места теории права в системе правоведения, развития теории права, социологии права, привлекал внимание к проблемам противоречий в праве, к новому осмыслению правопонимания. Знаковым в истории юридической науки Казахстана явилось организованное им обсуждение книги и статей В.С. Нерсесянца по проблемам соотношения права и закона (март 1984 г.). Обсуждение готовило юристов-теоретиков к осмыслению и внедрению в науку и практику теоретических идей нового поколения, позже составивших один из фундаментальных блоков постсоветского конституционализма.

В начале XXI в. Зиманов выступил с концептуальным обоснованием активной роли государства в защите национальных интересов, экономической и экологической безопасности Казахстана и необходимости более сильного государства. Серия его статей позже вошла в книгу «Государство и контракты в сфере нефтяных операций» (2007) [19]. Последующий мировой финансовый кризис еще раз подтвердил необходимость поиска нового баланса между либеральной и регулируемой экономикой, исторически подвижного оптимального соотношения частного и публичного права, уточнения представлений о роли государства в экономике и необходимости его укрепления.

Одна из последних книг С.З. Зиманова была посвящена обобщению опыта работы созданного им Казахского академического университета, который был закрыт после нескольких лет работы в связи с недостаточным набором студентов [20].

В целом, фундаментальные научные труды С.З. Зиманова, прежде всего по историческим вопросам, наметили ряд новых направлений в исследовании государства и права Казахстана последних почти трех столетий, актуализировали смежные проблемы, показали многоаспектность государства и права, их глубокую связь с обществом. Труды классика юридической науки Казахстана С.З. Зиманова сохраняют высокую научную ценность и являются «золотым фондом» казахстанской юридической науки. К ним будут обращаться современные и будущие исследователи, преподаватели и обучающиеся в юридических вузах. Для этого они должны быть оцифрованы и общедоступны. Но и

---

¹ Рано ушедший из жизни талантливый ученый И.К. Рейтор под руководством С.З. Зиманова защитил кандидатскую диссертацию по данной теме. См.: Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.01. Алма-Ата: [б. и.], 1979. – 19 с.

читатели должны дорасти до них. Как заметил Блез Паскаль: «Во мне, а не в писаниях Монтеня содержится то, что я в них вычитаю» [2, с. 342].

Список использованных источников

1. Ашитов З.О. – Зиманову С.З. 10 мая 1977 года // Салык Зиманов. Материалы к биографии / сост. И.М. Козыбаев. Астана, 2014. – 320 с. – С. 121.
2. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. 12-е изд., испр. М.: Эксмо, 2014. – 1056 с.
3. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. – 296 с.
4. Зиманов С.З. Политический строй Казахстан конца XVIII и первой половины XIX века. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 296 с.
5. Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата: Изд. «Наука» Каз.ССР, 1982. – 171 с.
6. Зиманов С.З. Ленин и развитие казахской советской государственности. Алма-Ата, 1970. – 304 с.
7. Зиманов С.З., Даулетова С., Исмагулов М. Казахский отдел Народного комиссариата по делам национальностей РСФСР/ Институт философии и права АН КазССР. Алма-Ата: Наука, 1975. – 221 с.
8. Зиманов С.З. От освободительных идей к Советской государственности в Бухаре и Хиве. Алма-Ата: Наука, 1976. – 220 с.
9. Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. Алматы: Жеті-Жарғы, 1998. – 144 с.
10. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. Алматы: Атамұра, 2008. – 224 с.
11. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. Алматы: Атамұра, 2008. – 216 бет.
12. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций / АН КазССР. Ин-т философии и права. Алма-Ата: Наука, 1983. – 223 с.
13. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства. Отв.ред.: С.С. Сартаев; АН КазССР. Ин-т философии и права. Алма-Ата: Наука, 1987. – 204 с.
14. Зиманов С.З., Рейтор И. К. Советская национальная государственность и сближение наций // Зиманов, Салык. Полное собрание сочинений. 10 томов. Т. VI. Алматы: «Медиа корпорация ЗАН», 2009. – С. 194-433.
15. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова / Академия наук КазССР. Институт философии и права. Алма-Ата: Наука, 1965. – 250 с.
16. Зиманов С.З., Идрисов К.З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. АН КазССР. Институт философии и права. Алма-Ата: Наука, 1989. – 170 с.
17. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан. Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 352 с.
18. Зиманов С.З. Парламент Республики Казахстан в трудные годы провозглашения независимости. Алматы: «Алаш баспасы», 2011. – 288 с. + 80 с. вкл.
19. Зиманов С.З. Государство и контракты в сфере нефтяных операций / Под ред. К.Б. Сафинова; Юридическая компания "Интеллектуал-парасат". Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 176 с.
20. Зиманов С.З. Казахский академический университет и государственно-правовая наука. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 316 с.
21. Зиманов Салык Зиманович: Биобиблиографический указатель / Сост. – Ш. Кунанбаева, О.П. Бравач. Гл. ред. – С.Ф. Ударцев. Алматы: Центральная научная библиотека МОН РК, 2011. – 268 с.
22. Қазақтың ата заңдары = Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. В 10 томах. / Под ред. С.З. Зиманова. Т. 1-10. Алматы: «Жеті жарғы» («Интеллектуал-Парасат» зан компаниясы). 2004–2009.
23. Каролина. Уголовно-судебное уложение. Перевел С.Я. Булатов / Под ред. С.З. Зиманова. Алма-Ата: Наука, 1967. – 152 с.
24. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов (с момента присоединения Казахстана к России до установления Советской власти) / Под ред. С.З. Зиманова. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1955. – 301 с.
25. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов / Отв. ред. Н.О. Дулатбеков. Караганды: Болашак-Баспа, 2004. – 430 с.
26. Нарикбаев М.С., Ударцев С.Ф. Первый академик-юрист. К 90-летию со дня рождения Салыка Зиманова // Казахстанская правда, 18 февраля 2011 г. № 60-61 (26481-26482).
27. Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.01. Алма-Ата: [б. и.], 1979. – 19 с.
28. Салык Зиманович Зиманов (биобиблиографический справочник) / Сост. кн.: Г.М. Алимжанова. Вступит. ст. [на русском, казахском и английском языках] – С.Ф. Ударцев. Серия «Классики юридической науки Казахстана». Алматы, 2003.
29. Тлепина Ш.В. Государственно-правовая наука в Казахстане. Библиографический указатель. 1930-е гг. – 1991 г. / Авт.-сост. Ш.В. Тлепина; подразделы 1, 2, 5 раздела II – Ш.В. Тлепина и С.Ф. Ударцев / Под ред. С.Ф. Ударцева. Прил.: перечни период. Изд., список сокр. – Ш.В. Тлепина. Алматы: КазГЮУ, 2005. – 416 с.

30. Тлепина, Шолпан. Эволюция государственно-правовой науки в Казахстане (1930-е – 1991 гг.) / Вступ. ст. и отв. ред. – С.Ф. Ударцев. Алматы: КазГЮУ, 2005. – 540 с.
31. Ударцев С.Ф. Учителя и коллеги. Из истории юридической мысли Казахстана XX – начала XXI вв.: Очерки и воспоминания. Алматы: Раритет, 2011. – 576 с.
32. Ударцев С.Ф. Академик С.З. Зиманов (К 90-летию со дня рождения ученого, педагога, государственного и общественного деятеля) // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Юридические науки». 2011, № 1 (7). – С. 157 – 216.
33. Фукс С.Л. Обычное право казахов XVIII – первой половины XIX вв. / От редактора – С.З. Зиманов. Алма-Ата: Наука, 1981. – 224 с.
34. Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. / Под общей ред. С.Ф. Ударцева / Предисл. – С.Ф. Ударцев и Н.О. Дулатбеков (на русском и казахском языках). Вступит. статья – Ш.В. Тлепина. Комментарии и подготовка текста – К.А. Алимжан, Ш.В. Тлепина, С.Ф. Ударцев / Приложение к Ежегоднику истории права. Астана / СПб.: ТОО «Юридическая книга Республики Казахстан» / ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008. – 816 с.
35. Шарманов, Торегельды. Своевольный Зиманов // Салық Зиманов / ред. баск. Ғ.М. Мутанов. Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 265 б. – С. 257.
36. Zimanov S.Z. The Kazakh biy court is the unique legal system. Almaty: Atamura, 2008. – 200 pp.
37. Zimanov S.Z. Kazak Biyler Mahkemesi – Emsalsiz Adli Sistemdir. Almaty: Atamura, 2008. – 176 s.

ПОЛОЖЕНИЕ НАЕМНЫХ РАБОТНИКОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ С ИНОСТРАННЫМИ ИНВЕСТИЦИЯМИ

НУРГАЛИЕВА Енлик Нурғалиевна

доктор юридических наук, профессор,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы участия наемных работников в управлении предприятиями, где работодателями являются инвесторы. Отмечается, что самым сильным мотивационным фактором является «хозяйский интерес», когда работники «приближены» к средствам производства и производственным продуктам. В условиях интенсивной конкуренции в сфере бизнеса, разработки и внедрения новейших промышленных технологий, многое зависит от наличия высококвалифицированных работников, без участия которых в управлении производством невозможно достичь эффективности производства.

Аңдатпа. Мақалада жұмыс берушілер – шетелдік инвесторлар болып келетін кәсіпорындарда жалдамалы жұмыскерлердің кәсіпорынды басқаруға араласуы туралы сұрақтар қарастырылған. Жұмыскерлердің ең күшті ынталандырушы факторы ретінде олардың «меншік қызығушылығы» табылады, яғни жұмыскерлердің өндіріс құралдары мен шығарылған өнімге «жақындығы» жатады. Бизнес аумағындағы қызу бәсекелестік, жаңа өндіріс технологияларын жасау және өндіріске енгізу жағдайында көптеген басты нәрселер біліктілігі жоғары қызметкерлерге байланысты болады, сондықтан олар өндірісті басқаруға қатыспайынша өндірістің тиімділігін арттыру мүмкін емес.

Ключевые слова: иностранные инвесторы, управление предприятием, наёмные работники.

Тірек сөздер: шетелдік инвесторлар, өндірісті басқару, жалдамалы жұмыскерлер.

Особой формой осуществления социальной политики и своеобразной ее гарантией является право вообще, трудовое право в особенности. В нормах права не только закрепляются основы государственной и общественной жизни, направления и цели развития, но и устанавливаются конкретные формы и методы продвижения к этим целям, определяемые пути и условия социального развития не только на уровне общества и личности, но и коллектива.

«Только взаимодействующие с правовыми нормами и генерированные в результате взаимодействия фрагменты общественной жизни составляют объект правовой науки», – писал академик Салык Зиманов [1; С. 42-43].

Одной из актуальных работ С. Зиманова наряду с другими, не менее актуальными, является его концептуальный труд «Государство и контракты в сфере нефтяных операций» (2007), где автор дает верные, научные выверенные основы экономической политики,

позволяющей максимизировать эффект от добычи нефтяных ресурсов, являющихся достоянием всего казахстанского народа.

В данной работе была отражена суть дискуссии между юристами, представляющими интересы государства и отстаивающими равные партнерские отношения между государством и обладателями права недропользования и недропользователями – иностранными инвесторами. В этом труде С. Зиманов четко обосновал понимание роли государства в контрактах недропользования в современных условиях. Базой для этого послужил глубокий исторический и теоретический анализ законодательства в этой сфере. Разработки С. Зиманова позволили выработать стройную и беспримысленную концепцию о приоритетном праве Республики Казахстан на продаваемую долю, что было впоследствии и закреплено в законодательстве [2; С. 59-60].

Не менее важным для С. Зиманова также был вопрос участия казахстанских работников в управлении предприятием именно в компаниях с иностранным участием в нефтегазовой отрасли. Он также постоянно интересовался положением казахстанских работников на предприятиях, где «господствует» иностранный работодатель.

С увеличением масштабов освоения в стране углеводородных месторождений, а также других сырьевых ресурсов, в Казахстане резко возросло количество иностранных компаний, которые привлекали специалистов и рабочих из числа иностранных и местных граждан. Следствием этого стала периодически возникающая социальная напряженность, вызванная несправедливым отношением зарубежных работодателей к казахстанским рабочим, которая неоднократно выливалась в крупные конфликты.

Ключевой проблемой стоит вопрос неравенства условий труда и заработных плат местных сотрудников и экспатов, что становилось причиной забастовок и конфликтов между казахстанскими и иностранными рабочими [3].

К началу осени 2020 года в стране насчитывалось 21 700 действующих компаний с иностранным участием – на 11,8 % больше, чем в аналогичном периоде прошлого года (19,4%) тысяч компаний. Из них в 2020 году 97,3 % или 21,1 тысячи являются малыми компаниями; 1,5 (325 компаний) - средними; 1,2 % (260 компаний) – крупными [4].

На мой взгляд, в настоящий период на таких предприятиях имеется одна главнейшая проблема, решение которой требует как концептуальной разработки, так и законодательного закрепления – это участие работников в управлении своими предприятиями.

Данной проблеме много уделялось внимания советскими учеными, поскольку именно в период социализма роль трудовых коллективов в жизни общества, государства была очень велика, что «трудовой коллектив» объявлялся элементом политической системы социалистического государства.

В нормах права социализма устанавливались правовые основы деятельности трудовых коллективов, определялись их полномочия в области организации труда и регулирования его условий, контроля за соблюдением трудового законодательства и правил охраны труда. Назначение этих норм состояло в том, чтобы содействовать проявлению хозяйственной инициативы и самостоятельности коллективов, привлечению работников к управлению предприятием.

Краткий экскурс в правовую литературу того времени показывает, что «производственная демократия» признавалась как система форм и средств, обеспечивающих участие работников в управлении производственной единицей (заводом, фабрикой, цехом и т. д.), как активная деятельность профсоюзов, представительных органов работников (совета трудового коллектива, комитета рабочего самоуправления и т. п.) [5]. Производственная демократия – это фактическое участие трудящихся в управлении производством на уровне его основных звеньев – производственных объединений и предприятий, регулирующих участие в этом процессе трудящихся, их трудовых коллективов и общественных организаций [6]. Производственная демократия отождествлялась с понятием «самоуправление» и еще со способом соединения деятельности производителя материальных и духовных благ с его участием в процессе управления, основанным на его интересе [7]. Исходя из необходимости

демократизации собственности, некоторые авторы в понятие «производственная демократия» позже стали включать положения о привлечении работников к владению собственностью через их участие в управлении предприятием. И это предполагало предоставление работникам значительной производственной автономии: представительство в руководящих структурах предприятия, ряд контрольных функций за деятельностью администрации предприятия, предоставление права голоса при принятии ключевых производственных решений и т.п [8]. В целом, все вопросы производственной демократии учеными-трудовиками подводились к преодолению отчуждения работников от труда и управления, формированию у них ответственности за совместную хозяйственную деятельность.

Эти выводы наибольшую актуальность приобретают в настоящее время, когда на некоторых крупных предприятиях Казахстана собственниками являются иностранные инвесторы, где руководители осуществляют свою управленческую деятельность на принципах единоначалия. Так, они вправе распоряжаться деньгами, поступающими от хозяйственной деятельности предприятия, принимать окончательное решение по всем производственным вопросам, входящим в их компетенцию. В трудовом праве они выступают в качестве должностных лиц работодателей, имеющих право заключать трудовые договоры, поощрять работников за добросовестный труд, привлекать нарушителей трудовой дисциплины к дисциплинарной ответственности, переводить и увольнять работников. Обладают они и другими полномочиями, предусмотренными в ст. 23 Трудового Кодекса Республики Казахстан (далее – ТК РК).

Нет никаких сомнений в том, что указанные полномочия не могут быть эффективно реализованы без участия членов всего трудового коллектива, ибо человек труда является определяющим фактором экономического успеха и социальной стабильности, именно его трудом создается прибавочный продукт. Экономическое развитие любого предприятия зависит от того, насколько работник заинтересован в результатах своего труда.

Опыт западных стран показывает, что социальная и трудовая активность наемных работников приобретает всё возрастающее значение особенно в условиях интенсивной конкуренции в сфере бизнеса, разработки и внедрения новейших промышленных технологий, роста профессионализма работников. За необходимость участия работников в управлении предприятием, особенно при решении вопросов условий труда и его оплаты, установлении дополнительных льгот, повышении безопасности труда и т. п. выступают и казахстанские профсоюзы, которые через своих членов ведут переговоры с администрацией предприятий, участвуют в заключении коллективных договоров.

Правовой основой участия работников в управлении предприятиями являются их трудовые права, которыми они наделены в качестве непосредственных производителей товаров и услуг либо право собственности в качестве акционеров или пайщиков своего предприятия. Право наемных работников в управлении предприятием признано в таких актах международных организаций, как Конвенция МОТ № 135 «О праве представителей трудящихся на предприятии и предоставляемых им возможностях» (1971); Рекомендация МОТ № 94 «О консультациях и сотрудничестве между предпринимателями и трудящимися на уровне предприятия» (1952), № 129 «О связях между администрацией и трудящимися на предприятии» (1967) и мн. др.

В международной практике сложились три модели участия работников в управлении организацией:

1) первая модель основана на профсоюзном представительстве, при которой профсоюзная организация на предприятии в силу закона считается представителем не только членов профсоюзов, но и всех работников, не входящих в профсоюз (США, Канада, Япония, Великобритания);

2) вторая модель характеризуется как чистое представительство работников в производственных советах предприятия как консультативных органов по социальным вопросам (Австрия, Германия, Италия, Португалия);

3) третья модель – смешанное представительство. Оно характерно для Бельгии, Дании, Франции и других стран, где на предприятиях формируются советы, в состав которых трудовым коллективом избираются представители работников, а администрацией назначаются представители работодателя [9].

В Казахстане действует первая модель участия работников в управлении организацией, когда профсоюзная организация считается представителем не только членов профсоюзов, но и всех работников, не входящих в профсоюз (см.ст. 17 закона РК от 27 июля 2014 года № 211-V «О профессиональных союзах»).

Исследовав главные побудительные мотивы перехода к демократической системе управления предприятием, Рудык Э. Н. выделяет следующее:

- необходимость максимального раскрытия творческого потенциала человека на современном этапе развития экономики, когда возникает потребность в работниках нового типа, нуждающихся, в свою очередь, в удовлетворении не только своих материальных, но и духовных потребностей;

- потребность в нахождении новых способов, приемов и технологий повышения положительной мотивации труда работников;

- необходимость снижения издержек организации, связанных с конфликтами на производстве, расхождением личных интересов работников и интересов хозяев предприятия;

- необходимость учета работодателем растущего осознания работниками того, что решение вопросов организации труда, распределение его результатов не может оставаться в исключительной компетенции работодателя;

- возможность мирного разрешения конфликтов путем переговоров как обязательного условия поддержания устойчивости предприятия;

- экономические и социальные преимущества организаций с демократической системой управления [10].

Таким образом, любое предприятие, по мнению экономистов, не может быть высокоэффективным, если интересы собственников расходятся с интересами работников.

В юридической литературе участие работников в управлении организацией принято разделять на организационно-правовое и имущественное. Организационно-правовое участие проявляется: а) в участии работников в работе органов юридического лица; б) в создании специальных органов юридического лица трудовым коллективом; в) в самоуправлении трудового коллектива; г) в проведении через представительные органы работников консультаций с работодателем при принятии им управленческих решений, затрагивающих интересы работников. А имущественное участие включает в себя: а) участие работников в прибыли предприятия (дополнительные денежные выплаты); б) участие работников в собственности юридического лица и акционировании (наделение работников акциями); в) приватизации предприятия трудовым коллективом [11].

При этом основными формами участия работников и их представителей в управлении предприятием являются:

- 1) учет мнения представительного органа работников при принятии работодателем актов, а также при расторжении трудового договора с работником – членом профсоюза по инициативе работодателя;

- 2) проведение представительными органами работников консультаций с работодателем по вопросам принятия локальных нормативных актов;

- 3) получение от работодателя информации по вопросам, непосредственно затрагивающим интересы работников;

- 4) обсуждение вопросов деятельности организации, внесение предложений по ее совершенствованию.

Все эти формы участия работников и их представителей в управлении предприятиями на казахстанских предприятиях с иностранным участием реализуются в определенной мере повсеместно, поскольку к этому их обязывают нормы ТК РК, содержащие положения, так или иначе связанные с деятельностью трудового коллектива (см. ст.ст. 164, 171 ТК РК), с

деятельностью представительных органов работников (см. ст. 12, пп. 3 п. 1 ст. 52, ст. 159, ст. 163, 164 и др.). К сожалению, нельзя сказать, что заявленные в ТК РК формы участия постоянно обеспечивают учет интересов работников, поскольку на предприятиях с иностранным участием не созданы действенные, постоянно функционирующие органы, обеспечивающие взаимодействие с работодателем по вопросам производственной деятельности, отдельных производственных процессов, внедрения новой техники и технологий, а также повышения производительности труда и др. Ведь известно, что самый мощный фактор для работников – это хозяйский интерес, когда работник сам себя представляет хозяином средств производства и произведенных продуктов, добиваясь наилучших результатов при наименьших затратах.

Одной из задач правового регулирования является всесторонняя охрана прав и законных интересов казахстанских граждан, в связи с чем одной из важнейших функций трудового права является защита интересов наемных работников, создание безопасных и здоровых условий труда вне зависимости от того, гражданином какого государства является работодатель. Создание для человека условий жизнедеятельности также зависит от производительности труда, улучшения качества работы, т.е. от решения производственных задач в каждом коллективе предприятия. Следовательно, в трудовом праве в условиях рыночных отношений должен быть найден оптимальный баланс его производственных и социальных функций. В то же время, учитывая неравенство в положении работодателя и наёмного работника, правовое государство обязано заботиться о защите интересов наёмных работников от чрезмерных устремлений собственников к наживе, получению все большей прибыли.

В настоящее время на казахстанских предприятиях с иностранным участием сложилась такая ситуация, когда не только отдельный работник, но и целый трудовой коллектив в полном неведении о прибыли предприятия, о конечных результатах труда коллектива. При этом работники ясно осознают, что их трудовой вклад повышает прямые доходы инвесторов, что в свою очередь, должно отражаться на стоимости рабочей силы; что этому не способствует также и ТК РК, который недостаточно нацелен на устранение острых проблем в области труда, не отражает перспектив развития социально-трудовых отношений, поскольку в нем отсутствуют также нормы, нацеленные на повышение престижа труда и профессионализма, устанавливающие механизм справедливого вознаграждения за труд.

В современных условиях многое зависит от правильного, соответствующего международным стандартам законодательного обеспечения трудовых прав работников, а также от определения места и усиления позиции профсоюзов в регулировании трудовых отношений казахстанских работников.

Список использованных источников

1. Зиманов С. З. Правовая наука: сфера и предмет//Советское государство и право. 1982. № 10. – С. 42-43.
2. Ғылымдағы ғасыр абызы - академик Салық Зиманов. Алматы, 2013. С. 59-60.
3. К проблеме неравенства условий труда на предприятиях с иностранным участием. Фонд перспективного анализа. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://fpa.kz> — Дата доступа: 04.01.2021.
4. Исследование информантства ganking.kz [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://honesty.kz/issledovanie-pokazalo-investory-kakih-stran-vkladyvayut-bolshe-sredstv-v-biznes-v-kazahstane> — Дата доступа: 04.02.2021
5. Ершов С. Производственная демократия в системе рыночных отношений//Общественные науки и современность. 1992. N 5. – С. 18-27.
6. Куренной А. М. Производственная демократия и трудовое право. М., 1989. – 215 с.
7. Тихомиров Ю. А. Демократия и экономика. М., 1998. – 190 с.
8. Супян В. Б. Экономическая демократия в американских компаниях//Проблемы теории и практики управления. 1995. № 4. – С. 84-89.
9. Лушникова М. В. Государство, работодатели и работники: история, теория и практика механизма социального партнерства. Ярославль, 1998. – С. 108-110.
10. Рудык Э. Н. Производственная демократия: состояние, проблемы и перспективы//Народонаселение. 2011. № 3. – С. 65-66.

ТРУДЫ АКАДЕМИКА ЗИМАНОВА С.З. КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИСТОРИКО-ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

In memoriam

ТЛЕПИНА Шолпан Валерьевна

доктор юридических наук, профессор, заведующая кафедрой международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

Аннотация. Работа посвящена анализу историко-правовых исследований академика С.З. Зиманова. Историко-правовые науки формируют мировосприятие и мировоззрение юриста. Вопросы мировоззрения и методологии научного исследования в историко-правовой науке представляют собой сложную теоретическую проблему. Решение этой проблемы под силу гигантам научной правовой мысли, каким был и остается академик С.З. Зиманов. Цель данной работы – продемонстрировать потенциал историко-правовых исследований С.З. Зиманова как мировоззренческой и методологической основы современных и будущих историко-правовых исследований юридической науки.

Андатпа. Жұмыс академик С.З. Зимановтың тарихи-құқықтық зерттеулерін ғылыми талдауға арналған. Тарихи-құқықтық ғылымдар заңгердің дүниетаным және ғылыми зерттеулердің методологиясын қалыптастырады. Дүниетаным және ғылыми зерттеулердің методологиясы тарихи-құқықтық ғылымда күрделі теоретикалық мәселеге жатады. Осындай мәселелерді шешу құқықтық ой-пікірдің құламы академик С.З. Зимановқа тән қасиет. Бұл мақаланың мақсаты – заң ғылымының қазіргі және болашақ тарихи-құқықтық зерттеулерінің дүниетанымдық және әдіснамалық негізі ретінде С.З. Зимановтың тарихи-құқықтық зерттеулерінің әлеуетін көрсету.

Мировоззренческие и методологические дискуссии имеют актуальное значение. Наука не может быть внемировоззренческой и внеметодологической.

Чтобы понять традицию историко-правовой науки надо перейти от констатации природы историко-правовой науки к осмысленному отношению к ней, что ярко проявляется в трудах ученых. Историко-правовая наука, сформировавшаяся в XX веке, как показывает анализ научной деятельности и научной продукции, основывается на концепциях философской герменевтики, представители которой рассматривали историю как искусство толкования текстов, включая при этом в познавательный процесс самого историка как активного творца смыслов, интерпретатора получаемой информации. В этой связи взгляд на происшедшие события ученого, личности становятся центром исторического исследования, как и он сам и его мировосприятие, мировоззрение, методология его научных исследований.

Цель данной работы – продемонстрировать потенциал историко-правовых исследований С.З.Зиманова как мировоззренческой и методологической основы современных и будущих историко-правовых исследований юридической науки.

С.З. Зиманов – современник, очевидец, участник политических событий середины XX – начала XXI веков в Казахстане [1]. Всю творческую активность он направил на создание, развитие и поддержку юридической науки, отчасти определившей направления развития казахстанского общества в различные периоды государственно-правового развития. Его взгляды были обусловлены национально-культурной и социально-групповой привязанностью. Знания конкретного субъекта – ученого, личности всегда существуют в контексте его мировосприятия и мировоззренческих взглядов [2; 40-44].

Думается, не случайно для С.З. Зиманова долгое время важной занимаемой должностью в Институте философии и права (ИФиП), Институте государства и права (ИГиП), в руководстве системой АН Казахской ССР, Республики Казахстан оставалась должность заведующего отделом теории и истории государства и права (1969 – 1992).

История государства и права

В науке истории государства и права С.З. Зимановым были впервые исследованы многие направления, получившие в дальнейшем развитие самим ученым или его учениками, последователями. Начало научной деятельности крупного историка права относится к 1950-м годам.

В первой большой работе «Общественный строй казахов первой половины XIX века» (1958) С.З. Зимановым рассмотрены вопросы дореволюционного государства и права казахов Букеевской Орды первой половины XIX века – образования и значения Букеевской Орды, анализировалось влияние хозяйственного уклада на развитие государственно-правовой формы Орды, освещались аспекты государственного строя [2; 19-20]. Следует обратить внимание, что на протяжении многих историко-правовых исследований Зиманов неоднократно рассматривал политико-правовое развитие Букеевской Орды.

Политический строй Букеевской Орды был подробно освещен в докладе Зиманова на научной сессии Секторов экономики и права еще в марте 1951 года. Текст доклада смелый, решительный, аргументированный. В нем содержится обоснованный ответ авторам «Истории Казахстана» (2-е изд.), в частности В.Ф. Шахматову по вопросу об образовании Букеевской Орды. Зиманов связывает возникновение Букеевской Орды с предпосылками внутри казахского общества [3; 7-28].

В 1960 году была издана книга С.З. Зиманова «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков» [4]. Автор определил задачей исследования «рассмотрение аспектов политической организации казахского общества конца XVIII и первой половины XIX веков» [4; 3]. Указанный автором период интересен для него несколькими взаимообусловленными событиями политико-правового развития Казахстана и России. Ученый отмечает, что политическая власть обладает огромной силой воздействия на все стороны общественных отношений. В ряду факторов, оказавших влияние на развитие государства и права казахов в конце XVIII – первой половины XIX вв. имели значение политико-административные реформы Российской империи на территории Казахстана. С.З. Зиманов уточняет, что в «исследовании мы старались обратить внимание не столько на формальный анализ политических актов, сколько на практическое их осуществление и влияние на различные стороны общественной и политической жизни казахского народа. Важным является не то, чего желал и хотел законодатель, а общественный опыт, т.е. реальные экономические, социальные и политические последствия реализации этих норм» [4; 5]. В работе С.З. Зиманова предпринята попытка «воссоздать картину политических отношений, сложившихся в Казахстане в конце XVIII и первой половине XIX вв., во всей их сложности и связях» [4; 28].

В книге рассматриваются вопросы: общественных отношений казахов; особенности ханской власти в конце XVIII и первой четверти XIX вв.; характеристика реформы 1822 г. в Среднем жузе; вопросы власти и управления после ликвидации ханской власти в Малой и Внутренних ордах; проблемы государственной политики царского правительства в Казахстане и колониальные органы управления [4; 29-276]. Отдельные материалы из книги ранее были опубликованы в печати в 1958 году [5]. Проблемы, которые рассматривались в работе ученого, имели значение для понимания партийно-государственной политики в союзных республиках. Возможно, С.З. Зиманов, как человек испытавший тяготы войны, знавший жизнь, осознавал, что для познания современной ему действительности следует изучить истоки политической организации общества, как происходило установление политической и правовой власти колониального режима. Как писал С.З. Зиманов, «сам по себе вопрос о колониальной политике является узким. Колониальная политика характеризуется природой намерений тех правителей, которые ее разрабатывают и проводят. Имеется другой, более обширный вопрос, лежащий за ее пределами, но связанный с нею. Это – объективные последствия осуществления колониальной политики. Они не охватываются намерениями колонизаторов, которые, как правило, препятствуют наступлению нежелательных для них результатов. Однако законы общественного развития

неумолимы: то, что должно наступить рано или поздно, – наступит, несмотря на противодействие личностей. Иногда эти результаты обнаруживаются и оцениваются быстро, а иной раз им воздается должное по истечении длительного времени» [4; 276]. Период, государственно-правовые вопросы которого были исследованы С.З. Зимановым, является одним из наиболее драматичных, судьбоносных в истории казахского народа. Глубоко исследовав вопросы ликвидации ханской власти, установления колониального режима в Казахстане, что по сути явилось трансформацией политического положения казахского общества, С.З. Зиманов пришел к выводу, что «колониальная политика, как политика, направленная на закабаление другого народа, – реакционна. Но не все объективные изменения, происшедшие под ее воздействием в период ее осуществления, являлись реакционными. Здесь мы сталкиваемся с двумя вопросами различного характера, но связанными между собой. В одном случае имеем дело с целями государства, а в другом – с объективными категориями общественного развития. Смещение этих вопросов может привести к серьезным ошибкам. Тем более опасно рассматривать эти вопросы вне истории, вне конкретных условий и времени. Так, земельная политика царизма, направленная на захват казахских земель, разумеется, не была положительным явлением. Но она объективно способствовала развитию элементов оседлости и земледелия, возникновению национально-освободительного движения, в ходе которого трудящиеся массы получали классовую закалку. Эти явления были уже прогрессивными» [4; 276]. Работа написана с марксистских позиций, однако это не умаляет ее значения. Данное исследование С.З. Зиманова относится к классике историко-правовой науки Казахстана и, как пишет С.Ф. Ударцев: «Классические исторические труды академика Зиманова должны быть переизданы и доступны для современных читателей. Они содействуют более углубленному пониманию становления и эволюции казахской государственности» [6; 19] [7].

Эволюционные периоды развития бывшей Букеевской Орды были отражены в последующих работах Зиманова. К примеру, в научной теме отдела теории и истории государства и права по исследованию вопросов организации и деятельности уездных ревкомов Западного Казахстана [8; 22-32], бывшей Букеевской Орды (1962 – 1964). К Букеевской Орде Зиманов возвращается, когда исследует деятельность Б.Б. Каратаева, члена Уральского областного Совдепа и революционного Комитета (1918 – 1919). По мандату, подписанному В.И. Лениным, Каратаев входил в состав Казахского революционного Комитета по управлению краем (1919). Зиманов рассматривает деятельность Б.Б. Каратаева – депутата Государственной Думы, анализирует его выступления по земельному вопросу (1974) [9; 192-202].

В очередной капитальной работе «Казахский революционный комитет» (1975) [10], подготовленной в соавторстве рассмотрена деятельность Казахского революционного комитета – краевого политического учреждения революционной государственной власти, целью которого была подготовка провозглашения Казахской советской автономии. Наряду с другими местными революционными комитетами представлен анализ политической, организационно-практической деятельности Уральского областного революционного комитета, а также деятельность Западного отделения Алаш Орды [11; 345-352, 403-414].

Стоит отметить, что проблемы упрочения Советской власти в Казахстане в различные периоды его советско-большевистского развития рассматривались С.З. Зимановым в комплексе, и он планировал исследование в отдельности каждого из советских этапов. Так, например, в отчетных документах ИФиП АН Казахской ССР говорится о плановой теме «ЦИК и Совнарком Казахской ССР (1920 – 1925 гг.)». Руководитель – академик АН КазССР С.З. Зиманов (1979 – 1981) [12].

Обстоятельное и глубокое исследование вопросов создания и деятельности, трансформации Казревкома группой исследователей под руководством С.З. Зиманова – свидетельство комплексного подхода к изучению истории государства казахов советского периода. Для С.З. Зиманова это было органичным продолжением ранее начатых исследований дореволюционной истории государства и права периода присоединения

Казахстана к России, политико-правового и административного реформирования казахских территорий царскими властями, политических условий и предпосылок установления Советской власти [12]. В работе представлены служебные и биографические сведения руководителей Казахского отдела, факты периода его организации. Раскрывая вопрос состава и структуры Казахского отдела, ученые различают два этапа его развития: Московский и Букеевский. Деятельности Букеевского подотдела Казахского отдела Наркомнаца, аспектам переноса основной сферы деятельности Казахского отдела в Букеевскую область исследователи посвятили отдельное место [13; 207-219].

С.З. Зиманов обращается к теме Букеевского ханства в работе «Россия и Букеевское ханство» (1982). Возвращение к данной теме было обусловлено не только 250-летием вхождения Казахстана в состав Российской империи, значением Букеевского ханства в истории казахской государственности, но и желанием еще раз осмыслить, понять ход истории казахского государства, определить причины возникновения и ликвидации Букеевского ханства. Как пишет С.З. Зиманов, «основная цель нашего исследования – воссоздание целостной истории Букеевского ханства, его народа...» [14]. Значение Букеевского ханства определяется по С.З. Зиманову тем, «что в нем наиболее концентрированно проявились процессы, которые позднее захватили весь Казахстан» [14; 35, 170]. В исследовании отражены изменения в политической системе ханства; в форме государственного образования; взаимоотношениях с царским правительством; в функциях ханской власти; в системе органов управления (ханско-султанский дом, совет двенадцати биев, аппарат управления при хане, организации местного управления) [14; 91–130]. В книге рассмотрены и вопросы культуры, просвещения: мектебы, школа при Ханской ставке, обучение казахских детей в учебных заведениях России, роль русских исследователей и деятелей культуры в Букеевской Орде [14; 131–152, 157–165]. Отдельные подразделы ученый посвятил Оружейной комнате и открытию первого врачебного пункта и аптеки [14; 152–156, 165–167]. Отдельные аспекты культурного и образовательного воздействия российских исследователей, общественных деятелей; обучения казахской молодежи в университетах и институтах России; становление и укрепление казахстано-российских культурных связей были в дальнейшем широко исследованы учениками С.З. Зиманова.

В преддверии юбилея присоединения Казахстана к России К.А. Жиренчин представил анализ политического и правового положения Казахстана после его присоединения к Российской империи. В 1980 году состоялась защита кандидатской диссертации К.А. Жиренчина на тему «Реформы управления 60-х годов XIX века в Казахстане и их политические и правовые последствия», научным руководителем которого был С.З. Зиманов. К.А. Жиренчин в своем выступлении отметил, что «реформы 1867 – 1868 гг. изменили политико-правовой статус Казахстана в составе Российской империи.

Главным результатом научных исследований в историко-правовой науке Казахстана (1960-е) стало издание «Истории государства и права Советского Казахстана» в трех томах, главным редактором которой был С.З. Зиманов. Возможно, это была главная работа, выполненная по государственному заказу, с мощным идеологическим содержанием, государственной направленностью, подтверждением научно-исследовательского потенциала казахстанских ученых-юристов и заявка на будущие исследования всесоюзного и международного уровня. Данный трехтомник символизировал достижения казахстанской юридической науки, так же, как и любая другая производственная победа в череде советских социалистических пятилеток. Учеными-юристами историко-правовой сферы была проделана большая работа, которая так и остается неповторимой. Большая группа ученых трудилась над созданием «Истории...», и началась она еще в конце 1940-х годов. По началу ее представляли в виде очерков, затем она приобрела тот вид, который мы имеем. На протяжении всего периода работы над «Историей...» была установлена отчетность и контроль со стороны Президиума АН Казахской ССР. Профессор С.Ф. Ударцев отметил, что «до настоящего времени это издание является весьма ценным по собранной в нем уникальной информации» [15; 117].

Советский период истории государства и права Казахстана занимает большое значение. Изучению данного периода в государственной-правовой эволюции Казахстана посвящено большое количество трудов Зиманова [16; 68-74].

Одновременно с работой над трехтомной «Историей государства и права Советского Казахстана» С.З. Зиманов участвует в исследовательской работе по вопросам национально-государственного строительства, осуществляемой Сектором истории государства и права ИГиП АН СССР (Москва). В частности, С.З. Зиманов подготовил раздел «Национально-государственное строительство Казахстана в условиях общенародного государства». Исследования национально-государственного строительства в республике были развернуты в последующие годы под руководством С.З. Зиманова.

В 1974 году С.З. Зиманов писал: «Одним из результативных и получивших признание научных направлений правовой науки в республике является теория и история национальной советской государственности. Только по этой проблеме за последнее десятилетие опубликовано четыре монографии и трехтомный курс «История государства и права Советского Казахстана и др.» [17; 7] [18; 140]. Для федеративного социалистического государства и его государственной-правовой науки, теоретических и историко-правовых исследований имело значение изучение проблем национально-государственного и правового строительства [19; 17-27]. В этой большой проблеме лидирующее положение занимают труды С.З. Зиманова. Стратегом национально-государственного строительства называет ученого С.Ф. Ударцев, обращая внимание на то, что исследования С.З. Зиманова «по истории, методологии и теории национально-государственного строительства, содействовали закладыванию фундаментальных блоков в научные концепции национально-государственного строительства и практику создания национального государства» [20; 40].

В 1975 году был представлен отчет по теме «Роль СНК РСФСР и его специальных органов в становлении и упрочении советской национальной государственности в Казахстане (до образования СССР)», руководителем темы был С.З. Зиманов [21]. На ее основе в 1975 г. была издана книга коллектива авторов о деятельности Казахского отдела народного комиссариата по делам национальностей РСФСР [22]. Народный комиссариат по делам национальностей был создан в 1917 г. при СНК РСФСР. Данному органу отводилась большая роль, поскольку он претворял в жизнь решения Советского правительства и партии большевиков на местах. Исследование основной деятельности Казахского отдела Наркомнаца РСФСР, созданного в 1918 г., в период со второй половины 1918 до первой половины 1919 гг. охватывает вопросы национальной политики; образования казахского отдела Наркомнаца РСФСР, его участия в подготовке Советской казахской автономии; деятельности национальных отделов при местных Советах. Позже Казахский отдел Наркомнаца был преобразован в представительство Казахстана при ВЦИК РСФСР. Исследование Казахского отдела имело важное значение для понимания процесса трансформации государственной власти в Казахстане, формирования ее особенностей, определения сути и истинного содержания первых советских и большевистских мероприятий в Казахском крае. По сути, это было исследование, посвященное изучению первых государственно-правовых преобразований, деятельности первых государственных органов и учреждений в Советском Казахстане. Поэтому данное исследование имело глубокое значение как в теоретическом, так и практическом значении. Постановка и исследование данной темы ее руководителем С.З. Зимановым демонстрирует очередной этап в развитии правовой мысли казахстанских ученых-государственников. Перед авторами исследования стояла определенная задача – рассмотреть Казахский отдел Наркомнаца РСФСР во всех основных аспектах его деятельности, в той связи и субординации, которыми определялась его роль и обеспечивалось функционирование, в той системе и условиях, в которых протекала деятельность отдела и которые обуславливали локализацию и персонификацию этой деятельности [22; 12]. Национальные комиссариаты и национальные отделы были основными структурными звеньями Наркомнаца, «необычными подразделениями аппарата Наркомнаца. Они являлись как бы представителями

национальностей в Центре, в то же время ответственными за проведение политики и планов Наркомнаца на местах. Этими особенностями диктовались тщательность и осмотрительность при их формировании и комплектовании руководящими кадрами» [22; 40]. В книге представлены фотоиллюстрации деятелей Казахского отдела, членов губернских революционных комитетов, сотрудников комиссариатов, политсотрудников [22; 224–238] [23; 105, 108].

В 1976 году С.З. Зиманов издал монографию «От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве» [24]. В данной монографии ученый рассматривает конкретный опыт становления Советской власти в Бухарском эмирате и Хивинском ханстве. К моменту установления власти большевиков в бывших колониях Российской империи только в названных государственных объединениях сохранялась «типичная среднеазиатская ханская власть с многими средневековыми атрибутами» с сильным влиянием духовенства [24; 4–5]. С.З. Зиманова интересовало, каким образом «революционный процесс происходил в условиях отсталой Бухары и Хивы, какие местные социальные силы и группы выполняли роль носителей демократических, радикальных и революционных идей на различных этапах развития в них освободительного движения» [24; 6]. Монография раскрывает основную цель – установление советской государственности в Бухаре и Хиве через решение следующих задач: 1) Изучение условий и особенностей формирования освободительных идей в Бухаре и Хиве в конце XIX – начале XX вв. 2) Анализ развития освободительной мысли в Бухаре и Хиве под влиянием революций в России в 1917 г. 3) Рассмотрение процесса установления советской государственности в Бухаре и Хиве. Вместе с тем, С.З. Зиманов резюмирует, что на уровне и формах, структуре и характере, трансформации и эволюции освободительных идей и движения лежит печать специфических условий Бухары и Хивы [24; 216]. Вместе с тем, показаны обстоятельства, способствовавшие ускоренному революционному развитию данных колоний России. Анализ развития освободительной мысли в Бухаре и Хиве позволил С.З. Зиманову сделать вывод о том, что она развивалась в дореволюционный период в мелкобуржуазном направлении, затем – под лозунгом революционно-демократических требований [24; 218]. Монографическое исследование С.З. Зиманова стало большим вкладом в развитие историко-правовой науки Казахстана и государств Средней Азии.

Исследования С.З. Зиманова в сфере национальной государственности, сближения наций были обобщены, систематизированы в совместной работе с И.К. Рейтором в работе «Советская национальная государственность и сближение наций» (1983) [25] [26]. Исследователи отмечают, что их «в первую очередь интересовали вопросы бытия, структуры и системы сближения наций, как относительно самостоятельных явлений, а следовательно, и взаимодействие элементов, их составляющих, их субординация. Это позволяет вычлнить ведущие элементы в структуре сближения наций и установить место каждого из них в его содержательном развитии, что, в свою очередь, дает возможность осознанно влиять и воздействовать на структурные элементы процесса, прогнозировать меры и их эффективность, направленные на углубление и всестороннее развитие сближения социалистических наций, составляющего главный вопрос в национальных отношениях» [25; 4]. С.З. Зиманов в книге раскрывает содержание и понятие сближения социалистических наций через экономические, социальные и политические факторы и отмечает, что главное в содержании и структуре «сближения наций» – это идейно-политическое и мировоззренческое единство [25; 11–21, 21–54]. С.З. Зиманов и И.К. Рейтор исследуют теоретические вопросы национальной советской государственности и управления сближением наций через изучение управления развитием национальных отношений; анализируют национальную советскую государственность как субъекта управления процессом сближения наций; раскрывают основные формы и методы управления сближением наций (общие и специфические); изучают социальные слои, страты, культуру и традиции как объектов управленческой деятельности в сближении наций [25; 156–219].

С.З. Зиманов и И.К. Рейтор также подготовили и издали в 1987 г. совместную монографию «Теоретические вопросы советского национально-государственного

строительства», имеющую большое значение в изучении советского национально-государственного строительства [27]. В этом их исследовании рассмотрены «... теоретические вопросы советского национально-государственного строительства и сделана попытка проанализировать определенные объективные процессы и тенденции развития национально-государственного строительства в СССР, раскрыть их логику». Авторы также исследовали уровни соотношения интернационального и национального в советском национально-государственном строительстве [27] [28].

Каждую из этих задач ученый разрешил с привлечением широких документальных источников, периодических изданий того периода, изучением работ, в которых были рассмотрены отдельные аспекты данной проблемы. В работе подтверждается ранее высказанная мысль С.З. Зиманова о взаимосвязи политико-правовых процессов общества от социально-экономических и внутривнутриполитических факторов определенного государства. Зиманов уделял особое внимание национально-государственному строительству, в последствии закономерно стал одним из создателей новой казахской государственности. Он принял активное участие в подготовке, обсуждении, принятии Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР (1990) (под его научным руководством была выполнена кандидатская диссертация о Декларации (1995)), возглавил экспертную группу Конституционной комиссии (1990), принимал активное участие в подготовке и обсуждении республиканского проекта Союзного договора СССР. Зиманов посвятил две крупные работы анализу истории, теории, практике национально-государственного строительства в СССР – «Конституция и Парламент Республики Казахстан» (1996), «Теория и практика автономизации в СССР» (1998).

В послевоенные годы развернулась дискуссия об общественном строе кочевников, о формах собственности на основные средства производства, и что считать основным средством производства. Ход и позиции сторон в данной дискуссии в течении 1950-х гг. в Казахстане были представлены в наших исследованиях [29]. Работа С.З. Зиманова стала монографической разработкой занятой им в той дискуссии позиции. Он признавал наличие в Казахстане развитого феодального государства.

В 1962–1964 годы С.З. Зиманов руководит работой по составлению сборника судебных постановлений А. Кунанбаева (в объеме 10–12 п.л.) «Абай как судья» [30]. Его интерес был научно систематизирован и отображен в докладе на юридическом факультете КазГУ «Абай как судья» в начале 1960-х годов. Об этом академик Баймаханов М.Т., слушатель доклада вспоминал: «Доклад примечателен во многих отношениях: он был посвящен теме, которой до этого никто всерьез не занимался, тем более что она касалась не поэзии или просветительской деятельности Абая, а его участия в рассмотрении судебных дел своих соотечественников. И по содержанию, и по форме доклад оказался исключительно интересным: на конкретных примерах, почерпнутых из архивов, шежере, воспоминаний современников Абая и других источников, докладчик показал умение Абая отыскивать единственно верные подходы к спорным ситуациям, обеспечивать справедливость и гуманность. Этот доклад раскрыл доселе малоизвестную грань дарования Абая, еще больше поднял для нас его величие» [31; 13].

В 1970-е годы возродилась еще одна традиция историко-правовых исследований, основанная в 1940-е годы. Это изучение проблем обычного права казахов. С.З. Зиманов руководил диссертационными работами аспирантов Н.У. Усерова (1977 г.) и Н.С. Ахметовой (1979 г.) в этой сфере. Возрожденная традиция способствовала дальнейшему развитию исследований государственно-правовых проблем дореволюционного Казахстана. В конце 1970-х гг. С.З. Зиманов впервые осуществляет руководство диссертационными исследованиями аспирантов по проблемам обычного права казахов. В 1970-е годы к проблемам обычного права приступили аспиранты С.З. Зиманова Н.У. Усеров и Н.С. Ахметова.

Н.У. Усеров в 1977 г. защитил кандидатскую диссертацию «Исследование правового памятника «Жеті жарғы» [32]. В 1979 году защитила

кандидатскую диссертацию на тему «Институт «кун» в обычном праве казахов и его отмена при Советской власти» Н.С. Ахметова. Хронологически ею охвачен период от XVIII, XIX вв., до 20-х гг. XX века [33]. Впоследствии другой аспирант С.З. Зиманова З.Ж. Кенжалиев будет рассматривать институты и нормы обычного права, действовавшие при Советской власти и отмененные ею через определенное время, в т.ч. институт «кун».

В 1980-е годы возрождается активное изучение обычного права казахов. Изменения в общественно-политическом сознании, реформы, направленные на трансформацию политического режима, осознание этнической культуры, востребованность информации об исторически сложившейся правовой культуре, потребность обращения к истокам права способствовали не только актуализации изучения обычного права казахов, но и подготовке кадров в образовательном, мировоззренческом плане, изъявивших желание посвятить себя изучению мира права казахов.

В 1980-е годы З.Ж. Кенжалиев [34] обращается к проблемам истории права казахов в первые годы Советской власти. Им исследуются вопросы норм обычного права в 1920–1930-е годы. В этой связи он отмечает обычаи, обычно-правовые пережитки, закреплявшие социальное угнетение, неравенство полов, превращавших личность в объект купли-продажи и указывает их: калым, амангерство, многоженство и кун [35; 66] [36]. Названные институты обычного права были им рассмотрены и представлено заключение о том, что их действие в «первые годы Советской власти в Казахстане ограничивалось в возможных пределах и имело временный характер», а в дальнейшем привело к их отмене [37; 71].

В 1981 году была издана часть докторской диссертации известного ученого, внесшего большой вклад в развитие историко-правовых исследований в республике, С.Л. Фукса [37]. Напомним, что С.З. Зиманов принимал активное участие в издании монографии Т.М. Культелеева «Уголовное обычное право казахов» (1955).

В 1989 году, почти через сорок лет после трагической гибели Т.М. Культелеева, была проведена научная конференция, посвященная социально-регулятивным аспектам казахского обычного права, приуроченная к 75-летию основоположника профессионального изучения казахского обычного права [38].

В начале 1990-х гг. наблюдается некоторая эволюция в историко-правовых исследованиях Казахстана. Происходят изменения в объекте исследования, исследовательскому анализу подвергаются российские политические партии и высшие органы государства Российской империи в связи с вопросами политического развития Казахстана. С.З. Зиманов обращает внимание своих учеников на изучение политических партий и фракций всех четырех Государственных дум. Г.З. Кожахметов [39] предпринял исследование в данном направлении: изучение политической деятельности казахов депутатов I и II Думы [40; 40-43]. В статье анализируется регламент избрания депутатов от Казахского края, количество депутатов и другие процедурные вопросы, приводятся сведения о сложностях предвыборной кампании для депутатов, в том числе Ж. Акпаева и А. Букейханова [40; 41–42] [41].

Таким образом, в 1980-е – 1991 гг., последнее десятилетие советского периода в эволюции государственно-правовой науки Казахстана Зимановым были исследованы вопросы: 1) правовых и политических последствий присоединения Казахстана к царской России, советской России; 2) правового и политического положения Казахстана после присоединения, мероприятия царского и советского правительства по упрочению своих позиций в крае; взаимоотношения метрополии и колонии, в частности Букеевского ханства; исторические практические и теоретические аспекты национально-государственного строительства; 3) обычного права казахов; 4) была продолжена работа по публикации ранее не изданных, но важных для историко-правовой науки работ – издание части диссертации С.Л. Фукса [42] и проведение первой конференции памяти Т.М. Культелеева; 5) подготовка научно-популярных статей для Казахской энциклопедии [43].

В 1980-е – 1991 гг. было сформировано новое поколение историков права, последователей и учеников С.З. Зиманова [44; 57], творчество которых можно отнести к его

научной школе. К «школе академика Зиманова» относят более десятка докторов юридических наук [6; 234–235], им подготовлено более двух десятков кандидатов юридических наук [6; 235–236].

В начале XXI в. Зиманов много внимания уделил популяризации суда биев. Им была подготовлена работа – «Казахский суд биев – уникальная судебная система» (2008), многотомное капитальное издание «Древний мир права казахов» (2008 – 2009), организована и проведена масштабная международная конференция «Казахский суд биев – уникальная судебная система» (2008). С. З. Зиманов писал: «В судах биев воплотились ценности народной демократии и народовластия в более естественных формах. История так распорядилась, чтобы это наиболее рельефно произошло на огромном пространстве Центральной Азии, обжитом казахскими кочевниками» [45; 3].

Заключение

Историко-правовая наука Казахстана под руководством Зиманова прошла сложный и вместе с тем успешный путь развития. Историки права и государства советского периода проделали значительную работу по формированию и развитию как историко-правовой, так и в целом государственной правовой науки Казахстана. Юристы-историки оказали большое воздействие на развитие юридической науки, будучи первыми они способствовали расцвету и других отраслевых исследований.

Архивные материалы, сведения из протоколов заседаний, отчетной документации и планов Сектора права в целом, отдела теории и истории государства и права Института философии и права АН Казахской ССР, Республики Казахстан и Института государства и права Республики Казахстан позволяют нам перечислить сферы историко-правовой науки, по которым осуществлял свои исследования академик С.З. Зиманов.

В *истории государства и права Казахстана* Зимановым разработаны проблемы дореволюционного и советского государственно-правового развития. *Досоветский* этап развития исследований представлен исследованиями истории государства и права казахов конца XVIII – первой половины XX вв., посвященные, к примеру, Казахскому ханству, присоединению Казахстана к России, и др. В них заметное место занимают работы С.З. Зиманова по истории Букеевской Орды.

В *истории государства и права Казахстана XX в.* объектом исследований стали: организация, деятельность Казахского отдела Наркомнаца РСФСР. Развитие Казахской АССР и образование Казахской ССР. Особо проявилась проблема национально-государственного устройства, строительства.

История государства и права Казахстана в советский период неразрывно связана с научной, организационной, административной деятельностью С.З. Зиманова. Лидер казахстанской историко-правовой науки присутствует почти во всех исследованиях, крупных и небольших. Каждый исследователь историко-правовой науки обязательно обращается к его трудам. Развитие исследований истории государства и права Казахстана, для которой много сделал С.З. Зиманов, продолжается. Анализ исследовательских тем показывает, что традиционной стала преимуществом тем, но также присутствует осознание необходимости исследования еще многих «белых пятен» в государственно-правовом развитии нашей страны.

Зиманов всегда сознавал свою ответственность за юридическую науку, государственно-правовое развитие страны, гражданином которой он был.

Историко-правовые работы отражают мировоззрение, политические и правовые взгляды ученого. Мировоззрение на государство и право кочевого общества, государственность кочевой цивилизации обусловили методологические подходы к изучению специфики, содержания, уровня развития казахского кочевого общества, как части кочевой цивилизации.

Зиманов возродил исследование проблем обычного права. Были изданы классические труды по обычному праву казахов – Т.М. Культелеева, С.Л. Фукса. О значении казахского

обычного права С.З. Зиманов писал: «Уникальность казахского права “Жарғы” состояла в том, что оно, рожденное в рамках кочевой цивилизации, воплотило в себе многие ценностные черты и оптимумы человеческих мечтаний и человечности этой эпохи. В этом плане оно по праву может и должно занять достойное место в мире исторически значимых правовых систем» [46; 19]. Историческое значение имеет подготовка фундаментального десяти томного издания сборника материалов «Древний мир права казахов» (2008 – 2009) [47].

Классические труды академика Зиманова призваны формировать у молодых исследователей научную методологию и принципиальные установки в сфере юридической науки. К ним мы относим – **Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. (1960)**, **Общественный строй казахов первой половины XIX в.» (1958)**, **Россия и Букеевское ханство (1982)**, мн. др.

Труды Зиманова – Опыт внедрения метода конкретно-социологического исследования (1964) [48; 416-424], Планы философских и социологических исследований (1969) [49; 296-298], Вопросы методологии изучения национально-государственного строительства (1974) [11; 206-228], Вопросы методологии развития сети общеправовых категорий (1987) [50; 436-455], их смысловое содержание способно обогатить методологическую основу правовой науки. Зиманов обращал внимание в числе общенаучных специальных методов исследования на применение социологических методов, системного анализа, необходимость коллективного обсуждения теоретических вопросов исследований. Опираясь на историко-правовые труды Зиманова, можно говорить о методологической базе ученого. Прежде всего, следуя логике от общего к частному, Зиманов обращается к диалектическому методу как всеобщему методу познания и основе всех остальных методов. Принцип диалектики – основополагающий философский принцип основателя казахстанской историко-правовой науки. В качестве важнейших частно-юридических методов в работах ученого использованы – формально-юридический, сравнительно-правовой, историко-правовой, др. Историко-правовой метод в исследовании явлений окружающей действительности был для Зиманова требованием диалектики, неотъемлемый элемент системно-структурного анализа. Он уделял большое внимание периодизации основных состояний объекта исследования, раскрытию перехода от исходного состояния к последующему эволюционному, рассмотрению форм проявления развития. Как это видно в исследованиях о Букеевской Орде, национально-государственного строительства, др.

Зиманов считал, что «действенность и сила правовой науки находятся в прямой связи с внутренними возможностями, которыми она обладает. Определяющим логическим критерием оценки уровня развития науки для Зиманова является ее понятийный аппарат, а в нем – система категорий» [50; 436].

Исследования Зиманова способствовали обогащению арсенала методических приемов, необходимых для развития историко-правовой науки. В данном случае, следует отметить историко-сравнительный метод в период подготовки работ советского государственного развития в Бухарском эмирате и Хивинском ханстве.

Общенаучный метод системно-структурного анализа стал инструментом исследования о классификации отраслей казахского обычного права. Из частноправовых методов были использованы формально-юридический и сравнительно-правовой методы. Формально-юридический для установления соотношения понятий «система» и «структура», «система права» обычного права

Большое уважение вызывает научный аппарат ученого. Почти во всех работах Зиманова мы видим четкую, ясную структуру работы, добротный вспомогательный аппарат.

Следует выделить духовно-нравственный ресурс работ Зиманова. Проблему правопонимания сложно разрешить в условиях отрицания духовной культуры, национально-правовых традиций. Духовно-нравственный ресурс работ Зиманова, к примеру, «Абай – последний из великих казахских биев и его судебные решения», «Бий есть живая летопись народа, юрист и законовед его» [51; 255-269, 270-282], «Обозрение и особенности

законодательной деятельности казахских ханов» [52; 89-120], ряд работ по истории суда биев – «О казахском праве “Жарғы”», «Суд биев – символ казахского права “Жарғы”» [52; 121-141] еще не исчерпан и может оказать заметное влияние на нравственное, патриотическое и гражданское формирование молодых кадров-юристов.

Национально-правовые черты фундаментального исследования ученого могут стать мировоззренческой основой при проведении научных юридических исследований. Вследствие этого важным гносеологическим основанием методологии юридической науки могут выступать концепции Зиманова по исследованию истории государства и права независимого Казахстана, которые нашли отражение в трудах – «Конституция и Парламент Республики Казахстан» (1996), «Теория и практика автономизации в СССР» (1998).

Крупные и разносторонние историко-правовые исследования ученого характеризуются всесторонностью, полнотой, объективностью результатов научных исследований, использованием национальной самобытной юридической практики – обычного права казахов. Зиманов считал, что «... познанная закономерность должна быть соответствующим образом обоснована теоретически и доказана практически» [51; 454].

Актуализация, элементы казахской правовой культуры, которые отражены в историко-правовых исследованиях Зиманова, могут стать важными мировоззренческими основами правовых исследований. Место и назначение историко-правовых исследований в системе юридической науки во многом определяются необходимостью формирования активной гражданской позиции. Изучение истории государства и права учит думать масштабно, имеет воспитательное значение, участвует в становлении мировоззрения, эмоционально-мотивационной характеристики личности юриста, приближает к нуждам практики через изучение истории юридических отраслевых наук, формирует правовую культуру и соединяет прошлое с настоящим.

Историко-правовые науки формируют мировосприятие и мировоззрение юриста. Вопросы мировоззрения и методологии научного исследования в широком смысле, в историко-правовой науке, в частности, представляют собой сложную теоретическую проблему. Решение этой проблемы под силу гигантам научной правовой мысли, каким был и остается академик Зиманов.

Проходят годы, мы вновь обращаем свои взоры к трудам великого ученого и учителя, черпаем из них новые знания. С каждым прочтением его работ открываешь новое. Повторное прочтение дает нам новую мысль, пищу для выводов и размышлений, подталкивает нас к новым научным исследованиям. Труды Зиманова современны, его идеи актуальны по сей день. Труды носят программный характер, представляют собой «столбовую дорогу», по которой идут благодарные ученики великого учителя, мечтающие внести в историко-правовую науку вклад, соразмерный хотя бы с частью выдающегося ученого второй половины XX – начала XXI веков.

Список использованных источников

1. См.: Зиманов С.З. / Биобиблиография обществоведов Казахстана. – Алматы: Наука, 1986. – С. 189-191; Салык Зиманович Зиманов (биобиблиографический справочник) / Авт.-сост. Г.М. Алимжанова. Вступит. ст. С.Ф. Ударцев (Серия «Классики юридической науки Казахстана») – Алматы: Дарын, 2003. – 248 с.; Ударцев С.Ф. Зиманов С.З. // В кн.: Учителя и коллеги. Из истории юридической мысли Казахстана XX – XXI вв.: Очерки и воспоминания. – Алматы: Раритет, 2011. – С. 101-159; Тлепина Ш.В. Академик Зиманов С.З. и развитие государственно-правовой науки Казахстана // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия юридические науки. Посвящен 90-летию академика Зиманова С.З. – 2011. – № 1 (7). – С. 91-156; Салык Зиманов. Материалы к биографии / Сост. И.М. Козыбаев. – Астана, 2014. – 320 с.; Салык Зиманов. Материалы к биографии / Сост. И.М. Козыбаев. 2-е изд., доп. и перераб. – Алматы: Раритет, 2016. – 352 с.; Ударцев С.Ф. Зиманов С.З. // Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 2. Е-Н. Н / МОН РК. Университет КАЗГЮУ / Под общ. ред. Д.ю.н., проф. С.Ф. Ударцева. – Астана: Типография «Дэме»; ТОО «КазГЮУ Consulting», 2017. – С. 68-74.

2.См.: Селиванов А.И. К вопросу о мировоззренческих и методологических основаниях современной социально-гуманитарной науки. // История государства и права. – 2014. № 4. – С. 40–44.

3. Зиманов С.З. О политическом строе Букеевской Орды // Полное собр. соч. 10 томов. Том I. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 456 с.
4. См.: Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алма-Ата: Наука, 1960. – 295 с.
5. См.: Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. – Алма-Ата: АН КазССР, 1958. – 296 с.
6. Салык Зиманович Зиманов (биобиблиографический справочник) / Авт.-сост. Г.М. Алимжанова. Вступит. ст. С.Ф. Ударцев (Серия «Классики юридической науки Казахстана»). – Алматы: 2003 – 248 с.
7. Постановлением Президиума АН КазССР № 5 от 25 января 1960 г. было принято решение о премировании директора ИФиП АН КазССР С.З. Зиманова за монографические работы 1958, 1960 гг. См.: Архив отдела аспирантуры ИГиП РАН, инд. № 350. Личное дело докторанта Зиманова С.З. Л. 1.
8. Протокол заседания дирекции ИФиП АН КазССР от 5 марта 1962 г. См.: Архив Национальной академии наук Республики Казахстан (А НАН РК), ф. 98, оп. 1, д. 59, л. 39. См. также: Войцеховский Е.И. Формы и методы деятельности уездных революционных комитетов Западного Казахстана // Мат-лы к конф. аспирант. по вопросам философ., государства и права. – Алма-Ата: ИФиП АН КазССР, 1966. – С. 22–32.
9. Зиманов С.З. Б.Б. Каратаев во Второй Государственной Думе // Полное собр. соч. 10 томов. Том IV. – 440 с.
10. См.: Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 196 с.
11. Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. // Полное собр. соч. 10 томов. Том V. – 456 с.
12. Отчет о научно-исследовательской деятельности Института за 1981 г.; Отчет о работе отдела теории и истории государства и права ИФиП АН КазССР за 1981 г. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 704, л. 1, 5; л. 189.
13. Об установлении Советской власти в Букеевской Орде см.: Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 224 с.
14. Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. – Алма-Ата: Наука, 1982. – С. 168. С.З. Зиманов принимает участие в исследованиях серии «Мир Махамбета» неразрывно связанной с вопросами Букеевской Орды. См.: Ақын тағдыры. Зерттеулер. Судьба поэта. Исследование: / Ред. совет: Г. Анес, С. Зиманов, А. Кекильбаев и др. – Алматы: Арыс, 2003. – 336 с.
15. Ударцев С.Ф. Зиманов Салык Зиманович / В кн.: Ударцев С.Ф. Учителя и коллеги. Из истории юридической мысли Казахстана XX – начала XXI вв.: Очерки и воспоминания. – Алматы: Раритет, 2011. – 576 с.
16. См.: Зиманов Салык. Полное собрание сочинений. В 10 томах. Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009; Ударцев С.Ф. Зиманов Салык Зиманович. / В кн.: Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 2. Е-Н. – С. 68-74.
17. Зиманов С.З. Правовая наука в Казахстане – детище Академии наук СССР // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1974. – № 2. – С. 7.
18. См. также о выступлении С.З. Зиманова по этому вопросу: Литвинова Г.И., Петрова Д.В. Научная конференция историков-юристов // Сов. государство и право. – 1972. – № 8. – С. 140.
19. См. подробнее: Королев А.И. Из истории советского национально-государственного и правового строительства // Правоведение. – 1972. – № 6. – С. 17–27.
20. См.: Ударцев С.Ф. Академик С.З. Зиманов (из истории правовой мысли и юридической науки Казахстана) // Салык Зиманович Зиманов (Биобиблиографический справочник).
21. Отчет по завершенной теме: «Роль СНК РСФСР и его специальных органов в становлении и упрочении советской национальной государственности в Казахстане (до образования СССР)»; Протокол № 6 от 11 ноября 1975 г. приемки законченной научно-исследовательской работы. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 422, л. 190-197; 198–200.
22. См.: Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 224 с.
23. О казахском представительстве в Народном комиссариате по делам национальностей РСФСР см.: Сартаев С. Образование и становление Казахской Советской государственности. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. – 130 с.
24. См.: Зиманов С.З. От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 220 с.
25. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций. – Алма-Ата: Наука, 1983. – 223 с.
26. См. также: Рейтор И.К., Қамназаров А. Советтік ұлттық мемлекеттілік // Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. 1 т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1984. 450 – 451 б; Рейтор И.К., Қамназаров А.М. Советская национальная государственность // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Т. 1. – Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии, 1985. – С. 441.
27. См.: Зиманов С.З., Рейтор И.К. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 208 с.

28.См.: Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 144 с. См. также: Тлепина Ш.В. Национально-государственное строительство в контексте историко-правовой науки // Проблемы истории становления и развития вузовской системы в Казахстане. Мат-лы Респуб. науч.-практ. конф. 18–19 июня 2003 г. – Алматы: АГУ им. Абая, 2003. – С. 330–336.

29.См.: Тлепина Ш.В. Право собственности на средства производства в казахском традиционном обществе Памяти д.ю.н., профессора А.Х. Хаджиева // Правовая реформа в Казахстане – 2013 – №1 (61). – С. 64-71; Она же. Отношения собственности на средства производства в обычном праве казахов // Недропользование и право (Алматы) – 2013 – №2. – С. 80-88.

30.Протокол № 24 от 17 декабря 1964 г. заседания Ученого совета ИФиП АН КазССР. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 105, л. 373. Позже результаты этих работ будут опубликованы частично в научно-популярных статьях для Казахской энциклопедии: Зиманов С.З. Абай ережелері // Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. 1 том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1984. – 43 б; Зиманов С.З. Абая Кунанбаева свод правил // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Т. 1. – Алма-Ата: Гл. ред. КазСЭ, 1985. – С. 49.

31.Баймаханов М.Т. Выдающийся ученый-юрист // В кн.: Гражданин и выдающийся ученый, академик Зиманов С.З. (Юбилейный сборник). – Алматы: Атамұра, 2001. – 300 с.

32.Стенограмма заседания специализированного совета Д. 308.05.01 по защите докторских диссертаций по юридическим наукам при Институте философии и права АН Казахской ССР. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 532, л. 1. Нуралы Усерович Усеров, д.ю.н., профессор. См.: Сартаев С.С. Юристы Казахстана в лицах. – Алматы, 2002. – С. 420; Тлепина Ш.В. Усеров Н.У. Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 3. О-Я. – С. 196-198. О его кандидатской диссертации см.: Усеров Н. Исследование правового памятника «Жеті Жарғы». АДКЮН. – Алма-Ата: ИФиП АН КазССР, 1977. – 25 с. Усеров Н. Исследование правового памятника «Жеті Жарғы». ДКЮН. – Алма-Ата. ИФиП АН КазССР, 1977. – 168 с.

33.Стенограмма (протокол № 9) заседания специализированного совета Д. 308.05.01 по защите докторских диссертаций по юридическим наукам при Институте философии и права АН Казахской ССР 20 апреля 1979. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 628, л. 1, 24. Найля Сейсембековна Ахметова, к.ю.н. Окончила аспирантуру ИФиП АН КазССР. Тема кандидатской диссертации: Ахметова Н.С. Институт «кун» в обычном праве казахов и его отмена при Советской власти. АДКЮН. – Алма-Ата: ИФиП АН КазССР, 1979; Ударцев С.Ф. Ахметова Н.С. // Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 1. А-Д. – С. 119-121.

34.Зайлаги Жантуганович Кенжалиев, д.ю.н., профессор. Окончил юрид. фак-т КазГУ, аспирантуру ИФиП АН КазССР. Тема кандидатской диссертации: Кенжалиев З.Ж. Декреты Казахской Автономной Советской Социалистической Республики, отменившие патриархально-феодалные обычно-правовые институты. Научный руководитель – д.ю.н., профессор, академик АН КазССР С.З. Зиманов, официальные оппоненты – Р.С. Мулукаев, Т.А. Агдарбеков. АДКЮН. – Алма-Ата: ИФиП АН КазССР, 1986. – 22 с. Он же. Традиционная правовая культура в кочевом казахском обществе. ДКЮН. – Алма-Ата, 1997. Научный консультант д.ю.н., профессор, академик НАН РК С.З. Зиманов. См. о нем: Алимжан К., Тлепина Ш.В. Кенжалиев З.Ж. // Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 2. Е-Н. – С. 129-132.

35.См.: Кенжалиев З.Ж. Некоторые нормы обычного права в Советском Казахстане в 1917–1920 гг. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1984. – № 1. – С. 66.

36.См. также: Зиманов С., Кенжалиев З. Көп әйел алушылықты жою туралы декрет; [Кенжәлиев З.] Қалыңмалды жою туралы декрет; [Кенжәлиев З.] Құн төлеуді жою туралы декрет // Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. 1 т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1984. – 198, 287, 303 б; Он же. Этапы реализации норм и положений декретов Казахской АССР, направленных против патриархально – феодальных обычаев // Тез. конф. молодых ученых Алма-Атинской области на базе КазГУ им. С.М. Кирова, посвященной 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне. – Алма-Ата. 1985; Он же. Уголовно-правовая борьба с пережитками прошлого в Казахстане в 1920–1924 гг. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1986. – № 4. – С. 82–88. Также см. работы: Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / Под ред. С.Я. Булатова. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. – 335 с; Жиренчин К.А. Первые декреты Казахской ССР по борьбе с пережитками патриархально-родового быта // История государства и права Казахской ССР: Уч. пособие. Ч. 2. / Под общей ред. С.С. Сартаева. – Алма-Ата: Мектеп, 1984. – С. 55–61.

37.Отчет о работе отдела теории и истории государства и права ИФиП АН КазССР за 1981 г. См.: А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 704, л. 191.

38. См.: Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 144 с.

39.Галым Зейнекенович Кожаметов, тема кандидатской диссертации: Кожаметов Г.З. Государственная дума и вопросы социально-политического и правового развития Казахстана. Научный руководитель – С.З. Зиманов. Официальные оппоненты – Ю.П. Титов, К.А. Жиренчин. АДКЮН. – Алма-Ата: ИФиП АН КазССР, 1991. – 17 с. Кожаметов Г.З. Государственная дума и вопросы социально-политического и правового развития Казахстана. ДКЮН. – Алма-Ата. ИФиП АН КазССР, 1991. – 199 с. См. о нем: Тлепина Ш.В. Кожаметов Г.З. // Видные ученые-юристы Казахстана XX – начала XXI веков. Энциклопедический справочник. В трех частях. Ч. 1-3 (Отдельными книгами). Ч. 2. Е-Н. – С. 156-158.

40. Қожахметов Ғ., Әбішев Қ. Думаға сайланған қазақтар // Зерде. – 1990. – маусым. – № 6. – 40–43 б.
41. См.: Қожахметов Ғ.З. Государственная дума и народы Степного края в 1905 – 1917 гг. – Караганда: Болашақ-Баспа, 1999. – 130 с.
42. Отчет о НИД ИФиП АН КазССР за 1981 г. См. : А НАН РК, ф. 98, оп. 1, д. 704, л. 20.
43. Зиманов С.З. Абай ережелері; Зиманов С.З. Ала жіп; [Созақбаев С.] Ата мұра; Жиреншин Қ. Ат шапан айып; Жиреншин Қ. Әдет заңы; Зиманов С.З. Билердің төтенше съездері; Жиреншин Қ. Билер соты; Зиманов С.З. Бөкей Ордасы; Зиманов С.З. Бөкей Ордасындағы шаруалардың ұлт-азаттық көтерілісі (1836 – 1837); Сәрсембаев М. Елшілік; Зиманов С.З. Ереже; [Созақбаев С.] Жесір дауы; Зиманов С.З. Жеті жарғы; Зиманов С., Кенжалиев З. Көп әйел алушылықты жою туралы декрет; [Кенжалиев З.] Қалыңмалды жою туралы декрет; Ідірісов Қ. Құн; [Кенжалиев З.] Құн төлеуді жою туралы декрет; Рейтор И.К., Қамназаров А. Советтік ұлттық мемлекеттілік; Жиреншин Қ. «Сібір қазақтары туралы устав» // Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия. Т. 1. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1984. – 43, 56, 72, 75–76, 79–80, 93–94, 96–98, 128, 130, 143–144, 198, 287, 302–303, 450–451, 475 бб; Зиманов С.З. Абая Қуанбаева свод правил; Зиманов С.З. Аксакалов суд; Зиманов С.З. Букеевская Орда; Зиманов С.З. Законы Тауке-хана; Рейтор И.К., Камназаров А.М. Советская национальная государственность; Жиречин К.А. Судебная реформа 1864; Зиманов С.З. Тоғуз // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Т. 1. – Алма-Ата: Глав. ред. КСЭ, 1985. – С. 49, 57, 93–94, 173, 441, 488–489, 499.
44. 60-летие академика АН КазССР С.З. Зиманова // Вестн. АН КазССР. – 1981. – № 3. – С. 57.
45. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Арыс, 2009. – 408 с.
46. Зиманов С.З. Мир права казахов «Жарғы» – уникальная система // Юрист. – 2005. – № 11. – С. 19.
47. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. В 10 томах. / Главный редактор С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2001.
48. См.: Зиманов С.З. Опыт внедрения метода конкретно-социологического исследования в правовую науку // Полное собр. соч. 10 томов. Том II. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 440 с.
49. См.: Зиманов С.З. Планы философских и социологических исследований // Полное собр. соч. 10 томов. Том III. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 456 с.
50. См.: Зиманов С., Буранкулов Т. Вопросы методологии развития сети общеправовых категорий // Полное собр. соч. 10 томов. Том VI. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 480 с.
51. См.: Зиманов С.З. Абай – последний из великих казахских биев и его судебные решения, Бий есть живая летопись народа, юрист и законовед его // Полное собр. соч. 10 томов. Том IX. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 464 с.
52. См.: Зиманов С.З. Обозрение и особенности законодательной деятельности казахских ханов // Полное собр. соч. 10 томов. Том X. – Алматы: «Медиа-корпорация “Заң”», 2009. – 496 с.

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА В ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ВОЗЗРЕНИЯХ АКАДЕМИКА С.З. ЗИМАНОВА

АБДРАСУЛОВ Ермек Баяхметович

*доктор юридических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан,
Нур-Султан; e-mail: aermek_19_mail.ru*

Аннотация. В статье проанализированы политико-правовые взгляды академика С.Зиманова, связанные с категориями национальной государственности, государственного суверенитета и права наций на самоопределение. Отмечается, что труды видного ученого по указанным вопросам заметно влияли не только на теоретические концепции советского времени, но и оказывали определенное воздействие на практические вопросы национально-государственного устройства в период Союза ССР и первые годы становления независимости Республики Казахстан. Показывается роль академика С.Зиманова в разработке проекта Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, в которой отражаются его позиции и подходы по основным вопросам государственного суверенитета. В работе указывается на заботу и тревогу ученого по поводу сохранения и развития государственного языка Республики Казахстан, на его озабоченность отсутствием в конституционном законодательстве современного Казахстана норм и положений, касающихся идей о национальной государственности, казахской нации и ее возрождении, национальном самоопределении. Автор полагает, что необходимо дальнейшее изучение и переосмысление трудов академика С.Зиманова.

Аңдатпа. Мақалада академик С.З.Зимановтың ұлттық мемлекеттілік, мемлекеттік егемендік және ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы секілді категорияларға қатысты саяси-құқықтық көзқарастары талданады. Белгілі ғалымның аталған сұрақтар төңірегіндегі еңбектері кеңес заманындағы теориялық тұжырымдарды ғана байытумен шектелген жоқ, олар сонымен бірге КСРО кезеңіндегі және тәуелсіздік

жағдайындағы Қазақстан Республикасының ұлттық-мемлекеттік құрылысының тәжірибелік мәселелеріне де ықпалын тигізді. Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация жобасын әзірлеудегі академик С.Зимановтың атқарған роліне қарап, оның мемлекет егемендігінің негізгі сұрақтарына қатысты ой-тұжырымдары мен ұстанымдарын анықтау мүмкіндігі туды. Мақалада ғалымның Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін сақтау мен дамыту туралы шынайы жанашырлығы сөз болып, ұлттық мемлекет, қазақ ұлтының өзін-өзі анықтауы секілді идеялардың конституциялық заңнама арқылы анықталмауына алаңдаушылығы таратып айтылады. Мақала авторы С.Зиманов еңбектерін әрі қарай зерттей түсуді және оларды ой елегінен қайта өткізуді маңызды деп санайды.

Ключевые слова: *государственный суверенитет, языковой суверенитет, экономический суверенитет, национальная государственность, государственный язык, самоопределение народа, федеративное государство, унитарное государство.*

Тірек сөздер: *мемлекеттік егемендік, тілдік егемендік, экономикалық егемендік, ұлттық мемлекет, мемлекеттік тіл, халықтың өзін-өзі анықтауы, федеративті мемлекет, біртұтас мемлекет.*

Вопросы государственного суверенитета, включая понятия национальной государственности, всегда оставались в центре теоретической мысли юристов, политологов, историков. Являясь «абстрактным выражением сущности государства, суверенитет имеет характер и признаки фундаментальной категории, которая практически выступает ядром всех других государствоведческих понятий и определений» [1, С. 158].

С учетом важности и значимости данной категории академик С.З. Зиманов посвятил много трудов вопросам государственного суверенитета и национальной государственности, содержание которых мы уже затрагивали в своих ранних работах, на которые в определенной мере будем опираться в данной статье [2].

Написанные С.З. Зимановым еще в период советского Казахстана труды по вопросам советской национальной государственности прямо или опосредствованно затрагивали вопросы государственного суверенитета, не потеряв актуальности и «своего фундаментального, методологического и теоретического значения для познания природы и раскрытия источников саморазвития государства Казахстан» [3, С.6].

Научно-теоретические мысли академика С. Зиманова, изложенные по вопросам национальной государственности, имели большое значение в период советской власти 60-80-х гг., когда в научной и политической среде появляется идея о наступлении времени для ликвидации союзных и автономных республик в связи с тем, что «национальная государственность и федерация в целом выполнили свою историческую миссию» [4, С.28].

Структурная реорганизация советской федерации, одним из авторов которой был философ И.М. Кислицкий, предполагала превращение СССР в «автономизированное» унитарное государство. И.М. Кислицкий считал, что преобразование союзного государства в унитарное уже началось, следует лишь оформить этот процесс конституционно, осуществив превращение советского федерализма в советский унитаризм [5, С.121]. Эта мысль не открыто, но фактически поддерживалась руководством Союза ССР, поскольку, как писал бывший член Политбюро ЦК КПСС П.Е. Шелест, М.А.Сулов, возглавлявший всю идеологическую работу в партии в течение ряда десятилетий до начала 80-х годов, «очень настаивал на быстрейшем слиянии наций, их языков и культуры» [6, С.433].

В этих условиях академик С.З. Зиманов, по сути, открыто выступая против таких концепций, пишет о несостоятельности позиций, утверждающих, что национально-государственное строительство в союзных и автономных республиках идет на убыль. Более того, он заявляет, что роль национально-государственного строительства в СССР, его значение все более возрастает – таков закон диалектики его развития. Дальнейшее совершенствование политико-правовой области национально-государственного строительства будет способствовать поступательному развитию социалистического общества [7, С.33-34].

Далее, С. Зиманов подчеркивает, что национальная государственность олицетворяет реализованное право определенного народа на самоопределение, и каждая ее конкретная организованная форма носит имя той нации или народности, которая является субъектом

такого самоопределения. Делая такой вывод, он задается вопросом: Является ли национальная принадлежность национальной государственности ее недостатком, который надо изжить? И отвечает - нет. Национальное не противоречит интернациональному, а, наоборот, служит его углублению [7, С.71-42]. Убедительные аргументы ученого, отстаивавшего сохранение и развитие Казахской Советской Социалистической Республики, в немалой степени способствовали временному «затуханию» идей ликвидации союзных республик, укреплению позиций руководства республики во взаимоотношении с союзным центром, а в более поздний период сохранение Казахской ССР дало возможность появлению независимого государства – Республики Казахстан.

Идейная борьба в сфере различного понимания природы суверенитета союзных республик и союзного центра особенно ярко разгорелась в конце 80-начале 90-х гг. прошлого столетия. Так, под идеологию ликвидации союзных республик стала подводиться теоретическая база, которая обосновывала тезис, что не может существовать суверенная союзная республика параллельно с Союзом ССР: рано или поздно здесь придется делать выбор, поскольку первичными признаются федеративное государство и соответствующие его целям общественные ценности, а не субъекты федерации и их политический суверенитет [8]. Здесь явно было видно разное понимание политической и юридической природы суверенитета союзным центром и союзными республиками. Для национальных республик суверенитет – это, прежде всего, возможность самим принимать решения и действовать, самим определять судьбу на собственной территории. Вступая в любой союз, государство не утрачивает суверенитета, а просто отказывается от самостоятельного осуществления некоторых своих суверенных функций и прав. И делает это лишь в одном случае: когда вхождение в союз с государственной точки зрения ему выгоднее самореализации всего суверенитета. Именно на такой позиции стоял академик С.Зиманов при обсуждении проекта нового Союзного Договора, согласный, с одной стороны, с тем, что в условиях союзного государства компетенция каждого члена союза ограничена на число вопросов, отнесенных к ведению Союза, с другой стороны, полагавший, что даже в этом случае пределы ограничения компетенции устанавливаются самим сувереном, а при возникновении спора - суверенами по взаимной договоренности [2, С.14-15]: «Каждая республика – участник Договора является суверенным государством и обладает всей полнотой государственной власти на своей территории. «Союз ССР – суверенное федеративное государство, образованное в результате добровольного объединения республик и осуществляющее государственную власть в пределах полномочий, которыми его наделили участники Договора» [9, С.105].

Представители союзного центра толковали понятие суверенитета на свой лад, а именно: всей полнотой государственной власти обладает Союз. В этой связи они продвигали тот вариант проекта Договора, где нет ясного разграничения того, что относится к ведению Союза и федеральных учреждений, что относится к ведению республик и какие функции и полномочия составляют содержание совместной их деятельности. В Договоре они оставляли лишь нормы о полномочиях Союза, проигнорировав полномочия входящих в него республик [9, С.106].

Не менее важным вопросом в период подготовки проекта Союзного Договора стало определение в нем его участников. Сторонники нецентрализма, представляющие Союзный центр, предложили вариант, в котором нет упоминания о союзных республиках: «Республики – участники Договора входят в союз непосредственно либо в составе других республик, что не ущемляет их прав и не освобождает от обязанностей по Договору». По мнению С.Зиманова, «такое положение может быть растолковано довольно широко. Видимо, авторы проекта сознательно оставляют простор для различных толкований. Во всяком случае, это нельзя считать случайным упущением» [10, С.112].

Выявляя недостатки проекта Союзного Договора, академик С.З. Зиманов в то же время не был противником его заключения, утверждая, что необходимость создания нового Союза свободных и суверенных республик ощущалось в то время наиболее остро, с ним

народы связывали свои надежды на выход из углубляющегося кризиса. Однако именно действия союзного руководства, в реальности не желавшего упускать все нити власти в формально федеративном государстве, действия деструктивных сил, поддерживавших союзный центр, не привели к заключению необходимого на тот момент Договора о Союзе суверенных республик. Вместе с тем, принципиальная позиция таких ученых и политиков, как академик С.З. Зиманов, которые выявляли недостатки и спорные положения проекта Договора по вопросам государственного суверенитета союзных республик, не дала в определенной мере возможности сторонникам нецентрализма создать такой «обновленный» Союз ССР, который по содержанию ничем бы не отличался от старого, кроме его нового обрамления.

Ранее, в предыдущих работах [2, С.14-15] мы отмечали со ссылкой на позицию академика С.З.Зиманова, что в целом «у союзного центра из-за его политической неадекватности идея заключения подлинно равноправного союзного договора не нашла вовремя ни поддержки, ни понимания. Продолжалась также приверженность союзного руководства к монополизму, которая, правда, была смягчена по сравнению с предыдущими периодами, но оставалась еще преобладающей в политике Союза ССР». Центр долгое время игнорировал принятие в республиках деклараций о государственном суверенитете, намеренно не упоминая о них и не указывая об их политико-правовом значении в проекте Союзного договора, разрабатываемого под его непосредственным руководством» [11, С.9].

В Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР, принятом Верховным Советом Казахской ССР 25 октября 1990 года, во многом отражены идеи и теория государственного суверенитета, которых придерживался академик С.З. Зиманов. Это связано с работой академика С.З. Зиманова в качестве председателя комиссии Верховного Совета РК XII созыва по вопросам учета предложений и замечаний, поступающих в связи с обсуждением проекта Декларации, и их обобщения. Естественно, что как глава комиссии он руководствовался определенными политико-правовыми принципами и идеалами государственного суверенитета, которые показывали систему его сформированных ценностей.

Во-первых, Декларация в его представлении должна была стать «документом консолидирующего, сориентированного на достижение гражданского, национального, а в целом – общественного согласия» [12]. Это требование было в полной мере реализовано в официальном заявлении Верховного Совета о государственном суверенитете, поскольку «через всю Декларацию красной нитью проходит идея необходимости утвердить человека, независимо от его национальной принадлежности и убеждений, как полновластную и свободную личность и на этой основе добиться консолидации и укрепления дружбы народов, проживающих на территории республики, что является ее непосредственной и актуальной задачей и заботой» [13].

Вместе с тем, «в рамках освоения общечеловеческих ценностей выделяется среди других задача осознания республикой ответственности за судьбу казахской нации, необходимость проявления государственной заботы о возрождении и развитии ее самобытной культуры и языка. Это вытекает из того, что Республика Казахстан является единственным в мире эпицентром проживания казахского народа, и только в этом регионе решается его судьба» [14, С.123].

Во-вторых, в Декларации отражается взгляд ее разработчиков на понятие суверенитета, основным признаком которого признается его «непогашаемость и отсутствие давности, т.е. вступление государства в любой союз или федерацию и длительное пребывание в них не погашает его суверенитета, и неделимость (носителем суверенитета может быть лишь один субъект)» [2, С.15]. Этой теоретической установке соответствует смысл статьи 6 Декларации, устанавливающей, что «в решении всех вопросов внутренней жизни и внешней политики, кроме тех, которые делегированы федеральным учреждениям, Казахская ССР обладает всей полнотой власти» [14, С.123].

В-третьих, в Декларации категория суверенитета рассматривается через призму одного из его главных признаков: экономической составляющей, т.е. «суверенного права свободно распоряжаться своими материальными ресурсами и всей экономической деятельностью» [15, С.25]. Определяя значение экономического суверенитета, академик С.З. Зиманов подчеркивал: «Государственный суверенитет республики остался бы мифом, если бы не опирался на полновластие в сфере экономики» [14, С.122].

Таким образом, подводя итоги в определении значения Декларации, С.З. Зиманов указывает, что в ней «зафиксированы принципиальные положения государственного суверенитета республики, определяющие ее судьбу и статус, объем и пределы верховенства власти в сферах политики, экономики, культуры, законодательства и территориального пространства. Приоритетность Декларации среди других государственных актов определена в ее заключительной части, где указывается, она является основой для разработки новой Конституции республики, законодательных актов, реализующих ее статус как суверенного государства» [13].

Еще одним важным вопросом, затрагиваемым академиком С.З. Зимановым в контексте государственного суверенитета, является его мысли о государственном языке. Как известно, «языковой суверенитет представляет собой самостоятельность и независимость государственной власти в осуществлении языковой государственной политики, выступая элементом реализации государственного суверенитета. Право суверенного государства определять официальный статус государственного языка признаётся большинством цивилизованных государств мира» [16]. Реализуя это суверенное право, народ Казахстана определил в статье 7 Конституции РК казахский язык в качестве государственного, а русскому языку придан статус официального. В правовой позиции Конституционного Совета РК, выраженного в его постановлении, подчеркивается, что «данная конституционная норма понимается однозначно, что в государственных организациях и органах местного самоуправления казахский и русский языки употребляются в равной степени, одинаково, независимо от каких-либо обстоятельств»¹. В целом позитивно рассматривая вопрос о равенстве в употреблении казахского и русского языков, академик С.З. Зиманов отмечал, что «казахский и русский языки в правовом плане равноправны, но они не равны по своему фактическому положению и равными быть не могут. Первый является местным, региональным языком, активно вытесняемым из научно-технической сферы, фактически из сферы официального употребления в республике, а второй – язык науки, образования и мировой цивилизации. В силу этого они, имея равный статус, не могут быть «дополняющими» друг друга в процессе параллельного движения. Казахский язык в этих условиях неминуемо будет девальвирован и обречен на исчезновение. Только предоставление некоторых преимуществ языку коренной нации – единственное условие обеспечения его бытия, сохранения и развития. В этом нет ни злого умысла, ни попытки ущемления равноправного развития русского языка в республике» [14, С.124-125].

Интересны и политико-правовые взгляды С.З. Зиманова на степень отражения в современном конституционном законодательстве идей о национальной государственности. Ученый полагал, что она, являясь формой самоопределения казахской нации, дает наибольший шанс представителям всех национальностей, проживающих на территории Казахстана, на цивилизованное, демократическое развитие. В этой связи он сожалел, что в действующей Конституции РК слабо отражена регионально-местная специфика и национальная суть происходящих и предстоящих в республике преобразований. Причину такого положения он видел в том, что разработчики Конституции РК 1995 года надеялись на то, что, изъясив из Основного закона упоминаний о задачах возрождения казахской нации и

---

¹ Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 8 мая 1997 года № 10/2 «Об обращении Президента Республики Казахстан в соответствии Конституции Республики Казахстан представленного на подпись Президенту Республики Казахстан Закона Республики Казахстан "О языках в Республике Казахстан, принятого Парламентом Республики Казахстан 12 марта 1997года // [Электрон. ре- сурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008337#pos=0:44.66666793823242

национальной государственности, они уменьшат их деструктивное влияние на международные отношения. Однако, замечает он далее, такой шаг наоборот способствовал тому, что набирают обороты силы, направленные на подрыв основ государственного строя и территориальной целостности страны. Эти уступки приняты за слабость государственной власти, за которыми возможны новые уступки в русле достижения проимперскими силами главной цели – упразднения независимости республики [17, С.328]. Анализируя данные мысли академика С.З. Зиманова, мы полагаем, что следует еще раз осмыслить его предложения по вопросам национально-государственного строительства.

Таким образом, вклад академика С.З. Зиманова в теоретические и практические вопросы государственного суверенитета Республики Казахстан трудно переоценить. Исследование им содержания и признаков суверенитета, национальной государственности, права наций на самоопределение и других смежных вопросов значительно обогатило казахстанскую науку теории и истории государства и права, конституционного права, в значительной мере способствовало становлению независимого, демократического, поступательно развивающегося молодого государства – Республики Казахстан.

Список использованных источников

1. Каламанова С.В. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия // Социология власти. – 2010. – № 1. – С. 156-159.
2. Абдрасулов Е.Б. Декларация о государственном суверенитете и ее место в политической истории Казахстана // Автореферат диссертации... кандидата юридических наук. – Алматы, 1995. – 27 с.
3. Котов А.К. Государственный суверенитет Республики Казахстан: политико-правовой анализ и проблемы национально-государственного развития // Алматы, 1994. – С.4-7.
4. Семенов П.Г. Программа КПСС о развитии советских национальных государственных отношений // Советское государство и право. – 1961. – №12. – С.27-31.
5. Кислицкий И.М. Вопросы теории и практики федеративного строительства Союза ССР. – Пермь, 1969. – С.120-124.
6. Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР / С.З. Зиманов. – Полное собрание сочинений. – Т.8. – Алматы, 2009. – 464 с.
7. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства / С.З. Зиманов. – Полное собрание сочинений. – Т.7. – Алматы, 2009. – 435 с.
8. Тишков В. Тупики национальной государственности // Правда. – 4 сентября, 1990.
9. Зиманов С.З. Союзному договору быть или не быть?! / С.З. Зиманов. – Полное собрание сочинений. – Т. 8. – Алматы, 2009. – С. 94-111.
10. Зиманов С.З. Распад Союза ССР. Принятие Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР / С.З. Зиманов. – Полное собрание сочинений. – Т. 8. – Алматы, 2009. – С. 112-121.
11. Зиманов С.З. Союзный договор и суверенитет республики // Алма-Ата, 1991. – С.7-12.
12. Зиманов С.З. Выступление на восьмой сессии Верховного Совета Казахской ССР XII созыва. Стенографический отчет // Алма-Ата, 1991. – С.39.
13. Зиманов С.З. Документ исключительной важности // Казахстанская правда. – 28 октября, 1990..
14. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан / С.З. Зиманов. – ПСС. – Т.8. – Алматы, 2009. – С.122-129.
15. Бондарева Е.А. Глобализация и суверенитет государства в экономической сфере // Общество и право. – 2016. – №1(55). – С.24-27.
16. Шавшова А.В. Языковой суверенитет. Белорусская юридическая энциклопедия. – В 4 т. Т. 4. Т-Я. – Минск, 2013. – С.299.
17. Зиманов С.З. Конституция и национальная государственность / С.З. Зиманов. – ПСС. Т.8. – Алматы, 2009. – С.319-334.

АКАДЕМИК С.З. ЗИМАНОВ О ПРОБЛЕМАХ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

НУРМАГАМБЕТОВ Аманжол Магзумович

*доктор юридических наук, заведующий кафедрой гражданского, трудового и экологического права
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Заслуженный деятель Республики Казахстан, Нур-Султан*

Аннотация. *История государственности казахов уходит вглубь веков и это научно подтверждается казахстанскими и зарубежными исследованиями. Выдающийся казахстанский правовед академик С.З.Зиманов является автором фундаментальных трудов, по общественному и политическому строю казахов в конце XVIII – первой половине XIX в.в. и многих других работ.*

Проблемам возникновения и становления государственности казахов в Букеевском ханстве, была посвящена специальная монография С.З.Зиманова «Россия и Букеевское ханство», в которой, на основе анализа архивных материалов и других первоисточников, автор показал стройную, для своего времени, систему квазигосударственного образования казахов, каковым являлось Букеевское ханство.

Андатпа. *Қазақтардың мемлекеттілігінің тарихы ғасырлар қойнауынан бастау алады және мұны қазақстандық және шетелдік зерттеулер ғылыми тұрғыдан растап отыр. Көрнекті қазақстандық құқықтанушы академик С.З. Зиманов XVIII ғ. аяғы – XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық және саяси құрылысы бойынша іргелі еңбектердің және басқа да көптеген жұмыстардың авторы болып табылады.*

С.З.Зимановтың "Ресей және Бөкей хандығы" атты арнайы монографиясы Бөкей хандығындағы қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы мен қалыптасу проблемаларына арналды, онда мұрағат материалдары мен басқа да бастапқы дереккөздерді талдау негізінде автор Бөкей хандығы болған қазақтардың өз уақыты үшін квазимемлекеттік білім беру жүйесінің үйлесімділігін көрсетті.

Президент Республики Казахстан К.-Ж.Токаев в статье «Независимость превыше всего» обоснованно подчеркивает, что «наши предки жили здесь во времена Казахского ханства, в эпоху Золотой Орды, Тюркского каганата, гуннов, саков»[1]. Данное утверждение является ответом на заявления некоторых политиков о том, что на территории Казахстана до обретения независимости в 1991 г. никогда не было государственности, что в корне является недостоверным и ошибочным.

На сегодняшний день вниманию мировой общественности доступно множество фактов, подтверждающих принадлежность казахов, как и других тюркоязычных народов, к тысячелетней тюркской цивилизации. Профессор Университета Висконсин в Медисоне (США), член Британской Академии А.М. Хазанов утверждает, что кочевыми государствами должны именоваться лишь такие независимые образования, которые достигли соответствующего эволюционного уровня и обладающие соответствующей политической организацией, где большинство населения составляют номады, разделенные на господствующие и подчиненные классы[2]. В современную эпоху из многих источников известно, что большинство государственных образований, существовавших на территории Казахстана с древнейших времен, бесспорно, соответствуют вышеназванным критериям американского исследователя. При этом, наши предки не только входили в состав государственных формирований на территории Казахстана, но и были активными фигурантами многих исторических событий того времени. В частности, сравнительно недавно для широкой казахстанской общественности стало известно, что кипчак Бейбарс в средние века являлся мамлюкским султаном Египта и Сирии, а казахские сарбазы принимали непосредственное участие в сражениях российских войск против Наполеона в 1812-1814 г.г. и др.

Как известно, Казахстан в течение более двух с половиной столетий входил в состав Российской империи, затем Советского Союза. Как отмечал С.З.Зиманов, «История развития взаимоотношений Казахстана и России, с одной стороны, - история присоединения Края к Российской империи и превращения ее в колонию, а с другой – история складывания и развития стабильных связей и межнационального общения»[3.С.3].

Любая колониальная система, в целях облегчения управляемости, как правило, прибегает к добровольному или принудительному приобщению колонизируемого народа к

языку и культуре метрополии, решая при этом, очень важную задачу стирания исторической памяти подвластного народа. Российская империя, в состав которой входили многие тюркоязычные народы, в том числе и наши предки – не исключение. В подданстве царской России находились представители более ста народов и народностей, поэтому российские революционеры, возможно, не без основания, самое крупное в мире по территории государство, называли «тюрьмой народов».

О важности самосознания народа, непосредственно исходящего из исторической памяти, высказал один из самых известных историографов Российской империи Н.М.Карамзин, кстати, являвшийся представителем тюркского рода Кара-мурза. На вопрос, как же воспитать народное сознание, он отвечал: на исторических примерах, показывая судьбы конкретных русских людей в их патриотических деяниях, создавая галерею героических русских характеров[4]. Данную концепцию Н.М.Карамзин воплотил в жизнь, создав «Историю Российского государства» в 12-ти томах. Данный фундаментальный труд, начиная с XIX века, оказывает исключительно благотворное воздействие на самосознание образованной части русского народа.

При исследовании историографии многонационального Российского государства, очевидным является преимущественное изучение истории возникновения и развития государственности славянского (русского) народа. Что же касается истории других народов, проживавших в пределах Российской империи, то сведения о них скудные, особенно в части государственности «иногородцев», как называли в то время неславянское население империи. Тем не менее, познавательным является научный труд, созданный офицером И.Г.Андреевым в 1785 по 1790 г.г. «Описание Средней орды киргиз-кайсаков», изданный небольшим тиражом в конце XVIII века и переизданный в 1998 г. в Республике Казахстан. В данном труде представлены материалы о древнем происхождении народа киргиз-кайсацкого, о пределах или границах киргиз-кайсаков и подчеркнуто, что «ныне киргизы, границы свои положили весьма обширны». Большое внимание уделено национальным обрядам, домашнему быту и культуре казахского народа.[5]. Более известна работа А.И. Левшина «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей». [6]. Вышеназванные труды являются незаурядными научными достижениями в изучении историографии и этнографии Казахстана, но вместе с тем, они фактически не охватывают государственность казахов, что соответствовало колониальной политике самодержавной России. Однако, как отмечено в литературе, несмотря на определенное ослабление кочевых государственных образований, традиция кочевой государственности на территории Казахстана никогда не прерывалась[7].

Пришедшая к власти, в результате Октябрьской революции 1917 г. партия (большевиков), провозгласила не только лозунг «земля крестьянам, заводы рабочим», но и право народов на самоопределение. Если вышеназванный лозунг о земле и заводах Советским государством за семьдесят три года своего существования так и не был реализован, то с политикой самоопределения нации дело обстоит несколько по-иному. Справедливости ради следует отметить, что с первых лет строительства социалистического государства в Советском Союзе проводились автономизация, национально-территориальное размежевание, формировались союзные и автономные республики и автономные области. В советский период на конституционном уровне за союзной республикой закреплялось право свободного выхода из СССР, а также возможность, в рамках закона, самостоятельно осуществлять на своей территории государственную власть. Более того, союзная республика имела право вступать в отношения с иностранными государствами, а территория союзной республики не могла быть изменена без ее согласия и др. Безусловно, многие предоставленные союзным республикам государственные полномочия носили формальный, декларативный характер, но соответствующие конституционные положения сыграли исключительно важную роль при распаде СССР и образовании новых независимых государств, в число которых входит и Республика Казахстан.

В советский период историография, в основном, посвящалась истории русского народа, а история других народов преподносилась в чрезвычайно урезанном варианте. К

примеру, изучение истории государственности казахов ограничивалось присоединением Казахстана к России и упоминанием решающей роли в этом процессе Абулхаир хана. Между тем, движение хана Кенесары Касымова в первой половине XIX века, названное выдающимся ученым-историком Е.Бекмахановым «национально-освободительным движением казахского народа», в эпоху сталинизма стоило ему свободы. Изъятая из широкого пользования оказалась защищенная в 1948 г. диссертационная работа ученого-правоведа С.Л. Фукса, посвященная анализу истории государства и права казахов в XVIII в. и первой половине XIX века и только благодаря усилиям С.З. Зиманова часть диссертации С.Л.Фукса опубликована в Казахстане в 1981 г., а в полном объеме фундаментальная работа С.Л. Фукса издана под общей редакцией С.Ф.Ударцева и Н.О. Дулатбекова в 2008 г. [8]. Как подчеркнул Глава государства К.- Ж. Токаев «В период тоталитаризма мы едва не утратили свои традиции, язык и религию. Благодаря Независимости мы смогли возродить и укрепить свои ценности. Но если мы хотим сохраниться как нация и государство, нынешнее и будущие поколения должны быть готовы к новым вызовам»[1].

Одним из выдающихся ученых советского периода, оставившего неизгладимый след в исследовании государственности казахов, является яркий представитель юридической науки Казахстана, академик Академии наук Казахской ССР, в последующем Академии наук Республики Казахстан - Салык Зиманович Зиманов. Его фундаментальные труды, посвященные общественному и политическому строю казахов юридической общественностью Казахстана в свое время были признаны классическим достижением политико-правовой мысли. Некоторые проблемы государственности казахов опубликованы в монографии С.З.Зиманова «Россия и Букеевское ханство». В данной работе, на основе изучения обширного круга архивных и иных первоисточников, дается правовой анализ той ситуации, которая складывалась в Букеевском ханстве на различных этапах его функционирования. Особо ценным является то, что С.З.Зиманов четко выделил механизм государственного регулирования социально - экономических и общественно-политических отношений в Букеевском ханстве.

Следует отметить, что Букеевское ханство было создано под полным протекторатом российской администрации. Оно занимало относительно пустующую степь, в междуречье Урала и Волги, территориально принадлежащей самой России. Исследователи Букеевского ханства называют ряд причин его возникновения. С.З.Зиманов высказал мнение, что нельзя искать основные причины образования Букеевского ханства в колониальной политике царского правительства, тем более нельзя считать его непосредственным порождением этой политики. Решающим фактором его образования была острая социально-политическая ситуация, которая создалась в то время в Младшем жузе.[3.С.19]. Далее он пишет, что Букеевское ханство занимает особое место в истории Казахстана. Сам факт перехода значительной группы кочевников-скотоводов в пределы России и образование там нового казахского ханства с 200-тысячным населением представляет собой исключительное явление[3.С.33]. Действительно, Российское самодержавие, являясь централизованным государством, формирование любых внутренних, квазигосударственных структур допускало крайне редко. Но историческим фактом является то, что под полным контролем российских пограничных властей было создано небольшое, достаточно организованное феодальное ханство, и в России ее называли Внутренней ордой. Главной целью данного вассального квазигосударственного образования было усмирение казахов и усиление реального влияния царизма на местное население, что, по мнению С.З.Зиманова, не противоречило направлениям колониальной политики царизма. Кроме того, новые экономические отношения, сложившиеся в Букеевском ханстве, способствовали отходу казахов от пережитков родового строя. Царская администрация во главе ханства утвердила Букея, сына Нурали хана, который правил до своей кончины в 1815 г. После восьмилетнего регентства брата Букея Шигая, в 1823 г. ханом Букеевской орды был назначен Джангир – старший сын Букея. Именно при нем создается довольно результативная система власти в ханстве, что, в общем - то, не вписывалась, как отмечал С.З.Зиманов, в колониальную политику царизма,

направленную на уничтожение казахской национальной государственности и на превращение края в обычную колониальную территорию[3. С.34]. Сам Джангир - хан получил соответствующее своему времени образование, владел несколькими иностранными языками и осуществлял политику перехода кочевников в полуоседлое и оседлое положение, предполагая, тем самым, иметь выгоду в управлении населением ханства. Он провел также земельную реформу, создав иерархию землевладельцев. В этой связи, С.З.Зиманов отмечает, что земельные отношения в Букеевском ханстве не представляли принципиально нового явления в истории Казахстана, но здесь они получили более глубокое и ускоренное развитие, к тому же определилось четкое властно-правовое оформление как системы феодальных и лично-крестьянских владений[3.С.65]. Будучи дальновидным политиком, Джангир -хан закреплял за своими подданными земельные наделы, тем самым предполагая укрепить основу государственности. С другой стороны, он стремился уберечь ханство от узурпации власти как со стороны царской администрации, так и от собственной влиятельной знати. В то же время, передача общинных земель в частное феодальное землевладение, стало одной из главных причин восстания казахов Букеевского ханства в 1836 - 1838 г.г, под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова.

С.З.Зиманов обращает внимание на то, что Джангир - хан, опираясь на царское правительство, стремился к единовластию во внутренних делах. В его руках была сосредоточена высшая административная, судебная и законодательная власть в ханстве. Он сам разбирал судебные дела, считался судом второй инстанции, устанавливал новые налоги, ввел телесное наказание, новые виды штрафов за неуплату долгов и т. д. Такая нормотворческая функция не входила в деятельность прежних казахских ханов. Власть в ханстве была централизована, и прежняя самостоятельность султанско-бийских владений была ликвидирована. Административные и судебные полномочия были выведены из ведения родовых предводителей и переданы, назначаемым ханом, наместникам. Одновременно в Букеевском ханстве создается ханский совет, становившийся при государственном управлении оплотом хана. Сформированный при хане, аппарат управления состоял из ряда функциональных подразделений, перед каждым из которых ставились определенные управленческие задачи. При этом наиболее влиятельной была группа ханских депутатов. Кроме того, Джангир - хан намеревался создать собственную гвардию, но царская администрация не дала на это согласие.

Академик С.З. Зиманов обоснованно считал, что Джангир - хан понимал необходимость подготовки грамотных специалистов в связи с введением письменного делопроизводства и управленческой деятельности в ханстве. Исходя из этого, уже в середине 30-ых г.г. XIX века Джангир - хан стал обдумывать возможность организации центральной школы в ханской ставке, которая должна была готовить казахскую молодежь к поступлению в российские специальные учебные заведения. В последующем, обучение казахских детей и юношей в учебных заведениях России получило общественное признание.

Всесторонне исследовав социально- экономическую, административно –правовую и культурно-образовательную историю Букеевского ханства, С.З. Зиманов пришел к заключению о специфическом построении в Букеевском ханстве государственности в условиях вассалитета. По его мнению, факторами влияния на порождение той среды, которая сложилась в Букеевском ханстве, явились воздействие растущей экономики, культуры и просвещения, образа жизни и быта ее народа, с одной стороны, и колониальной политики царизма – с другой. Конечно, Салык Зиманович был человеком своего времени, осуществлявший свои научные изыскания в тисках господствовавшей в ту эпоху классовой теории коммунистической партии и национальной политики социалистического государства. Но вместе с тем, монография С.З.Зиманова «Россия и Букеевское ханство», как совершенно новое научно - теоретическое исследование времен Советского Союза, позволяет прийти к заключению, что даже в сложнейших условиях казахский народ способен был воссоздать собственную государственность и отстаивать национальные интересы.

Список использованных источников

1. Токаев К.-Ж. К. Независимость превыше всего. / Казахстанская правда. 2021. 6 января №3 (29380).
2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк Пресс. 2002. С.362.
3. Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство – Алма-Ата: Наука. 1982. -171 с.
4. Карамзин Н.М. История государства Российского : В 3-х кн. Кн. 1 – СПб.: Кристалл, 2000. С.693.
5. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. 280 с.
6. Левшин А.И. Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб. 1832 г.
7. Абиля Е.А. История государства и права Республики Казахстан. Учебное пособие. – 2-е изд. перераб и доп. Астана: «Фолиант». 2001. С.29.особие. – 2-е изд. перераб и доп. Астана: «Фолиант». 2001. С.29.
8. Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. Под общей ред. С.Ф.Ударцева и Н.О.Дулатбекова.// СПб.: ТОО «Юридическая книга Республики Казахстан»// ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008.-816 с.

КОМПАРАТИВНО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СВИДЕТЕЛЬСКОГО ИММУНИТЕТА

АХПАНОВ Арстан Нокешевич

*доктор юридических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва,
главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации РК,
заслуженный работник МВД РК, член Научно-консультативного совета
при Верховном Суде РК, Нур-Султан*

В соответствии с установлениями «Жеті Жарғы» хана Тауке - основоположника обычного права казахов, по наиболее тяжким преступлениям, караемым смертью (умерщвление женщиной от стыда младенца, незаконно прижитого; кровосмешение; богохульство и др.) функцию обвинителя выполняли лишь органы государственной власти в лице аульного старшины или бия. Преследование во всех этих случаях возбуждалось аульными властями не по иску, не по жалобе или обвинению потерпевшего, а по доносу сторонних лиц. Сообщение властям о подобного рода преступлениях рассматривалось как обязанность всех знающих о том лиц, и подобные сообщения являлись основанием для привлечения виновных к ответственности самими органами власти. Доносить нужно было, очевидно, и о краже. Лишь в виде исключения «жена и дети, знавшие о воровстве мужа или отца и недонесшие на него, не подвергаются ответственности, ибо на старшего в семействе не дозволено доносить» [1, 532].

Данное исключение имеет глубокое нравственно-этическое основание и позволяет выделить членов семьи, близких как очевидцев, по определению обладающих абсолютным, а не относительным свидетельским иммунитетом. Доносительство на близких, даже добровольное, не говоря уже под давлением авторитета бия, старшины либо ввиду опасения ответственности перед социумом сородичей, не поощрялось обычным правом казахов.

Прочность и незыблемость семейных уз в иерархии духовных и иных ценностей ставились выше правовых отношений, что свидетельствует о философском понимании фундаментальных основ общественных устоев.

Впоследствии Устав уголовного судопроизводства Российской империи 1864 года определял для ближайших родственников подсудимого лишь относительный свидетельский иммунитет:

«705. Муж или жена подсудимого лица, родственники его по прямой линии, восходящей и нисходящей, а также родные его братья и сестры могут устранить себя от свидетельства, а если не пожелают воспользоваться сим правом, то допрашиваются *без присяги*» (выделено мною – А.А).

714. Свидетели неправославного исповедания приводятся к присяге согласно с догматами и обрядами их веры духовным лицом их вероисповедания.

715. Когда в месте заседания суда не окажется духовного лица того иноверного исповедания, к коему принадлежит свидетель, то он приводится к присяге председателем суда.

717. Сверх того допрашиваемым без присяги лицам светского звания председатель суда делает увещание, дабы они, отрешась от всякого влияния на них вражды, дружбы или страха, говорили сухую правду и только одну правду, не увеличивая и не уменьшая известных им обстоятельств, а показывая все так, как что случилось» [2].

Известный адвокат Кони А.Ф. в этой связи отмечал: «Закон щадит те чувства, которые даже при сознании свидетелем виновности подсудимого или наличности изобличающих его факторов, заставляли бы нередко сердце дающего показания обливаться слезами и кровью или искать облегчения своего тяжелого положения во лжи. В человеческом взгляде закона на таинственный голос крови или супружеской привязанности заключается даже как бы признание допустимости лжи, которая в известных случаях более близка к внутренней правде жизни, чем объективная и холодная истина» [3].

В советский период привилегия молчания свидетелей была упразднена по идеологическим мотивам равенства всех перед законом без каких-либо исключений. Близкие родственники перестали обладать любым видом свидетельского иммунитета. Статья 167 УПК РСФСР от 25 мая 1922 года и статья 164 УПК РСФСР от 15 февраля 1923 года содержали норму об обязанности каждого давать показания в качестве свидетеля:

«Перед допросом следователь удостоверяется в самоличности свидетеля, устанавливает его отношение к сторонам, *предупреждает об обязанности показывать правду*, предупреждает его об ответственности за отказ от дачи показаний и за дачу ложного показания, в чем отбирает от него подписку» (выделенный курсивом текст - в редакции УПК 1922 года).

Закономерно и логично, что тотальное государственное принуждение вопреки здравому смыслу породило печальный прецедент «Павлика Морозова». Подобная законодательная регламентация имела место в Казахстане до обретения суверенитета, что формировало такую следственную и судебную практику, когда подавляющее большинство близких родственников предпочитали подвергнуться уголовной ответственности и наказанию, чем изобличать своими показаниями близких им людей.

В первые годы независимости нашего государства законы вернули близким родственникам относительный свидетельский иммунитет, согласно которому дача показаний против близких или отказ от этого оставались на их собственное усмотрение. В соответствии со статьёй 42 первой Конституцией суверенного Казахстана от 28 января 1993 года Законом РК от 15 октября 1993 года [4] статья 146 УПК Казахской ССР [5] была дополнена частью шестой следующего содержания:

«Не может быть допрошено без его согласия лицо против самого себя, супруга (супруги) и близких родственников, а также допрошен священнослужитель против единоверцев, оказывающих ему доверие, о чем им должно быть разъяснено и отражено в протоколе. В случае согласия таких лиц дать показания, их допрос проводится по правилам настоящего Кодекса. При отказе близких родственников и священнослужителей от дачи показаний следователь составляет об этом протокол».

Впоследствии подпункт 7) пункта третьего статьи 77 Конституции РК 1995 года дополнил предписание относительно близких родственников отсылочной нормой, а также конфессионально сузил свидетельский иммунитет священнослужителя: «никто не обязан давать показания против самого себя, супруга (супруги) и близких родственников, круг которых определяется законом. Священнослужители не обязаны свидетельствовать против доверившихся им на исповеди».

УПК РК 1997 года (статья 27), как и действующий в редакции 2014 года (статья 28) содержат практически идентичные между собой статьи «Освобождение от обязанности давать свидетельские показания», не отличающиеся, по сути, по пределам относительного свидетельского иммунитета от предшествующего Кодекса.

Интересен зарубежный опыт регламентации рассматриваемого вида иммунитета. Например, английское процессуальное право закрепляет институт свидетельского иммунитета в несколько ином виде, нежели казахстанское, а именно — в двух аспектах: когда свидетель вовсе не вызывается для дачи показаний и когда он вправе отказаться от дачи показаний.

В первом случае речь идет лишь о супругах, когда жена или муж обвиняемого могут быть вызваны для дачи показаний только по просьбе последнего. Вместе с тем, из этого правила существуют и исключения. В частности, по уголовным делам о преступлениях, связанных с посягательствами одного супруга на свободу, здоровье или личность другого, супруг-свидетель даже не может отказаться от дачи показаний.

В сравнении с отечественным законодательством уголовно-процессуальное законодательство ФРГ наделило правом отказа от дачи показаний достаточно широкий круг лиц, разделив их по личным и профессиональным основаниям.

По личным основаниям по УПК ФРГ (§ 52) могут отказаться от дачи показаний следующие лица:

- обрученный с обвиняемым;
- супруг обвиняемого, если даже брак больше не существует;
- тот, кто находится с обвиняемым в родственных отношениях по прямой линии, в родстве или связан усыновлением либо состоит в родственных отношениях по побочной линии до третьего колена или был в таком родстве [6].

Между тем в РК по-прежнему не разрешена до конца коллизия семейно-нравственных и юридических постулатов. Компаративно-правовой анализ дает основание для возвращения к нашим национальным истокам нормы.

В этой связи представляется важным в перспективе исследовать вопрос о возможном наделении каждого, относящегося к близким родственникам, абсолютным свидетельским иммунитетом. Это могло бы выражаться в форме категорического, безусловного запрета допрашивать лицо в качестве свидетеля против своих близких родственников посредством включения такой ситуации в перечень, содержащийся в части второй статьи 78 УПК РК.

Либо предпочтителен мягкий альтернативный вариант: сохранить для близких родственников определённые законом пределы относительного свидетельского иммунитета, но при согласии лица давать показания оно должно быть освобождено от уголовной и иной ответственности за дачу заведомо ложных показаний.

По подобию увещания освобожденного от присяги свидетеля близкие родственники (при согласии давать показания) могут перед допросом призываться следователем, судом говорить только правду. Подобная аналогия с частью второй статьи 215 УПК «Особенности допроса несовершеннолетнего свидетеля или потерпевшего» может быть юридически закреплена в статьях 214 и 370 УПК РК.

Для этого последнее предложение части первой статьи 214 УПК РК можно дать в редакции: *«Лицам, освобожденным по закону от обязанности давать показания, и не воспользовавшимся этим правом, предлагается рассказать об известных им обстоятельствах дела, при этом они не предупреждаются об уголовной и иной ответственности за дачу заведомо ложных показаний»* (выдел. текст – редакция автора статьи).

Кроме того, третье предложение части второй статьи 370 УПК РК возможно изложить следующим образом: *«Лицам, освобожденным по закону от обязанности давать показания, но пожелавшим их дать, предлагается рассказать об известных им обстоятельствах дела, при этом они не предупреждаются об уголовной и иной ответственности за дачу заведомо ложных показаний»* (выдел. текст – редакция автора статьи).

Для уточнения правового статуса лица, освобожденного по закону от обязанности давать свидетельские показания, но не воспользовавшегося этим правом, часть третью статьи 28 УПК РК возможно изложить в следующей редакции: *«3. В случаях, предусмотренных частями первой и второй настоящей статьи, указанные лица вправе отказаться от дачи*

показаний *как до допроса, так и в ходе его производства* и не могут быть подвергнуты за это какой бы то ни было ответственности» (выдел. текст – ред. автора статьи).

Помимо этого, в части восьмой статьи 78 УПК РК следует сделать оговорку о том, что согласившееся на дачу показаний лицо, освобожденное по закону от обязанности давать свидетельские показания и не воспользовавшееся этим правом, не подлежит привлечению к уголовной и иной ответственности за дачу заведомо ложных показаний.

К тому же представляется последовательным шагом рассмотреть вопрос о получении такого рода избобличающих подозреваемого, обвиняемого, подсудимого показаний близких родственников в конфиденциальном порядке (статус анонимного свидетеля).

Касательно супругов разумно сохранить действующий относительный свидетельский иммунитет, в то же время распространив его на сведения, ставшие им известными в период брака, который на момент производства по уголовному делу уже был расторгнут.

В настоящее же время актуален пересмотр разъяснения абзаца 3 пункта 13 нормативного постановления Верховного Суда от 20 апреля 2006 года № 4 «О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам». Оно гласит, что при отказе лица, обладающего правом на относительный свидетельский иммунитет, от дачи показаний перед судом данные им ранее, в ходе предварительного следствия показания не могут быть оглашены и признаны в качестве доказательств.

Полагаем, что при подобной коллизии ранее данные показаний всё же могут быть оглашены судом и признаны им источником доказательств, если при их судебной проверке будут установлены относимость, допустимость и достоверность содержащейся в них информации. В данной процессуальной ситуации для лица не должно наступать каких-либо правовых последствий в виде ответственности за дачу заведомо ложных показаний. Тогда как ранее данные им в стадии досудебного расследования показания могут приниматься во внимание судом как незаменимые источники доказательств и иметь важное значение для всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела и справедливого его разрешения.

В изложенной ситуации приемлема аргументация Дикарёва И.С.: «Заявленный в суде отказ подсудимого, потерпевшего или свидетеля от дачи показаний не препятствует оглашению их показаний, данных в ходе предварительного расследования или предшествующего судебного разбирательства, если эти показания получены в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона (п. 3 ч. 1 ст. 276, ч. 4 ст. 281 УПК РФ). Эту особенность процедуры граждане должны иметь в виду, решая вопрос о том, давать им свидетельские показания или нет, в связи с чем законодатель обязывает дознавателя, следователя, прокурора и суд в случае согласия лиц, обладающих свидетельским иммунитетом, дать показания, предупредить их о том, что их показания могут использоваться в качестве доказательств в ходе дальнейшего производства по уголовному делу (ч. 2 ст. 11 УПК РФ). Применительно к подозреваемому и обвиняемому данная норма дублируется в п. 2 ч. 4 ст. 46 и п. 3 ч. 4 ст. 47 УПК РФ. Примечательно, что рассматриваемое требование является одним из элементов содержания принципа охраны прав и свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве» [7].

При этом автором справочно приводится пример: «В английском уголовном процессе издавна существовало правило, предписывавшее судье, обращавшемуся к обвиняемому с предложением дать показания, разъяснить тому, что он «вовсе не обязан давать показания во вред самому себе, но что раз сделанное показание получит силу доказательства и может быть употреблено против него». [7]

В этой связи разумно рецептировать содержащуюся в части второй статьи 11 УПК РФ норму в статью 28 УПК РК как четвертую часть в такой редакции: «4. При согласии лиц, освобожденных по закону от обязанности давать свидетельские показания, дать показания следователь, дознаватель, прокурор и судья обязаны предупредить о том, что их показания могут использоваться в качестве доказательств в ходе дальнейшего производства по уголовному делу».

Часть первая статьи 372 УПК РК может быть дополнена случаем, предусматривающим оглашение и использование в суде ранее данных в досудебном производстве показаний свидетеля, обладающего относительным свидетельским иммунитетом.

Данное право суда на оглашение ранее данных показаний применимо и к свидетелю, обладающему относительным свидетельским иммунитетом, по аналогии закона с оценкой и использованием в судебном следствии показаний подозреваемого, несмотря на презумпцию невиновности, но в силу правила Миранды, закрепленного:

- в части шестой статьи 64 (*если подозреваемый не воспользовался своим правом отказаться от дачи показаний до начала первого допроса, он должен быть предупрежден о том, что его показания могут быть использованы в качестве доказательств в уголовном процессе, в том числе и при его последующем отказе от этих показаний*);

- в части первой 131 УПК РК (*при задержании лица по подозрению в совершении уголовного правонарушения должностное лицо органа уголовного преследования устно объявляет лицу по подозрению в совершении какого уголовного правонарушения оно задержано, разъясняет ему право на приглашение защитника, право хранить молчание и то, что сказанное им может быть использовано против него в суде*).

Таковы выводы и размышления, навеянные экскурсом в историю права казахов.

Список использованных источников

1. Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. / Под общ. ред. Ударцева С.Ф. Вступит. статья — Глепина Ш. В. — Астана / СПб., 2008. — 816 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32141956
2. Устав уголовного судопроизводства Российской империи от 20 ноября 1864 года (действовал на территории Казахстана до 1922 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>
3. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Собр. соч.: в 8-ми т. — Том 4. — М., 1968. — С. 52.
4. Советы Казахстана от 4 ноября 1993 года.
5. УПК Казахской ССР от 22 июля 1959 года действовал до 1 января 1998 года.
6. Сейтжанов О.Т. Свидетельский иммунитет в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан: Дисс. ... к.ю.н. — Караганда, 2004. — С. 47-50.
7. Дикарёв И.С. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе // Журнал российского права. — 2012. — № 3. — С. 76-81.

АКАДЕМИК С.ЗИМАНОВТЫҢ БИЛЕР СОТЫ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ

ИБРАГИМОВ Жамаладен Ибрагимович

заң ғылымдарының докторы, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

С.Зимановтың қазақ заң ғылымын негіздеуде, қазақ елінің тәуелсіздігін, егемендігін қалыптастыруда еңбегі зор.

Әсіресе Қазақ елінің бұрынғы билер жүйесіне, ата-бабаларының дәстүріне құрметпен қарап, насихаттап, зерделеуде үлкен ғылыми бағыт қалыптастырды. Бұл еліміздің болашақ құқықтық дамуына үлес қосатын мұрасы, баға жетпес байлығы.

Негізгі қайнар көздері Ұлы даланың әдет-ғұрып жүйесі, мәдени дәстүрлері болып табылатын Қазақ құқығы қаншама ғасырлар бойы әр түрлі мемлекеттер тарапанынан қысым көріп, олардың идеологиясын сезінседе өзінің өміршеңдігін көрсетті. Қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениеті мен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш өзгерте аламды. Олар өзін-өзі сақтап қана қоймай, іштей күшке ие болып, нығайды да.

Қазақ құқығының өміршендігін оның негізі, құрылымының өзегі табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеялар мен үндестікте болуымен түсіндіруге болады.

Қазақ құқығының мәнін тек қана Қазақияның этно-мәдени шекарасындағы өзіндік нормативтік рөлімен түсіндіруге, шектеуге болады. Қазақ құқығы бір мезгілде бірнеше қызмет атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Ол кең мағында алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегеліліктің қайнар көзі де, рухани құндылықта болды.

Сондықтан академик С. Зимановтың еңбектерінде айқын зерделеніп, тұжырымдамалық негізге ие болған қазақ құқығына қатысты танымдық-тағылымдық дүниелер мен қазақ билер сотына қатысты идеялар іргелі еңбек ретінде көптеген мәселелерді зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат туралы тұжырымдамасында азаматтық іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарын толық жүзеге асыру мақсатында мынадай мәселе көтеріледі: «жеке-құқықтық жанжалдар тараптары арасындағы бітімге қол жеткізудің сот тәртібімен, сондай-ақ соттан тыс тәртіптегі жолдары мен тәсілдерін, оның ішінде істі сот талқылауына дайындаған кезде келіспеушілік рәсімдері шараларын пайдалану мүмкіндігін талқылаудың міндеттілігін бекітуге, сондай-ақ азаматтық құқықтарды қорғаудың соттан тыс нысандарын дамытуға бағытталуы мүмкін» [1,10].

Қазақстандағы медиация институтының бірнеше тарихи-құқықтық кезеңдерден өтіп, қалыптасқандығын айтуымызға болады. Қазақ қоғамында дауласушы екі тарап өз еріктерімен бидің алдына келіп, олардың әділ шығарған кесіміне риза болып тарасқан. Бұл мақалада біз бітістіруге кепілдік берген билер сотының бітім және кесімдері қатысты мәселелерді зерделеуді жөн көрдік.

Қазақ дәстүрлі құқықтық жүйесінде бітімдердің қоғамдық-саяси қатынастарды реттеудегі қызметі өте зор болды. Қоғам талаптарына сәйкес келетін, ондағы туындаған мәселелердің түйінін тиімді шешу үшін халықтың құқықтық санасында орныққан, құқықтық мәдениетіне етене жақын халық дәстүрлерінің де маңызы зор. Орыс әкімшілігі қаншалықты өздерінің заңдарының талаптарын енгізіп, оларды жетілдіріп отырғанымен қазақ қоғамындағы саяси маңызы бар бітім және кесімдер халық дәстүрлеріне сай, ел ішіндегі беделді тұлғалардың данышпандығының нәтижесінде жүзеге асырылып отырды.

Қазақ даласындағы барлық азаматтардың өз дәстүрлеріне сеніп, оларды күнделікте тәжірибеде қолданатындығы туралы мұрағат деректерінде былай көрсетіледі: «Насколько известно, всякий киргиз без различия званий, твердо верить в свои обычаи, почему суд по народным обычаем, для киргиз есть самый подходящий, тем более, что большинство киргизских дел по своей своеобразности не всегда, применимы к правилам суда по общим законом, что вероятно имелось виду, при составлении ныне действующего временного положения и потому, никаких изъятия прав некоторых киргиз отказываются от своего народного суда не постановлено. Суд биев не есть безусловно обязательный, тяжущиеся на основании 142 и 164 параграфов положения могут по взаимному соглашению обращаться суду посредников, которых избирают по своему усмотрению и к суду русскому» [2, 124]

Дәстүрлі құқықтық жүйедегі бітім, кесімдердің қандай деңгейде болмасын қазақ қоғамының ортақ мүддесіне сәйкестігі, қандай мәртебеде болмасын қазақ азаматтарының халық дәстүріне сәйкес шығарылатын бітімдерден бас тартпайтындығынан көрінеді. Ресей әкімшілігінің қызметкерлері жоғарғы билік органдарына бұл мән-жайды былай деп баяндап отырды: «Семипалатинской области не возникших вопросов об изъятиях киргизов имеющих чины и медали, занимающих служебные должности и принявших православие, но оставшиеся в прежнем сословии, следователи но все подобные лица безприкословно подчинялись своему народному суду» [3, 124]

Биліктің қандай деңгейінде болсын басты мұрат-бітім. Ресей деректерінде «қарындас» деген ұғым жиі қолданылады, яғни өз ара ағайын болып біту. Қазақ пен қалмақ тығырыққа тіреліп, тағдырлары таразыға түскен сын сағатта Қазыбек бидің екі елді бітімге келтіргені

деректерде былай баяндалады: «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Еліміздің құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз, ешбір дұшпан ала жібімізді аттап, басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күн боламын деп тумайды, ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз-көмір, еріткелі келгенбіз, қазақ-қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға келмесең шабысқалы келгенбіз, сен қаблан болсаң, мен-арыстан алысқалы келгенбіз, жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз, берсең жөндеп бітіміңді айт, бермесең жөніңді айт, не тұрысатын жеріңді айт» [4,400].

Қазақта Сырым батыр айтты дейтін бір сөз бар. Ертеде Сырым батыр Үргеніш ханына сәлем бере барған екен. Сырымның батырлығын, шешендігін жақсы білетін хан өзінің қарамағындағы елдің ең бір айтуы биін шақырып Сырыммен айтыстырады. Сонда Үргеніштің шешені Сырым батырға мынадай сұрақ қояды: Дау мұраты не деп сауал қойғанда, Сырым батыр сәл ойланып: Дау мұраты – біту, деген екен. Сырым батырдың сөзінің мәніне, тапқырлығына ырза болған Үргеніш (Хиуа) ханы жақсылап сыйлап, қонақ етіп қайтарған екен дейді.

Қазақ халқында бітімге қатысты бірнеше құқықтық ұғымдар қолданылады. Олардың ішінде жиі кездесетіні: төрелік айту (төресін беру), кесім айту (кесім), бітім айту, немесе істі бітіру, үкім шығару. Бұлардың көпшілігі айшықты, әдемі мақал түрінде айтылады, немесе билік айтушы шешен өзіне дейін осындай іске байланысты қалыптасқан шешімді (мақал түрінде) қайталайды. Құрбанғали Халид қазақтың бұл дәстүрі туралы «әр тіршілік істеріне шежіре қағидаларын пайдаланып, мақал-мәтелдерін қолданғанда да бабаларына ұқсауға тырысар еді. Бұл ел мақалдарды өздерінше тірек, медет етеді. Шынында сол сүйенген тірегі негізсіз, мағынасыз емес. Қайта түп-төркіні бір кітапқа байланысты, шығу тегі бір заңдылыққа бағынған ел сияқты, көне кезде бұлар бір әділ патшаның иелігінде ме, жоқ бір кәміл данышпанның тәлімін алды ма деген ойға келесің» [5,304]. - деп жазады.

Төрелік айту (төресін беру) - бұл хан, не сұлтан алдында біткен дауларда айтылатын ұғым. Кейде халық даудың қандай түріне болсын қолдана береді, бірақ түпкі негізі Шыңғыс тұқымынан тарайтын төрелердің алдына барып шешімін тапқан мәселеге қатысты. «Төре» сөзі ерте уақыттан бері билікке тікелей қатысты қолданылады және билікке қатысты әлеуметтік топқа айтылады, бұлар ел басында, билік басында қызмет естейтін жандар. «Төре» кәзіргі түсінік тұрғысынан жоғарғы мансаптағы шенеунік /чиновник/. XIX ғасырдың ортасына дейін бұл ұғым тек Шыңғыс тұқымдарына қатысты қолданылып келіп, XIX ғасырдың ортасынан бастап орыстың да, қазақтың да оқыған қызметкер адамдарына қатысты қолданылды (ояз, олардың тілмаштері, салық жинаушы, санақ алушы т.б.) «Төремен» қатар «ұлық» деген де сөз бар, ол жоғары мәртебелі деген деңгейде қолданылады, мәселен XIX ғасырда губернатор «ұлық» аталады.

Бітім айту (бітімін беру) - кез келген даулы мәселеден кейін айтылатын шешім. Бұл сөздің түбірі «біту» істі аяқтау мағынасында айтылады. Кейде «даудың бітімі», кейде «істің бітімі» деп айтыла береді. Егер даугер жақтың айғағы жоқ болып, бопса дәлелмен дауға түсіп шешім алатын болса онда «бітім алды» деп те айтылады.

Қазақ қоғамындағы сот үрдісіндегі бітім институты туралы заңгер-ғалым З.Кенжалиев былай деп жазды: «Қазақ қоғамындағы сот процесінің басты мақсаты-бітім еді. Яғни, дауласушы не араздасушы жақтарды алдында келістіріп, бітімдестіру. «Дау мұраты-бітім» дейді қазақ. Бұл көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесінің негізінде жатқан басты принциптің бірі және оның айшықты да әсем көмкерілген нұсқасы. Бірақ бұл сөзді жалаң түсінуге болмайды. Мәселе тек дауласушы екі жақтың бітімге келуіне ғана саймайды, бұл принциптің мәні тұңғыықта. Адам ең әуелі өз ары алдында таза әрі пәк болуы керек. Онсыз мәнді де тыныш өмір сүру екіталай нәрсе, тіптен, мүмкін емес. Сондықтан ол өзімен-өзі (өз ар-ожданымен, намысымен, жан-дүниесімен) әрдайым жарасымда болуы керек. Адамның сот шешімімен келісуі, сөйтіп дауласушы жақпен бітімге келуі осы іске байланысты өзімен

үйлесімге келуінің сыртқы көрінісі болуы керек. Яғни, сот шешімі немесе үкімі, ең алдымен, сенің өз шешімің, өз үкімің болуы абзал. Сонда ғана сот өз міндетін атқарды, мұратына жетті деп есептелуі тиіс» [6,286-287] .

Мысалы төртуыл Едіге би мен кәрсон-керней Жарылғап батыр арасында Күлік Шобалай баласы Жаңабатырдың жоғалған бес көк ала атаны турасында дау болыпты. Нақты дәлел жоқ, ұзыннан ұзақ таусылмайтын сөз көп, берерлік бөз жоқ, екі жақ та қамал болып жатып қалыпты. Осы қалыптарында отырғанда көлденнен төрт жолаушы осы жиынға кездесіп, ат үстінде қақиып тұрып, әңгімеге қанық болған, соң біреуі айтты дейді:

Едіге, сенде бір мін бар,

Көпке тізгін бермейсің.

Жарылғап, сенде бір мін бар,

Көлденең неге бермейсің, -

- деп әрі жүріп кетті дейді. Осыдан кейін Едіге көпке тізгін беріп, Жарылғап көлденен беріпті. Содан сөзден сөз шығып кәрсонда бір арам сідік кәрі түйе шығып (арам сідік, арам сирақ – сырттан келген, ұрлықтан, өз малы емес) осы сөзді иелік қылып Едіге жағы бітім алған екен дейді. Бірақ бұл «бітім алу», яғни анық айғақсыз бітім даулау Едігеге жақпаған екен – мыс деп ел әңгіме қылады.

Кесім айту (кестіру) - бұл сөздің түбі «кесу» дауды бітіру мағынасында. Бұл енді дау жалғаспайтындай қылып, біржолата шешіп-пішіп дауды бітіру үлгісі. Қазақ билігінің соңында ала жіп кесіледі, ол дау осымен бітті, енді қайта бұл мәселеге айналып соқпаймыз деген емеурін.

Кесім сөзді билер айтады, бірақ кесім белгілі бір ұсынысты, төрелікті, жаңалықты бекіту үшін де айтылуы мүмкін. Бұрынғы уақытта хандар мен сұлтандар өз тарапынан төрелік бере отырып, өз сөзінің салмағын бекіту үшін билерге кесім кестіреді. Билік дәстүрінде құқықтық тәртіптің қайнар көздері қатарына белгілі бір шешім үлгілері жатады. Бұл үлгілердің қатарына билердің қолданысындағы әдет-ғұрып ережелерінің көпшілігін, билікке қатысты мақал-мәтелдерді тағы басқаларды жатқызуға болады, сонымен қатар төрелердің, атақты билердің айтқан сөзін, шешімін сол қалпында, сол жерде құқықтық ереже есебінде бекітетін дәстүрлі де (прецедент) кесті деп айта береді.

Қазақ тарихында XVII-XVIII ғасырларда өте беделді, ықпалды, әруақты болған хандар Өз Тәуке мен Абылай өмірбаянынан олардың өздері айтқан шешімді, ұсыныстарын билердің кеңесіне кестіретінін көреміз. Бұдан әрі бүкіл ел билігін, төрелігін жасаушы би қызметіндегілер осы шешімді заң ережесі есебінде пайдаланды.

Үкім шығару (үкім айту) - билік істерінде көбінесе ауыр қылмысқа байланысты айтылады. Үкімді хан да, сұлтан да, билер кеңесі де айта береді, тіпті жеке билердің өзі де (ердің құнын екі ауыз сөзбен шешетін билер) ел ішінде өте ықпалды болса үкім айта алады. Ол тек бітім мәселесін ғана шешпейді, үкім тікелей жаза тағайындауға байланысты айтылады.

Үкімге жататын істердің ішінде ең ауыр қылмыс саналатын – адам өлтіру, ел тонау, әйел зорлау тағы басқа жазаның ең ауыр түрін талап етеді. Талапкер мен жауапкер жақ өз ара келісіп құнды малға, дүниеге тағы басқалар салған күннің өзінде де жаза қолданылады. Мысалы, адам өлтірген жақ құн төлеуге келіскеннің күннің өзінде де өлген адамның туыстары қылмыс жасаушының ауылына ат қойып, қолдарындағы қаруларымен үйлерді бір-бір салып етеді.

Үкім айтылатын істердің ішінде өте күрделісі де, өте жеңілі де болады. Соңғысы айғағы бар, кінәлінің мойнына нақты қойылып отырған қылмыс (ауыр). Ал енді күрделісі бұрын соңды билердің алдына келмеген ала бөтен, үлгісіз, тәжірибеге түспеген істер. Мысалы, ертеде бір елдің ішінде өз ара төбелес болып қалып, бір қатын бала тастады дейді. Содан өз ортасындағы үйсін Тоғас биге барып айтса, ол «ағайын, бірің оң көзім, бірің сол көзім, мен қанша түзу айтқанмен, жығылған жағын екінші болады. Көз таңбалы арғында Манас деген би бар, соған жүгініңдер» - депті. Манасқа барса ол «Қаз дауысты Қазыбектің

баласы Бекболат биге барындар» деп, Бекболат «жалғыз ауыз сөзіне ел риза болған Едігеге барындар» деп даугерлер қатты қиналыпты.

Сонда Едіге даугерлерден сұрады дейді. –Ол қатыннан түскен түсік қайда? – деп. Құрым киізге орап қанжығаларына байлап жүр екен, көрсетті. Көрсек екі бөлек сүйек екен, мүше жоқ, сүрет бола алмаған екен. Едіге би сөйлепті:

-Мұнда бас дейтін бас жоқ, көретұғын көз жоқ, ұстайтын қол, жүретін аяқ жоқ, адам санына қосылған жоқ екен. Бұған күн бұйырмайды. Бұрынғыдан ата-бабадан қалған сөз бар еді: «Даушы құр қалмайды, жаншы қор қалмайды» деген. Бұл төбелеске екі тоғыз айып салу керек. Қатынды ұрған жағың «түйе бастатқан тоғыз айып» төлеуің керек, қатынға болысып көмектескен жағың «ат бастатқан тоғыз айып» төлеуің керек. Түйе бастатқан тоғызды Тоғас бидің босағасына байлаңдар, ат бастатқан тоғызды Манас бидің босағасына байлаңдар, Бекболат пен екеуімізге бітіріп қайтарған абыройдың өзі олжа болуға толық» - депті. [7,506].

Бұл жерде Едігенің айтқаны үкімнің нағыз өзі. Кей жағдайларда қоғамдық пікір аясында қазақ заңдары қылмыстың салдарымен ғана күреседі деген көзқарас кездеседі, жоғарғы мысал, екі жақты бірдей жазалау арқылы болашақта қылмысты болғызбаудың бірден – бір кепілі. Мұндай қағидат қазіргі таңдағы өз сабақтастығымен жалғасқан құқықтық мемлекет басымдықтарының бірі екендігін көреміз.

Құқық қолдану іс-тәжірибесін жетілдіру және құқық тәртібін нығайту мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа Жолдауында: «Ашық демократиялық қоғамның іргесін дәйекті нығайта отырып, біз демократия мен құқық тәртібі-егіз ұғымдар екенін, бірін-бірінсіз өмір сүре алмайтынын естен шығармауымыз керек. Сондықтан да азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын пәрменді жүйе керек.»[8,66] -деген саяси-құқықтық көқарасын білдіреді.

Сонымен қатар Елбасы тарапынан қылмыстың алдын-алу туралы заң қабылдау керектігін айтылғанын білеміз.Мұның барлығы құқықтық жүйені әрі қарай дамыту,құқықтық тәртіпті сақтау мәселелерінің қай кезеңде болмасын өзекті екендігін,өзара тарихи-құқықтық жалғастығын айқын көрсетеді.Міне бұл бүгінгі таңдағы құқықтық шараларды жүзеге асырудың нәтижелігін көрсететін, қылмысты болдырмаудың алдын-алу шараларына қатысты құқықтық қатынастарды реттейтін «Құқық бұзушылықтың алдын алу» туралы Қазақстан Республикасының заңы 2010 жылдың 29 сәуірінде қабылданып та үлгерді. Осы орайда қылмысты болдырмау, оның алдын-алу мәселелерінің тарихи сабақтастығын көреміз.

Ал енді дәстүрлі құқықтық жүйедегі даулардың аяқталуына келетін болсақ,қазақ дауларының көпшілігі «ала жіпті» кесумен аяқталады. Егер талапкер мен жауапкер билердің шешіміне риза болса екі жақ «ала жіпті» шорт кесіп бітиседі. Бұл мәселе толық шешілді, енді қайтып дау көтерілмейді дегеннің белгісі. Дау барысында билердің шешімімен ала жіпті қарт әйелдердің бірі дайындайды, ол сонысына бола өз жолын алады. Бітім айтылып екі жақта өз ризашылығын білдірген уақытта жаңағы қарт әйел ала киініп (міндетті түрде) ала жіпті кеседі. Егер жаңағы әйел кеспей басқа адам кессе, онда дау әлі де жалғасып кетуі мүмкін деп есептелді.

Ағайын арасындағы, ел ішіндегі даулардың көпшілігі осы «ала жіпті» кесумен аяқталғандықтан қазақтың ішінде «біреудің ала жібін аттамады» деп те айтылады. Ол адам ақ, таза, ұрлыққа, тағы басқа қылмысқа қатысы жоқ деген сөз. Қазақ халқы ала жіпті аса құрметтейді, оның басты бір себебі түпкі ұлттық бірлік идеясы алаға /Алаша/ байланысты болуымен тікелей қатысты. «Ала» ұлттық, рулық, ағайындық бірліктің нышаны.

Ірі ру, тайпалар арасындағы дау-жанжал бітімін тапса құрбандыққа мал шалады. Құрбандыққа шалынатын малдың қасқа болуы басты шарттардың бірі. Сол себепті не ақ қасқа, не көк қасқа деп айтылады. Құрбандық малдың «ақ (ақшыл)» түсті болуы да басты шарттардың бірі болып табылады (ақсарыбас). Сойылған малдың бауыздау қанына екі жақ қолдарын малып, дұға оқыса бітім аяқталды деп есептеледі. Қолдарын құрбандық малдың қанына батыру, одан кейін қан болған қолдарын көкке көтеру ертеде – егер бұдан кейін уағда, ант бұзылса «көк соқсын» деген Тәңірге арналған дұғамен біткен. Кейінгі уақытта мұсылмандық тәртіп бойынша Құран оқылып, ел тарқасады.

Қазақ ішіндегі бітім-кесіммен бірге жүретін бір түсінік «салауат» деп аталады. Оның мағынасы ел арасындағы ағайындық шарттармен тікелей байланысты, егер дау «қарындасқа» бітсе, аяғы салауатқа жалғасады. Екі жақ та бұл жағдайда «өткенге салауат» айтып енді бұдан бұлай бұл істі кумайтын болады. «Қарындас» болып біту көбінесе дауласушы жақтардың бір-бірінен қыз алып, құда болып жарасуымен тікелей байланысты. Қазақ құн даулаған уақытта, ірі барымтаның кезінде, жер дауы, жесір дауының кезінде даудың соңын осылай «қарындас» болып аяқтағанды дұрыс көреді. Жеме-жемге келгенде ел басшылары «жан беру», «ант беруден» қашып «қарындасты» оңай жол, елдің басын қосып, ынтымағын күшейтетін бітім деп біледі.

Бітімге оңайшылыққа келмейтін дауларды қазақ «қасаң дау» деп атайды. Бұған байланысты Қаз дауысты Қазыбек би жас кезінде Әнет бабадан сұраған екен деп қазақ мынадай әңгіме айтады:

«Әнет баба заманында көп оқыған, Бұқарада он екі фәни ғылымын бітіріп келген адам екен. Қазыбектің жас кезі Әнет бабадан қазақтың ескі жолын, әрі шарифаттың тәртібін үйренейін деп әдейілеп келіп бір жаз қоныстас болыпты. Күзде еліне кетерде Бабамен қоштасып тұрып мына сөзді сұрапты:

- Баба! Дүниені не бұзады? Күнә неден шығады?

Сонда баба ойланып отырып айтыпты:

-Шырағым, «әкім» деген сөзде арапша үш әріп бар, соны екі рет айтсаң алты әріп (акм,акм). Сол алты әріп: әйел (айал) мен алтын, кек пен кежір, мақтан мен мансап. Адам осы алтауына қызығып дүниені де бұзады, ардан да, адамшылықтан да айрылады, күнәға да ұшырайды – депті.

-Айғақсыз, қасаң дауға неге бұрынғылар бір түйін шешім айтпаған?- деп Қазыбек Бабадан сұрағанда, Әнет баба: «Қазақ жолы – қанағат, ол да жолдан адаспас, қасаң дау емі – шарифат, бұған ешкім таласпас» деген екен». [9,616]

Дәстүрлі құқықтық жүйенің рухани басымдықтарының бірі ретінде, Қазақстан Республикасының мемлекет қызметкерлерінің қызметтік этикасының негізгі тұғырына айналған бұл құндылықтар мемлекеттік басқару ісінде, құқықтық дамуда әлі де аса ерекше қызмет атқарады деп ойлаймыз.

Бұл өте маңызды қағидат. Ең алдымен қазақ жолының (құқық) тәртібінің негізгі мақсаты айқын көрініп тұр, ол жоғарыда айтылған «қарындас», «салауат» ұғымдарымен тікелей байланысты «қанағат». Қазақтың дауындағы басты мәселе тіпті біреуден бірдеме өндіріп алу да емес, әділдік, ел ішінде өзінің адамшылығын, абыройын, азаматтығын сақтап қалу. Бұл жердегі басты мәселе намыс жолы. Ал қазақ дәстүріне болмаған уақытта шарифатқа жүгіну «Жеті жарғының» енгізген басты жаңалықтарының бірі. Қашанда туыстыққа, өз ара келісімге бастайтын қазақ жолына көнбеген уақытта әр ережесі нақты, белгілі бір материалдық, не жаза көлеміне сүйенген шарифат бітім құралы.

Көшпелілердің өз арасындағы дауларда бітім хандарының, сұлтандарының, атақты би – батырларының қатысуымен жасалады. Егер екі жақта бітімге келсе (жаугершілікті тоқтатуға, жесір (тұтқын) айырбастауға), онда құрбандыққа мал сояды. Мұндай жағдайда ірі мал, көбінесе жылқы сойылады, олардың ішінде ерекше айтылатыны «көк қасқа айғыр, қара бас қошқар» тағы басқалар. Екі жақ та қолдарын бауыздау қанға малып, көкке көтеріп бітімге келеді. Осындай бітімдер қазақ, қалмақ, қырғыз, башқұрт арасында XVIII ғасырда бірнеше рет болды. Мұндай бітімнен кейін екі жақтың да есебі, зияны болмауы керек. Бітім өткен іске кешірім жасап, жер дауы, құн дауы тағы басқаларды тоқтатады.

Көшпелілердің ішінде егер бітім тең дәрежеде болмай, екі жақтың біреуі үстем болса, онда оның шарттары басқаша болады. Мәселен, егер бір жағы үстем, бір жағы бағынышты болатын болса жоғарыдағы сипатталған жағдайлардан басқа «аманат» ауысады. Ел аралық аманатты ел тыныштығының кепілі деп есептейді. Бағынышты жақ өзінің ішінен таңдамалы адамдарының (ханы, сұлтаны, би - манаптары) жас отау тіккен балаларын ақ отауымен бірге үстем жаққа тапсырады. Келісімнің шартына қарай ақ отаулардың саны бірнеше болуы да мүмкін, біреу де болуы мүмкін. Мұндай салтты қазақ «ақ үйлі» деп атайды, өзге көрші түркі-

мұңғыл халықтары да «ақ үйлі» мағынасын қолданады. «Ақ үйліге», яғни кепілдікке баратын отбасы өзінің құлдары мен күндерін, еншілеп алған малын, дүниесін бірге алады. Қарсы жақ сол мал-жанға, дүниеге кепілдік береді, аманшылығына. «Ақ үйлі» екі ортада соғысты, жаугершілікті тоқтататын үлкен саяси амал, одақтас табудың бір жолы. Осыған байланысты қазақта «аманат сақтау» деген бар, бұл сөз қазақтың аманатқа өте жауапты қарағандығын көрсетеді.

Жаугершілік уақытта көрші елдердің арасында жиі кездесетін салт-бітімнің бірі-серттесіп біту. Бұл ұрыс-жанжалды уақытша тоқтатуға қажетті амалдың бірі. Серттескенде екі жақ жалаң қылышты орталарына алып, кеудесін тигізіп құшақтасады (ел басшылары), немесе садақ оғын төбелеріне қояды, немесе қанжардың жүзін жалайды, немесе мылтықтың аузын жалайды т.б. Бұл таза жаугершілік дәстүрлер туғызған әскери бітімдердің шарттары ғана. Екі жақ та мұндайда мал сойып, оның қанына қолдарын малады, бірақ қаруды сертке пайдалану көбірек. Дұға есебінде «осы жылы туған жас бала сақалы шығып жат болмай, ат жалын тартып мінбей жаугершілікке шықпаймыз» деп айтады. Бұл дұға ант есебінде жүреді.

Мұндай сертке, антқа қатысы бар адамдар сол елге қарсы жаугершілікке қайта шықпауға күш салады. Егер уағдада тұрмаса «ант соғады» деп ырымдайды.

Отырықшы халықтармен болатын бітім-кесімдер көбінесе қағаз арқылы, не мұсылман молдаларын араға салу арқылы жүрген (Ресей, Қытай, Парсы), олардың қағазға қойған қол-таңбасы, мөрі қазақ ұғымында қолдарын қанға малып, қаруды құшақтап, ала жіпті кесіп жасаған бітімнен күшті емес.

Бітім және кесім жасауда қазақ қоғамындағы би-шешендердің, ақсақалдардың атқарған ролі зор.

Қазақ даласындағы халық дәстүрлерін еске ұстаушы, оны сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізушілер де осы билер, ақсақалдар. Қазақ қоғамындағы дәстүрлерге қатысты материалдарды жинақтаған кезде орыс шенеуніктері мәліметтердің дұрыстығын осы ел ішіндегі сыйлы азаматтарға тексертіп отырды. Ал материалдарды жинақтап болған соң, ақпараттарды олардың мөрімен, таңбаларымен бекітіп алуға ұмтылды: «Чтобы новые статьи, вошедшие в донесения к сборникам и исправленные старые имели силу юридических фактов, нужно перевести на татарский язык и утвердить их подписями, печатями и тамгами биев, аксакалов» [10, 103]

Дәстүрлі құқықтық жүйе ауқымында қазақ билерінің кез-келген істі қарауы жариялылық тұрғыда жүргізіліп, қандай дау болса да билердің шығарған шешімдері дауласушы тараптарды қанағаттандырып отырды. Өйткені қазақ қоғамындағы билер жасаған бітім, кесімдер тек әділеттілік принциптеріне негізделді. Қазақ билерінің нақтылы істі шешкендегі қағидасы, шешендік сөздері норма, сот үлгісі ретінде елдің арасына тарап, болашақтағы ұқсас істер, дау-жанжалдарды шешуде қолданылып отырды. Бидің бітім шығарудағы бір жақты ғана шешімі істің әділетсіз шешілгендігін көрсетіп, бидің қоғамдағы беделінің болмауына әкелді. Сонымен қатар билердің жақсы бітімге қол жеткізуі істің барлық тараптардың қатысуымен ашық түрде жүргізілуімен тығыз байланысты.

Билердің жүйелі түрде жасаған бітімдері рулар арасындағы шиеленісті дауларды шешуде, сепаратистік пиғылды тұлғаларды тежеуде үлкен рол атқарып отырды. Дәстүрлі құқық жүйесі бірнеше ғасырлар бойы қажетті нормативтік тәртіптерді қалыптастырып, оларды сақтау күш қолдану және жаза бекіту мен қорқыту емес, керісінше саналы түрде бітімдер шығарумен және оларды орындаумен қамтамасыз етіліп отырды. Басқару мағынасында қазақ қоғамындағы моральдық билік саяси биліктердің қолданылуын тежеген. Қазақ қоғамындағы күнделікті өмірден туындайтын әлеуметтік қарама-қайшылықтар өте ыңғайлы және нәтижелі түрде ерте кезден бастау алатын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің негізінде шешіліп отырды.

Ал халық дәстүрлеріне сүйеніп шығарылған бітімдер заң күшіне ие болды. Бұл бітім, кесімдердің нәтижелігі дала демократиясының принциптерімен тығыз байланысты. Билер және ақсақалдар шешімен қалыптасқан бітімдер және кесімдер өте шиеленіскен, рулар арасындағы жауласу және қанды кек алудың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп кету қаупін тоқтатуға

да бағытталып отырды. Дауласқан екі тараптың билері, ақсақалдары бейбіт жағдайда келіспеушілікті шешуге күш салады. Мұндай бітімге келістіруге қатысушы билер, ақсақалдар, басқа да сыйлы адамдардың саны тепе-тең болады. Ал бұл жерде даудың шешімі табылмаса ру биінің алдына барып жүгінеді. Екі тараптың тепе-тең жағдайда істі шешуге тырысуы, олардың жоғары билік өкілдеріне барғысы келмейтіндіктерін көрсетеді. Билер бітімге келтіру үшін екі тарапты бір-бірімен табыстырып, бір-бірінің балаларын некелестіруге әрекеттер жасайды.

Бітім дауласушы екі тараптың өзара келісімі арқылы, сөз жүзінде даудың аяқталуы. Бітімнен кейін билерге істі қарауына құқық берілмейді. Өйткені қазақ құқықтық санасында бітімді, өзара келісімді бір жақты бұзу өз сөзінде, берілген сертте тұрмау – жалпы ар-ұяттың жоқтығын көрсетті. Көп жағдайда екі дауласқан тарап билердің істі қарауына дейін, өзара келісіп дауды шешуге әрекет жасауға талпынады.

Дәстүрлі құқықтық жүйеде бітім және кесім жасау қоғамдық қатынастарды реттегіш ролін атқарды. Мемлекеттің тыныштығын сақтау, елдің ымыра-бірлігін сақтауға, қоғамдағы тұрақтылықты одан әрі дамыту жолында бұл дәстүрлердің атқарған қызметі зор болды. Қоғамның мүдделеріне сәйкес шығарылған, үйлесімді бітім, кесімдер кай кезеңде болмасын мемлекеттегі құқықтық жүйенің қалыпты қызмет атқаруына үлкен үлес қосады. Осы орайда академик С. Зиманов негізін салған қазақ билер соты туралы еңбектерді жан-жақты талдап, жетілдіруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат туралы тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан 2009, 28 тамыз, № 281-283
2. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивы, 396-қор, 1-тізбе, 1-іс, 124-п
3. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивы, 396-қор, 1-тізбе, 1-іс, 124-п
4. Болғанбайұлы Ә. Қара қылды қақ жарған Қазыбек би // Қазақтың Ата Заңдары. т. 1, Алматы, 2004. - 632 б
5. Құрбанғали Х. Тауарих хамса: бес тарих-Алматы: Қазақстан, 1992.-304б.
6. Кенжалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы сот билігі // Қазақтың Ата Заңдары. т. 2, Алматы, 2004. - 672 б.
7. Едігенің түйе дауын шешуі // Қазақтың Ата Заңдары. Т. 1, Алматы, 2004. -632 б
8. Н.Ә. Назарбаев. Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы, Астана. 2007
9. Мамашәріптегі Ә. Аталар салған даңғыл жол // Қазақтың Ата Заңдары. Т. 1, Алматы, 2004. -632 б
10. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивы, 4-қор, 1-тізбе, 2382-іс, 103-п

СВОБОДА ВЫРАЖЕНИЯ МНЕНИЯ В КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ КАЗАХОВ. НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ АКАДЕМИКА С.З. ЗИМАНОВА

ШАНГИРБАЕВА Бейбит Юнисовна

*кандидат юридических наук, доктор PhD в области международного права,
доцент кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
приглашенный ученый по программе Фулбрайт при Университете штата Аризона (США)*

Аннотация. В данной работе автор рассматривает огромный вклад легендарного казахского учёного и государственного деятеля академика Салық Зимановича Зиманова в вопросы изучения свободы выражения мнения в кочевой цивилизации казахов. Определяются культурно-правовые предпосылки и особенности кочевой казахской культуры для развития свободы слова в степном пространстве номадов.

Аңдатпа. Бұл жұмыста автор аты аңызға айналған қазақ ғалымы және мемлекет қайраткері академик Салық Зиманұлы Зимановтың қазақтардың көшпелі өркениетіндегі сөз бостандығын зерттеуге қосқан орасан үлесін қарастырады. Көшпелілердің дала кеңістігінде сөз бостандығын дамыту үшін көшпелі қазақ мәдениетінің мәдени-құқықтық мәдениетін мен ерекшеліктері анықталды.

Легендарный казахский учёный и государственный деятель середины ХХ и начала ХХІ века академик Салық Зиманович Зиманов был основоположником современного права Казахстана и государственности Республики. Приверженный к истине, правдолюб академик

Салық Зиманович был харизматичной личностью, преданный науке и её идеалам, а также чаяниям народа и страны. Озвученные ими идеи на заседаниях диссертационных комитетов и иные выступления академика выражали актуальные проблемы как науки, так и государства. Разносторонность его научных интересов охватывали его мысли и идеи о вопросах развития и становления государственности в Бухаре и Хиве, о необходимости должного развития казахского языка, демократии и плюрализма, институциональных проблем механизма государственного аппарата, качества законотворческого процесса в современном Казахстане и многие другие. Стиль и язык изложения академика понятны для всех. Труды Салыка Зимановича можно легко найти в ведущих университетах мира, в том числе в библиотеке Университета Штата Аризона в США.

В своих трудах Академик Салық Зиманов, в частности, в научной статье «Мир права казахов “Жарғы” – уникальная система права» (2005), обосновывал, что право казахов “Жарғы” относится к категории «непознанных и не оценённых по достоинству» пластом культурных ценностей, «неоткрытых для широкого обозрения и человечества» [1]. По мнению Салыка Зимановича, особый интерес и вклад в развитие мировой правовой культуры представляют «две неувядаемые ценности» ранней эпохи казахов – это «царство Слова и царство Правосудия» [1]. Изучение царства Слова и царства Правосудия и распространения знания о них по всему миру, Салық Зиманович оставил как завет молодому поколению. Данный завет был также высказан в его выступлении перед студентами ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва во время открытия именной аудитории в 2011 г.

На примере «царства Слова» или я бы сказала «свободы справедливого слова» в кочевой цивилизации казахов можно увидеть, что современное право на свободу выражения мнения, относящееся сегодня к минимальным стандартам в области прав человека, возвышаемое и защищаемое всем цивилизованным международным сообществом (на примере ст. 19 МПГПП), является естественным и неотъемлемым правом человека. Научные доказательства того, что свобода выражения слова является естественным правом человека, могут быть легко приведены на основе обычного права и кочевой правовой культуры казахов, что является вкладом в развитие не только теории права и теории международного права, а также политической науки.

Изучение свободы слова в степи возвращает нас, словами Салыка Зимановича «к ценностям изначальной свободы, демократии и естественным правам», ведь источниками обычного права казахов была сама жизнь и тесная духовная связь с природой, умение противостоять своими физическими силами непредсказуемости природных явлений, при этом не ощущая себя незащищённым перед суровыми климатическими условиями, а принимая окружающую среду такой, какая есть, и осознавая, ощущая и воспевая гармонию с ней. Ведение кочевого хозяйства, мобильно-динамичного образа жизни сформировало у кочевого казаха непривязанность к материальному миру, приходящему и уходящему в круговороте и цикличности жизни и смерти, а создало высокий уровень духовной культуры и связь человека с вечностью и вечными ценностями.

Обычное право казахов было результатом естественного отбора культурных ценностей народов, населявших степные и иные просторы, тем самым показавших свою жизнеспособность на протяжении многих веков. Так, по мнению академика Салыка Зиманова, казахское обычное право вобрало в себя «нормы и следы от гуннов и тюркских каганатов, от кипчаков и Монгольской империи» и представляло собой «естественный отбор из правовых массивов кочевых обществ, сменявших друг друга на протяжении многих веков в истории Центральной Азии».

Для кочевника **сила слова**, воспевающая и основанная на идеалах свободы, чести и достоинства, верховенства коллективных интересов над индивидуальными, было инструментом регулирования социальных взаимоотношений и социального порядка, средством объединения людей в безграничной степи, в которой не было классических институтов государственного механизма, присущих оседлой культуре человечества, а также не было фанатичной приверженности к религиозным постулатам и навязываемым извне

догмам. «Слово» у кочевых казахов «обладало силой сакрального знания, было признаком власти над людьми», убеждающее слово было воплощением разума человека, а справедливый *бий* - гарантом «стабильности и целостности нации» [2].

По мнению Академика Зиманова, «жизнь Казахского права была максимально приближена к самому народу, к логике его жизни, в значительной степени выражала извечную духовную суть человека и его устремления независимо от стадии его совершенства и развития», поэтому казахское обычное право «пережило и перешагнуло свою эпоху» и во многом «созвучно по духу и принципами с идеалами современной цивилизации», справедливость была поднята «до уровня общественной идеологии» [1].

Действительно, культ свободы, особое отношение к чести и достоинству человека, к категориям справедливости и правдивости у кочевых казахов на сегодня являются современными принципами мировой политики в области прав человека. Так, универсальные международно-правовые документы в области прав человека XX века провозглашают «идеал свободной человеческой личности». Преамбулы Международного пакта о гражданских и политических правах и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (1966 г.), определяющие суть и предназначение современных концепций в области прав человека гласят: «... признание достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равных и неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира», и гражданские, политические, экономические, социальные и культурные права «вытекают из присущего человеческой личности достоинства» [3].

Современное мировое сообщество уделяют огромное значение праву на свободное выражение мнения, считая его «одним из краеугольных камней демократического общества», фундаментом для реализации всех иных прав человека и необходимым условием для всестороннего развития личности и общества, «любое ограничение права на свободное выражение мнений является серьезным ущемлением прав человека» [4]. Это очевидно из практики Комитета ООН по правам человека, в частности, в их официальных комментариях к международным документам и их решениях по индивидуальным жалобам. Так, комментарии к статье 19 МПГПП признают право на свободу выражения мнения в качестве «основополагающего элемента любого свободного и демократического общества» и «неотъемлемого условия для всестороннего развития личности» [4]. По международным стандартам право на свободу выражения мнения является необходимым условием соблюдения гласности в принятии важных решений общественно-политического характера. Так, исходя из обязательств по МПГПП, государства-участники в своих отчётах перед Комитетом об имплементации свободы выражения мнения должны предоставлять информацию о существующих правовых нормах, административной и иной официальной практике и судебных решениях, гарантирующих защиту права на свободное выражение мнения и его реализацию.

Таким образом, сила справедливого слова, которая ценилась в ежедневной практике кочевых казахов, является неременным условием для политического развития государств в нашу эпоху, и благодаря современным достижениям в области науки и техники, связала глобальный мир между собой, давая возможность коммуницировать из любой точки мира и беспрепятственно обходить государственные границы.

Сила справедливого слова выражавшая мудрость, взятую из ежедневного образа жизни кочевых казахов, независимо от возраста говорившего и его жизненного опыта, использовалась в противовес силу оружия. Вербальный диалог и состязание в слове были главными инструментами в выявлении истины и примирении людей, что отражалось в традиционном степном *бийском* правосудии казахов, устном народном творчестве акынов-жырау – глашатаев свободы и справедливости. Жырау, как известно, были советниками при ханах и талантливыми выходцами из народа, харизматичными степными ораторами. В устном народном творчестве казахов остались известные обращения таких жырау, как Асан кайғы к хану Жәнібеку (XV в.), Қазтуғана к Есім хану (XV в.), Доспамбета к Темір хану (XV в.), Бұхар жырау к Абылай хану (сер. XVII-XVIII вв.) и т.д.

Традиционный судебный процесс был состязанием в ораторском искусстве. Понимая, что конечной целью справедливости является мирное сосуществование людей, целью правосудия в казахском обычном праве было установление мира во имя интересов всего общества. На основе принципа меритократии, благодаря высоким правдолюбивым моральным и интеллектуальным качествам человека, а не его возрасту и происхождению, народ позволял человеку носить титул *бия* и признавал его в качестве своего представителя в решении важных общественно-политических вопросов. Институт *биев* был важным институтом, на котором опиралась ханская власть в степи, и посредством силы справедливого слова, ума и знаний казахские *бии* были способны объединять людей в условиях необъятного географического пространства.

Изучая вопросы свободы выражения мнения в обычном праве казахов, можно прийти к выводу, что право человека на свободное выражение своего мнения является естественным и неотъемлемым правом человека.

Список использованных источников

1. Зиманов С.З. *Мир права казахов “Жаргы” – уникальная система права.* <https://journal.zakon.kz/203736-mir-prava-kazakhov-zhargy-unikalnaja.html>;
2. Куралай Уразаева, Образность мышления и аллегория высказывания как отражение казахской идентичности. обеспечение социальной и национальной стабильности в практике казахского правосудия. Almanach via Evrasia, 2016, 5. Болгария. ISSN ONLINE 1314-6645. См: <http://www.viaevrasia.com/documents/17.%20KURALAY%20OURAZAEVA,%20VIA%20EVVASIA,%202016.%205.pdf> (17 февраля 2021).
3. Международный пакт о гражданских и политических правах и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, принятые резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года. См: https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/ICCPR_ru.pdf; https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml (13 февраля 2021 г.).
4. Замечание общего порядка № 34. Статья 19: Свобода мнений и их выражения. Принято Комитетом по правам человека, 102 сессия, Женева, 11–29 июля 2011 г. См.: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fGC%2f34&Lang=en (13 февраля 2021 г.).

ИМУЩЕСТВЕННЫЕ НАКАЗАНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

БАЛТАБАЕВ Куаныш Жетписович

доктор юридических наук, профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

Аннотация. Имущественные наказания широко применялись в уголовном обычном праве казахов, описанные в трудах известных ученых старшего поколения С.Л. Фукса, Т. М., Күлтөлеев. С.З.Зиманов и его ученики продолжили исследование истории этих мер уголовно-правового воздействия. В действующем уголовном законодательстве Республики Казахстан предусматриваются такие имущественные наказания как штраф, исправительные работы, конфискация имущества. В статье рассмотрены правовые, правоприменительные проблемы имущественных наказаний в уголовном праве, делаются предложения по дальнейшему совершенствованию уголовного законодательства в целях повышения эффективности рассматриваемых мер государственного принуждения.

Аңдатпа. Аға буынның белгілі ғалымдары С.Л. Фукстың, Т.М. Күлтөлеевтің еңбектерінде сипатталған мүлдік жазалар қазақтардың қылмыстық әдет-ғұрып құқығында кеңінен қолданылды. С.З. Зиманов және оның шәкірттері осы қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының тарихын зерттеуді жалғастырды. Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасында айыппұл, түзеу жұмыстары, мүлдікті тәркілеу сияқты мүлдік жазалар көзделді. Мақалада қылмыстық құқықтағы мүлдік жазалардың құқықтық, құқық қолданушылық проблемалары көтеріледі, қарастырылып отырған мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының тиімділігін арттыру мақсатында қылмыстық заңнаманы одан әрі жетілдіру жөнінде ұсыныстар жасалады.

В действующем уголовном законодательстве Казахстана наказания делятся на две группы: предусмотренные за уголовные проступки и за преступления. Кроме этого, все виды наказаний определенные в ст.40 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее — УК РК)

подразделяются на основные и дополнительные. Основные наказания назначаются самостоятельно, а дополнительные могут назначаться в дополнение к основным.

Кроме вышеуказанного законодательного деления наказаний на группы, в литературе существует и иная их классификация. В частности, выделяют общие, специальные в зависимости от того к кому они применяются, связанные с изоляцией осужденного от общества и не связанные с изоляцией от общества в зависимости от особенностей исполняемого наказания. В советское время предусматривались наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием и не связанные с исправительно-трудовым воздействием на осужденного.

Я хотел бы остановиться на характеристике имущественных наказаний, которые также выделяются в специальной литературе. В действующем УК РК к ним можно отнести штраф, исправительные работы и конфискацию имущества.

Имущественные наказания имеют свою давнюю историю. Такие отечественные ученые как С.Л. Фукс, Т. М., Культелеев, С.З. Зиманов и его ученики внесли большой вклад в изучение обычного права казахов в целом, и уголовного обычного права, в частности. В своей работе С.Л. Фукс утверждает позицию о том, что уже в обычном праве казахов наказание было мерой государственного принуждения, хотя и в слабом виде. Он пишет, что в имущественных взысканиях не столько важен способ удовлетворения ущерба, причиненного потерпевшему, сколько способ наказания преступника. Не только сам потерпевший, но и сородичи не должны были обогащаться за счет уплачиваемого преступником штрафа. Штраф шел в пользу общества, раздавался присутствующим, шел на угощение и в пользу бия[1;674.]. Независимо от того, заключает С.Л. Фукс, идет ли взысканное как штраф имущество в большей своей части хану и биям или в пользу общины — во всех случаях штраф этот по природе своей есть наказание, а не возмещение ущерба, причиненного потерпевшему[2;675.].

Одним из распространенных видов наказания в уголовном обычном праве казахов был кун (выкуп). Его могли назначить с согласия потерпевшего по приговору суда вместо смертной казни и телесных наказаний. Размер куна у казахов определялся скотом, который служил мерилем всех ценностей. Так по закону Тауке жизнь рядового мужчины расценивалась в 1000 баранов или в 100 верблюдов или в 200 лошадей, а жизнь женщины оценивалась в половину меньше, чем мужчины[3;244].

Другим распространенным имущественным наказанием у казахов был аип (штраф). Аип налагался судом за преступление и считался, в то же время, возмещением вреда потерпевшему или его родственникам. Этот вид наказания назначался за имущественные преступления, за некоторые преступления против личности, а также за иные преступления. По мнению Т.М. Культелеева аип не являлся лишь гражданско-правовой формой возмещения ущерба, а являлся одной из мер государственного принуждения[4;253].

Таким образом, такие известные исследователи обычного права казахов как С.Л. Фукс и Т.М. Культелеев едины во мнении в том, что несмотря на слабость организации государственной власти применяемые наказания в казахской степи были мерой государственного принуждения. Также имущественные наказания назначались в зависимости от имущественного и социального положения преступника в обществе и, таким образом, предусматривалась определенная дифференциация ответственности и наказания. Этот принцип неизменно указывался во всех уголовных кодексах Казахстана: 1959, 1997 и 2014 годов при назначении штрафа и теперь исправительных работ. Так, в ч.3 ст.41 УК РК при назначении штрафа суд определяет его размер и срок уплаты с учетом тяжести уголовного правонарушения, имущественного и семейного положения осужденного, возможности получения им заработной платы или иного дохода.

В первоначальной редакции УК РК 2014 года размер штрафа за уголовные проступки определялся от двадцати пяти до пятисот месячных расчетных показателей, а за преступления от пятисот до десяти тысяч месячных расчетных показателей. Первый год применения УК РК показал, что размеры штрафа за преступления оказались неподъемными

для граждан. По мнению представителя Генеральной прокуратуры при средней зарплате в Казахстане в 143 тыс. тенге, чтобы оплатить минимальный штраф в 500 месячных расчетных показателей (далее-МРП) нужно работать 7,5 мес. и при этом «не есть, не пить и не обеспечивать семью»[5;675.]. Эти и другие организационные недостатки по исполнению штрафа по свидетельству прокуратуры за последние 5 лет (2011-2016 гг.) привели к тому, что ежегодно не исполнялись 60% приговоров со штрафами. На 2016 год более 2 тыс. осужденных не погасили штрафы, некоторые из них более 5 лет. Есть факты, когда судoisполнители прекращают производство из-за отсутствия имущества. В 2016 году за преступления осудили 15 тыс. человек, а оштрафованы только 699. Для устранения этих недостатков в ст.41 УК РК (Штраф) были внесены законами изменения и дополнения в 2017 и 2018 годах. В настоящее время, согласно ст.41 УК РК штраф за уголовные проступки назначается от двадцати до двухсот МРП, а за преступления от двухсот до десяти тысяч МРП. Были существенно изменены сроки уплаты штрафа. Если раньше на это отводился месяц и он мог быть продлен на срок до шести месяцев, то теперь штраф уплачивается осужденным в течение срока, установленного приговором. Если по приговору суда осужденный обязан уплатить штраф в течение срока свыше одного месяца, штраф уплачивается равными долями ежемесячно. Кроме того, осужденный вправе ходатайствовать перед судом о предоставлении отсрочки уплаты штрафа в случае ухудшения имущественного положения.

По непонятной причине законодатель в действующем УК РК в ст.40 УК РК отказался от наказаний, которые могли бы назначаться как в качестве основных, так и дополнительных. В предыдущем УК РК 1997 года такие наказания как штраф, лишение права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью и привлечение к общественным работам могли применяться как в качестве основных, так и дополнительных видов наказаний. В УК Российской Федерации такая группа наказаний есть. На мой взгляд, позиция законодателя Казахстана вряд ли оправдана. В настоящее время, например, коррупционеру суд должен назначать лишение свободы или штраф, т. к. эти наказания не могут сочетаться. В связи с курсом нашего государства на сокращение «тюремного населения» суды часто назначают им штрафы. Проведенные исследования показали, что осужденным по статье 366 УК (Получение взятки) за 3 года судьями в большей степени назначались штрафы, в 2015 году - 82,6 %, 2016 году - 76,3 % и 2017 году - 71,5%.

Таким образом, коррупционеры откупаются незаконно приобретенными средствами от реального наказания в виде лишения свободы.

Другим имущественным наказанием с принятием действующего УК РК являются исправительные работы. Все признаки этого наказания совпадают с характеристиками штрафа. В ст.42 исправительные работы определяются как денежное взыскание, назначаемое в пределах, предусмотренных УК, в размере, соответствующем определенному количеству месячных расчетных показателей, установленных законодательством Республики Казахстан и действовавших на момент совершения уголовного правонарушения. Это определение совпадает с определением штрафа в ст.40 УК РК. Размеры штрафа и исправительных работ также совпадают, единственное, что оправдывает название последнего заключается в том, что они назначаются лицам имеющим постоянное место работы или обучающимся в учебных заведениях с отрывом от производства и то, что они не назначаются нетрудоспособным лицам.

Другим важным различием штрафа и исправительных работ является то, что если средства от штрафа направляются в доход государства, то ежемесячное удержание от десяти до пятидесяти процентов заработной платы осужденного к исправительным работам перечисляются в Фонд компенсации потерпевшим.

10 января 2018 года был принят Закон Республики Казахстан "О Фонде компенсации потерпевшим" направленный на обеспечение выплаты компенсации потерпевшим по отдельным составам уголовных правонарушений, вступивший в силу с 1 июля 2018 г.

Согласно этому закону выплаты будут осуществляться определенным категориям

потерпевших, это:

- несовершеннолетним жертвам сексуального насилия;
- жертвам торговли людьми или пыток;
- лицам, которым в результате преступления нанесен тяжкий вред здоровью или зараженным вирусом СПИД;
- законным представителям в случае смерти потерпевшего.

Всего перечнем предусмотрено 124 состава преступления по 46 статьям Уголовного кодекса. Законом установлен двухлетний период накопления средств в Фонде, который поможет аккумулировать средства для дальнейших выплат, начало которых предусмотрено с 1 июля 2020 года.

Основным источником поступления является принудительный платеж, взыскиваемый судом со всех без исключения виновных лиц, в отношении которых состоялся обвинительный приговор суда. Поэтому, по всем совершенным уже с 1 июля текущего года преступлениям, начнется взыскание в Фонд. Сумма принудительного взыскания составляет от 5 до 30 месячных расчетных показателей в зависимости от тяжести преступления (1 МРП = 2778 тенге).

- Другими источниками наполнения Фонда будут являться взыскания, наложенные судом за процессуальные нарушения,

- а также суммы, удерживаемые с осужденных, исполняющих наказание в виде исправительных работ. Предполагается, что ежегодная сумма поступлений в Фонд будет составлять более 1 млрд. тенге.

У меня большие сомнения в том, что к 2020 году будут собраны достаточные средства для фонда через объявленные в законе источники.

Как известно исправительные работы могут назначаться только работающим лицам, а по имеющимся сведениям более 70%, отбывающих наказание в виде лишения свободы лиц не работали и не учились на момент совершения преступления, т.е. к ним нельзя применить исправительные работы.

Другим источником пополнения фонда предполагаются регрессные иски к осужденным. Этот источник также является сомнительным, т.к. в местах лишения свободы лишь третья часть осужденных занята трудом.

Основным источником предполагается так называемый принудительный платеж. Это понятие появилось в УК РК с принятием закона от 10 января 2018 года который дополнил кодекс двумя новыми статьями 98-1(Принудительный платеж) и 98-2 и (Размер принудительного платежа) которые включены в Раздел 7 УК РК именуемый теперь «Принудительные меры медицинского характера. Иные меры уголовно-правового воздействия».

Здесь также возникает вопрос, о юридической природе этого вновь вводимого юридического института.

В пункте 3 ст.77 Конституции закреплён следующий конституционный принцип правосудия - никто не может быть подвергнут повторно уголовной или административной ответственности за одно и то же правонарушение.

На мой взгляд, новое понятие «принудительный платеж» в УК РК является ничем иным как наказание, так как по своему содержанию оно обладает таким признаком наказания как кара. Лицо испытывает при её назначении имущественные ограничения. Таким образом, закон вводимый понятие «принудительный платеж» является очень сомнительным с точки зрения её конституционности.

Конфискация имущества в УК РК 2014 года претерпела принципиальные изменения.

В ст.51 УК РК 1997 года конфискация имущества определялась как принудительное безвозмездное изъятие в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного, а также имущества, являющегося орудием или средством совершения преступления.

За совершение коррупционных преступлений и преступлений, совершенных в составе

организованной группы, преступного сообщества (преступной организации), транснациональной организованной группы, транснационального преступного сообщества (транснациональной преступной организации) либо устойчивой вооруженной группы (банды), конфискации подлежит, кроме собственности осужденного, имущество, добытое преступным путем либо приобретенное на средства, добытые преступным путем, переданное осужденным в собственность других лиц. За совершение такого преступления как легализация (отмывание) денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем конфискации подлежали также имущество, добытое преступным путем либо приобретенное на средства, добытые преступным путем, переданное осужденным в собственность других лиц.

За совершение террористических преступлений конфискации, кроме собственности осужденного, подлежит также имущество, добытое преступным путем, использованное либо предназначавшееся для использования в финансировании террористической деятельности. Конфискация имущества устанавливалась за преступления, совершенные из корыстных побуждений, и могла быть назначена только в случаях, предусмотренных соответствующими статьями Особенной части УК РК.

Главное отличие конфискации имущества в редакции ст.48 действующего УК РК от содержания ст.51 УК 1997 года заключается в том, что сейчас конфискация определяется как принудительное безвозмездное изъятие и обращение в собственность государства имущества, находящегося в собственности осужденного, добытого преступным путем либо приобретенного на средства, добытые преступным путем, а также имущества, являющегося орудием или средством совершения уголовного правонарушения. Это означает, что сейчас нельзя конфисковать имущество нажитое законным путем. Данный нормативный признак конфискации имущества имеет принципиальное значение. Невозможность конфискации законно нажитого имущества лишает эту меру государственного принуждения карательного признака наказания. В ч.1 ст.39 УК РК при определении наказания отмечается, что оно «заключается в предусмотренном настоящим Кодексом лишении или ограничении прав и свобод...». Этот признак наказания называемый «карой» или её карательным признаком который теперь отсутствует в конфискации имущества. Такой анализ позволяет прийти к выводу о том, что конфискация имущества в действующем УК РК не является наказанием, а является иной мерой уголовно-правового воздействия.

Так, по данным Антикоррупционной службы за 2020 год судами дополнительные меры наказания, к которым относится и конфискация имущества, применены в отношении 1 268 лиц (в отношении одного лица могут быть применены несколько доп. мер наказания): 963 лица – лишены права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью, 279 – лишены специального, воинского или почетного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса и государственных наград, 26 – осуждены с конфискацией имущества. Эти данные свидетельствуют о применении конфискации имущества лишь в отношении 2% лиц, совершивших коррупционные преступления. При такой судебной практике, говорить о достижении целей наказания, закрепленных в ч.2 ст.39 УК РК не приходится. На практике определить имущество добытое преступным путем очень непросто и необходимы специальные органы для сыска этого имущества. У наших «слуг народа» при выявлении имеющегося имущества ничего не числится.

Список использованных источников

1. <http://www.nomad.su/?a=3-201807270027>
2. См.: Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в./ Под общ. Ред. С.Ф.Ударцева /Спб, 2008. - С.674.
3. Там же. - С.675.
4. См.: Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алматы: Зерде, 2015. - С.244.
5. Там же. - С.253.
6. См.: <https://zonakz.net/2016/11/09/shtrafy-za-ugolovnye-prestuplenija-predlozhili-snizit-v-kazakhstan/>

7. Там же.
8. Аналитическая справка. Архив Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан. 2017 год.
9. <https://nomad.su/?a=13-202102080010>

АБАЙТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНЫМ: АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ІЗІМЕН

ДАУТАЛИЕВ Қазыбек Нүрсейітұлы

*заң ғылымдарының кандидаты, Әдет-ғұрып құқығы және салыстырмалы құқықтану ФЗИ-ның директоры,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

***Аннотация.** В статье обсуждаются вопросы, затрагивающие абаеведения, правопонимания и творческое наследие академика С.З.Зиманова.*

***Аңдатпа.** Мақалада абайтануды, құқықтанымды және академик С.З.Зиманов шығармашылғын қамтитын сұрақтар талқыланады.*

Ключевые слова: абаеведение, правопонимание, правосудие, бийское судебное решение.

Тірек сөздер: абайтану, құқықтаным, сот әділдігі, бидің билігі.

Кіріспе

Академик Салық Зимановтың заң ғылымына ғана емес, отандық гуманитарлық ізденістің шоқтығы биік жетістіктерінің бірі – абайтануға да қосқан үлесі мол. Зиманов зерттеулерінде «әділсоттың алтын ғасыры» аталатын мифтік уақыт мәселесі жиі айтылады [1, 5-б.]. Салық Зимановтың пайымдауынша Төле, Қазыбек және Әйтеке билер қайнар бастауында тұрған осы «алтын ғасырды» Абай аяқтады. Сөйтіп ол «ұлы билердің соңы» [2] ретінде көне билер галереясының қақпасын жапты. Бұл бейнелі ойдан қазақтардың әділет тарихына идеалды мән берумен қатар Абайдың әділдік айнасын дөп басып танушылықты аңғарамыз. Себебі, ғасырлар бойы қаймағы бұзылмай келген би қоюдың дәстүрлі жолы Абай дүниеге келердің алдында ғана құрылымдық өзгеріске ұшырайды. Содан бастап билер әділдігі метрополия бақылауындағы үш жылға сайланатын муниципалдық қызметке айналды. Бұл жағдай онсыз да дауы тарқамайтын руаралық араздықты өршітіп, билердің бұра тартуына, параға ұрынуына, «көне билер» аттамаған әділдікті аяқ асты етуіне соқтырып жатты. Соған қарамастан Абай өз айналасына бұрынғы билерден қалған дәстүрмен «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деп бейтарап қарап, әділдік жаюға тырысты. Алдына жауы келіп жүгініп, әділет іздеді. Өлеңдерінде айтатынындай «мыңмен жалғыз күресті».

Абай далалық билік айту дәстүріне бала кезінен араласады. Біздің пайымдауымызша 10-11 жас шамасында бала би атанады. 1909 жылы Петербургте жарық көрген, Құнанбай балалары даярлаған Абай өлеңдерінің басылымында «20 жасында Абай халық ортасында Мөңкедей бас шешен болды... Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты билерінің бірі болмақ еді» деп жазған. Абай биліктерінің құқықтық мазмұны мен өнегелік негіздерін анықтаудың маңызы зор. Бұл қазақ халқының құқық туралы түсінігін дамытуға, заманауи тынысын ашуға және құқықтық нигилизмнің алдын-алуға мүмкіндік береді.

Сондықтанда өзара тығыз байланысты келесідей үш түрлі сұрақтың басын бір ойдың қазанына салып, сабақтастықта қарауды, рухани байланыстарын іздеуді және қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар үшін маңыздылығын белгілеуді жөн көріп отырмыз. Олар: абайтану, құқықтаным және С.З.Зимановтың ғылыми мұрасы.

Абайтану және құқықтаным

Абайтануда әлі де болса кенже қалып отырған мәселе, бұл – Абайдың әділет туралы ойы һәм құқық туралы көзқарасы. Бұл бағыттағы ізденістердің саны еселеп өскенімен, сапасы артқаны шамалы. Абайды салып ұрып заңгер ретінде көрсетіп бағатын ұран үрдіске

айналуда. Абай әділдігінің эволюциясын, оның алысы мен шалысын тең тергеп, сол заманның қоғамдық-саяси ахуалын қатыстыра зерттеу әлі де болса әлсіз. Біржақтылық басым. Абайды заңгер етіп көрсетуге тырысу – түпкі мақсат болмауы тиіс, негізгі мәселе – оның құқықтанымын анықтау.

Жаһандану дәуіріндегі өзі жас, әрі егеменді ел үшін технократтық құндылықтар маңызды көрінгенімен, ХХІ ғасырдағы Қазақстанның тағдыршешті мәселелері гуманитарлық идеяларды өндіру, өңдеу және игеру дәрежесімен анықталатын болады немесе Қазақстан мүлде болмайды. Сондай ізгі идеялардың бір парасы Абай шығармашылығында айтылатын «әділетті қоғам» орнату сұрағы. Әсіресе соңғы отыз жыл ішінде ат үсті жүріп жатқан ұлттық құқықтық жүйедегі өзгерістер, көшірме заңдардың «кері әсерлері» мен олардың адам тағдырына тигізіп отырған жағымсыз салдарлары «криминогенді құбылыс» ретінде қаралып – қырағы ғылыми назардан тыс қалуда. Күмәнға салынбай отыр. Дамыған елдердің жерсінбеген құқықтық құндылықтары һәм құқықтық аккумуляция тақырыбы пәнаралық тұрғыдан да, заң ғылымы аясында да жүйелі зерттеуден өтпеді. Отандық құқықтық жүйенің онтологиясына диахронды және синхронды кесінділер бойынша жіктеп-жіліктейтін құрылымдық-функционалдық талдау жасалған жоқ. Құқықтың кеше, бүгін және ертең мәселесі тұтастықта қаралмай отыр. Қолданыстағы құқықтың аксиологиясы тек «реттеушілік құндылық» тұрғысынан ғана маңызға ие болып, оның этатизммен астасқан заңи позитивистік бағыты үстемдік етуде.

Міне осындай іргелі мәселелер аясында бүгінгі Абайтану құқық (әділет) дегеніміз не, «әділетті қоғам» (құқықтық мемлекет) қайтсе орнайды, әділдіктің қайнар көзі сот па (англосаксондық құқықтық дәстүр) әлде заң ба (континенталдық құқықтық дәстүр), «бұрынғылар» мен «бүгінгілердің» мінезін заңи бихевиористік ұстаным арқылы ажыратудың пайдасы не, «толық адам» (адамның басқаруы) мен «құқықтағы адамның» (құқықтың басқаруы – «Rule of Law») ара-байланысы қай дәрежеде (ескерту: адам құқығы ұғымы Абайда болмады – Қ.Д.), «закон қуаты қолымда болса, адам мінезі түзелмейді деген кісінің тілін кесер едім» деуінде легистік сарын бар ма, дауды «төртеу қылмаудың» қамы қандай секілді сұрақтарға жүйелі түрде жауап беруі тиіс.

Сондықтанда Абайтануды дәстүрлі құқықтанымның тезіне салып қараудың берері де мол, болашағы да зор. Өйткені бір ұлттың құқықтық сана-сезімі мен мәдениетін, әділет туралы қалыптасқан идеологиясы мен танымын Абайдың соттық-құқықтық қызметінен бөле-жара қарау мүмкін емес. Абай шығармашылығы – қазақ мәдениетінің архиві іспеттес сарқылмас қазына. Бұл арада қалыптасқан құқықтық дүниетанымның – Абайға әсері, өз кезегінде Абайдың – құқықтанымға тигізер пайдасы мол. Құқықтаным – құқықтық дүниетанымның құрамдас әрі маңызды бөлігі. Тіпті оның орталық проблемасы деп айтсақ та болады. «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» дегендей құқық туралы көзқарасы қалыптаспаған, ойы сыннан өтпеген билер кемде-кем. Сондықтанда құқықтанымның табиғаты құқықтық дүниетаныммен салыстырғанда өзгермелі, әралуан және ең бастысы қайсыбір заңдылыққа басыбүтін бағынбайтын автономдылыққа ие. Ол тұлғаның шығармашылық әлеуетіне, ішкі-күйзелістері мен әділет туралы пайымына байланысты түрлі бағытта дамиды. Антропоцентристік, адамтанушылық мәнде қалыптасады. Сол себептенде Абайдың құқықтық көзқарасында адам баласының гуманистік мәселелері жиі көтерілген. «О баста бір сатылған, екі сатылмақ зорлық» дейді жесір әйел теңдігін қорғаған Абай. Әйел баласының құқықтық ахуалына гуманистік қамқорлықпен қарайды. Бірақ бұл Абай түсінігінде ер мен әйелді, қарт пен жасты, би мен құлды формальды тең көретін адам құқығы ұғымы болды дегенді білдірмейді. Бұған Абайдың ортасы да, өзі де дайын емес еді.

Сондай-ақ, құқықтанымдық мәселені құқық теориясында ғана емес, мәдениеттану, әлеуметтік антропология, философия, мифология секілді түрлі пәндердің тоғысында қарау да өзекті. Бұл құқықты кеңірек алып тануға, мәдениеттің элементі ретіндегі болмысы мен көріністерін шашау шығармай зерделеуге мүмкіндік береді.

Абайтану мен құқықтаным мәселесін танымдық категориялар ретінде қатар қойып қараудың ғылыми маңызы жоғары.

Біріншіден, тұлғатану негізінде құқықтанымдық мәселелерді қарастыру – құқықтың антропологиясына бойлауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, Абайды тану арқылы сол заманның құқық туралы түсінігінен хабар алуға болады. Күрмеуі шешілмей келе жатқан құқық ұғымын анықтап, оның көріністерін түгендеу – отандық заң ғылымының көкейкесті сұрағы.

Үшіншіден, Абайдың билік-шешімдері мен құқықшығармашылық қызметтерінің негізінде құқықтың қайнар көзі туралы білімді байыта аламыз.

Абай және әділетті қоғам

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында бүгінгі замана биігінен айтылған тың пайымдар бар. Танысып көрелік: «Біз егемен ел ретінде өсіп-өркендеуіміз үшін мемлекеттілігімізді нығайтуымыз керек. Заң үстемдігін және қоғамдық тәртіпті сақтау баршаға ортақ міндет екенін ұғынған жөн. Халықтың билікке деген құрметі болмаса – елдігімізге сын. Сондықтан азаматтарға, әсіресе, жастарға мемлекетті сыйлаудың мән-маңызын түсіндіру қажет. Осы ретте тағы да Абайдың мұрасына зейін қойған абзал. Ұлы ақын өзінің шығармаларында елдік мұратты асқақтатып, ұлт бірлігін биіктетті. Ол әділетті қоғам құру идеясын (*курсив менікі – Қ.Д.*) көтерген. Демек, Абайдың көзқарастары ХХІ ғасырдағы Қазақстан қоғамы және оның береке-бірлігі үшін аса құнды. Хакім Абайдың ұстанымдары өркениетті мемлекет қағидаларымен үндеседі. Заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болып, мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнығады. Менің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» атты тұжырымдамама дәл осы әділетті қоғам идеясын дамыту мақсатымен ұсынылды» [3].

Мемлекет басшысының мақаласы Абай ойларын жаңа қырынан алып қарап отыр. Қоғамда болып жатқан өзекті мәселелерге Абай шығармашылығы арқылы жауап іздейді. «Әділетті қоғам құру» туралы идеяның маңыздылығына тоқталады. Абай шығармашылығына саяси-идеологиялық сұраныс тудырып отырған жағдайларды ашып көрсетеді. Мұның түбінде халықтың билікке деген сенімін қайтсе күшейтуге, құрметін ұлғайтуға болады дейтін практикалық мәселе қойылып отырғандығын аңғарамыз. Жауабы да ақынның әділетті қоғам құру туралы идеясынан ізделуі керек деп беріледі.

Осы орайда екі заңды сауал туындайды: біріншісі – осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын өмір сүрген Абай шығармашылығы не себепті саяси-идеологиялық сұраныс тудыртып отыр, екіншісі – әділетті қоғам құру дегенміз не? Бұлай күмәнға салуымыздың себебі де жоқ емес, өйткені мерейтойлардың басым көпшілігі идеологиялық вакуумды толтыру үшін ғана өтетіні белгілі. Таптаурын болған шаралардың бірінен-бірінің айырмашылығы аса білінбейді.

Бірінші сұраққа жауапты мәдениеттен іздестіреміз. Қазақстан секілді материалды өмірі (пост)индустриаландыру кезеңінде ғұмыр кешіп отырса да, аграрлық қоғамдық сана элементтері әлі де болса басым елдер көп. Бұлардың дені дамушы мемлекеттер. Сондықтанда мұндай елдерде батыстық демократиялық құндылыққа негізделіп жүріп жатқан реформалардың сәтті іске асуы жергілікті мәдениеттің ерекшелігін ескеру дәрежесімен анықталады. Осы еларалық жағдайды жақсы аңғарған бұрынғы дипломат, бүгінгі Президент Қ.К.Тоқаев Абай идеялары арқылы мемлекеттік басқаруды өзгертуге, оған жаңа мағына беруге ұмтылып отыр. Өйткені «сәнді» атаулармен келіп жатқан батыстық құндылықтар әлі күнге дейін тағайынына сай жұмыс істеп кете алмауда. Қоғамдық санада «ата-баба культінің» корпусына енетін Абай секілді ұлт көшбасшылары айтты дейтін сөздің рухы, жазылған заңдардың легитимділігінен күшті шығуда. Міне осы себептен әл-Фараби, Абай мұралары ұлттық идеологияның өзегіне салынып отыр. Осылай болған соң, ғылымилықтан көрі, саяси науқаншылдық пен субъективизмнің орын алуы да заңдылық. Мұны ғылым жолындағылар зерттеу барысында ескеруі тиіс.

Екіншіден, мемлекет басшысының мақаласынан кейін жиі айтыла бастаған Абайдың «әділетті қоғамы» дегеніміз, біздің пайымдауымызша күн тәртібіне қойылып отырған

жергілікті өзін-өзі басқару институтын жетілдірумен тікелей байланысты. Оны Қ.К.Тоқаев бүгінде «ауыл әкімдерін сайлау» түрінде көріп отыр деуге болады. Осы бағытта тиісті заң жобасы әзірленіп, қабылданбақ. Мемлекеттік басқарудағы қазақтардың дәстүрлі мәдениетімен сыйсатын өзін-өзі басқару сұрағын Абай да айналып өткен жоқ. Өйткені «саналы ғұмырының 18 жылын ел басқару ісіне арнады, 12 жылында болыс, 6 жылында би болып, алыс-жұлыс, айтыс тартыста өткізді» [4, 39-б.]. Сол заманда жүргізілген метрополияның реформаларына сәйкес «болыс» пен «би» жергілікті өзін-өзі басқаратын қоғамдық қызмет ретінде қаралды. Мұның елді аяғынан тартқан кемшіліктері мен мүмкіндіктерін Абай ішінен жақсы білуші еді. Сондықтан өз өлеңдері мен ойларында әділет тақырыбына қайта-қайта соғып отырды. *«Ғаделет пен мархамат көп азығы, қайда көрсең болып бақ соған көмек»* - дейді ақын. Мұндағы сөз болып отырған «мархаматы» мен «әділеттілігі» – көптің (бұл жерде халық мағынасында айтылып отыр, тобыр мәнінде емес – Қ.Д.) сұранысы. Сондықтан көптің көңілінен шығудың жалғыз жолы – әділеттілік дейді әрі көпке қарсы шығуды «тәңірге қарсылық» деп тұжырымдайды. Бұл турасында *«көптің көңілін әуелде тәңірі ойлаған, мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін»*, бар ынта *«қаракет қыл, пайдасы көпке тисін»* деген ойларынан көрініс тапқан. Абай ойларындағы әділеттілік ұғымы – *халықшылдық* идеясымен астасып жатыр. Бұл ұғымдарды бір-бірінен бөле-жара қарау мүмкін емес. Әділеттілік тақырыбы қоғамда өзектілік танытып отырғандықтан, мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев та оның шешілу жолын халықшылдық идеясы төңірегінен іздестіруде. *«Халық үніне құлақ асатын мемлекет»* тұжырымдамасы осының айқын көрінісі.

Мерейтойлар арқылы идеологиялық іс-шараларды үйлестірудің өзіне тән артықшылығы бар, ол – халықпен жылы қабылданатындығы. Әсіресе зиялы қауым өкілдері үшін талқыланатын тақырып белгіленіп, соның аясында түрлі ойлар дүниеге келіп, игі бастамалар қолдауға ие болады.

Ал «Рухани жаңғыру» секілді жаңа мазмұндағы идеологиялық жобалар көп ретте халыққа түсініксіз. Тіпті оны іске асырушы жауапты органдар тарабы да ортақ бір мәнде ұғынып отырған жоқ. Бірізділік жоқ. Түсінулер де алуан түрлі.

Осы арада тақырыптан сәл ауытқысақта, «рухани жаңғырудың» түсінілуіне тоқтала кетуді жөн көріп отырмыз. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы әкелген өзгерістердің бірі «әлемді империялық бөліске салу идеясының күйреуі» еді. Сондықтан XIX ғасырдың 50-60-жж. әлемнің түкпір-түкпірінде деколонизация саясаты жүре бастады. Мұның салдары метрополия мен отар елдердің арасындағы гуманитарлық байланыстың үзілуіне алып келді. Бұл жағдай интергация үшін қай тарапқа болмасын тиімсіз жағдай болатын. Осы олқылықты түзету мақсатында батыстық ғалымдар мен философтар отар елдерге арнап модернизация теориясын әзірледі. Бұл теория бірден жұмыс істеп кете қойған жоқ әрине, сондықтан әрбір алдыңғы теорияның кемшіліктерін ескере отырып жаңа теориялар әзірленді. Кезең-кезеңімен қолданысқа енгізіліп жатты. Бүгінгі күнге дейін бірде-біреуі жемісті нәтижеге қол жеткізе алмаса да, осы модернизациялау үрдісі барысында маңызды әлеуметтік заңдылықтар мен құнды гуманитарлық тұжырымдар өмірге келді. Солардың бірі, мәселен, ресми мойындамасадан отандық құқықтық жүйеден көрініс тауып отырған құқықтық плюрализм идеясы (түрлі құқықтық дәстүрлердің қатар қолданыста болуы). Модернизацияның түпкі мақсаты аграрлық сананы индустриалдық қоғам дамуының сапына қосу еді. Алайда, Кеңестер Одағының мысалы көрсетіп отырғандай, индустриаландыру процесі өз бетінше сананың жаңғыруына алып келмейтіндігін дәлелдеді.

Сондықтан Абайтану дегеніміз – Рухани жаңғырудың өзекті және кезекті мәселесі. Қоғамдық сананың жаңа заман талаптарына сай жаңғыруы. Түлеп-түрленуі. Бұл ретте ұлттың өзін-өзі дұрыс тани алуы маңызды. Әлемде болып жатқан өзгерістерге әр ұлт өзінің қайталанбас дара жолымен қосылатыны секілді, Қазақстан да өзінің төлтума дүниетанымы аясында, адамзат өркениеті теріс көрмейтін құндылықтарды игеруі тиіс.

Абайдың әділетті қоғам құру туралы ойларын зерттегенде ескеретін тағы бір маңызды мәселе, бұл – тақырыптың саяси сипаттан көрі, рухани бағытта көбірек талданатындығы. Осы себептенде Абай әділеттілікті саяси құбылыс ретінде қарастырмайды. Оны адам мәселесі, ішкі рухани сұрақ деп қарайды. Қоғамда болып жатқан әділетсіздікті отарлық саясаттың салдарынан емес, жекелеген адамдардың озбырлығынан, надандығынан, білімсіздігінен іздейді. Сондықтан екі тізгін бір шылбырды ұстап, өзі жұртқа үлгі болып «қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жейді». Болыс болады, би сайланады. Бірақ отарлықта күні өтіп жатқан езілген халықтың жан айқайын есітсе де, саяси-тарихи себептеріне назары аумайды. «Енді не қылдық, не болдық» деп толғанады. Елді езгіге қарсы шығуға, отарлық саясатпен күресуге шақырмайды. Абайдың аполитиялық көңіл-күйінің өзіндік себептері бар.

Саяси ұлт мәселесін Абай аңғармағанымен, Санкт-Петербург, Қазан барып оқыған жастар жағы тез байқайды. Мұның нәтижесі де уақыт оздырмай біліне бастады. Ширек ғасыр шамасында қазақ халқы саяси ұлт ретіндегі мәселесін талқылап, оның онтологиясына ХХ ғасырдың басында нүкте қоя алды. Бұған Ә.Бөкейхан, С.Сейфуллин мен М.Шоқай бастауында тұрған алаштықтар, большевиктер мен түркістаншыл азаматтар және т.б. қомақты үлес қосты.

Айтылған жағдайлар Абай танымындағы әділет ұғымының бір жақты – мораль категориясы ретінде қаралғандығын көрсетеді. Сәйкесінше әділет ұғымы шығыс қоғамдарына тән қалыпта – адам бойындағы ажырамас мән ретінде қабылданды. Егер Батыс өркениетінде қоғамдық қатынастарды реттеудегі әділеттілік персоналданбайтын «заңға», «бейтарап құқыққа» тәуелді болса, Шығыс өркениетінде бұл мәселе тамыры дәстүрмен жалғасып жатқан «рухани тұлғаның» кемелдену дәрежесімен өлшенді. Абайдың «толық адам» идеясын көтеруі де осының көрінісі. Сондықтанда бірінші заңды емес, адамды түзеу керек деп есептелді. Бір сөзбен айтқанда Батыста «құқықтың басқаруы» («Rule of Law») орталық құндылық ретінде өміршеңдік танытса, Шығыста «ізгі адамдардың басқаруы» әділеттіліктің негізгі факторы ретінде әлі де сақталып отыр. Сондықтанда Шығыс қоғамдарында демократиялық құндылықтар, соның ішінде әділет проблемасы «қайырымды патша», «әділ басшы», «дана қария», «толық адам» секілді антроптық мифологемларға көбірек тәуелді. Мемлекеттік басқару саласында бұл ерекшелікті ұтымды ескеріп отырған шығыстық елдер де бар. Солардың бірі ретінде Қытайдың мемлекеттік басқару жүйесін айтуға болады. Мәселен, Қытайдың мемлекеттік қызметі кәсібиліктен бұрын конфуцилық этиканы, яғни «рухани кемелдікті» бірінші орынға қояды. Бұл өз кезегінде Қытай елі үшін сыбайлас жемқорлықты ауыздықтауға, мемлекеттік басқарудың сапасын арттыруға жағдай жасады.

Абай және енші дауы

ХІХ ғасырдың 50-60 жж. академик Салық Зиманов ҚазССР Ғылым академиясының Философия және құқық институтының директоры болып тұрған шағында Абайдың биліктерін жинатады. Абай туып-өскен өңірдің қариялары мен энтузиаст ақсақалдары ел аузында сақталған Абай биліктерін жинауға кіріседі. Өзі басқарып отырған ғылыми мекемеге жұмысқа алып, ақы төлеп, Абайтанудың бимәлім болып келген құқықтық қырын зерттеуді жолға қояды. Салық Зимановтың жеке қорында осы күні Абай айтты делінетін 50-ден астам билігі сақталған. Олардың әрқайсысына талдау беру үлкен жұмыс. Мақала аясында соның біреуіне ғана тоқталмақпыз.

Алдымен енші туралы қысқаша ақпарат бере кетелік. Еншіні әркім хал-қадірінше береді. Бай – байша, кедей – кедейше. Бірақ берілер еншіден сараңдық қылуға жол жоқ. Кімде-кім сараңдық қылса және онысы білініп тұрса шағымданушыға еншісін толық мөлшерде алып береді. Енші бөліп беріп, жеке отау қылып шығарарда міндетті түрде келесі заттар болуы тиіс: қара үй, қазан, төсек-орын, мініс ат-көлік, артарлық түйе, сауын мал және т.б. өмір сүруге бірінші қажетті заттар. Сондай-ақ кемпір-шалдың берген батасы да еншінің құрамына кіреді. Бата беруі олардың отау болып шығуына берген келісімі әрі разылығы

болса керек. Енші бөлгенде әрқашан бәйбіше баласы көбірек алып отырған, ал одан кейінгі әйелдерінен туған балалары енші алғанда теңдей үлесті болған. Мәселен, Абайдың өзінің айтуы бойынша әкесі Құнанбайдың 7000 жылқысы болған көрінеді. Ол келесідей тәртіпте бөліске түскен. Жалпы, Құнанбай өзі бес әйел алған кісі: бәйбішесі – Күңке, тоқалдары – Ұлжан, Айғыз, Нұрғаным, Айбала. Бәйбішенің баласы Құдайбердіге еншіге 300 жылқы берген деген мәлімет бар, ал тоқал балалары – Тәкежан, Абай, Ысқақ үшеуін қатар үйлендіріп еншіге 80 жылқыдан үлестіген. Құнанбай әкесі Өскенбайдан 12 жылқы енші алғанда, Өскенбайда 27 жылқы болған дейді. Өскенбайдың қалған төрт әйелінен Құнанбайдан басқа он бір баласы болған, оларға Өскенбай қайтқан соң еншісін Құнанбай берген деген сөз бар. Енші алған ұл қара шаңырақтан шығарда алған еншісінің ішінен ең жақсы малды кемпір-шалдың босағасына байлап кетуі тиіс. Бұл алған еншіге разылығын білдіргенге есеп және осыдан кейін енші жайлы дау қууға жол жоқ.

Тағыда айтар бір мәселе ол әр алған әйеліне шамасы келсе отау тігіп бөлек-бөлек шығарған және әр отаудың дәулеті дербес жеке-жеке болған. П.Е.Маковецкийдің 1886 ж. қазақ әдет құқығы туралы еңбегінде «если у киргиза несколько жен, то их обязанности делятся так, что у каждой своя юрта и отдельная стада верблюдов, баранов, которыми заведует она» - деп көрсетеді [5, 348-б.]. Тек ері ғана әр отаудың мал-мүлкін кедергісіз пайдалана алған. Дәулетті кісілер тоқалымен бөлек шығып ауыл тігіп бөлініп отырған. Бұл кіші ауыл деп аталған. Ал үлкен ауылда бәйбіше мен кенже ұлы отырған.

Енді сөз полигамды некедегі мұра бөлісу турасында. Қазақстанда заңның тиым салғанына қарамастан әлі күнге дейін көпәйелалышылық институты қолданыстап бар. Бұл жағдайдан елімізде құқықтық плюрализмнің de facto әрекет ететіндігін көруге болады. Өйкені жазба заңға негізделген континенталдық құқықтық дәстүрмен қатар әдет-ғұрып құқығы мен шариат нормалары қоғам мүшелерімен қолданылуда. Сондай-ақ Астана халықаралық қаржы орталығының қызметінен туындайтын дауларды реттейтін бөлікте ағылшын-саксондық құқықтық тәртіптің қолданатындығы Республика Конституциясында бекітілген. Бұл жағдайлар отандық құқықтық жүйенің күрделілігімен қатар, мәселелері де жеткілікті екендігінен хабар береді. Қолданыстағы заң полигамды некені танымайтындықтан, оның салдары туғызып отырған қоғамдық қатынастар қараусыз қалуда. Бұл адам құқықтарының, соның ішінде отбасылық меншікке деген құқықтардың бұзылуына соқтырып отыр. Заңның тиым салуы себепті әкеден қалған мұрадан қазақ жолы (әдет-ғұрып құқығы) бойынша тиесілі үлесін ала-алмай жүргендер өте көп. Мұның қазақ жолымен қалай шешілетіндігі туралы білім бүгінде сұранысқа ие. Осындай бір дауды шешудің үлгісін Абай биліктерінен кездестіреміз. Абайдың бұл билігі де С.Зимановтың тапсыруымен жазып алынған.

XIX ғасырдың соңғы жылдары Кәтібақ руы Айқынбай деген кісінің бәйбішесі мен тоқалы болады. Оның әрқайсысынан екі-екіден төрт бала болады. Айқынбай өлгеннен кейін жер еншісін бөліскенде өзді-өзі келіспей, бәйбішеден туған Кәріпбай бір анадан туған інісі Оспанбаймен жер бөлу туралы жанжалдасып, Оспанбайға айып тартырмақшы болып, төбелес кезінде шекесін өзі пышақпен тіліп жіберіпті. Бұдан кейін көлденең ағайындар Оспанбайға ат-шапан айып кесіп, билік айтады.

Осыған орай, Оспанбай сары бұрасын және бір атын айыпқа төлейді, бірақ риза болмайды. Бөлінбеген жерге тоқалдың балалары да үміттеніп қалады, «біздің де үлесіміз бар» деп, жер таласы қайта қозғалады. Ауыл ақсақалдарының кеңесімен Айқынбай балалары Абайға барады. Жора үстінде Кәріпбайдың өз шекесін өзі кескені анықталады. Абайдың билігі бойынша көлденең ағайындарының Оспанбайға кескен ат-шапан айыбы өзгертіледі, оның берген малын Кәріпбай қайтаратын болады. «Жер бәйбішеге екі есе, тоқалға бір есе есебімен бөлінеді». Бәйбішеден туған Кәріпбай мен Оспанбай екі есе жерді екеуі тең бөлісіп алсын. Ал тоқалдан туған екі ұлы – Иманбай мен Жаманбай бір есе жер алып, тілектеріне сай, өзді-өзді бөліспей, риза болсын» деп әділ шешім шығарылады [6, 74-75 бб.].

Қазақ құқығы бойынша мұраны бәйбіше мен тоқал балаларының арасында бөлудің

жобасы «бәйбіше балалары екі еседен, тоқал балалары бір еседен алады» деген сотық нұсқамен (прецедентпен) реттеледі. Бәйбішенің жолы үлкен болуы себепті одан туған балалар екі сыбағалы болып келеді, ал тоқалдың жолы кіші болуы себепті одан туған балалар бір сыбағалы. Тоқал бірнешеу болған жағдайда олардан туған балалардың үлес алуында еш айырма-артықшылық жоқ және олар өзара тең деп есептеледі. Қыз баланың үлесі әрқашан ер баланың үлесінің жарымы. Сондай-ақ мұраны бөлудің мөлшері жесірдің жасына, балалы болуына, баланың ұл не қыз екендігіне және т.б. заңи мәні бар фактілерге байланысты анықталған.

Бәйбіше мен тоқал балалары арасындағы мұра осы тәртіппен реттеліп отырды. Ал бәйбіше мен кіші әйелге мұра қалай бөлінетіндігі туралы сұрақ фрагментарлы сипатта жеткен әдет-ғұрып құқығының нормаларында сақталған. XIX ғ. екінші жартысында «Ережелер» деген атпен белгілі кіші құқықтық жинақтарда мұраны бөлудің тәртібі мен мөлшері әр түрлі анықталған. Осы «Ережелерді» салыстыра қарап шыққанымызда мұраның мөлшері көп жағдайда әйелдердің бала көтергеніне қарай көбейетіндігін байқадық. Бала тапқан әйел мен бала таппаған әйелдің, соның ішінде ұл тапқан әйел мен ұл таппаған әйелдің мұра алудағы үлестерінде үлкен алшақтық бар. Жесір қалған әйел мұраның сегізден біріне үлесті, ал егер баласы болса алтыдан біріне үлесті деген нормалар кездеседі.

Абай биліктерінің ерекшеліктері

Абайдың билік айту дәстүріндегі бірнеше ерекшелікті бөліп көрсетуге болады. Біз осының үшеуіне тоқталамыз.

Біріншіден, Абай биліктерінде әйел теңдігі мәселесіне ерекше көңіл бөлінген. Бұл жерде мынаны түсіну керек, әйел теңдігі дегенде Абай ер мен әйелдің осы күнгі мағынадағы «сот пен заңның алдында бәрі тең» дейтін формальды теңдікті емес, гуманистік сипаттағы теңдікті, құқыққорғаушылық мәндегі қамқорлықты сөз етіп отыр. Мәселен, бір мәрте қалың малы төленген әйел екінші рет сатылмауы керек. «Бір сатылды, екі сатылмақ жоқ» дейді Абай. Өменгерлікке (левират институты) күштеп қосуға үзілді-кесілді тыйым салады.

Екіншіден, Абай сол заманда өршіп кеткен ұрлық-қарлықты тыюға көп күш жұмсады. «Шынын айтқан шығынсыз құтылады» дейтін Абайдың кесімі бар. Жоқтықтан, амалсыздықтан ұрлық жасайтындар мен байлардың қолшоқпары ретінде жүретін екі түрлі ұры-қарыға Абай әрқалай жаза кескен. Абай жоқтықтан ұрлық жасағандарға кешіріммен қарап, жеңіл жаза белгілеп отырған. Інісі Оспанның, тіпті өзінің малын ұрлағандарды «енді ұрлығыңды тый, ел қатарына қосыл» деп алдына мал салып түзеген. Ал бай-манаптың ұрыларына қатаң жаза қолданады. Жалпы қазақта мал ұрлығына қатал жаза кесетіндігін ескерсек, Абай дәстүрлі үкім-кесімге рухани өзгеріс, гуманистік жаңалық әкеліп отыр. Оған өнегелік мағына дарытып, құқықтың да көтеретін әлеуметтік жүгі бар деген ойды жеткізуге тырысады. Формальды тең тараптардың de facto теңсіздігі заң ғылымы көтеріп келе жатқан таптаурын мәселелердің бірі. Жекелеген тұлғалардың үлкен корпорациялармен соттасуға көп ретте материалдық та, моральдық та ресурстары жеткіліксіз. Күштері тең емес. Мұны соңғылары, әлді тарап қарау ниетпен пайдаланатын сәттер тәжірибеде жиі ұшырасып жатады. Абай билігі идеяларының түпкі мәні осындай теңсіздіктердің орын алуына жол бермеуді мәселе ретінде қояды.

Үшіншіден, Абай ауқатты әулеттің өкілі бола тұра, әлсіздің, кедей-кепшіктің, жоқ-жітік пен жатақтың дауларына өзі сұранып барып, оларды қорғап отырған. Бұл – Абайдың сот-құқықтық қызметінің әлеуметтік ерекшелігін ғана көрсетіп қоймайды, мұндай мінездің түбінде әділдікті «толымсыз» заңдардан емес, «толық адам» бойынан іздеу қажет дейтін шығыстық тұрпаттағы этикалық ұстаным жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Зиманов С.З. Қазақ даласында әділ соттың «Алтын гасыры» болды ма? – 5-10-бб. // Қазақтың ата заңдары. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 3-т. – 616 б.
2. Абай ұлы билердің соңы және оның бітім-биліктері. 100-142 бб. // Зиманов С.З. Қазақтың билер соты және бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра. – 2008. – 213-б.
3. Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан. // Егемен Қазақстан. – 9 қаңтар 2020 жыл.
4. Дауталиев Қ. Абайдың билік хақындағы көзқарасы // Заңгер. – №7. – 2004. – 38-40-бб.

5. Материалы по казахскому обычному праву / Сост.: Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев – Алматы: Жалын, 1998. – 464 б.

6. Зиманов С.З. Абай – ұлы ойшыл, ақын әрі қазақ құқығының білгірі және реформаторы. // Қазақтың ата заңдары. – А.: Жеті жарғы, 2004. – III т. – 616 б.

ЗИМАНОВ – КӨСЕМСӨЗ ЗЕРГЕРІ

САҚ Қайрат Өмірбайұлы

*филология ғылымдарының кандидаты, профессор, журналистика және саясаттану факультетінің деканы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

ЕРТАСОВА Гүлжазира Құдайбергенқызы

*баспасөз және баспа ісі кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Адамзаттың асыл қасиеттерінің бірі - сөз өнері. Сонау көне замандардан бастап қазірге дейінгі адам ақыл-ойының маржандары сөз арқылы бізге жетті. Өмірде болған небір оқиғалар мен құбылыстарды, тіршіліктің алуан түсті бояулары мен айшықтарын келер ұрпаққа жеткізетін де сол өлмейтін сөз.

Қазақ зерттеушілерінің ішінде публицистикаға тұңғыш анықтаманы Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде берді. А.Байтұрсынов публицистиканы көсем сөз деген қазақ сөзімен төркіндестіреді. «Көсем сөз шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айырылатын жері - шешен сөз ауызша айтылады, көсем сөз жазумен айтылады. Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып істеу ыждағатымен айтылады» [1].

Шын мәнінде публицистика әлеуметтік, қоғамдық, саяси мәні бар бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін көтеріп қана қоймай, көпшілікке шешу жолдарын аңғартып, саяси-әлеуметтік оқиғалардың сыр-сипатын ашып береді.

Нағыз публицистикада әлеуметтік-тәрбиелік ықпал жасаудың орасан зор күші бар, өйткені ол бұқараға дұрыс бағыт сілтейді.

Қазақ даласында сан ұрпақтың қордаланған әлеуметтік жүгін арқалап, қоғамдық парызын атқарып, қоғамдық-саяси, әлеуметтік мәселелерді көтеруде жанкештілік танытқан алаш зиялылары аз болмаған. Олардың қатарында техникалық немесе жаратылыстану ғылымдары саласын игере жүріп, өзінің публицистикалық жазбалары арқылы бұқараға оң жол сілтеп, көсемдік сөздерін арнап отырғаны бірталай. Мәселен, Халел Досмұхамедов медицина, Мұхаматжан Тынышпаев теміржол, Әлихан Бөкейханов экономика, Евней Бөкетов химия, Қаныш Сәтбаев геология, Әлкей Марғұлан археология саласының маманы болса да, қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан көп қырлы дарын иелері. Олардың публицистік жазбалары – ояну дәуіріндегі рухани және саяси күрестегі елшілдік рух, ұлтшылдық сезім, мемлекетшілдік сана көрінісінің қайнары екені ақиқат.

Сондай-ақ, заңгер мамандығын меңгерген алаш зиялысы, күрескер, қайраткер Жақып Ақбаевтың өмірі мен қызметі, саяси серіктері ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлы және Жаһанша Досмұхамедов тағы басқа Алаш ардагерлерімен үндес келеді. Ақбаев қазақтың әдет-ғұрып заңдарын, соның ішінде отбасы-неке құқығын зерттеп, баспасөз бетінде өткір публицистикалық материалдар жариялады. Сол Жақып Ақбаевтың ізін жалғап, заманының заң зергері атанып, көсемсөзімен жұртын ұйытқан ізбасары, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының академигі - Салық Зиманұлы Зиманов.

С.Зиманов – көрнекті заңгер-теоритиктердің бірі, танымал мемлекет зерттеушісі, Қазақстандағы қоғамдық-саяси ой тарихының шежірешісі, қазақтың әдет-ғұрып құқығының білгірі, әрі республикадағы философия мен құқық ғылымы мен оқу-ағарту ісінің ұйымдастырушы.

Ұрпақ басынан кешірген зұлмат - Ұлы Отан соғысының басынан аяғына дейін қатысып, төрт мәрте жарақаттанып, ел үшін жанын қатерге тіккен, соғыстан жеңіспен оралған жауынгер Кеңестік Қазақстанның дамуына атсалысып, құқық қорғау органдарына қызметке орналасады. Алайда бойына біткен шығармашылық қабілеті тыным бермей, ғылым жолына түсуге негіз болды. 1948 жылы Бүкілодақтық заң институтында жоғары заң білімін алып, одан әрі Мәскеуде КСРО Ғылым академиясының Мемлекет және құқық институтында ғылыми-ізденушілік жұмыстарын жүргізіп, 1950 жылы «Бөкей Ордасының қоғамдық, қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғайды. Ғылымның үлкен жолына жолдама алған жас заңгер 1961 жылы «XVIII ғ. соңы және XIX ғ. алғашқы жартысындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбында заң ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесіне диссертациялық жұмысын қорғайды. Отандық заң ғылымына қосқан қомақты үлесі үшін 1967 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының академигі атағын иеленді.

Ғылыми еңбектерінің нәтижесінде Кеңестік үкімет қазақ қоғамының саяси-құқықтық құрылымын, қазақтың әдет құқығын жақсы жақтарынан таныды. Жекелеген еңбектері қазақ әдет құқығын әлемдік деңгейге көтеріп, ғылыми қауымның арасында қазақтың тарихына деген жаңа көзқарастар қалыптастырды.

Еліміз егемендігін алып, тәуелсіз ел болып, жаңадан қалыптасып жатқан тұста Салық Зиманұлының кәсіби заңгер, халқымызға жанашыр азамат, ұлт патриоты ретінде жасаған еңбегі зор. Еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың стратегиялық бағытын, реформалар жүргізудегі бастамашылдығын қолдап, оның құқықтық кеңістігін жасауға бастаған үлкен керуеннің кедергісіз жүруіне қолма-қол араласты. 1990 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің XII шақырылуының депутаты болып, сол жылы 25 қазанда қабылдаған Егемендік туралы Декларация жобасын жазып, оны Жоғарғы Кеңесте талқылап, қабылдауға бастамашы болды.

Ғылым жолын тандап, бүкіл өмірін білім мен ғылымға, ғылымның адам өміріне, қоғамға, мемлекет ісіне қызмет етуіне арналған мемлекетшіл ғалым дәрежесіне көтерілген С.Зиманов елімізде заң ғылымының қалыптасып, өркендеуіне, қоғамның, мемлекеттің адам құқығын сақтап, әділеттік қарым-қатынас тұрақтануына қалтқысыз еңбек етті.

С. Зиманұлының сол жылдары жазған «Қазақстан ішкі ұйымдастырылуы бойынша күшті мемлекетке айналуы үшін ондаған жылдар қажет, ал президенттік билікті күшейту күттірмейтін жағдай» деген ойлары өз өміршеңдігін дәлелдеді. Халықпен сайланатын президент және президенттік басқару нысанындағы республиканың қалыптасуы, үкіметтің президентке тікелей бағынышты болуы Қазақстан үшін тиімді екендігін айтқан болатын. Академиктің бұл идеяларының дұрыстығын мемлекеттік билік пен басқарудағы бүгінгі күнгі тәжірибесі дәлелдеді. Бұл жағдай С. Зимановтың мемлекеттің саяси-құқықтық жағдайын танып-білуде, болжауда аса көрегендігінің және теориялық базасы жоғары екендігінің белгісі.

Академик Ата Заңның әрбір бабын айқындау мақсатында өлшеусіз еңбек етіп, осылайша тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында еліміздің дұрыс жолды таңдауына зор ықпалын тигізді.

Салық Зиманұлы заңгер-ғалым ретінде теория мен тәжірибені теңдей игерген, өзін жан-жақты білімді, жария және жеке құқықтың маманы екендігін талай рет дәлелдеген. Ол үшін құқық пен заң, ең алдымен, халықтың құқықтары мен заңды мүдделерін, мемлекеттің біртұтастығы мен егемендігін қамтамасыз етуі қажет деп санайды. Мемлекеттің егемендігі мен тәуелсіздігін, сыртқы және ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жер қойнауын пайдалану қатынастарында шарт тарабы ретіндегі мемлекеттің құқықтық мәртебесі ерекше сипатта болуы тиіс екендігін дәлелдеді. Оның пікірінше, игерілмеген шикізаттық ресурстарға ие мемлекет негізінен сырттан төнген көптеген топтар мен күштердің мүдделерінің шоғырлану орталығына айналады. Олар ең алдымен тек өздерінің коммерциялық мүдделерін ойлайды және мұндай жағдай өтпелі кезеңдегі мемлекеттің біртіндеп тәуелді болуына әкеп соғады. Ол жер қойнауын пайдалану шарттарында бірде-бір тарап екінші тараптың –

мемлекеттің уақытша әлсіздігі мен экономикалық жетілмегендігін өз пайдасына шешуге тиіс емес екендігін дәлелдеп, мемлекет мүддесін жақтады.

С. Зимановтың тікелей жетекшілігімен жинақталған салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрып нормаларын, хандар заңнамасы мен халық арасында жоғары беделге ие болған би-қазылардың сот төреліктерін, қазақтың ортағасырлық «Жарғы» құқықтар жүйесін зерттеген «Қазақтың ата заңдары» атты жинағының ғылыми құндылығының орны ерекше. Бұл он томнан тұратын көптомды-концептуалды серия қазақ халқының бай құқық саласының кемел шежіресі іспетті іргелі бастама болды. Мәселе оның көлемі мен шығармаларының санында ғана емес, мазмұнында. Ғалымның он томдығының әрқайсысы, тіпті әрбір еңбегінің өзі бірнеше мақала, зерттеулерге арқау боларлық дүниелер.

Осы тұрғыда С.З. Зимановтың «Қазақтың Ата Заңдары» атты он томдықтың үшінші томдағы «Қазақ даласында әділ соттың «Алтын ғасыры» болды ма?» атты публицистикасына тоқталуды жөн санадық. Бұл том екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде - қазақ даласындағы белгілі билер туралы ғұмырнамалық мәліметтер. Бізге жеткен олардың билік шешімдері мен өсиеттері топтастырылған. Екінші бөлім - би әрі «төбе би» бейнесіндегі Абай Құнанбаевтың қызметі мен билік шешімдеріне арналған. Абай далалық өлкедегі бізге дейінгі құқықтық мұраның ірі білгірі болып табылады. Ол қазақ даласындағы әділ соттың «Алтын ғасыр» биінің образын сомдап қана қойған жоқ, сонымен бірге соттық биліктің, қоғамының өнегелік дәстүрлерін нығайтудағы және адами қатынастарды сауықтырудағы тарихи үлгісін көрсетті. Әрбір бөлім жалпы сипаттама түріндегі кіріспе мақаламен камтылған. Бірақ тұтастай Қазақ құқығын түсіну және зерделеу үшін негіз болып табылатын бір мәселе бар, ол – Қазақ құқығының ұлттық және әлемдік тарихта алатын орны.

Салық Зиманұлының мемлекет, қоғам өмірінде күнделікті сапырылысып, өтіп жататын әртүрлі маңызды оқиғаларға үн қосып, көзқарасын білдіріп жазған публицистика, сұхбаттарынан тыс ірі-ірі монографиялық зерттеу еңбектері бүгінгі заманның талаптарына жауап бере алатын құнды оқулықтар дәрежесінде. Олардың бәрін тізбектеп шығу мүмкін болмаса да «Құқық қорғау жүйесіне түбегейлі өзгеріс», «Абай – ұлы билердің соңы және оның білім-биліктері туралы», «Мемлекет және мұнай саласындағы келісімдер», «Қазақтың билер соты – айрықша сот жүйесі», «Қазақтың «Жарғы құқығы», «Қазақтың академиялық университеті және мемлекеттік-құқықтық ғылым» сияқты ірі монографияларын атамай кету мүмкін емес.

Академик қазақтың әдет құқығын зерттей келе, мынадай пікір білдіреді: «Қазақ құқығы («жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпелілердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішінде руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық секілді моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді» [2]. Бұл орайда ол қазақ құқығы әлемдегі тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер арасында өзінің лайықты орнын иелене алады және иеленуі тиіс деген ойға келеді. Ол қазақтың әдет құқығын терең зерттеген ғалымдардың алғашқыларына жатады. «Қазақтың әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» деген еңбегінде «Ежелден бекіген, кешегі күнге шейін жүйесін, ереже негіздерін бұзбай бізге жеткен қазақ халқының әдет-ғұрып жора-жолдарын зерттеу, оған тигізген басқа елдердің мәдениет мұраларының әсерін талдау, соның ішінде шариат әсерін тұжырымды ашу сол қазақ халқының «ескі ережелерінің» құндылығы мен маңыздылығын асыра түседі» [3] деп ой қорытады. Бұл еңбекте ислам дінінің Қазақстанда таралуы, исламның қазақтың әдет-ғұрпына әсер ету кезеңдері, Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі әдет-ғұрпы, ислам және саясат мәселелері қарастырылған.

Академик қазақтың әдет құқығының тарихи дамуын зерттей келе, соның ішінде, билер сотының қызметіне аса мән беріп, терең зерттеулер жүргізіп, аталмыш институттың маңыздылығын ашады. Қазақтың билер сотының теңдесі жоқ институт екендігін дәлелдеп, келесідей пікір айтады: «Бір жағынан қоғамдық құрмет пен мәртебенің шыңында тұрған кезде «билер соты» ұғымы кез келген күрмеулі істің ақиқатын табу және сот кесімінің негізі

- әділдікке қол жеткізу түсінігімен тең тұратын. Ал би-қазы атағы аталмыш идеяларды қойылған шарт ретінде емес, өз мінез-құлқының табиғи қағидасы ретінде қабылдаған адамға бұйыратын. Мұндай ұғым халық санасында ғана емес, билер санасында да мығым орнаған. Сондай-ақ билерден сот әділдігін жүзеге асыру үшін даналық, шешендік, өз теңдес бәсекелестерімен тең дәрежеде сұхбаттасу, тарихтағы түрлі әдет-ғұрыптық, соттық-оқиғалық нормалардан хабардар болу, хандар енгізген заңдарды білу талап етілген» [4]. Билер соты институтына арналған түрлі еңбектерінде Ұлы ғалым «қазақтың би-қазылары ешкімге тәуелді болмаған, оларды ешкім сайламаған, төрелік айтатын адамды дауласушылар өздері тандап, оның әділ шешіміне жүтінген. Сондықтан да өз абырой-беделі үшін билер ешкімге қиянат жасамай, шындықтың жоқшысы болған» деген байламға келеді.

Қазақтың билер сотын терең зерттей келе, ғалым бұл институттың бүгінгі сот жүйесіне үлгі етерлік тұстары көл екендігін айтады. С. Зиманов қазақтың билер сотын тарихи және теориялық тұрғыдан зерттеудің нәтижесінде бірқатар ғылыми еңбектер жариялап, онда бүгінгі ұрпақ білмейтін билік өнеріне катысты көптеген қазақтың мақал-мәтелдері, әңгімелер мен оқиғаларды жарыққа шығарды.

Жеке меншік жоғары оқу орындары мемлекет үшін аса маңызды болып табылатын мемлекеттің кадрлар дайындау функциясын атқаруды мойнына алып, бірақ сол функцияны орындаудың орнына оны саудаға салып, өз пайдасының құралына айналдырғаны туралы да С. Зиманов мәселе көтеріп, баспасөзге көлемді публицистикалық мақалалар жариялады. Сондай-ақ жеке меншік жоғары оқу орындары ғылыми кадрлар дайындауға араласып, өздерінде диссертациялық кеңестер ашып, ғылыми дәрежені оңды-солды таратып, ғылымды қара базарға айналдырғандарды жазаға тарту керекін баспасөзде жазды. Тіпті, отандық ғылымның тығырыққа тірелгеніне шыдамай, С.Зиманов бастаған бір топ академиктер ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевқа хат жолдайды.

Академик С. Зимановтың заман талабына сай мамандар дайындауда ғылымға аса көңіл бөлу қажеттігі «теория – это лучшая практика» деген сөзін көп адамдар түсінбеді. Бұл идея содан кейін он жыл уақыт өткен соң, яғни бүгінгі таңда өзекті бола түсті. Академик идеяларының жүзеге асырылуы еліміздің білім жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне енуімен байланысты болды. Яғни әлемдік деңгейдегі университеттердің қатарына лайықты орын алу үшін еліміздің жоғары оқу орындарына ғылымға аса көңіл бөлу, мемлекет пен қоғам тарапынан қаржылық және өзге де қолдау табу қажеттігі айқын түсінікті болды.

С. Зиманов өзінің бір публицистикалық мақаласында «Бүгінгі күнгі мемлекеттік қызметкерлер басты мәселе мен жанама мәселенің айырмашылығын түсінбейді. Олар үшін барлығы маңызды және басты болып табылады» деп жазады. Бүгінгі таңда саясаткерлер мен мемлекеттік шенеуніктердің арасында аталған санатқа кіретін азаматтар аз емес. Академиктің мұндай сөздерінің астарында үлкен ой жатқандығы анық. Себебі С. Зиманов кез келген мәселеге ғылыми тұрғыдан қарауға, яғни талдап, салыстырып, теориялық белгілерін ашып, жан-жақты зерттеу арқылы баға беруді әдетке айналдырған. Сондықтан ол мемлекеттік қызметтегі азаматтар мен жас заңгерлердің теориялық білімін жетілдіру қажеттігін айтады.

Салық Зиманов қазақ заңының патриархы ретінде, мемлекеттің тарихы және теориялық құрылымы жөнінде 300-ден аса ғылыми мақала, 17-ден аса монография жазып қалдырған.

С.Зимановтың осындай өнегелі өмірі мен ерен еңбегін келер ұрпақ үлгі етсе дейміз!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. 5-том. – 2005. – 29 б.
3. Зиманов С.З., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 8 б.
4. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра, 2008. – 6 б.

САЛЫК ЗИМАНОВ – ЮРИСТ И ФИЛОСОФ

АРЫСТАМБАЕВА Светлана Андреевна

*кандидат философских наук, магистр юриспруденции, и.о.доцента кафедры философии,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Нур-Султан; Svetlana.arystambayeva@gmail.com*

Аннотация. Доклад посвящен философским аспектам жизни и творчества государственного деятеля, доктора юридических наук, профессора, академика Национальной академии наук Казахстана, заслуженного деятеля науки Казахстана Салыка Зимановича Зиманова.

Андатпа. Баяндама мемлекет қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері Салық Зиманұлы Зимановтың өмірі мен шығармашылығының философиялық аспектілеріне арналған.

Казахстанская земля богата на одаренных людей. Спорт, живопись, музыка, наука - наш народ с давних времен удивляет весь мир талантами.

Но есть особая категория одаренности, особый вид талантливости - дар философской прозорения мыслить и чувствовать вместе с народом, жить его ежесекундными болями и радостями.

К таким людям я отношу Динмухамеда Ахмедовича Кунаева, Каныша Имантаевича Сатпаева, Герольда Карловича Бельгера.

Таким человеком. безусловно, являлся Салык Зиманович Зиманов.

Первый казах - доктор юридических наук.

Первый казах - академик.

Первый директор Института философии и права Академии наук Казахской ССР.

Первый директор первого юридического вуза в Казахстане

Первый уроженец города Гурьев, удостоенный звания почетного гражданина Атырауской области

Первый интеллигент, вставший на защиту юношей и девушек, вышедших на Центральную площадь Алматы в декабре 1986 года.

А легко ли быть первым? Вопрос, безусловно, риторический.

Салык Зиманов - это, прежде всего, педагог и мыслитель. Возможно, эти качества развились в нем в те суровые, далекие для нас военные годы, когда вчерашнему школьнику приходилось брать на себя ответственность за бойцов - не отряд, даже не за полк - за бригаду, приходилось вызывать огонь на себя и знать - ты можешь погибнуть в любой момент, но честь - должна жить вечно.

Многочисленные воспоминания дают возможность сложить целостный образ - это зрелая, ясно выраженная мысль, идейная, познавательная, философская интуиция, острое переживание любой несправедливости, заботливость о молодой юридической поросли. Все, кому довелось общаться с Салыком Зимановичем, не могли не отмечать его развитые личностные, организаторские, интеллектуальные качества.

Салык Зиманов для Казахстана - это символ беззаветной преданности казахской культуре, духу казахского народа, а впоследствии - и идеалам независимости. Нельзя не признать тот факт, что мнение Зиманова не всегда совпадало с мнением официальной власти, что академик мог противостоять любому в полемике о перспективах развития национальной государственности. И тем ценнее официальная признанность Зиманова - он был народным депутатом Казахской ССР, депутатом, председателем Комитета конституционного законодательства и по правам человека Верховного Совета республики, членом Комитета по внешним отношениям и межпарламентским связям, членом Президиума Верховного Совета Республики Казахстан, председателем Комитета по делам ветеранов и инвалидов, членом консультативного совета при Президенте Республики Казахстан, членом Национального совета по государственной политике, членом комиссии по подготовке проекта Конституционного закона "О государственной независимости Республики Казахстан", членом комиссии по подготовке проекта новой Конституции.

Итак, мы видим перед собой фигуру политико-правового значения, фигуру, достойную увековечения в истории Казахстана - от далеких 40х годов прошлого столетия и по сегодняшние дни.

Однако мало кто позиционирует Салыка Зимановича Зиманова как философа. И незаслуженно.

Классически со сферой философского знания связывают тех, кто получил соответствующее образование, кто ведет педагогическую и научно-исследовательскую деятельность исключительно в рамках философских дисциплин.

Однако, если мы рассмотрим биографию Президента Казахского философского общества, академика Жабайхана Мубараквича Абдильдина, то увидим в его бэкграунде такие должности, как директор Института философии и права, вице-президент Академии наук Казахстана, заместитель заведующего социально-политическим отделом Администрации Президента Республики Казахстан, председатель Комиссии по правам человека при Президенте Республики Казахстан, депутат Верховного Совета Республики Казахстан 12-го и 13-го созывов, депутат Сената Парламента РК, член комиссии Национального Совета по государственной политике при Президенте Республики Казахстан. Пользуясь случаем, хочу поздравить Жабайхана Мубараквича с днем рождения, 16 февраля ему исполнилось 88 лет, и пожелать патриарху казахстанской философии крепкого здоровья и новых исследований.

О чем нам говорят такие параллели между Салыком Зимановым и Жабайханом Абдильдиным?

Конечно, о жизненной позиции. О мышлении независимом и незашоренном стереотипами. О мировоззрении зрелой, мудрой личности. Об умении выстраивать взаимоотношения в вертикалях власти и горизонталях дружбы.

В таком ракурсе мы понимаем, насколько философичны творчество и жизненная позиция Салыка Зимановича. Его труды всегда пропитаны любовью и уважением к культурным пластам истории народа. Книги и статьи наполнены категориями нравственности, что возводит их в ранг философского наследия. Исследуя проблематику становления государственности и независимости Казахстана, Зиманов не ограничивается исключительно политико-правовыми аспектами, восходя к моральным, этическим, эстетическим, общедуховным основам независимости страны. Размышляя о целостности общества, академик не упускает из виду личность как высшую ценность, ее свободу и незыблемые права как залог процветания государства. Об этом он говорил своим ученикам, воспитывая в них приверженность духу свободы и суверенитета, патриотизма, уважения к идеям справедливости и равенства.

Салык Зиманович Зиманов был подлинным реалистом. Не витая в облаках самоуверенности, не испытывая пессимистических угрызений, он каждый день своей жизни, каждое написанное и высказанное слово посвящал делу процветания Родины.

Нам очень не хватает Вас, Салык Зиманович.

МЕСТО ДЕКЛАРАЦИИ О ГОСУДАРСТВЕННОМ СУВЕРЕНИТЕТЕ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

КАНАТОВ Алмас Канатович

*кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
Нур-Султан; e-mail: kahatov_76@mail.ru*

В одном из немногих интервью академик Зиманов С.З. высказался так: «Знаешь, что мне больше всего в себе нравится? То, что даже в простых и достаточно изученных вещах, которые, к примеру, имеют три признака, я умею увидеть четвертый. А если к трем признакам добавил четвертый – и уже совсем новое понятие возникает. Просто старайся смотреть глубже» [1].

Постараемся взглянуть глубже.

1. Не сомневаясь в исторической предопределённости и роли Декларации (об этом аспекте достаточно много сказано и написано), признавая аксиологическую природу последней, заострим внимание на недооценке места Декларации о государственном суверенитете КазССР в действующей системе законодательства.

Салык Зиманович отмечал: «Познающему субъекту необходим оптимальный, осознанный путь к пониманию и определению права. Большую цену нужно платить за познание права, его определения. С другой стороны, общество непомерно расплатилось за политизацию права. Мы стремимся из многих путей и подходов выбрать наиболее ведущий на данном этапе, хотя бы соответствующий относительной истине, чтобы попытаться раскрыть тайну, внутреннюю движущую силу права, отчленив базовое понятие права от разнообразной правовой действительности» [2].

Политизация права происходит в рамках естественного противоречия Декларации о государственном суверенитете КазССР от 25 октября 1990 года и Конституционного закона Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан» от 16 декабря 1991 года. При этом, никаких правовых предпосылок (подчёркнуто мною) к искусственному противоречию не имеется.

В случае же мониторинга норм, заложенных в основу Конституционного закона РК «О государственной независимости Республики Казахстан» невооружённым глазом можно заметить, что отдельные нормы Конституционного закона устарели (статьи 9, 10, 17). Вместе с этим, в статье 18 имеет место быть следующее нормативное изречение: «Нормы Конституции и иных законодательных актов Республики Казахстан действуют, поскольку они не противоречат настоящему Закону». В настоящее время, данное нормативное требование (ст.18) «не больше, не меньше» есть правовой архаизм, так как нормы действующей Конституции Республики (1995 года) во многом не связаны с анализируемым Конституционным законом.

Между тем, искусственное противоречие двух этих исторических документов нивелировало правовую природу Декларации.

2. Понимая обоснованную критику сторонников юридического позитивизма отметим, что ранее академик Сапаргалиев Г.С. авторитетно постулировал: «Декларация «О государственном суверенитете Казахской ССР» была не просто «Декларацией намерений», а имела нормативный характер [3]. Профессора Кенжалиев З.Ж. и Ким В.А. относили данный документ к группе конституционно-правовых актов [4]. Академик Сартаев С.С., со своей ученицей Назаркуловой Л.Т. считали Декларацию важнейшим источником правовой системы государства [5].

Не уходя далеко в дебри правовых позиций отдельных групп юристов и иных лиц отметим, что и в Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, в октябре 2000 года, также была аналогичное утверждение: «Ровно десять лет назад была принята Декларация о государственном суверенитете, которая юридически дала начало нашему движению к независимости» [6].

Правовой анализ вышеуказанного позволяет единообразно определить, какое место должна занимать Декларация о государственном суверенитете в системе законодательства (в рамках Закона РК «О правовых актах»).

3. Каковы же основания для включения Декларации о государственном суверенитете в систему законодательства Казахстана?

Во-первых, историко-правовое основание. Вот, что об этом думает, один из разработчиков (председатель рабочей группы) Декларации академик Зиманов С.З.: «Вот, например, декларация государственного суверенитета Казахстана была принята 25 октября 1990 года. А мы ведем начало своей независимости с 16 декабря 1991 года, тогда был принят конституционный закон о независимости республики. Мне говорят, что декларация – это вроде меморандума, это несерьезно. Но во всех республиках бывших СССР декларация стала точкой отсчета. Я им объясняю: декларация, принятая Верховным Советом, не может быть

просто намерением, это стоит наравне с конституционным законом. Я совершенно уверен, что юридически принятие Декларации независимости и есть начало государственной независимости. Вот дата рождения нашего государства!»/ [1]. На наш взгляд, достаточно убедительно.

Во-вторых, легизм, сформировавшегося на территории Казахстана законодательства указывает на это. Зайдите в информационно-правовую систему нормативно-правовых актов Республики Казахстан «Адилет». В ней (на 18.02.2021 г.) содержится около 300 тысяч документов (на казахском, русском и английском языках), примерно 150 тысяч НПА (правовых актов). Глобализация (в том числе) правовых отношений априори, преюдициально, безапелляционно подчинило позитивное право (национальное законодательство) – нормативизму (верховенству международного права).

И не случайно, открывая любой НПА «первой линии»: Конституция, Конституционные законы, консолидированные законы, законы, можно увидеть следующую юридическую конструкцию (доказывающую вышесказанное) – «Международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед её законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона». Соответственно, отечественное законодательство, основывается на Конституции Республики Казахстан и общепризнанных принципах и нормах международного права.

Особое, первое место (априори, преюдициально, безапелляционно) занимает Всеобщая декларация прав человека. Генеральная Ассамблея, провозглашает Всеобщую декларацию прав человека в качестве задачи, к выполнению которой должны стремиться все народы и государства с тем, чтобы каждый человек и каждый орган общества, постоянно имея в виду настоящую Декларацию, стремились путем просвещения и образования содействовать уважению этих прав и свобод и обеспечению, путем национальных и международных прогрессивных мероприятий, всеобщего и эффективного признания и осуществления их как среди народов государств-членов Организации, так и среди народов территорий, находящихся под их юрисдикцией.

В свою очередь, Верховный Совет Казахской Советской Социалистической Республики, выражая волю народа Казахстана, стремясь к созданию достойных и равных условий жизни для всех граждан Республики, считая первостепенной задачей консолидации и укрепления дружбы народов, проживающих в Республике, признавая Всеобщую декларацию прав человека и право наций на свободное самоопределение, осознавая ответственность за судьбу казахской нации, исходя из решимости создания гуманного демократического правового государства, провозглашает государственный суверенитет Казахской Советской Социалистической Республики и принимает настоящую Декларацию.

Несомненно, напрашивается фундаментальный вывод: провозглашая примат международного права (Всеобщей декларации прав человека), необходимо принять во внимание приоритет Декларации о государственном суверенитете в системе действующего национального законодательства.

В-третьих, в Послании Конституционного совета Республики Казахстан от 27 мая 2020 года «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» в отношении Конституции применены такие эпитеты, как: *«по дальнейшему повышению эффективности действия Основного Закона, максимального использования его потенциала», «и иной реализации потенциала Конституции», «Созидательный потенциал Основного Закона», «по максимальному раскрытию потенциала Конституции во всех сферах жизнедеятельности», «выработки дополнительных мер по претворению в жизнь конституционных ценностей, содержание которых на нынешнем этапе имеет достаточный потенциал для дальнейшей модернизации государства и общества».*

Всё сосредоточено вокруг словосочетания «потенциал Конституции». Однако, как показывает история развития страны, сохраняя преемственность правовой реформы, не всегда удаётся использовать правовой потенциал Основного закона.

Опыт показал, что Конституции могут исчезать под давлением новых Конституций (1993 год, 1995 год). А Декларация остаётся!

УЧИТЫВАЯ, проведённый правовой мониторинг предлагаем следующие новые редакции статей в Закон Республики Казахстан «О правовых актах».

- пункт 1 статьи 4 исследуемого Закона изложить в следующей редакции:

«1. Систему законодательства Республики Казахстан составляют Декларация о государственном суверенитете, Конституция Республики Казахстан, соответствующие ей законодательные акты, иные нормативные правовые акты, в том числе нормативные постановления Конституционного Совета Республики Казахстан и Верховного Суда Республики Казахстан.»;

- пункт 1 статьи 10 Закона изложить в следующей редакции:

«1. Декларация о государственном суверенитете служит правовой основой разработки Конституции Республики Казахстан. Высшей юридической силой обладает Конституция Республики Казахстан.».

Вышеперечисленными научно-прикладными выводами исчерпывается данный правовой анализ.

Список использованных источников

1. «Академик Салық Зиманов: Главное – добиться доверия народа к правоохранительной системе», неоконченное интервью, КазТАГ – Валерий Новиков. 14.11.2011 г.
2. Юридическая газета, 30 июня 1999 г. С. 5.
3. Сапарғалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. – Алматы: Жеті жарғы, 2002. -528 с.
4. Кенжалиев З.Ж., Ким В.А. Развитие конституционного законодательства Республики Казахстан. Часть первая: Учебное пособие / Под ред. З.Ж. Кенжилиева. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 40 с.
5. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан: проблемы и перспективы. – Алматы, 2002. - 408 с.
6. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. 16 октября 2000 года. <http://www.akorda.kz>.

АКАДЕМИК САЛЫҚ ЗИМАНОВ – ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҮЛҒА

ГАБДУЛИНА Бағыш Ахметовна

*тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Нұр-Сұлтан*

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығын академик С.Зимановтың 100 жылдығымен тұспа-тұс келуінің өзіндік таңғажайып себеп-салдары бар деуге болады.

Адамзат тарихында тарихи процестің куәгері, замандасы, қатысушылары бар және бола бермек. Алайда ондайлар болмаған жағдайда біз қоғамтанушылар өткен саяси процестің тарихын зерттеу үшін анализ және синтез әдістеріне жүгінуге тура келеді.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсын айтқандай «Бүгінгі күн, кешегі күннің баласы, ертеңгі күннің атасы», демек, біз сол өткен күннен қалған «ізді» сол заманда өмір сүрген, әрекет еткен адамдардың, яғни куәгерлердің немесе сол саяси процеске қатысқан тұлғалардың куәліктері болып саналатын жазбалары арқылы танымыз, зерттеп-зерделейміз. Ал ондай жазбаның түп-нұсқасы болмаған жағдайда екінші, я болмаса үшінші көшірмелер арқылы анализ жасап (немесе одан да көп болуы ықтимал), одан болжам жасап, одан кейін оларға синтез әдісін қолдану арқылы зерттеу жасаймыз.

«Суд истории как поиск истины» деп «Цивилизация перед судом истории» атты еңбегінде А.Тойнби айтқандай ҚР мемлекеттілікті қалпына келтіру процесін зерттеу аясында С.Зимановтың еңбектерін дерек ретінде жетекшілікке алатынымыз, сөзсіз [1]. Күнделікті тіршілікте, тарихи жазбаларда, оқулықтарда Қазақ елі мемлекеттілігінің қалпына келуі жайлы сөз қозғағанда, осы Тәуелсіздікті жариялау, Декларацияны қабылдау, Тәуелсіздік туралы Заңды қабылдау процесінің қалай, қандай жағдайда қабылданғаны туралы тіс жарып, айтыла бермейді. Ал аталған саяси процеске тереңнен бойлап, үңіліп қарайтын болса – небір күрделі, талас-тартыс жағдайында жүзеге асқанын байқаймыз.

Демек, «Құжаттар – іздер, бір кездері өмір сүрген адамдардың ойлары мен әрекеттерінің іздері». Құжаттар - бұл кезінде өмір сүрген адам мен ойдың іздері. Кезінде өмір сүрген тек кейбір адамның ғана ойы мен әрекетінен тұшымды із қалады. Сондай-ақ, бұл іздер төзімді болуы соншалықты, тіпті оларды кездейсоқ өшіріп тастау мүмкін емес». Әдебиетте де құжат түсінігіне қарағанда кеңінен қарастырылады. Тарихи деректің бірнеше түрі бар, ал құжат соның бірі ғана, әсіресе, - жазбаша дерек. Құжаттар қаншалықты болғанмен, тарихты қалпына келтіру үшін ең маңыздысы тарихи деректер (құжаттар) [2].

С. Зимановтың ҚР Тәуелсіздігі туралы Декларацияны қабылдау процесіне қатысып, сол саяси- тарихи сәтті қағаз бетіне түсірген еңбегін оқи отыра, аталған саяси қайраткер Отан тарихында қалатыны, мемлекеттік қайраткер ретінде әлі де толыққанды саяси портреті зерттелетіні күмәнсіз, сондай-ақ, алдағы уақытта талай зерттеушінің ғылыми объектісіне айналатыны сөзсіз!

- Президент институты құқықтық, демократиялық мемлекет ретінде Қазақстан Республикасын құрудың әлеуметтік, экономикалық және саяси міндеттерін шешудің күрделі жағдайларында ұдайы даму үстінде келді. Демек, осыған байланысты Қазақстанда президенттік билікті дамытудың мүмкін перспективалары туралы мәселе барлық өзектілігімен алға қойылады.

Қазіргі кезде қазақстандық ғылыми әдебиетте осы мәселеге орай бірнеше көзқарас қалыптасты. Мәселен, академик С.З. Зиманов былай деп жазады: «Мемлекеттің жалпы міндеттерін шешу арнасында Парламенттің қуатты әлеуетін жеткілікті деңгейде пайдаланбайынша президенттік билік күшті бола алмайды».

Мемлекеттік билік жүйесіндегі Парламенттің конституциялық ұстанымын күшейту үшін С. Зиманов Парламентті бірегей заң шығарушы орган жасауды ұсынды және ең болмаса республикалық және мемлекеттік органдарда заңдардың орындалуына бақылау жасау құқын беру қажет деп пайымдады.

Академик Парламенттің қоғамдық өмірдің нақты ақиқатына ілесуі үшін Парламент пен оның депутаттарының өкілетілігін үш жыл деп айқындауды ұсынды.

Бұған қоса, Парламенттің ролін көтеру туралы ой айта отырып, С.Зиманов мемлекетті басқару формасы президенттік болып қалуы керек деп есептейді [3,230].

Адамзат қоғамы белгілі бір деңгейде биіктей беретін желі бойымен заңды түрде дамиды. Бір кезеңнен екіншісіне жылжи отырып ол өзінің «алтын ғасырына» ұмтылады. Қалыпты дамудың органикалық дәуірі күрделі, тасқынды кезеңдерге араласып, қоғамдық топтардың бұрынғы тепе-теңдігі бұзылады және ол қарсы күштер күресінің жедел өріс алуына ұласады.

Яғни, диалектика формуласы бойынша қарама-қарсы жақтардың күресі мен бірігуінің нәтижесінде даму процесі пайда болады.

Өтпелі кезеңге аяқ басқан өзге де посткеңестік республикалар сияқты алғашқы уақытта Қазақстанның саяси реформаларының да өзіндік ерекшелігі болды.

«Мәселенің күрделілігі сонда, бізге тәуелсіздік нарықпен бірге келді. Заң бойынша осылай болуы керек пе? Нарық бостандығы мен ел бостандығы бір ұғым ба? Осы тұста өткен онжылдықта Үкімет тарапынан да, зиялы қауым тарапынан да біршама қателіктер кетті. Ең бастысы, бағытымызды айқындау қиынға соқты. Оның объективті және субъективті жағдайлары болды. Соның бірі-тәуелсіз мемлекет ретінде тәжірибеміздің жоқтығы еді» - дейді академик Ғ.Есім [4].

Осы кезеңнің маңызды тарихи сипатын білдіретін акт 1990 жылы 25 қазанда жария етілген Қазақ ССР-нің Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Декларациясы еді. Ол жай ғана «ниет декларациясы» емес, нормативтік сипаты бар құжат болды.

«Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» Заңда былай деп көрсетілген: «Бұл Заң Қазақ ССР -нің мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Декларациямен қатар Республиканың жаңа Конституциясын жасау үшін негіз болуға қызмет етеді» [5].

Декларацияда тұңғыш рет ұлттық тәуелсіздік туралы мәлімдеме жасалды: «Қазақ ССР-і ұлттық мемлекетті қорғау, сақтау және нығайту бойынша шаралар қолданады» [6].

Онда қазақ ұлты мен Қазақстанда тұратын өзге де ұлт өкілдерінің өркендеуі мен дамуы Қазақ ССР мемлекеттігінің маңызды міндеттерінің бірі болып саналатыны айтылды.

Әрине, «ұлттық мемлекеттілік» және «Қазақ ССР мемлекеттілігі» түсініктері синоним емес. Бұл түсініктер Қазақстанның мемлекеттілік сипатына екі түрлі әдістің қатар таласа енуінің нәтижесі. Олардың негізінде көпұлтты Қазақстан жағдайында саяси тұрғыда өзін-өзі айқындау құқын түрліше түсіндіру жатыр.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігін қалпына келтірудің ірге тасын қалаған куәгері, ғалым академик Сұлтан Сартаев: «Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы мәжілістерінің бірінде мен Қазақстанда Президент қызметін тағайындау туралы ұсыныс жасадым. Ол кезде бұл көптеген факторларға байланысты еді» - дейді [7]. Осы мәселеге қатысты күткендегідей, сайланатын Президенттің ұлттық «бояуы» туралы мазмұны жағынан терең, формасы жағынан шағындау айтыс-тартыс орын алды. А.Ф.Козлова «орыс тілділердің 60 пайыз, қазақ тілділердің 40 пайыз екендігін ұмытуға болмайды»- деді. Ендеше Заңда қазақ ұлтының тұлғасы туралы жазылса, Н.А. Назарбаев сайлана ала ма?» - деген сауал туындады [8].

Бұған керсінше көзқарас та болды, А.А. Княгинин «ұлттық мемлекет құру кезінде сол жердің ежелгі ұлтын алға ұстану туралы және орыс ағайын депутаттарына» өтініш айтып, Президентті сайлауда ұлттық басымдықпен келісу туралы үндеу жасады?» [8]. Бірақ жалынға айналып кете жаздаған бұл ұшқындарды басуды ақылға сыйымды компромисс таба білген Жоғарғы Кеңес пен Президенттің өзі қолға алды.

«Қазақстанның бірінші Президентін сайлауға санаулы күндер қалды. Ол бүгін аса жоғары болса да биліктің бір тармағын құруға бағытталған кезекті науқан емес. Күн тәртібіне халық пен республиканың тағдыры қойылған. Қазақстан халқы Президенттік билікпен тоқыраудан шығу және республикадағы экономикалық, әлеуметтік, саяси жағдайларды тұрақтандыру жөніндегі үмітін байланыстырып отыр» дейді С.Зиманов [9.92].

Орталық пен Қазақстан арасындағы, сол сияқты бұрынғы Одақтың аумағындағы онсыз да әрең ілініп тұрған саяси тепе-теңдікке КСРО Президенті М. Горбачевтың Украина теледидарына 1991 жылы 8 қазанда берген сұхбаты тағы да май құя түсті. Онда Қазақстанның солтүстігіндегі бес облысын тың көтеру жылдарында Қазақстанға Ресей берген деген ыңғайда біздің елімізге территориялық талап қою байқалды.

Мұның бәрі республиканың мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заң қаралып, қабылданып жатқан Жоғарғы Кеңестің тарихи жетінші сессиясы қарсаңында болды.

Дәл осы жағдаймен Қазақстанды өзінің шынайы егемендігін алу үшін батыл қадамдар жасауға, президенттік билік статусын күшейтуге, республикадағы демократиялық күштерді топтастыруда және ТМД субъектілері ішінде республиканың өзгелермен тең дәрежеде болуына кепілдік беретін және халықаралық құқықтық қатынастарда толыққанды субъект екендігін білдіретін Қазақстанның тәуелсіздігі туралы Заң қабылдауда маңызды роль атқарған егемендік туралы Декларация мұраттарын жүзеге асыруға, азаматтық туралы заң, қарулы күштерді құрудың құқықтық негіздері және тәуелсіз мемлекетіміздің рәміздерін қабылдауға мәжбүрлеген сол кезеңнің саяси ақиқатының барлық драматизмін атап көрсетуге болады.

1990 жылы 15 қазанда ашылған республика Жоғарғы Кеңесінің екінші сессиясы өз жұмысын Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның екі бірдей жобасын талқылаудан бастады. Солардың негізгі саналған біреуі ішінде мен де болған бір топ депутат тарапынан талқылауға ұсынылып, баспасөзде жарияланды, - деп еске алады академик С.З.Зиманов [9.23].

Құжат жобасы өзге республикалар декларациялары үлгісінде, неғұрлым байсалды формада жасалды. «Балама» ретінде ұсынылған екінші жобаны «Демократиялық Қазақстан» қозғалысы ұсынды. Екі жоба да асығыс толтырылған еді. Негізгі идеясы мен мазмұны жағынан олар шын мәнінде қарама-қайшылықты болды. Айырмасының жер мен көктей болғандығы сондай, кейде тіпті мемлекеттің егемендігі емес, жалпы ұлттық мемлекет құрылымы ретінде еліміздің өмір сүруі ортаға салынғандай. «Балама» жобаның авторлары

мен жақтаушылары депутаттардың ұйымдасқан үлкен бір тобы жалпы саясат контекстінде Қазақстанда тұратын барлық ұлттарға қатысты мәселе айтылса да белгілі бір деңгейде қазақ халқының мәдениеті мен тілі, тұрмыс салты мен абырой беделі қозғалған «негізгі» жоба баптарының барлығына дерлік қарсы шықты.

Оларды «Қазақ ССР-і республикадан тыс жерлерде өмір сүретін қазақтардың ұлттық мәдени рухани және тілдік қажеттіліктерін қамтамасыз етуге қамқорлық көрсетеді» - деген бап шын мәнінде қанағаттандырмады [10].

Олар «негізгі» жобадан «ұлттық мемлекеттілік туралы», «ұлттың өзін өзі айқындау құқы туралы», «жергілікті ұлттың айқындаушы субъектісі туралы» және басқа да осындай мәселелерді алып тастауды талап еткен. Парламент депутаттары арасында таратылған «балама» жоба туралы түсінік жазбада мынадай жолдар бар: «ұлттық мемлекеттілік және құқықтық мемлекет бір - бірімен қарама-қайшы», «этникалық аралас қоғамда ұлттық мемлекеттілік принциптерін сабақтастыра жүргізу түбінде ауыр және оңалмайтын зардаптарға әкеледі» деп пайымдалған [9.23].

Оның жақтаушылары ұлттық мемлекеттіліктің заманы өткен деп байбалам салып, олардың айтуынша, қазақтарды мойындау ең құрығанда тіл мен мәдениет саласында жергілікті ұлт үшін артықшылықтар тудыруға әкеледі. Ал мұны олар мойындамай, депутаттық топ қарсы шыққан жазбаша мәлімдемеде былай делінді: «... жергілікті ұлттың мемлекеттілік субъектінің мойындау идеясы теориялық тұрғыда да, тәжірибе тұрғысында да өзін ақтамады». Олар үшін «негізгі» жобаның ең келіспейтін тұсы республикадағы тіл саясатын үйлестіруші бап болды: «Қазақ ССР-нің мемлекеттік тілі қазақ тілі болып табылады» (1бап), «орыс тілі Қазақ ССР-інде ұлтаралық қатынастар тілі болып табылады» [10 ст.8.ч.3]. Осы баптарға байланысты «балама» жобаның өкілдері қазақ тілімен қатар орыс тіліне де мемлекеттік тіл мәртебесін беру туралы идеяны қарсы қойып отырды. Қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беру өзге тілдерді, оның ішінде орыс тілін ешқандай да кемсітушілікке бағытталмаған. Бұдан шығатын қорытынды, Декларацияның «балама» жобасы империялық идеологияны жақтаушылардың көзқарасын білдірді.

Жоғарғы Кеңес 16 қазанда Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация бойынша ұсыныстар мен ескертпелерді және толықтыруларды жинақтайтын арнайы комиссия құрды. Бұл комиссияны академик С. Зиманов басқарып, комиссия түрлі бағдардағы 25 депутаттан тұрды, – деп жазады ғалым. — Олардың қатарында жауапты партия кеңес қызметкерлері, генералдар, ғалымдар болды. Негізінен пленарлық мәжілістерде көтерілген қайшылықты принципті мәселелер талқыланды.

1990 жылы 25 қазанда Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация жобасын комиссия мүшелерінің толық қолдауымен бекітілген Комиссия қорытындысы Жоғарғы Кеңестің сессиясында мәлім етілді. Сөйтіп, әр бапты жеке қарап, алты сағатқа созылған талқылауда Декларация болымсыз ғана өзгерістермен қабылданды [9, 6].

Сонымен біздің республикамыз мемлекеттік егемендік туралы Декларацияны ең соңынан қабылдады. Мұның көлеңкелі де, пайдалы да жақтары болды. Өзге республикалар декларацияларынан олардың неғұрлым тиімді жақсы тұстары мен зиянды тәжірибелерін есепке алуға мүмкіндік туып, тарихи шешім ешқандай эмоциялық қызбалықсыз қабылданды. Бұл жерде бұрын Кеңестер одағында мұндай құжат қабылдау тәжірибесі болмағанын ескерген жөн.

Алғаш рет Декларацияда ұлттық мемлекеттілік туралы «Қазақ ССР -і ұлттық мемлекеттілікті қорғау, сақтау және нығайту бойынша шаралар қолданады» деп мәлімдеме жасалды [10,ст 2].

Онда қазақ ұлтын және Қазақстанда тұратын өзге ұлттарды дамытып, өркендету Қазақ ССР мемлекеттілігінің маңызды міндеттерінің бірі ретінде бекітілген. Декларацияда ұлты мен діни сеніміне қарамастан азаматтардың құқы толық және еркін тұлға ретінде көрсетілген, осы негізде бүгінгі таңдағы өзекті міндет және Қазақстан Республикасының мемлекеттік қамқорлығына алынған республика аумағында тұратын халықтар достығын

нығайтуға және оларды топтастыруға жетісу көзделген. Жалпыға бірдей адам құқы декларациясы, сондай - ақ ұлттың ерікті өзін-өзі айқындау құқы.

«Декларация» қабылданғаннан кейін жалғасқан бірқатар заңдар Қазақ ССР-нің 1978 жылғы Конституциясын түбегейлі өзгертуге ықпал еткенін атап өткен жөн. 1990 жылы 20 қарашада Қазақ ССР - нің «Қазақ ССР - да мемлекеттік билік пен басқару құрылымдарын жетілдіру және Қазақ ССР Конституциясына толықтырулар мен өзгерістер енгізу туралы» Заңы қабылданып, онда Қазақ ССР Президентінің Қазақ ССР жоғарғы атқарушы билігінің басшысы екендігі бекітілді. Республика вице-президенті лауазымы тағайындалып, Министрлер Кеңесі Министрлер кабинеті болып қайта құрылды, Министрлер Кеңесінің Президиумы, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің төрағасы және республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары лауазымдары таратылды. Министрлер кабинетінің премьер-министрі лауазымы бекітілді. Республиканың Президенттік Кеңесі және халықтық бақылау органдары таратылды [11,374-387].

1991 жылы 15 ақпанда қабылданған «Жергілікті өзін-өзі басқару және Қазақ ССР Халық депутаттары жергілікті кеңестері туралы» Заңның конституциялық маңызды мәні болғанын да атап өткен жөн.

1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» Заң қабылдады. Онда тұңғыш рет Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі тәуелсіз мемлекетке тән барлық атрибуттармен жарияланып, Жоғарғы Кеңес Қазақстан халқының еркін білдіре отырып, қазақ ұлтының өзін-өзі айқындау құқын бекітіп... Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін жария етті.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуына байланысты 1992 жылы 2 қаңтарда республика Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «Қазақстан Республикасының жаңа мемлекеттік рәміздерін дайындау бойынша жұмысшы тобын құру туралы» қаулы қабылдап, қаулыға сәйкес оның құрамына көрнекті мәдениет, әдебиет және өнер қайраткерлері кірді. Заңгерлер ішінен комиссия құрамына Қазақстан Республикасының халық депутаттары, Қазақстан Республикасының ҰҒА академигі С. Зиманов пен корреспондент мүшесі С. Сартаев енді [12, 87-89].

Бір қарағанда, логика бойынша айқын және ақиқаттың азаматтық айтылымы бойынша терең, математика тілімен сөйлегенде дәлелдеуді талап етпейтін, халықтың талқылауынан өткен түсінікті мәселе сияқты. Республикада ғана емес, өзге жерлердегі белгілі бір күштерге мүмкіндігінше Қазақстанның егемендігіне қарай жасалған жақсы қадамдарға тұсау салу керек болды. Тура сессия алдында «Демократиялық Қазақстан» фракциясы заң жобаларын ұсынып, қарау тәртібін реттейтін уақыт регламентін бұза отырып, мемлекеттік егемендік туралы Заңның жаңа жобасын ұсынды.

Бұған дейін республикалық басылымдарда жарияланып, орталық БАҚ -тарда хабарланған соң депутаттардан одан бас тарта алмады және идеологияландырылған балама жобаның демін сезіне отырып, негізгі жобамен жұмыс істеуге мәжбүр болды.

«Депутаттар П.В. Своик пен Б.Д.Белик талқылауды балама жоба үшін «қаралған мәселенің» мәртебесін алғанға дейін соза түсуге тырысты. Екі жобада қарама - қарсы бағытта әзірленген мәселе талқылау басталмай жатып бірден тұйыққа тірелді. Бұл тұйықтан шығу қиын еді, себебі, бір топ депутат (Н.И.Акуев, И.Н.Аймағамбетов, Т.Б.Сулейменов, М.К.Козыбаев және басқалар.) «қазақ ұлтының өзін-өзі айқындауы» туралы мәселені алға ұстанды, ал қарсы жақ (С.Ф.Костин, А.Ф.Козлов, П.М.Федосенко, П.М.Потапов, В.И.Котельников және басқалар) «Қазақстан халқының өзін - өзі айқындауы» және миграциялық процестерді мемлекеттік реттеуден бас тарту тұрғысында табандап тұрып алды» [13,48-56].

«Демократиялық Қазақстанның» идеологтары Қазақстан халқы аралас, жеке тұлғаның басымдығы ұлт басымдығынан жоғары тұрады - деп «ұлттық мемлекеттілік» және «азаматтық келісім» категорияларын қарама-қарсы қоюға тырысты. Бұл жерде оппоненттерге үзілді-кесілді қатты айтып, Қазақстан аумағында қаймағы бұзылмаған қазақ

этносты тұратынына және алыс жақын шетелдерден ата қонысына қайтып жатқан қазақтар есебінен оның өсе түсетініне көздерін жеткізуге керек еді.

Келісім комиссиясы барлық ұсыныстарды балама жобамен бірге талқылап, құжаттың негізгі жобасын екінші рет 25 қазанда қарауға ұсынды. Оппозиция жетекшісі П.В.Своик «Демократиялық Қазақстандағы» өз жақтастарының қолдауымен декларациядан «ұлттың өзін-өзі еркін айқындау құқын» және құжат ережелерін көпшілік дауыспен қабылдау жөніндегі регламентацияны алып тастауды талап етті. Бұл Уақытша регламентке қайшы келетін, сонысымен Декларацияны қабылдау процедурасын белгісіз уақытқа дейін созып жіберетін жағдай еді.

Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Заң қабылданған кезде депутат А.А.Княгинин толық азаматтық парасаттылық көрсеткенін атап өту керек. Ол өзгелерге қарағанда қазақ халқының басынан кешкен ұлы күйзелістері мен армандарын жүрек сүзгісінен өткізіп, өзінің жекелеген әріптестеріне қарсы шығып, құжатқа «халықаралық қатынастарда, БҰҰ - ның ұйымдары мен мекемелерінде Қазақ ССР -не қазақ халқы өкілетті»- екендігін баса айтты. Және онысын «елдің орыс тілді тұрғындары — орыстар, украиндар, белорустар бұған қарсылық білдіре алмайды, себебі бұл ұлттардың БҰҰ -да өз өкілдіктері бар» - деуі өте әділетті еді [14,82].

Ал жер аумағы жөнінде алдағы уақыттарда жекелеген тұлғалар мен тұрғындардың белгілі бір тобында сепаратистік пиғыл туындамас үшін біржола және мәңгілік «Қазақ ССР территориясына қазіргі шекарасында ешкімнің тиісуге құқы жоқ»-деп мойындалуы керек»-деген мәселе көтерілді [14,68].

Сонымен, 1990 жылы 25 қазанда «Қазақ ССР - нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация» қабылданды. Бұл отан тарихындағы үлкен, іргелі тарихи оқиға. «... бұл Декларация – тәуелсіздігіміздің алдыңғы баспалдағы болды... Өйткені, ол әлі де болса Одақтан түпкілікті қол үзіп кете алмаған сәтте, бұл егемендік туралы Декларация – келесі белеске ұмтылған батыл қадам еді»- деп пайымдады академик М.Қозыбаев [15,269].

Егемендік туралы Декларацияның тарихи маңызы - ол Қазақстан заңдарының Одақ заңдарынан басымдығын белгіледі, сөйтіп егемендікке шынайы мемлекеттік мазмұн беріп, көп ғасырлық тарихы, мәдениеті және мемлекеттік-құқықтық дәстүрі бар Қазақстан өз мемлекеттілігін айқындады. Декларация егемен мемлекет ретінде Қазақстан Республикасының мәртебесін толық қуатында жүзеге асырған еліміздің жаңа Конституциясын және өзге де заң актілерін жасауға негіз болды.

Заң бірден, жеңіл түрде жеңіл қабылданды деуге болмайды, Декларацияны қабылдау кезіндегідей тасқынды, көп күнге созылған талқылаулар өтті, 60 депутат көзқарасын білдіріп,, жалпы пайдалы пікірталастар болғанан айту керек. Депутат Х.Д. Дриллер барынша жұмылдырушы сөз айтты: «... Қазақстанды дербес мемлекет ретінде көргісі келмейтін адамдардың табылатынына күмәнім бар. Ендеше неге біз бүгін Республика атымен аталатын қазақ халқының өзін- өзі айқындау құқын алуға қарсы боламыз» [16,63-64].

Одан әрі депутат Княгинин: «... Кез келген ұлтшылдықтың, ол орыс, неміс, қазақ болсын, түп - тамырында өз ұлтының тәуелсіздігі үшін күрес жатыр. Бұл қасиетті сезім... Сондықтан да республиканың немесе мемлекеттің мемлекеттік тәуелсіздігін жариялау — бұл қазақтардың көпғасырлық арманы. Біз осында тұратын қазақ еместер мұны нәзік те, терең сезіммен әрқашан сезіне бермейміз. Сол себепті, біз қазақ еместер бұл қасиетті сезімге ықыласпен қарауымыз керек»- деп қолдау көрсетті [16,25]. Айта кету керек, республиканың конституциялық дербес даму жолы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық Заңның қабылдануымен басталды. Бұл жағдай республиканың жаңа конституциясының жобасын жасауға ықпал етіп, саяси тәуелсіз мемлекеттің Конституциясы ретінде түбегейлі жасала бастады. Онда жаңа саяси құқықтық ақиқат — Қазақстан Республикасы өзінің ішкі және сыртқы саясатын дербес айқындайтын демократиялық, тәуелсіз және унитарлық мемлекет ретінде толық көрініс берді.

Алғашқы кезеңде даярланған Конституция тұжырымдамасын 1991 жылы мамыр айында Жоғарғы Кеңестің Президиумы мен Мемлекет және құқық институты бірлесіп белсене талқылады.

1992 жылы 3 наурызда болған Конституциялық комиссия мәжілісі болашақ Жоғарғы Кеңес туралы мәселені талқылауға арналды. Мәселе мынада еді, Конституция жобасында болашақ Жоғарғы Кеңестің қос палаталы құрылымы қарастырылған. Осы схема бойынша парламент екі палаталы болуды көздеді: Республика кеңесі және Өкілдер кеңесі. Республика кеңесіне әр облыстан және Алматы қаласынан екі депутаттан, ал Өкілдер кеңесіне бұрынғыдай сайлау округтары бойынша сайлаушылар сайлаған бір депутаттан енгізілді.

Әр палатаның функциясын айқындауға талап жасалды. Олардың бірлескен мәжілісінде негізінен Жоғарғы Кеңестің құзырына кіретін мәселелер шешілетін болды. Конституция жобасында көрсетілгендей, Кеңес өкілеттілігі қарауына республика Президенті лауазымынан және Үкімет мүшелерінен бастап шешім шығару туралы іс қозғау енгізілді. Бұл мәселелер бойынша Республика кеңесі түпкілікті шешім қабылдау құқына ие.

«Бұл жаңа мәселе емес. Оның қойылымы уақытында қолға алынбады. Республика тәуелсіздігін алған күрделі жағдайда Жоғарғы Кеңесті екі палатаға бөлу ешқандай жақсылық әкелмейді, – деп жазды С. Зиманов. Республика Парламентін ұйымдастырудың екі палаталы схемасын қабылдау туралы шешімге мынадай түсінік негізінде батыл қарсы шығуға болады:

Біріншіден, өмір сүріп жатқан бір палаталы Парламентті біреу қалайды екен деп екі палаталы етуге болмайды.

Екіншіден, бұл мәселеге салмақты, ғылыми негізделген шешім керек. Екі палаталы жоғарғы заң шығарушы орган тәртіп бойынша басқаруы жалпы органдардан бөлек жүргізілетін ұлттық немесе жер автономиясы бар федеративті мемлекетте құрылады.

Үшіншіден, Республика кеңесі ретінде екінші палатаны құру жергілікті жерлерде қос мемлекеттік мүддені заңдастырады. Бұл аймақтардағы тұрақсыздықты бұрынғыдан да көп тудырады.

Төртіншіден, бір палаталы Жоғарғы Кеңестің жұмысын қиындықтармен тұрақтандырып әрең жолға қойып тұрған жағдайда онда кәсіби парламентарийлер жетіспейді, қолдағы күшті әрқайсысының өз комитеті және қызмет көрсетуші органдары бар екі палатаға бөлу Жоғарғы Кеңестің қызметін қиындатады, сонысымен палаталар арасында да, комитеттер мен басқа органдарда да қарама-қарсылықтар мен қайшылықтар туғызады.

Бір сөзбен екі палаталы Жоғарғы Кеңес құру шын мәнінде ерте және оның заң шығару қызметін жақсартуға бағытталмаған деп пайымдауға болады.

Демек, Республика Президентінің ролі мен мәртебесін айқындауға барынша жауапкершілікпен келу керек. Оның билігін нығайту Президенттің жеке билігін күшейту желісімен емес, керсінше оның еліміздегі іс үшін ұйымдастырушылық ролі мен жеке жауапкершілігін көтеруге бағытталуы тиіс.

Президенттің ықпалын кеңейту Жоғарғы Кеңестің ролін кемітуге және мемлекеттік билік жүйесінде оны екінші қатарға ысыруға әкелмеуі қажет екендігі алға тартылғанын назарға алған жөн.

Жобада республика Үкіметінің Президент тарапынан сайланатыны қарастырылған. Жоғарғы Кеңес тек келісім береді»[17,4]. Негізгі Заң жобасын қарау үстінде Жоғарғы Кеңес Конституциялық комиссия төрағасын алмастырды. 1992 жылы 25 желтоқсанда Е. М. Асанбаевты Жоғарғы Кеңес төрағасы лауазымынан ауыстырылғаннан кейін мәселе сессияның қарауына жіберіліп, С. Әбділдин бұл орынға Президенттің кандидатурасын ұсынды. «Егер екі жақты келісім болса, Президент бұл комиссияны басқаруға келісім береді, Ал Жоғарғы Кеңес төрағасы оның орынбасары болуға келіседі. Мұндай комиссияны әр жерде әртүрлі басқарады» [18,45]. Конституциялық комиссия төрағасының міндетін Президентке жүктеу дұрыс шешім болуы мүмкін. Конституциялық комиссияның бір мәжілісінің соңында Президент былай деді: «Бізге Конституцияны депутаттарға да емес,

атқарушы биліктен ешкімге де бермей... былтырдың өзінде бейтарап адамдарға тапсыру керек еді деген сезім пайда болуда... Сондықтан да бұл іске мен балама есебінен келіп отырмын...» [19,81]. Мұның бәрі аталған құжаттың күрделілігін көрсетеді. 1992 жылы маусым айында Конституция жобасы республика Жоғарғы Кеңесі Президиумында жан-жақты тиянақты талқылаудан өткізіліп, Жоғарғы Кеңестің сегізінші сессиясына қарауға ұсынылды.

«Жалпыхалықтық талқылауға үш миллионнан астам адам қатысып, олар 18 мың ескерту жасап, ұсыныс енгізді. Қазақстанның көпұлтты халқы тұңғыш рет республикаға толық, дербес, егемен мемлекет мәртебесін берген Конституцияның жобасын талқылады» [14,138]. Конституцияны қабылдау туралы «республика баспасөзінде 500 – ден астам үлкенді-кішілі мақалалар жарияланып, теледидар, радио бағдарламаларында талқыланды» [174]. Бұдан республика халқының бұл Конституцияның мемлекеттік басқару формасын, оның мемлекеттік органдарын, тәуелсіз мемлекеттің негізгі атрибуттарын белгілеудегі, азаматтардың демократиялық құқықтары мен бостандықтарын бекітудегі рөлін түсінгенін, яғни саяси сана мен саяси мәдениеттің, қоғамдағы қалыптасуын байқаймыз. Президент Н.Ә.Назарбаев Конституцияны референдум жолымен қабылдауды ұсынды.

«Бұл - Конституция және Жоғарғы Кеңес те осында. Бұл Конституцияның преамбуласы саналады. Оны Жоғарғы Кеңес те, жалпыхалықтық референдум да қабылдай алатыны ерекше аталып өтті [20,23].

Пікірталастар барысында депутаттық корпустың ұлттық белгіге қарай бөліну тенденциясы байқалды. Әсіресе, бұл Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарға қатысты болды. Конституциялық Комиссия мәжілісінің стенограммасында депутаттар В.Масолов, Е.Кулагин, Б.Барченко, В.Сенько, П.Федосенко республикада мемлекеттік тілдің қазақ және орыс тілінде болуына мүдделі екендіктерін көрсетті. Оларға керісінше, депутаттар М.К.Қозыбаев, С.З.Зиманов, Д.А.Шерімқұлов И.Н.Есіргепов М.А.Арынов мемлекеттік тілдің қазақ тілі болуы туралы табандылық көрсеткені айтылған [21,11]. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің қызметінде басқа да айтарлықтай проблемалар болды. Ол туралы депутат, академик С. Зиманов былай дейді: «Депутат және Жоғарғы Кеңес Президиумының мүшесі ретінде айтсам... оның жұмысында ынта ықылас, бәрінен бұрын заңдылықтағы негізгі мәселелер мен басымдықтарды айқындай алмау көрініс берді. «Портфельде» не болса, түгел дерлік Жоғарғы Кеңес қабылдаған. Жоғарғы Кеңесте 17 комитет болды. Оларды тым тар салалық принциптер бойынша — өнеркәсіп бойынша, ауыл шаруашылығы, байланыс және көлік, сауда және басқа да салалар бойынша бөлу өзін ақтамады. Олар мемлекеттік басқармалар органдарын көп жағдайда қайталаумен болды, бұл ведомстволық заңдардың бір бірінен көшірілуіне себепші еді.

Он екінші шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес заң қабылдаудың сапасынан гөрі санына маңыз берген сияқты. Бір күннің ішінде 10 және одан да көп заңдар мен қаулылар қабылданды. Заң актілерінде тұрақтылықтың болмауы, оларға жиі түзетулер енгізу құқықтық шығармашылық қызметтің белгісі» [22,15]. Соған қарамастан, академик С.Зимановтың пікірінше, - «Бұл республика тарихындағы ең интеллектуальды Парламенттің бірі». Оның құрамында ғылым, мәдениет, әдебиет, өнер және оқу ағарту саласы қызметкерлері болды. Демократиялық салтанат пен республиканы дербес дамыту еркіндігін терең сезінген Жоғарғы Кеңес тарапынан бірқатар ірі саяси және құқықтық актілер қабылданды. Олардың қатарында: Қазақ ССР нің (25 қазан 1990 ж.) Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Декларация, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заң (16 желтоқсан 1991ж.), жаңа Конституция (28 қаңтар 1993ж) болды. Толық емес төрт жыл ішінде (сәуір 1990-желтоқсан 1993 ж.) Парламент 265 заң қабылдады. Өткен XI шақырылған Жоғарғы Кеңес бес жылда (1986-1990) 40 заң ғана қабылдады. Тәуелсіз және егеменді жас мемлекетті дамыту үшін заңдылық базасы құрылды» [9,124].

«Нарыққа, демократияға тақтайдай тегіс жол жоқ екеніне көзіміз жетті. Бізді алдымызда бұдан да қиын күндер күтіп тұр. Бөрікімізді аспанға атуға, тіпті қанағаттануға орын жоқ. Бізге жинақылық және ұйымшылдық керек. Бізге қоғамды ақылмен басқара білу керек. Бізге өтпелі кезеңнің күрделі міндеттерін шешуге қабілетті, ең бастысы халыққа

берілген, оның тұрмыс жағдайын жақсартуды алдыңғы орынға қоятын таза, тәжірибелі кадрлар және жігерлі жас мамандар керек. Бізге республикамыз бен оның халқының ерекшелігі тұрғысында құрылған ұлттық заңдылық керек» деуі бүгінгі таңда да өзекті демекпіз [23,71-73].

«Тәуелсіз Қазақстан күшті мемлекет, күшті Президенттік республика болуы үшін ішкі ұйымдастырушылықтың өзіне ондаған жыл керек, ал күшті президенттік бүгін қажет. Оны құрып, қалыптастыруға тиіспіз. Ол халқымыздың лайықты өмір сүруі және қауіпсіздігі үшін, терең қайта құрулар жүріп жатқан кезеңде ішкі және сыртқы істерде азаматтарымыздың мүддесі мен құқын қорғау үшін керек. Ол республиканың саяси, экономикалық және экологиялық қауіпсіздігі үшін қажет. Ол бос сөзділік пен талан таражға түскен қоғамда тәртіп орнату үшін керек. Ол жемқорлыққа белшесінен батқан мемлекеттік аппаратқа бақылау жасау үшін керек» [23,78]. Президенттік билік жоғарғы атқару билігімен органикалық негізде байланысқан. Егер бұдан да нақтырақ айтатын болсақ: Президенттік билік тіпті тікелей жоғарғы атқару билігі — Республика Үкіметі әлсіз болса күшті бола алмайды. Конституция бойынша ұйымдастыру жағынан бір - бірінен бөлек болғанымен Президент алдымен Үкіметтің жұмысына жауап береді.

Конституциядан үзінді келтірсек, Президенттік биліктің беделі дәл осы Үкімет алаңында қалыптасатынын С.Зиманов баса айтып өтті [23,76].

Мақаланы қорытындылай келе, С.Зимановтың Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігі туралы Декларацияны қабылдау процесіне қатысып, сол саяси- тарихи сәтті қағаз бетіне түсірген еңбегі, сондай-ақ, басқа да көптеген ғылыми еңбектері қазақ елінің саяси тарихын зерттеуге арқау болатын саяси қайраткер Отан тарихында қалатыны, мемлекеттік қайраткер ретінде әлі де толыққанды саяси портреті зерттелетіні күмәнсіз, сондай-ақ, алдағы уақытта талай зерттеушінің ғылыми объектісіне айналатыны сөзсіз!

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории Москва. 2003г. с.5-6. 592с.
2. Ш.-В. Ланглюа, Ш. Сеньобос Тарихты зерттеуге кіріспе. Аударма. «Фолиант» баспасы. Астана. 2015 ж. – 20.4 б.т.
3. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан.-А., 1996 г.-с.230
4. Ғарифолла Есім. Бостандықтың бағасы. Егемен Қазақстан.27 ақпан.2002ж.
5. Закон о государственной независимости Каз.ССР Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР. 1990. А. (ст.8.ч.3)
6. Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР. 1990. А.
7. Сұлтан Сартаев. Біз конституциялық кеңістікте өмір сүреміз. // Егемен Қазақстан. 25 тамыз 2010 ж.
8. Жоғарғы Кеңестің алтыншы сессиясынан стенографиялық есеп.1991, 16 қазан. 20 бет.
9. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан.-А., 1996г.-с.230
10. Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР. 1990. А. (ст.8.ч.3)
11. Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты / Сост. Ж. Баишев.- Алматы: Жеты жаргы, 1997 -с. 374-387.
12. Ведомости Верховного Совета РК. №3 (2124). 22 января 1992.-с.87-89.
13. С.Абдильдин Парламент Казахстана. От союза к государственности. Алматы.1993г. с.48-51
14. Стенографический отчет второй сессии Верховного Совета. 1990, 25 октября
15. М.Қозыбаев. Өркениет және ұлт. Алматы, 2001. 369б. –Б.-269.
- 16.Стенографический отчет седьмой сессии Верховного Совета.1991г. 16 декабря. с.25
17. Зиманов С.З. Конституция Республики Казахстан. Проблемы и предложения.// Мысль, 1992, №2.С.4
18. Стенографический отчет седьмой сессии Верховного Совета. 1992.г. 25 декабря с.45
19. Стенограмма заседания Конституционной комиссии.1992, 14 апреля.с.81.
20. Стенограмма заседания Конституционной комиссии. 1992, 3 марта. с.23.
21. Стенографический отчет девятой сессии Верховного Совета, 1992. 11 декабря. с. 11
22. Зиманов С.З. Нужна перестройка самой перестройки. // Вестник Казахстана.1994 г. 11 июня. с.15
23. С.З.Зиманов Конституционная реформа и Президентская власть с.71- 73. Составители: К.С.Алдажуманов, С.М.Алтыбаева, К.Н.Балтабаева, А.Ж,Жоламанова. Алматы, 1997

АКАДЕМИК НАН РК САЛЫК ЗИМАНОВИЧ ЗИМАНОВ – ВЕЛИЧАЙШИЙ УЧЕНЫЙ СОВРЕМЕННОСТИ

БАЙМОЛДИНА Светлана Маликовна,

*кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан*

Аннотация. В данной статье автор раскрывает биографические данные выдающегося ученого юриста Академика НАН РК Зиманова С.З. о его роли в юридической сфере, науке и образовании. Зиманов С.З. награжден государственными наградами за большие заслуги перед государством и научные достижения.

Андатпа. Бұл мақалада автор көрнекті ғалым заңгер, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі С.З.Зимановтың өмірбаяндық деректерін ашады. оның заң саласындағы, ғылымдағы және білімдегі рөлі туралы. Зиманов С.З. мемлекет алдындағы үлкен қызметі және ғылыми жетістіктері үшін мемлекеттік наградалармен марапатталған.

Среди ученых – юристов Казахстана имя Салыка Зимановича Зиманова особо выделяется, поскольку он стоял у истоков отечественной юридической науки, внес неоценимый вклад в ее становление, развитие и совершенствование, вырастил целую плеяду высококвалифицированных ученых-юристов.

Яркими историческими событиями были насыщены жизненный путь и научная деятельность ветерана войны, выдающегося ученого, академика Национальной академии наук Казахстана Салыка Зимановича Зиманова.

Салык Зиманович Зиманов родился 19 февраля 1921 года в городе Гурьеве, ныне Атырау. Происходит из подрода Шеркеш рода Байұлы Младшего жуза. Его отец, Зигали Жарылгасинов, (Зиман — прозвище, данное сослуживцами) был председателем волостного комитета.

В 1938 году закончил среднюю школу им. Джамбула в г. Атырау, работал учителем по математике и физике в казахской средней школе в городе Форт-Шевченко, там же, через год, он был призван в армию и служил в Грузии, где война его застала.

С сентября 1941 года Салык Зиманович воевал на разных фронтах – Южном Закавказском, Северо-Кавказском, Степном, Воронежском, 2-м Украинском и 2-м Белорусском, в Северной группировке войск. С боевыми товарищами форсировал Буг, Днепр, Одер. С декабря 1943 года до конца войны служил в 8-м механизированном корпусе 5-й танковой армии, вначале командиром дивизиона, потом заместителем командира 615-го минометного полка по строевой части, а последние месяцы войны – заместителем командира по артиллерии 66-й механизированной бригады. Был четырежды ранен. Закончил войну в Германии, на реке Эльбе.

Через год, после окончания войны С. Зиманов, будучи начальником штаба артиллерийского полка, демобилизовался из армии. За боевые заслуги он был награжден орденами Отечественной войны I степени, Красной Звезды, медали «За участие в героической обороне Кавказа», «За участие в героическом штурме и взятии Кенигсберга» и другие.

Салыка Зимановича по праву называют патриархом правовой науки и высшего юридического образования Казахстана. Окончив в 1948 году Алматинский филиал Всесоюзного юридического заочного института, он связал свою основную трудовую деятельность с Национальной академией наук, учился в аспирантуре (1948-1950), работал заведующим Сектором права (1950), затем первым руководителем Сектора философии и права (1951-1952), директором Алма-Атинского юридического института (1952-1954), деканом юридического факультета КазГУ (1955-1956), директором Института философии и права АН КазССР (1958-1969), главным ученым секретарем Президиума АН КазССР (1976-1977), организатором Института государства и права НАН, с 1950 руководителем отдела теории и истории государства и права этого же института, с 1991 его почетный директор. Депутат Верховного Совета РК (1992-1994), доктор юридических наук (1961), тема

диссертации — «Общественный и политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века», профессор (1963), академик НАН РК (1967).

Диапазон его исследовательских работ довольно широк, а манера и стиль научного мышления оригинальны. Его недаром считают генератором новых идей.

В 50–60-е годы прошлого столетия из-под его пера выходили крупные исследования, посвященные в основном политической и правовой истории досоветского Казахстана.

В 70-е годы в центре научных интересов академика С.З. Зиманова находились проблемы государственности казахского народа и других народов Средней Азии.

Незаурядный талант ученого, аналитика и оратора раскрылся в годы его парламентской деятельности. В 1990 году С. Зиманов был избран депутатом Верховного Совета республики и скоро выдвинулся в число активных законодателей. Он был избран председателем одного из комитетов Парламента, возглавлял комиссию по подготовке проекта Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР. С его непосредственным участием готовился другой важнейший политический документ – Конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан». Он возглавлял экспертную группу при подготовке проекта новой Конституции страны. В 1994 году С. Зиманов был избран во второй раз депутатом Верховного Совета XIII созыва.

Научные интересы охватывают теорию и историю политической и правовой системы, федеративного государства, конституционного права, государственного права и политологии. Автор более 200 научных работ, из них 12 монографий, руководитель и автор подготовки и издания трехтомной книги «История государства и права Советского Казахстана». Его исследования по вопросам политической истории, федеративного устройства СССР и политико-правовой мысли народов Казахстана и других республик Центральной Азии представляют неопределимый вклад в науку.

В его работах воспроизведена сложная и цельная историко-политическая реальность, сложившаяся в них до и после революции 1917 году в России: «Ленин и национальная государственность в Казахстане»; «От освободительных идей к советской государственности в Бухаре и Хиве», «Россия и Букеевское ханство», «Политические взгляды Ч. Валиханова» и др. Большое место в его творчестве занимают исследования проблем теории права и национальной государственности.

Его публикации в 60-80-е годы в период большой научной дискуссии о структуре, сути и путях повышения эффективности действия законов и правовых норм, регулятивно-творческой роли национальной государственности высоко ценились среди юридической общественности в стране («Советская национальная государственность и сближение наций»,

«Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства», «Общая теория права и ее место в курсе теории государства и права»).

В его творческой проблематике и научных интересах последних лет преобладают актуальные вопросы становления и построения суверенного демократического Казахского государства в посттоталитарный период («Конституция и Парламент Республики Казахстан», «Не надо расшатывать государственные устои», «Концептуальные вопросы проекта Закона о Верховном Совете»).

Научные труды Академика НАН РК Зиманова С. З. внесли значительный вклад в развитие юридической науки Казахстана, ее исторических и современных аспектов, получили высокую оценку у юридической общественности Казахстана, востребованы современными исследователями, отечественными и зарубежными учеными, студентами, магистрантами и докторантами.

Академик НАН РК Салык Зиманович Зиманов известен как крупный ученый-юрист, педагог и организатор науки. За большие заслуги он был награжден Президентской премией мира и духовного согласия, премии Академии наук Казахской ССР имени Ч. Валиханова, премии Республики Казахстан в области науки, почетный гражданин Атырауской области, лауреат Государственной премии Казахстана, медалью «За оборону Кавказа», медалью «За

взятие Кенигсберга», орденом Отечественной войны 1-й степени, орденом Красной Звезды, орденом «Отан», орденом «Парасат», почетный гражданин города Алматы.

До самых последних дней Академик НАН РК Зиманов С. активно участвовал на международных и республиканских конференциях, научных форумах, проводимых в Казахстане и за рубежом.

Так, например, в рамках Международной научно-практической конференции на тему «Совершенствование законодательства в свете Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года», проводимой Институтом законодательства Республики Казахстан при Министерстве Юстиции Республики Казахстан совместно с Институтом законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ 19 ноября 2010 года на юридическом факультете ЕНУ им. Л.Н. Гумилева состоялась встреча студентов и преподавателей с известными учеными Казахстана Академиком НАН РК, д.ю.н., профессором Зимановым С.З. и д.ю.н., профессором Тихомировым Ю.А. – первым заместителем директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ.

В своём выступлении Академик НАН РК, д.ю.н., профессор Зиманов С. З. рассказывал студентам о том, как осуществлялось правосудие с участием трех биев, он говорил о том, что бии обладали высокими морально-нравственными качествами, духовностью, культурой, природным умом, честностью, справедливостью, большим жизненным опытом, мудростью, объективностью суждения. Не имея высшего юридического образования, они выносили справедливые решения, руководствуясь не принципом мести, а принципом гуманности и примирения сторон.

Также он говорил о нововведении в судебную систему Казахстана – введение судов присяжных. Суд с участием присяжных заседателей, введенный в республике для обеспечения максимальной справедливости при рассмотрении наиболее сложных подсудных уголовных дел, носит наименование «билер алкасы», что переводится как «коллегия биев». В этом выражена дань памяти судьям-биям - судам биев, для которых независимость, профессионализм, философское размышление, ораторство, исключительная справедливость и честность были основополагающими принципами их повседневной деятельности.

Академик НАН РК Салык Зиманов в своем выступлении особо остановился на роли правоохранительных органов и судебной системы в развитии государства. Говоря о факторах реформирования правоохранительной системы, академик сказал о том, что судебная система является ядром правоохранительной системы. Если наладить работу судебной системы, то через нее можно скорректировать, реформировать и наладить работу всех учреждений правоохранительной системы. Ученый предложил, опираясь на исторический опыт выборности биев, ввести систему выборности судей народом.

Кроме того, Академик отмечал о важности сохранять толерантность, свойственную казахстанскому народу, дружбу народов, которая является нашей непреходящей ценностью. «Беречь дружбу народов, расти и умножать ее, несмотря ни на какие жизненные трудности и преграды — святая задача всех», отмечал Академик НАН РК Салык Зиманов.

Студенты и преподаватели юридического факультета были в восторге от выступления выдающегося ученого современной юридической науки Академика НАН РК Зиманова С.З., незаурядного таланта ученого, аналитика и оратора.

В честь юбилея Академика НАН РК Зиманова С.З., был открыт персональный кабинет, где проводятся лекции и практические для студентов, магистрантов и докторантов ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Широко отмечается 100-летний юбилей Академика НАН РК Зиманова С.З. в Казахстане. Так, например, 10 сентября 2020 года в Национальной библиотеке Республики Казахстан состоялось мероприятие, посвященное 100-летию со дня рождения выдающегося ученого, основателя юридической науки и высшего юридического образования Казахстана Салыка Зиманова и присвоению его имени Диссертационному залу библиотеки.

Модератором мероприятия был декан юридического факультета Казахского Национального университета им.Аль-Фараби, доктор юридических наук, профессор Байдельдинов Даулет Лайыкович. На торжественном мероприятии с приветственным словом выступила директор Национальной библиотеки РК Оспанова Бакытжамал Каирбековна.

В мероприятии, также выступили: руководитель Администратора судов города Алматы Ержан Кайруллаевич Кожакметов, директор Департамента культуры города Алматы Данияр Абзалиденович Алиев, доктор юридических наук, профессор Салахиден Нурсариевич Сабикенов, доктор юридических наук, профессор, академик НАН РК Майдан Кунтуарович Сулейменов, доктор исторических наук, профессор Ильяс Манашевич Козыбаев, дочь Салыка Зиманова Гульжамал Салыковна Зиманова и другие. В своих выступлениях они поделились воспоминаниями о Салыке Зиманове и выразили свои теплые пожелания.

В рамках мероприятия в Диссертационном зале Национальной библиотеки РК были организованы информационный стенд «Салық Зиманов – заң ғылымының алыбы» и книжная выставка «Ғұлама заңгер, ұстаз, қайраткер» из фонда библиотеки на казахском, русском и английском языках.

В праздничном мероприятии приняли участие ветераны и ведущие юристы, правоведы Казахстана, представители акимата города Алматы, преподаватели вузов, родственники и близкие С. Зиманова, а также представители СМИ.

Салык Зиманович Зиманов оставил большой неизгладимый след в юридической науке и образовании Республики Казахстан, который будет изучаться будущими поколениями.

Список использованных источников

1. Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н Гумилева. Серия Юридические науки. 2011 №1 (7). – С. 35-38.
2. Официальный сайт национальной библиотеки Республики Казахстан. Состоялось мероприятие, посвященное присвоению имени Салыка Зиманова Залу диссертаций Национальной библиотеки РК. Ссылка на сайт: https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=2368:sostoyalas-meropriyatiya-posvyashchennoe-prisvoeniuyu-imeni-salyka-zimanova-zalu-dissertatsij-natsionalnoj-biblioteki-rk&catid=34&lang=ru&Itemid=127.

САЛЫҚ ЗИМАНОВТЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ СОТ ОРГАНДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ КЕЙБІР КӨЗҚАРАСТАРЫ

БАЛҒЫНТАЕВ Асет Оралгазыевич

*PhD докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
заң факультетінің декан орынбасары, Нұр-Сұлтан*

Андатпа. Мақалада академик Салық Зиманұлы Зимановтың құқық қорғау және сот органдарын жетілдіру бойынша кейбір ғылыми көзқарастарына талдау жасалған.

Аннотация. В статье приведен анализ некоторым научным взглядам академика Салык Зимановича Зиманова касательно совершенствования правоохранительных и судебных органов.

Еліміздің біртуар ұлдарының бірі болып академик, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зиманұлы Зиманов табылатыны анық. 2021 жылдың ақпан айында ұлағатты ұстаз, құқықтанушы - ғалым 100 жасқа толар еді.

Қазақстандық заң ғылымы мен білімінің негізін салушылардың бірі бола тұра, құқық қолдану тәжірибесін жетілдіруге қосқан үлесі мен заң шығару қызметінде атқарған қызметі баршаға мәлім. Мұндай азаматтар өмірдің сан қырлы ауыртпалықтарын бастан кешіп, өз еліне деген сүйіспеншілігі мен отанға шын берілгендік қасиеттерінен айырылмауы болашақ жас ұрпаққа өнеге, үлгі болып табылады.

Академик С.З. Зимановтың ғылыми еңбектері, ойының тереңдігі елімізде болған түрлі құқықтық құбылыстарға конструктивті, объективті және ғылыми тұрғыда негізделген салмақты пікірлері бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан емес.

Құқықтанушы-ғалым ретінде ұлы ғұламаның отандық құқық қорғау жүйесін жетілдіруге қатысты көзқарастары ерекше қызығушылық тудырады, солардың кейбіреулеріне тоқталуды жөн көрдік.

Себебі өткен жылдары құқық қорғау органдары мен сот жүйесі саласында көптеген жаңғыру процестері орын алды. Олар еліміздің құқықтық дамуының бағдарламалық құжаттарында анықталып, осы салаларды дамытуға түрткі болды. Бірақта 90 жылдарда айтылған академик С.З. Зимановтың бірқатар идеялары тек қана соңғы жылдары іске асты деуге болады.

Академик Салық Зиманов құқық қорғау органдарының қызметін теория жүзінде ғана білген жоқ, ол өмірінің бір кезеңін прокуратура органдарымен байланыстырып, онда тергеуші, аға тергеуші және ерекше маңызды істер жөніндегі тергеуші қызметін атқарды [1].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қылмыстылықтың деңгейі күрт өскен кезде С.З. Зиманов құқық қорғау органдарын рөлін арттыру мен олардың қызметінің нәтижелігін жетілдіру туралы көзқарас білдірді [2]. Сол кезде жүргізілген шаралар ведомстволық мүдделерді көздеп, ешбір нәтиже бермеді деген пікір айтты.

Бұл ретте айтарымыз құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіру бүгінде жалғасын табуда. Тәуелсіздіктің 30 жылы аралығында бұл салада көптеген өзгерістер орын алды. Әрине, қоғамдық қатынастардың, экономиканың дамуы, цифровизация өз ізін қалтырмай өтпеді. Қылмыстылықтың жаңа түрлері, сапалық құрылымы өзгеріп, жетілдірілді. Ал бұл өз кезегінде онымен күрес жүргізудің жаңа тәсілдерін қолдануды талап етеді. Ведомстволық бағыныштылық, мүдде түсініктері жойылған емес.

Қазірдің өзінде Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарының 3 міндетін орындау мақсатында [3] сотқа дейінгі тергеу органдарының, прокуратура мен соттың өкілеттіктері мен жауапкершілік аймағын нақты анықтайтын қылмыстық процесті қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізілуде. Бұған айтарымыз реформалардың нәтижелері бұл өзгерістерді жасауға түрткі болған негізгі ізгі идеялар - азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қылмыстық қудалаудың сапасын арттыру мен сот төрелігін сотпен іске асыруды іс жүзінде қамтамасыз етеді деген ойдамыз.

Оның артықшылықтары мен кемшіліктерін уақыт көрсетер.

Академик С.З. Зиманов қазақтың әдеттегі құқығына, билер соттына ғылыми қызығушылық көрсетіп, көптеген іргелі еңбектер жазды. Отандық сот жүйесін жетілдіру мәселелері ұлы ғалымның қаламына түрткі болды. Құқықтық реформаны іске асырушылардың бірі ретінде сот органдарына үлкен жауапкершілік пен міндет жүктеледі деген ойды сақтанды.

Тәуелсіздік жылдары жаңа нарықтық қатынастарға негізделген мемлекетіміздің бірінғай сот жүйесі қалыптастырылды. Бүгінде бизнес ортаны қорғауда сот органдарынан үлкен үміт күтілуде. Бұл салада сот органдарының қызметі тиімді іске асуда деп айтуға болады. Мысалға, Дүние жүзілік банктің Doing Business рейтингісі бойынша Қазақстан 2020 жылдың қорытындылары бойынша «Контрактілердің орындалуын қамтамасыз ету» индикаторы аясында 4 орынды бірнеше жыл бойы сақтап келеді [4].

Дегенменде, сот жүйесі тарапына қоғамда көп сын айтылады. Халықтың сенімін сот органдарына арттыру бойынша жұмыс жалғасын табуда.

Осы тұрғыда академик С.З. Зимановтың сот органдарына қатысты көзқарастары жаңа сипат алууда. Мәселен:

Біріншіден, соттар тек қана сот төрелігі органдары болуы тиіс - деген пікірі [2].

Бұл мәселе қазірдің өзінде де өзектілігін жоғалтпаған көзқарас. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен жергілікті соттар тек қана сот төрелігін жүзеге асыруы тиіс. Барлық материалдық-техникалық қамтамасыз ету сұрақтары Қазақстан

Республикасының Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаментіне (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аппараты) жүктелген. Бұнымен судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған нақты қадам жасалды.

Бірақта тәжірибе жүзінде жергілікті судьялардың сот төрағаларына тәуелділігі әлі күнге дейін сақталуда.

Барлық кадрлық қамтамасыз ету сұрақтары, судья лауазымына конкурс, біліктілік емтиханы және судьялардың тәртіптік жауаптылығы туралы мәселелерді қарау Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот Кеңесіне берілген болатын.

Жоғарғы Сот Кеңесі судья лауазымына кандидаттардан біліктілік емтиханның шетел мемлекеттердің озық тәжірибесіне сүйене отырып өткізуді жетілдіруге бағытталған кешенді, қазіргі өмір талаптарына сәйкес келетін ұйымдастырушылық, заңи шаралар жүргізіп, бүгінде оны іске асыруда.

Екіншіден, кең конкурстық негізде судья лауазымдарына кандидаттарды іріктеу тиянақты және көп тосқауылды болуы тиіс - деген көзқарасы [2].

Жоғарыда айтылғандай, Жоғарғы Сот Кеңесі еліміздің судьялар корпусын қалыптастыратын бірден бір мемлекеттік орган болып табылады. 2015 жылдың 4 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот Кеңесі туралы Қазақстан Республикасының жаңа заңы қабылданды [5]. Бұл заңның қабылдануы судьялар корпусын қалыптастырудағы жаңа кезеңнің басталуына түрткі болды.

Ендігі кезекте судьялыққа кандидаттарды іріктеу тәртібі жетілдіріліп, өзгертілді. Бұған дейін біліктілік емтиханы заңнаманы білу бойынша тест тапсыру және құқықтық сұрақтар бойынша есептер шығарудан тұрды. 2019 жылдан бастап судья лауазымына кандидаттардан біліктілік емтиханың қабылдау күшейтіліп бірнеше кезеңдер құрылды. Яғни, ең алдымен үміткер психолог мамандардың қатысуымен *психологиялық тестілеуден* өтіп, кейін түрлі құқық салалары бойынша *компьютерлік тест* тапсырады. Іріктеудің жаңалығының бірі болып бұрын болмаған *жазбаша эссе* табылады. Оны жазудың мақсаты үміткердің сауаттылығының жалпы деңгейі мен өзінің ойын логикалық дұрыс жеткізе білуді анықтау. Келесі кезең *кейстік есептерді шешу*, яғни өмірде болған немесе болуы мүмкін бір жағдайға дұрыс құқықтық баға беру. Бұл кезеңді сәтті өткен үміткер біліктілік комиссиясына *әңгімелесуге* жіберіледі. Онда үміткердің коммуникативтік және кәсіби дағдылары анықталынады. Кеңестің шешімі бойынша *полиграфологиялық зерттеу* жүргізілуі мүмкін.

Міне, осындай көп тосқауылды іріктеуді жасаудың нәтижесінде судья лауазымына тек қана лайықты азаматтар өтеді деген үміт орнымақшы. Бұл идея әрбір кезде өзекті болып табылады. Бүгіннің өзінде осындай күрделі іріктеуден өтушілер саны аз болуда. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Жоғарғы Сот Кеңесі мемлекеттік органдар мен сот жүйесінің қызметкерлерін ғана емес жеке меншік ұйымдарында, ұлттық компанияларда және т.б. салада қызмет атқаратын білікті заңгерлерді судьялыққа тарту бойынша бағытты ұстануда.

Бұл айтылған мәселелер өткен ғасырдың 90 жылдары академик С.З. Зимановтың түрлі еңбектері мен жазбаларында көрініс тапқан сұрақтардың біразы ғана. Сол кезде білдірілген ойлары арқылы біз академик Салық Зимановтың көреген ғалым екендігін аңғарамыз. Осы жағынан алғанда академиктің көптеген идеялары мен көзқарастарын жас заңгерлерді тәрбиелеу жолында кеңінен насихаттау, түсіндіруді талап етеді.

Ежелден айтылып келе жатқан: «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» - деген дана сөз, академик Салық Зиманұлы Зимановтың тұлғасымен байланыстыруға болатын бірден-бір мысал. Осы орайда, ұлы ғалымның тұлғасы мен шығармашылығы ел жадысында мәңгілік сақталады!

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Салық Зиманұлы Зиманов // <https://kk.wikipedia.org>

2. Салық Зиманов: Полное собрание сочинений. 10 томов. Алматы. «Медиа-копорация «ЗАҢ», 2009. VIII Том. - 480 стр.
3. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636>
4. Қазақстан в рейтинге «Doing Business»// https://egov.kz/cms/ru/articles/doing_business_rk
5. Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі туралы 2015 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000436>

ИНСТИТУТ БИЕВ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

МЕРГЕМБАЕВА Нургуль Бергалиевна

*кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан*

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются схожие признаки уголовного судопроизводства традиционного казахского права и современного законодательства РК. Так, простодушие, доброта и близость к своему народу, присущие институту биев, являлись оплотом казахского правосудия.*

***Аңдатпа.** Мақалада дәстүрлі қазақ құқығы мен Қазақстан Республикасының заңнамасындағы қылмыстық сот өндірістің ұқсас белгілері қаралып отыр. Билер институтының халыққа жақындығы, қарапайымдылығы және адамгершілік нормаларына қанықтығы қазақ әділсотының негізі болды.*

Судебная реформа, проводимая у нас в стране, все чаще вызывает интерес к истории становления национального правосудия, его основным этапам совершенствования.

Нашими современниками всё глубже изучается традиционное казахское право, обычаи и правовые институты, осуществлявшие судебные функции. Кроме того, отдельные институты кочевого общества сегодня стали применяться на практике. Они не просто плавно выстраиваются в единую систематизированную структуру современных отношений, но занимают определенные позиции в общественной жизни.

Это вполне объяснимо: ее успех, а равным образом успех государственно-правовых реформ в целом, в известной мере связан, а возможно, и зависит от того, насколько нынешние преобразовательные планы учитывают отечественный исторический опыт и уроки прошлых кардинальных изменений политико-правовых институтов. Ведь наибольшей стабильностью, как об этом свидетельствует всемирная история, обладают такие государственно-правовые институты, которые опираются на национальные традиции, на историю народа в части обеспечения правосудия.

Традиционной формой организации и функционирования судебной власти в казахском кочевом обществе был институт биев. Кочевая жизнь казахов, способы хозяйствования, суровые условия обеспечения жизнедеятельности, высокие морально-этические принципы духовной культуры казахов выработали своеобразную организацию отправления правосудия и породили суд биев, осуществляемый в соответствии с обычным правом.

Академик С. Зиманов, характеризуя природу казахского обычного права, пишет: «Казахское обычное право было максимально приближено к самому народу, максимально передавало логику его жизни и в значительной степени выражало извечную духовную суть человека и его устремлений независимо от стадий его совершенства и развития» [1, 27].

В казахском кочевом обществе носителем и хранителем ценностей, обычаев и права выступал неподкупный судья, мудрец и оратор – бий. Особенностью механизма жизнедеятельности и внутренней организации казахского общества являлось специфическое положение этой особой группы людей. Им принадлежало авторитетное слово при определении и установлении действующих норм [2, 14]. Они руководствовались тем непререкаемым правилом, что святая их обязанность – быть ближе к своему народу и в тесном контакте с ним любой ценой сохранить мир и покой, укрепляя и развивая в народе нравственную чистоту и величие.

И в самом деле, с годами все более и более поражаешься тому огромному доверию, которое завоевала эта социальная категория в обществе. Видимо, это и есть самая достойная оценка правовой системы «степной демократии».

Шокан Валиханов писал: «Возведение в звание бия не обуславливалось у киргиз каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти; только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание. Чтобы приобрести имя бия, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность. Молва о таких людях быстро распространялась по всей степи, и имя их делалось известным всем и каждому. Таким образом, звание бия было как бы патентом на судебную и адвокатскую практику». Еще: «Закон родового быта, по которому члены одного рода считались как бы членами одного семейства, был причиной того, что бий-однородец в процессе своего родича с членом другого рода мог быть только адвокатом у своего однородца, но не судьей его», «Суд биев производился словесно, публично и во всех случаях допускал адвокатуру. Он был в таком уважении у народа, что не требовал и не требует до сих пор никаких дисциплинарных мер» [3, 16-18].

Прежде всего, суд биев – народный суд, понимаемый в том смысле, что решения его основывались на народных обычаях. Бии выбирались народом из своей среды. По причине малограмотности казахов естественно должен был установиться суд изустный, со свойственной ему гласностью и публичностью, – суд, в котором всякое дело, начиная от самой простой обиды человека словом до самого серьезного уголовного преступления – убийства и от мелкой кражи до значительной баранты (захват, нападение), разбиралось и судилось словесно, без использования пера и бумаги.

Свидетельством эффективности судебной системы является отсутствие распространенности в Степи преступлений: от воровства и обмана, доверившегося до насилия и убийств. С.М. Броневский в 1830 году писал: «Простодушны и добры до беспредельности... гостеприимны в полной степени... Склонности к самоубийству не приметно: человекоубийство редко, и то в движении гнева» [4, 27].

Реформы середины XIX в. начинают разрушать суд биев, вводя взамен русское судопроизводство. Российская судебная система носила ярко выраженную карательную направленность, где главной целью было наказание. А кочевое судопроизводство (обычное право казахов) направлено, прежде всего, на искоренение преступности.

Одной из гарантий вынесения справедливого решения выступала и публичность суда. Тяжбы рассматривались в дни курултаев, съездов родов, больших ярмарок, что позволяло присутствовать заинтересованным сторонам и свидетелям. И, что немаловажно, разбирательство происходило при стечении большого количества людей. Народ судил о справедливости того или иного решения, мудрости и честности биев. Буквально каждое решение судьи становилось кирпичиком в построении его репутации, рисковать которой никто бы не стал.

В большинстве случаев обычно-правовые нормы существовали в устной форме, откладывались в народной памяти и передавались из поколения в поколение. Это подтверждает академик С. Зиманов, отмечая, что «вряд ли оно (право) имело первоначально письменную форму, хотя его поздние записи вполне могли быть» [5, 24]. В данном случае привлекает внимание не то, что вовсе отсутствуют какие-либо письменные формы, но тот факт, что население, и тем более бии, имели цельное представление и хорошо знали нормы обычного права при отсутствии письменных законов. Бии были практиками, не имевшими никакого образования, не знакомыми ни с какой научной теорией.

Что интересно, институт биев охватывает нормы этики, политики и дипломатии, особо обращая внимание при этом на морально-нравственную сторону всех человеческих поступков. Этот институт можно воспринимать одновременно и как высший законодательный орган, облаченный исключительной властью, и как судью. В немалой степени он исполнял функции регулятора внешней и внутренней политики. Но все же

говорить о том, что суд биев охватывал все возможные жизненные ситуации, было бы неверным. Невозможно полностью предусмотреть различные обстоятельства, вследствие которых возникают юридические факты, воздействующие на интересы сторон, что «оставляет простор живости ума и чувству справедливости биев» [6, 16].

В казахском обществе не проводилось различий между уголовным и гражданским правом, в связи с этим не было различий в уголовном и гражданском процессе. Поэтому суд биев, издревле гласный и изустный, занимался разъяснением или разбором разнохарактерных дел и всевозможных недоразумений, неумиротворенных ранее в обыденной жизни. В своих решениях знаменитые бии, не в пример нашим современным судьям, прежде всего исходили из убеждения, что честь, совесть и достоинство, возведенные в высокий принцип, – наиглавнейший аргумент в любом спорном вопросе – служат надежной опорой народного благополучия.

Гласность и публичность представляли собой органичную особенность суда биев. В любом процессе бий-судья обеспечивал гласность и публичность судебных заседаний. Правом лицезреть судебный процесс обладал любой человек. Каких-либо ограничений в этом отношении не существовало.

Суд биев основывался на состязательном процессе и во всех случаях допускал защиту. Каждая сторона являлась на суд при необходимости со своим бием, иногда и не одним, который представлял интересы своего сородича. Заступничество со стороны (неродственное) в чью-либо пользу в бийском суде не допускалось.

Но, пожалуй, самую интересную черту суда биев составлял следующий обычай: когда против обвиняемого не было явных улик, но имелось только подозрение, то бии прибегали к посредничеству частных родовичей, которые под присягой обвиняли или оправдывали подсудимого. Число этих «присяжных» и круг для их выбора обуславливались важностью рассматриваемого дела. Этот институт, институт присягания – Ант беру – применялся не для того, чтобы разделить ответственность судьи с кем-то, а для справедливого решения дела, без малейшего отступления от обычаев [7, 24].

Кроме того, к процессу был незримо прикован «народный глаз» – общественное мнение, представляющее реальную силу, более дееспособную и влиятельную, чем властные инстанции. И если бий вдруг при разбирательстве и решении какого-либо дела отступал от обычаев, он тут же обличался в несправедливости и нечестности. Поэтому всякое более или менее важное дело становилось всегда делом общественным, обсуждаемым всенародно, со строгой справедливостью. Именно на стадии судебного разбирательства бии должны были раскрыть свой опыт и умение, выступить в роли «глашатаев правды», знатоков обычаев, блюстителей порядка и справедливости, защитников традиций, показать способность в разрешении конкретных судебных дел.

Как видим, суд биев воплотил в себе весь спектр правового сознания, представлений, чувств, переживаний казахского народа в понимании необходимости правильного существования общества. Он был по-своему достаточно прогрессивным и демократичным, поскольку учитывал национальные особенности, культуру, социально-экономический уклад жизни общества, богатый опыт многих поколений. Суд был намного ближе к народу. Как писал выдающийся ученый Ч. Валиханов, «тот закон хорош для народа, который более ему известен, закон родной, под которым человек вырос и воспитывался, и как бы закон этот ни был несовершенен, он должен казаться ему лучше, понятнее и яснее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху» [8, 73].

Суд биев – быстрый, публичный, справедливый, целью которого было не столько наказание, сколько примирение сторон, – пользовался популярностью. Тяжбы решались без волокиты, к удовлетворению двух сторон и, что немаловажно, без использования таких карательных мер, как тюрьма или каторга (дело не в том, бии не могли рассматривать крупных преступлений, предполагаемых в качестве наказания ссылку или тюрьму, а в том, что казахский суд априори не практиковал такие виды наказания).

Следует отметить, что в действующем Уголовном кодексе РК предусмотрено: «Лицо, совершившее уголовный проступок или преступление небольшой или средней тяжести, не связанное с причинением смерти, подлежит освобождению от уголовной ответственности, если оно примирилось с потерпевшим, заявителем, в том числе в порядке медиации, и загладило причиненный вред» (ст.68 УК РК). Таким образом, современный законодатель дает возможность примирения.

Однако, как отмечает судебная практика, основной причиной, препятствующей развитию эффективности медиации в уголовном процессе, является то, что медиация проводится третьим сторонним лицом, и более того, что эта процедура платная, стороны безальтернативно отказываются от такой процедуры. При этом, предлагают внедрить процедуру медиации, как одну из обязательных стадий досудебного урегулирования, при этом подвести под бюджетное финансирование (по аналогии - адвокаты в порядке ст. ст. 67, 68 УПК РК).

Во времена института биев наказание преступившего законы было во многом гуманизировано, т.е. не содержало посягательства на его исконные права на жизнь, свободу, человеческое достоинство. Кроме того, формы наказания и воздействия были направлены на возмещение нанесенного ущерба и давали преступившему закон шанс на исправление, реабилитацию.

Так, с 2014 года Уголовный кодекс РК претерпел изменения в части смягчения наказаний за определенные виды правонарушений, а именно за уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности

Таким образом, как справедливо отметил экс-председатель ВС РК Кайрат Мами: «Облик современной казахстанской судебно-правовой системы формировался в плоскости новой истории, она во многом заимствована, стандартизирована, интегрирована в мировую правовую систему. Но было время в истории нашего народа, когда на огромном пространстве средневековой государственности казахов сформировалось и просуществовало не одно столетие уникальное по своей сути и предназначению древнее казахское право, которое достойно того, чтобы и сегодня служить высоким стандартом правосудия, обогатить, одухотворить процесс становления судебной системы республики» [9].

Список использованных источников

1. Древний мир права казахов: Материалы, документы и исследования: В 10 т. Астана, 2003. Т. 1. С. 27.
2. Зиманов С.З. Проблемы казахского обычного права. Алматы, 1999. С. 14.
3. Валиханов Ш. Записка о судебной реформе, 1864, С.18
4. Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – СПб., 1830, С.27
5. Зиманов С.З. Указ. соч. С. 24.
6. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки обычного права казахов // Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989. С. 16.
7. Валиханов Ш. Записка о судебной реформе. Алматы, 1987, С.24.
8. Валиханов Ш. Записка о судебной реформе. Алматы, 1987, С. 73.
9. <https://sud.gov.kz/rus/content/sud-biev>

СУД БИЕВ КАК ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ ОТПРАВЛЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

БЕКСУЛТАНОВА Роза Тайгошкарвна

кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, трудового и экологического права юридического факультета Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан

Аннотация: В данной статье автор исследует институт суда биев в казахском обычном праве. Выделены роль и значение суда биев как прообраза современного судопроизводства. Изучена преемственность суда биев как демократического института отправления правосудия в современном Казахстане.

Андатпа: Бұл мақалада автор қазақтың әдет-ғұрып құқығындағы сот билер институтын қарастырады. Қазіргі сот ісін жүргізудің прототипі ретіндегі билер сотының ролі мен маңыздылығы көрсетілген. Қазіргі Қазақстандағы билер сотының сот төрелігін жүзеге асырудың демократиялық институты ретіндегі сабақтастығы зерттелді.

Современная казахстанская судебная-правовая система формировалась в плоскости новой истории, и она во многом была заимствована, стандартизирована, интегрирована в мировую правовую систему. Но было время в истории нашего народа, когда на средневековой государственности казахов сформировалось и просуществовало не одно столетие уникальное по своей сути и предназначению древнее казахское право, которое достойно того, чтобы и сегодня служить высоким стандартом правосудия, обогатить, одухотворить процесс становления судебной системы республики.

Традиционной формой организации и функционирования судебной власти в казахском кочевом обществе был институт биев. Кочевая жизнь казахов, способы хозяйствования, суровые условия обеспечения жизнедеятельности, высокие морально-этические принципы духовной культуры казахов выработали своеобразную организацию отправления правосудия и породили суд биев, осуществляемый в соответствии с обычным правом.

Академик С.Зиманов, характеризуя природу казахского обычного права, пишет: «Казахское обычное право было максимально приближено к самому народу, максимально передавало логику его жизни и в значительной степени выражало извечную духовную суть человека и его устремлений независимо от стадий его совершенства и развития» [1; 27].

К определению природы казахского обычного права, полагаем, наиболее близко подходят теории исторической школы права. Так, например, Г.Пухта склонялся к объяснению обычного права приращенностью народу: «Обычное право существует и действует на том же основании, на котором действует право вообще, на том основании, на котором существует народное убеждение, на том, наконец, на котором существуют и народы». Источником юридических норм является, по утверждению Г.Пухты, та духовная связь, которая с самого начала характеризует народ как единое целое. И только из этого общего источника, одинаково присущего всем, личное сознание черпает свое представление о праве. Поэтому преобладающим фактором непосредственного формирования правовых норм является народный дух, проявляющийся через личное сознание как таковое. Общее правовое убеждение не всегда отражает мнение всех членов общества, большая или меньшая часть его может вовсе не осознавать известных частей права, которые не затрагивают ее прямых интересов [2; 92].

В казахском кочевом обществе носителем и хранителем ценностей, обычаев и права выступал неподкупный судья, мудрец и оратор - бий. Особенностью механизма жизнедеятельности и внутренней организации казахского общества являлось специфическое положение этой особой группы людей. Им принадлежало авторитетное слово при определении и установлении действующих норм [3; 14].

Казахское понятие «бий» происходит от тюркского «бек» - традиционного титула, которым в тюркских сообществах наделялся, как правило, знатный, состоятельный или могущественный в том или ином отношении человек. В казахском обществе титул «бий» был не столько наследственным или жалуемым, сколько заслуженным, почетным званием.

Это звание в народном сознании принадлежит тем немногим, «которые с природным умом и даром красноречия соединяют в себе глубокие познания казахских народных обычаев, традиций, норм обычного права, психологии кочевников, способны выносить нестандартные решения в сложнейших ситуациях. Только совокупностью этих природных способностей и приобретенных ими познаний заслуживается репутация бия; или, другими словами, бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его» [4; 164].

Бии руководствовались тем непререкаемым правилом, что святая их обязанность - быть ближе к своему народу и в тесном контакте с ним любой ценой сохранить мир и покой, укрепляя и развивая в народе нравственную чистоту и величие. В этом и есть самая достойная оценка правовой системы «степной демократии».

Следовательно, суд биев - народный суд, понимаемый в том смысле, что решения его основывались на народных обычаях. Бии выбирались народом из своей среды. По причине малограмотности казахов естественно должен был установиться суд изустный, со свойственной ему гласностью и публичностью, - суд, в котором всякое дело, начиная от самой простой обиды человека словом до самого серьезного уголовного преступления - убийства разбиралось и судилось словесно, без использования пера и бумаги.

Следует отметить, что институт биев охватывает нормы этики, политики и дипломатии, особо обращая внимание при этом на морально-нравственную сторону всех человеческих поступков. Этот институт можно воспринимать одновременно и как высший законодательный орган, облаченный исключительной властью, и как судью.

В казахском обществе не проводилось различий между уголовным и гражданским правом, в связи с этим не было различий в уголовном и гражданском процессе. Поэтому суд биев, издревле гласный и устный, занимался разъяснением или разбором разнохарактерных дел и всевозможных недоразумений, неумиротворенных ранее в обыденной жизни. В своих решениях знаменитые бии, не в пример нашим современным судьям, прежде всего, исходили из убеждения, что честь, совесть и достоинство, возведенные в высокий принцип, - наиглавнейший аргумент в любом спорном вопросе - служат надежной опорой народного благополучия.

Таким образом, суд биев как суд высокой морали строился и основывался на таких фундаментальных принципах, составляющих его незыблемые основы, как неподкупность судьи, справедливость как суть и моральная ориентация судебных решений, доступность и публичность суда, владение судьей ораторским искусством как средством доказывания и обоснования судебного решения, ориентированность суда на примирение сторон и полное возмещение причиненного правонарушением ущерба. Одна из ярких особенностей суда биев — в его духовности: духовное содержание рассматриваемых споров всегда превалировало, бии старались придерживаться в первую очередь моральных установок, сложившихся в обществе [5].

Лучше всего правосудие древних казахов можно охарактеризовать определением «народный». Авторитет биев держался на народном признании, по существу, это было и охранной грамотой, и своего рода «лицензией» бия на отправление правосудия. Бии являлись главными носителями норм права казахов, выполняли практически все правовые функции государства: знатоки, интерпретаторы и охранители существовавших законов, реформаторы и законодатели, советники ханов и султанов. Главным принципом их деятельности был принцип справедливости. Интересы народа были для них превыше каких-то узких местных интересов. Знаменитый Айтеке-би говорил: «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя смерть» [6; 43]. При таком отношении биев суд биев обладал совершенным, максимально упрощенным и действенным судопроизводством. Чокан Валиханов приводит занимательный факт, ярко характеризующий эффективность бийского правосудия: русские истцы и ответчики во многих случаях предпочитали русскому следствию суд биев [7; 159]. И таких фактов зарегистрировано не мало.

Естественно, современные реалии намного отдалают современность от прошлого, и невозможно механически перенести давние традиции в сегодняшний день, хотя иногда

слышатся и такие предложения, особенно когда речь идет о третейских, мировых судах или институте досудебного примирения. Но, несомненно, мы многое можем и должны почерпнуть из богатейшего наследия суда биев. Самое главное и ценное — исторические уроки призваны помочь нам возродить нравственные начала в воспитании достойных судейских кадров, в судопроизводстве. Вовлечение в орбиту судебного правоприменения таких инструментов, как правовые обычаи и принципы, этических категорий предполагает соответствующий уровень образования и мышления судьи, его высокую моральную и гражданскую ответственность.

Историческое значение суда биев заключается в том, что он был своего рода эталоном правосудия. Гласность как необходимое условие нормального функционирования кочевой демократии, свободное общественное мнение, отвечающее только требованиям исконных традиций и обычно-правовых норм, наконец, прочное утверждение принципа справедливости, стоящего выше всяких законов, — вот, наверное, те безусловные гарантии, которые обеспечивал суд биев, которому безоговорочно верили. Судебная тяжба начиналась там, куда люди приходили в поисках разрешения спора [5]. А приходили они только к тем, чьему мнению доверяли. Это был истинный цвет народа, концентрирующий в себе всю кладезь народной мудрости и духовности.

Список использованных источников

1. Древний мир права казахов: Материалы, документы и исследования: В 10 т. Астана, 2003. Т. 1. - С.27
2. Историческая школа юристов. СПб., 1999. - С. 92
3. Зиманов С.З. Проблемы казахского обычного права. Алматы, 1999. - С.14
4. Андре Л.И. О степном законе: Материалы по обычному праву казахов. Алматы, 1998. Сб. 1. - С.164
5. Мами К.: Нужно признать суд биев в качестве национальной ценности / baigenews.kz: https://baigenews.kz/news/k_mami_priznat_sud_biev_v_kachestve_natsionalnoi_tsennosti/
6. Бельгер Г.К. Айтеке би. Алматы, 1998. - С.43
7. Валиханов Ч. Записка о судебной реформе. Алматы, 1987. – С.159

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

ДАУРЕМБЕКОВ Ерлан Курманалиевич

*PhD доктор, қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ-сы*

Аннотация: В данной статье раскрываются современные проблемы применения института медиации в досудебном производстве, а также приводится краткий исторический анализ о существовании института суда биев в Казахстане, где наблюдается некоторые элементы самой медиации. Кроме того, автор проводит всесторонний анализ учебно-методической литературы и законодательства в области медиации. В результате исследования автор приводит комплекс мер направленных на совершенствование данного института в досудебном производстве.

Аңдатпа: Бұл мақалада сотқа дейінгі іс жүргізуде медиация институтын қолданудың заманауи мәселелері ашылады, сондай-ақ медиацияның кейбір элементтері Қазақстандағы болған бийлер сотының институтында бар екендігі туралы қысқаша тарихи талдау келтіріледі. Сонымен қатар, автор оқу-әдістемелік әдебиеттер мен медиация саласындағы заңнамаға жан-жақты талдау жүргізеді. Зерттеу нәтижесінде автор осы институтты сотқа дейінгі іс жүргізуде жетілдіруге бағытталған шаралар кешенін келтіреді.

Қазіргі уақытта қоғамдағы туындаған сотқа дейінгі процесстегі дау жан-жалдарды реттеу, оның ішінде тараптарды татуластыру немесе нақты бір ортақ келісімге келу мақсатында мемлекет тарапынан медиация институтын жан-жақтан енгізген болатын. Бұл орайда, оның тәжірибе жүзінде құқықтық қолданылуы тұрғысынан ғалымдар мен кәсіби мамандар тарапынан көптеген сұрақтарды туғызып, оны жетілдіру мәселелері жағынан талқылауға салған еді.

Кейбіреулер Қазақстандағы медиацияның баяу дамуы, құқық қолдану тәжірибесіндегі медиация институтының жаңашылығымен байланыстырады, сондай-ақ, азаматтардың құқықтық нигилизмнің осы институттың қажеттілігі мен маңыздылығын түсінгісі келмейді. Бірақта, бұл мәлімдемелер тарихи фактілерге түбегейлі қайшы келеді. Қазіргі кездегі медиация қазақ жері үшін бөтен болып табылмайды. Қазақстанның жерлерінде татуласу процедураларын қолдану жаппай тарихи нақты дәлел ретінде билердің бұрын болғандығы расталады. Жалпыға мәлім бийлер жеке мүддесін емес, қоғамдық маңызды келіспеушілікті жою қажеттілігінен, тұрмыстық саласындағы ішкі біртұтастылықты және татуластықты қамтамасыз етуге, олардың арасындағы бейбітшілікті және тараптардың татуластыруды қамту маңызынан, жолыққан тараптардың дауды және келіспеушіліктерді реттеген екен [1; 8 б.].

XVIII–XIX ғасырларда хандар мен сұлтандарда мәжбүрлі сот билігінің болуын жоққа шығаруы, тараптардың ерікті келісімі негізінде аралық талқылауға қатысты барлық қазақ сот құрылымы, көптеген дереккөздер мен әдебиеттер бір уақытта биілердің бүкіл сот жүйесінің негізгі буыны ретінде болғаны ұсынылды, олардың ішінен негізінен аралық судьялар сайланады. Бийде заңгер-мамандар, кәсіби төрешілер, құқық білгірлері мен хабаршылар ретінде көрді [2; 568 б.].

Сондықтан да бұрынғы уақытта қазақ бийлері қазақтардың әдеттегі құқығының сақтаушысы болған және тіпті, олардың білімі монополияланған еді. Бийлер атағының мұралығы, төменде көрсетілгендей, жалпы таралған, әдеттегі қарапайым құбылыс еді. Бұл бийлердің сот жүйесіндегі ерекше орнын жақсы түсіндіреді және осы бийлердің жағдайын қатты нығайтуы керек еді.

Бірақ бийлердің соттағы рөлі олардың билігінің бастапқы көзі де, негізі де болған жоқ. Ол бийлерді ру билеушілері ретінде құрған жоқ. Ол бийлердің қолындағы биліктің бекітуіне және күшеюіне ғана ықпал етті [3; 493 б.].

Осы кезде, біз қазақ қоғамының тарихында пайда болған көптеген даулы сұрақтарды тараптардың арасында татуластырудың негізгі құралы ретінде медиация институтының өтпелі тарихи процестен өткеніне көз жеткіземіз.

Қазақстанда медиация институтының заңнамалық тұрғыда пайда болуы, бұл 2011 жылы 28 қаңтарда №401-IV «Медиация туралы» ҚР заңын [4] қабылдауы себеп болды. Осыған сәйкес медиациялық жолмен дауларды реттеу бойынша азаматтық, әкімшілік және қылмыстық заңнамаларында көрініс тапқан еді.

Өткен 4 жылдың ішінде Қазақстанда соттардың қызметін талдай келе, келесі тұрғыда статистикалық мәліметті келтіруге болады, бұл 2017 жылы қарастырылған 239 031 азаматтық істердің ішінен медиация жолымен 29 002 істері қарастырылған екен, атап айтқанда 12% ғана екен. Ал 2018 жылы 247 065 азаматтық істердің 32 483 істер медиация жолмен қарастырылған, бұл 13% ғана қамтиды. Келесіде 2019 жылы 285 750 азаматтық істердің ішінен жалпы 41680 істер медиациямен шешілген екен, бұл 14% қамтыған. Өткен 2020 жылы 204937 азаматтық істердің ішінен жалпы 34197 істер медиациямен шешілген екен, бұл 16% қамтыған.

Осыған қарамастан, 2020 жылы медиация жолымен: еңбек даулары – 605; неке-отбасы қатынастарынан туындайтын даулар – 13928; мұрагерлік құқық мәселелері бойынша даулар – 181; мүлікке меншік құқығы туралы даулар – 353; жер құқықтық қатынастарынан туындайтын даулар – 129; шартты (мәмілені) жасасуға, өзгертуге, бұзуға және шарттық міндеттемелерді орындауға байланысты даулар – 14484; зиянды өтеу туралы даулар – 357; залалды өтеу туралы даулар – 1858 [5].

Осыны негізге ала отырып, неке-отбасы қатынастарынан туындайтын дауларды және шартты (мәмілені) жасасумен, өзгертумен, бұзумен және шарттық міндеттемелерді орындаумен туындаған жанжалдарды шешу кезінде медиацияға қажеттілік байқалады екен.

Ресейлік ғалым Ю.В. Холодинова өзінің зерттеуінде соттардың татуластыру рәсімдеріне төмен танымалдығын білдірудің келесі себептерді келтіреді:

а) ұйымдастырушылық:

- медиация процедурасының тиісті жаңашылдығы;
- медиаторлардың аздығы;
- кәсіби медиаторлар туралы нарықта жарнаманың болмауы;
- медиацияны қолданудың кең таралған тәжірибесінің болмауы;
- сотта татуластыру рәсімдерін өткізу үшін арнайы орындардың болмауы;
- барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары, бұқаралық ақпарат құралдары, медиаторлар деңгейіндегі ағарту жұмысының төмен белсенділігі;

- сотқа жүгінгенге дейін медиация рәсімін жүргізудің міндетті еместігі;

б) экономикалық:

- кәсіби медиаторлардың қызметінің жоғары бағалануы;
- азаматтық дауларды шешу кезіндегі тараптардың процессуалдық төмен белсенділігі, қосымша қаржылық шығындарды көтергісі келмеуі;

- сот өкілдерінің тараптарды татуластыруға ұмтылысының болмауы, өйткені бұл олардың қызметтеріне ақы төлеу мөлшерін айтарлықтай төмендетеді;

в) субъективтік (психологиялық):

- қоғамдағы қарым-қатынастардың қайшылықтардың жоғары деңгейі;
- тараптардың медиация туралы хабардар еместігі;
- келіссөздерді жүргізу бойынша дәстүрлер мен дағдының болмауы;
- медиаторға сенімсіздігі;
- құқығы бұзылған адамның кез-келген тәсілмен субъективті құқықты бұзушыны жауапқа тартуға деген ұмтылысы;

- шешімді қабылдауға, оның ішінде даудың нысанасына қатысты да құқылы басшылардың сот отырыстарына қатыспауы;

- іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы ұйғарыммен салыстырғанда сот шешімін неғұрлым "құнды" сот актісі ретінде қабылдауы;

- жанжалды шешу үшін жауапкершілікті өз мойнына алғысы келмеуі;

- дауды сот тәртібімен шешу жосықсыз тұлғалар үшін контрагенттер алдындағы өз міндеттемелерін орындауды кейінге қалдыру болып табылады;

- құқықтық мәдениеттің төмен болуы [6].

Шынында да жоғарыда келтірілген негізгі себептерімен келісуге болады, өйткені медиация институтының дамуына осы факторлар тәжірибеде кездесуге болады. Тағы да бір жайт, тәжірибеде тараптардың арасында дау жан-жалдар туындаған кезінде, азаматтар көбінесе адвокаттарға жүгінеді екен, ал адвокаттарға болса, сотқа жүгініп көптеген жоғары инстанциядағы соттарда аралап жүруге одан пайданы көреді екен.

Осыдан келе, медиация институтының дамуына кешенді шаралар жүйесін құрастырып айтарлықтай жұмыстарды жүргізу қажет, оның ішінде кәсіби медиаторларға құқықтану саласындағы білімі ғана бар болуы емес, сонымен бірге өзара байланыс психологияның бастапқы негіздерін қолдана білуі қажет, халыққа медиация жайлы толыққанды ақпаратты жеткізуі және т.б. мүмкіндіктерді пайладану тиіс.

Жоғарыда келтіргенді қорытындылай келе, біз медиация институтының азаматтық, қылмыстық және әкімшілік құқық салаларындағы тәжірибедегі қолданылуының тиімділігі жайлы мониторинг пен тереңнен зерттеуді жүргізуіміз қажет. Еліміздегі азаматтар арасында медиацияның тиімділігі жайлы құқықтық ақпаратты жеткізу арқылы құқықтық мәдениетін жоғарлатуымыз қажет, және де дау туындаған тараптардың арасындағы медиатордың келісім шартты қолданудың тәжірибелік тиімдігін арттыруға тиіспіз. Осындай шараларды қолданудың нәтижесінде, біз соттардағы жүктемені азайтуға, көптеген соттағы рәсімдеріне жұмсалатын негізсіз шығындардан келтірмеуге, содан кейін ғана біз осы институттың тиімділігі жайлы айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. Тлеухан Р. «Некоторые вопросы развития медиации в Казахстане»: Учебное пособие. Р.Тлеухан. – Караганда: ТОО «Типография Арко», 2016. -150 стр.

2. Қазақтың ата заңдары=Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 9-том / Бағдарлама жетекшісі: С.З.Зиманов. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша.- Алматы: Жеті жарғы, 2008.- 568 бет.- ("Интеллектуал-Парасат" заң компаниясы).

3. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX в. / Под общ. ред. С. Ф. Ударцева / Предисл. — С. Ф. Ударцев и Н. О. Дулатбеков (на русс. и казах. языках). Вступит. ст. — Ш. В. Тлепина. Комментар. и подгот. текста — К. А. Алимжан, Ш. В. Тлепина, С. Ф. Ударцев. — Астана / СПб.: ТОО «Юридическая книга Республики Казахстан» / ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2008. — 816 с.

4. «О медиации» Закон РК от 28 января 2011 года №401-IV / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401>.

5. <https://www.sud.gov.kz/rus/content/statisticheskie-dannye-o-rassmotrenii-grazhdanskikh-del>

6. Холодионова Ю.В. О правовых возможностях медиации или почему медиация медленно внедряется в гражданский и арбитражный процесс. №1(31). 2015. С.233-238/<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23434516>.

СПОРЫ И КОНФЛИКТЫ В ДРЕВНЕМ ОБЩЕСТВЕ, ПРОИСХОЖДЕНИЕ СУДОВ

АБДИЛОВ Канат Серикович

доктор PhD, доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного права, Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан

Аннотация: *Знание истории возникновения суда и как разрешались конфликты в древнем обществе дает понятие не только о нашем прошлом, но и возможность сопоставить с тем что происходит сейчас. Если рассмотреть с разных сторон то, как происходила эволюция взглядов на конфликт, это может помочь не допускать уже совершённых ошибок. Получается что наши современные взгляды можно улучшать в сторону перспективности.*

Аннотация: *Соттың пайда болу тарихын және қақтығыстар пайда болу тарихын білу, арқылы тек өткен туралы ғана емес, сонымен бірге осы жағдайдан шығу мүмкіндігі туралы түсінік, береалады. Жанжалға деген көзқарастардың эволюциясын жанжақты қарастырсақ онда қазірдің өзінде жіберілген қателіктерге жол бермеуге көмектеседі. Кәзіргі білім ертеңгі ақыл.*

Ключевые слова: Медиация, споры, суд, Конституция, конфликты, нормативность, законность, юридические акты, договор.

В современное время общество сталкивается с большим количеством конфликтов различной направленности: социальных, политических, экономических, культурных, этнических, религиозных и других, которые порождают определенные юридические последствия в виде правовых споров. С одной стороны, в этом нет ничего удивительного, поскольку, по мнению современного американского ученого Льюиса Козера, «в социальной структуре любого типа всегда имеется повод для конфликтной ситуации, поскольку время от времени в ней вспыхивает конкуренция отдельных индивидов или подгрупп по поводу дефицитных ресурсов» [11, 517]

История медиации как способа разрешения конфликтов уходит своими корнями в глубокую древность. В определенные исторические эпохи существовали разнообразные формы урегулирования конфликтов, предусматривающие целый комплекс мер и решений, способных временно, либо окончательно погасить конфликт сторон в форме, приемлемой для этого конкретно-исторического общества. Процедура медиации - примирительные методы урегулирования споров применялись со времен существования первобытного общества. Необходимостью для привлечения третьей нейтральной стороны для разрешения конфликтов являлось, прежде всего, желание выжить. Наибольшее развитие в древнем мире эта процедура получила в регионах с наиболее развитой торговлей.

Историки находят корни современной медиации у Финикийской цивилизации, основой которой была морская торговля, и в Древнем Вавилоне. Широкое распространение получил институт посредничества в Китае и Японии. В этих странах и сегодня нормы морали ставят примирение сторон посредством диалога намного выше, чем решение проблемы государственным судом. Дальнейшее развитие института посредничества происходило в Греции, где медиаторы были известны как «*proxenetas*», а затем и в Древнем Риме, начиная с Дигестов Юстиниана, появилось законодательное закрепление положения

медиаторов. В римском праве они именовались по-разному: *internuncius*, *medium*, *intercessor*, *philantropus*, *interpolator*, *conciliator*, *interlocutor*, *interpres* и, наконец, *mediator* [11, 517].

Если обратиться в историю древней Руси, то там с помощью посредников предпринимались попытки закончить миром княжеские ссоры, междоусобицы. В этих случаях посредниками часто выступали представители духовенства. Довольно активно медиация применялась при разрешении международных споров. Называлось это по-разному: «посредничество», «ходатайство», «предложение добрых услуг».

В начале XIX века в Российской империи была создана и эффективно действовала система коммерческих судов, которые в строгом процессуальном смысле таковыми не являлись. Это связано с тем, что не менее половины судей избирались из представителей купечества (не ниже 1-й или 2-й гильдии). А сам процесс в коммерческом суде проходил в форме примирительного разбирательства и применялись в основном нормы обычного права. В отчетах коммерческих судов Российских империи того времени (середина XIX в.) употреблялся термин «медиатор» и указывалось на полезность разрешения торговых споров с участием медиатора [12, 511].

Институт медиации, в современном виде возник в середине XX в. в США. К началу XX века в американской экономике возникла новая форма конфликтов – борьба между образовавшимися профсоюзами и работодателями за условия труда и размер заработной платы. Возникла угроза забастовок, массовых увольнений и закрытия целых фабрик. Тогда власти США предложили участникам споров использовать министерство труда в качестве нейтрального посредника. В 1947 году для выполнения этой задачи был создан специальный федеральный орган – Федеральная служба США по медиации и примирительным процедурам (*Federal Mediation Conciliation Service, FMCS*), который действует и сегодня. Впервые был употреблён термин «медиация». Хотя эта форма ещё не имела характера самостоятельной процедуры, тем не менее, она заложила основу для дальнейшего развития института.

Развитию медиации способствовали и особенности американского гражданского процесса, сложившиеся к 60-м годам, а именно некоторые его негативные стороны. Согласно так называемому американскому правилу (*American rule*) каждая сторона сама оплачивает услуги адвоката независимо от исхода дела. Так что для обеих сторон расходы были неизбежны. В экономических спорах, которые носят комплексный характер, эти неизбежные расходы на адвокатов достигали астрономических сумм. К тому же сам процесс по срокам становился чрезмерно затянутым. В итоге нередко поводом для заключения судебного мирового соглашения становятся просто исчерпание ресурсов и разочарование. В таких условиях преимущества ADR казались очевидными.

Медиация превратилась в самостоятельную процедуру с середины 70-х годов. В 1981 году профессора Гарвардской школы права Роджер Фишер и Уильям Ури опубликовали результаты своих исследований по заголовком «*Getting to Yes*». Суть Гарвардской концепции, часто определяемой как «совместные действия», основана на разграничении позиции и интересов. Так в процессе переговоров стороны обозначают свои юридические позиции, которые зачастую являются диаметрально противоположными, что и ведёт к невозможности компромисса. В то же время за жёсткими позициями сторон (которые представляют собой самостоятельно разработанный вариант решения) стоят, прежде всего, определённые потребности (интересы), которые в отличие от позиций не являются диаметрально противоположными. Если в ходе переговоров удастся определить эти интересы сторон, то будет сделан огромный шаг на пути к достижению соглашения. Медиатор строит переговоры таким образом, чтобы на первый план вышли именно интересы сторон. То есть достигнутое в процессе медиации решение будет являться взаимовыгодным, нет победителей и проигравших - комбинация «win-win».

В 1990 году Конгресс США принял закон о реформировании гражданского судопроизводства, согласно которому на федеральные суды была возложена обязанность

содействовать применению альтернативных форм разрешения споров. Во исполнение данной обязанности многие процессуальные кодексы штатов установили довольно широкие дискреционные права судей по принуждению спорящих сторон к предварительному обращению к медиатору. Параллельно с данным процессом медиация развивалась и во внесудебной области. Сегодня медиация является неотъемлемой частью американской культуры [13, 7].

Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов, несмотря на различия правовых систем в государствах, имеет много сходного. Применяются одни и те же способы и формы досудебного урегулирования, хотя и различается их процедура.

Датой международного признания медиации можно считать конец 1999 года, когда в городе Вене состоялась международная конференция по медиации. С 2000-х годов медиация становится фактом международного права и международных отношений и активно применяется для урегулирования межкультурных, межнациональных, этнических, цивилизационных, экономических, торговых и военных конфликтов. Медиация как метод разрешения международных конфликтов узаконена в Главе VI: Мирное разрешение споров, в статье 33 Устава Организации Объединенных Наций: «Стороны, участвующие в любом споре, продолжение которого могло бы угрожать поддержанию международного мира и безопасности, должны прежде всего стараться разрешить спор путем переговоров, обследования, посредничества, примирения, арбитража, судебного разбирательства, обращения к региональным органам или соглашениям или иными мирными средствами по своему выбору» [14, 21].

Одним из значимых источников института медиации является Европейский кодекс поведения для медиаторов от 2 июня 2018 г. (European Code of Conduct for Mediators) был разработан инициативной группой практикующих посредников (представляющих более 30 европейских организаций, имеющих дело с альтернативными способами разрешения споров) при поддержке Европейской комиссии и принят на конференции в Брюсселе 2 июня 2018 года

Другие регламенты по медиации, утвержденные для внутреннего пользования некоторыми международными институтами: Лондонским международным третейским судом (LCIA); Американской арбитражной ассоциацией (American Arbitration Association); Институтом медиации Торговой палаты г. Стокгольм (the SCC Mediation Institute); Центром арбитража и медиации Всемирной организации интеллектуальной собственности (the WIPO Arbitration and Mediation Center). Документы этих институтов носят нормативный характер и, в отличие от типового закона UNCITRAL, отражают национальную и предметную специфику медиации.

Таким образом, в западной практике, медиацию традиционно относят к способу альтернативного разрешения споров или ADR - Alternative Dispute Resolution и воспринимают как альтернативу государственному и арбитражному (третейскому) судопроизводству.

Затрагивая историко-правовые аспекты института медиации по отношению к нашей республике и к ее богатой истории становления, то можно отметить, что элементы медиации имели место в деятельности суда биев. Так, можно провести аналогию между медиацией и судом биев, которые разрешали споры в казахской степи многие века, об этом не раз отмечает Председатель Верховного суда Республики Казахстан Бектас Бекназаров [15, 616].

Медиация в Казахстане обрела официальный статус в 2011 году с принятием соответствующего закона.

На наш взгляд, необходимо отметить несколько неоспоримых преимуществ данного института и перспективы применения медиации в Казахстане. Будет повышена эффективность работы судебной системы, часть дел будет рассматриваться посредством медиации, суды будут существенно разгружены, ожидается, что это положительно скажется на качестве и эффективности правового урегулирования и разрешения

конфликтов. Одним из явных преимуществ внедрения медиации является высокая вероятность удовлетворения интересов сторон в решения корпоративных споров. Это вызвано тем, что стороны являются активными участниками процесса принятия соглашения, а не сторонние наблюдатели, как в суде. В связи с этим, считаем, что на сегодняшний день, медиация в силу особой технологии переговоров направлена на сотрудничество спорящих сторон, способна стать эффективным правовым механизмом. Благодаря тому, что услуги медиатора обходятся намного дешевле, чем судебный процесс, внесудебное разбирательство споров будет доступно каждому гражданину Казахстана.

Таким образом, медиация – одна из технологий альтернативного урегулирования споров с участием третьей нейтральной, беспристрастной, не заинтересованной в данном конфликте, стороны – медиатора. Он помогает сторонам выработать определенное соглашение по спору, при этом стороны полностью контролируют процесс принятия решения по урегулированию спора и условия его разрешения.

Необходимо отметить, что для современного Казахского государства проблема конструирования эффективных механизмов и режимов, способных к надежной работе и гарантирующих достижение необходимых результатов, является одной из самых актуальных. Ведь зачастую те или иные цели правовой политики не достигаются именно из-за неумения законодателя грамотно и последовательно организовать юридический инструментарий, выстроить действенную схему его работы.

Знание истории возникновения суда и как разрешались конфликты в древнем обществе дает понятие не только о нашем прошлом, но и возможность сопоставить с тем что происходит сейчас. Если рассмотреть с разных сторон то, как происходила эволюция взглядов на конфликт, это может помочь не допускать уже совершённых ошибок. Получается что наши современные взгляды можно улучшать в сторону перспективности.

Конфликт возникает из за несовпадения интересов, противоположных взглядов и целей, в разных способов достижения этих целей.

Все конфликты между людьми можно разделить на два типа: конфликт интересов и ценностей. Конфликт интересов – это борьба за определённую территорию, населением на этой территории и ресурсами. Конфликт ценностей происходит при столкновении разных методов решения коренных проблем.

Изначально, когда общество еще состояло из бродячих групп поведение определял главный в группе т.е. вождь. Он и определял и устанавливал правила жизни для группы. Право на тот момент еще не существовало.

Когда стал возникать родоплеменной строй появились обычаи, благодаря которым устанавливались правила поведения людей. Эти обычаи содержали в себе варианты поведения людей, которое накапливалось долгое время и передавались дальше. Эти обычаи стали всеобщими и устанавливали норму поведения, являлись для всех обязательными и были постоянными.

Список использованных источников

1. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. / С.З. Зиманов. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. - с.296
2. Нарикбаев М.С. Казахстан Судебно- правовая реформа и дальнейшим пути ее совершенствования// Проблемы реализации судебно- правовой в постсоветских государствах: опыт и осуждения. Астана 1998, С.9,10
3. Сапаргалиев М. История народных судов Казахстана Алма-Ата Издательство «Казахстан» 1996, С.61-62
4. Алиев М.М. «Деятельность суда биев и казиев в Казахстане». Сборник «Суды и их роль в укреплении государственной независимости», Астана 2015, С.279-284
5. Баранов В.М. Юридическая техника: природа, основные приемы, значение: Ретроспективный ... М., 2017. с.21
6. Лукашева В.Н. Мифологизация политической и правовой жизни. Автор: Лукашева Е. А. Год: 2015 Издание: Норма, Инфра-М. с.555

7. Поленина С.В. Гендерное равенство. Проблема равных прав и равных возможностей мужчин и женщин. Учебное пособие / С.В. Поленина. - М.: Аспект пресс, 2015. - 272
8. Кудрявцев В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении. Автор: Кудрявцев В.Н. Год: 2017 Издание: Норма. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учебное пособие. С.148-385
9. Князев Д.В. История развития института мирового соглашения в российском гражданском праве // Современные проблемы гражданского права и процесса: Сборник статей. Новосибирск, 2018. Вып. 2., - С 9
10. Давыденко Д.Л. Из истории примирительных процедур в Западной Европе и США // Вестник ВАС РФ. 2018. № 1., С. 27-31
11. Общая теория права и государства: учебник /под ред.В. В. Лазарева. - М.: Юрист, 1994. - с.360
58. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие (По изд. 1910-1912 гг.): В 2-х т. Т.2. Вып.2-4. - М.: Юрид. колледж МГУ, 1995. - 517 с.
12. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права: учебник. - М.: СПАРК, 2000. - с.511
13. Марченко М.Н. Проблемы правопонимания и основные источники англосаксонского права // Научные труды "Эділет". - 2000. - № 1 (7). - С.7-21
14. Теория государства и права: учебник /под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. - М.: Изд-во НОРМА-ИНФРА-М, 2001. - с.616
15. Ертуганов К.Б. Закон как форма действующего права: дисс. ... канд. юрид. наук. - Алматы, 2005. - с.162

ОТ «БОНАПАРТИЗМА» К «АВТОРИТАРИЗМУ», ИЛИ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

НУРМАГАМБЕТОВА Сауле Буркатовна

*доцент кафедры теории и истории государства и права, конституционного права
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности становления французского конституционализма. При частой смене политических режимов и конституционных актов трудно определить преемственность и эволюционное развитие французского конституционализма. Автор определяет, что «бонапартизм» - явление не тождественное понятию «режим», а скорее всего, это - система определенных методов властвования, проводимых Наполеоном Бонапартом, Луи Наполеоном и Шарль де Голлем в разные периоды их правления, и в разных объемах, но имевших общую цель - создание системы государственной власти, которая доказывает свою эффективность и по сегодняшний день.

Андатпа. Мақалада Француз конституционалізмінің қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады. Саяси режимдер мен конституциялық актілердің жиі өзгеруімен Француз конституционалізмінің сабақтастығы мен эволюциялық дамуын анықтау қиын. Автор "бонапартизм" "режим" ұғымымен бірдей емес құбылыс екенін анықтайды, және бұл Наполеон Бонапарт, Луи Наполеон және де Шарль Голль билігінің мақсаты әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі көлемде жүзеге асырған белгілі бір басқару әдістерінің жүйесі, бүгінгі күнге дейін өзінің тиімділігін дәлелдейтін мемлекеттік билік жүйесін құру болып табылады.

Становление французского конституционализма – достаточно сложный процесс, проходивший в течение более двух столетий, сопровождавшийся драматичными, очень тяжелыми для французской нации событиями.

На первый взгляд кажется, что конституционной истории Франции не хватает стабильности. Действительно, по подсчетам ученого В.Константинеско, начиная с Французской революции, то есть с 1789 года произошла смена свыше 30 различных политических режимов, и было принято не менее 20 конституционных актов [1].

Проследить полно и всесторонне эволюцию конституционного строя Франции нельзя без тщательного изучения каждого из ее периодов. Только в таком случае можно говорить об объективности. Но в истории Франции имеются определенные периоды, события, в которых очевидна конституционная преемственность, и в эволюции институтов государственной власти можно проследить очень значимое, фундаментальное устройство самой этой системы. Есть периоды конституционного развития Франции, которые принято объединять одним словом - «бонапартизм».

Понятие «бонапартизм» часто используется в научной литературе, исследователи спорят о сути «бонапартистских» режимов, но четкого представления о том, что это за «режим», что является главным и неизменным в нем, никто не может сформулировать.

Конечно, возникновение понятия «бонапартизм» связывают с именем «человека в треуголке». Первоначально этот термин использовался К.Марксом [2] и В.И.Лениным для обозначения военной диктатуры, установленной во Франции в 1789 году Наполеоном Бонапартом, и правления Луи Бонапарта, пришедшего к власти в 1851 году. В дальнейшем этот термин был распространен на любую диктатуру буржуазии, опирающуюся на военщину и на реакционно настроенные слои отсталого крестьянства. В «бонапартизме» обвиняли впоследствии и Шарля де Голля.

Несомненно одно, что французы во всех трех персонажах истории видели «спасителя» общества. Действительно, каждый из них приходил к власти в очень сложное время для страны (расшатанная экономика, революция, война, мятежи и т.д.). Ситуации в стране требовали человека, который смог бы «разрешить» их и желательно «бескровно». Но на этом и можно завершить проведение параллелей, потому что оценка правления каждого из них неоднозначна.

Наполеон как историческая личность, используя все свои таланты создал, на наш взгляд, систему определенных методов властвования, которые обеспечили эффективность всех его мероприятий. Начиная с создания Конституции 1799 года, борьбы с коррупцией и бандитизмом, упорядочения финансов (в первую очередь, бюджета), закрепления прав собственности, создания Французского банка, унификации законов, создания Гражданского Кодекса (действует и поныне) и т.д. Наполеон считал, что интересы государства требуют жесткой централизации.

Действительно система госуправления в высшей степени была централизована, в ней существует жесткая иерархия должностей, акцент был сделан на узких специализациях. Высшим административным органом страны является Совет государства, ему принадлежит совещательная функция в отношении законодательных высших и административных вопросов. Французская система госуправления была создана одним «росчерком пера» Наполеона. Оценки феномена правления Наполеона весьма противоречивы, кто-то идеализирует его, кто-то называет тираном, деспотом, «чудовищем». Но французский народ был благодарен Наполеону за то, что он закрепил все завоевания революции, и прежде всего, в земельном вопросе, политических свободах, кодификации гражданского и уголовного законодательства, а главное, обеспечил безопасность существования простым французам. Приход к власти Наполеона был на фоне его побед в Италии и Египте, борьбы с интервентами, что послужило основанием доверия народа к нему.

Вторая Империя, которую называют «авантюрно-подражательной», была основана на кредите доверия к достижениям прошлого. Луи Наполеон III приходит к власти, будучи никому неизвестным во Франции, только благодаря своему имени, при поддержке наивного, неграмотного крестьянского населения. Победив на выборах 10 декабря 1848 года, Луи Наполеон становится главой государства более чем на 20 лет. Согласно Основному закону, принятому 4 ноября 1848 года, он не мог переизбраться на второй срок подряд, поэтому Луи Наполеон совершил государственный переворот, объявив о роспуске Национального Собрания, Государственного Совета, Верховного Суда, а также приняв другие жесткие меры. Желая править авторитарно, он все-таки был вынужден принять Основной закон, так как большинство французов считали это обязательным.

Принятию Конституции 1852 года предшествовала Декларация от 2 декабря 1851 года, которая утром, в день государственного переворота была расклеена на стенах парижских домов. Основные положения Декларации были вынесены на плебисцит. Народу предстояло решить: легализовать ли государственный переворот Луи Наполеона или отказать в доверии.

Кстати, как и Наполеон в 1799 году, используя юридическую хитрость, обеспечил себе право иметь ту конституцию, которая была ему нужна. В прокламации, изданной до

Конституции 1852 года, Президент прямо заявляет: «В этом документе я представил на ваш суд основные принципы, заимствованные из Конституции VIII года (1799 г.). Если вы их одобрите, они станут фундаментом нашей политической Конституции».

Из конституционного акта 1799 года был заимствован расщепленный законодательный процесс. Согласно терминам Конституции VIII года, государственные органы назывались Сенатом, Государственным советом и т.д.

Вместе с тем есть и отличия от акта 1799 года. Согласно Конституции 1852 года глава государства имел право назначать членов Сената и его Председателя. В то же время Сенату представлялись более широкие полномочия, чем в 1799 году. Также не предусматривалось создание Трибунала, но были зато увеличены права Государственного Совета.

Государственный совет, который был учрежден как вспомогательный орган еще при Наполеоне Бонапарте, должен был осуществлять подготовку законопроектов и представлять их в Законодательном Корпусе. Очевидно, что он должен был быть заградением, заслоном между законодательной и исполнительной властью. Но Луи Наполеон был заинтересован в постоянном надзоре за бюрократическим аппаратом, поэтому Государственный Совет получил право рассматривать административные споры и жалобы, то есть была учреждена административная юстиция (существует и по сегодняшний день).

Главное различие двух конституций состояло в определении всеобщего избирательного права, но в 1799 году это право было чисто теоретическим, а в 1852 году было уже реальным и действительным.

Согласно Конституции 1852 года управление французской Республики «доверялось» Луи Наполеону на целых десять лет. Основной закон 1852 года наделял его всей полнотой исполнительной власти и контролем над законодательной властью. Сенат мог аннулировать законодательные акты, противоречащие Конституции, но это полномочие ни разу за все 18 лет не было использовано.

Изменения, внесенные в текст Основного закона, позволяют нам видеть, как шел процесс эволюции этого режима. Первое изменение позволило изменить форму правления, Франция провозглашалась Империей, а Луи Наполеон - ее Императором. Следующие поправки наделяли Императора огромными полномочиями: право помилования, право председательствования в Сенате и Государственном Совете, право заключать договоры без одобрения Законодательного корпуса, гражданский лист для императорской семьи и т.д.

Однако, по мере уменьшения политической активности Императора (из-за болезни), начиная с 1860 года, проводятся либеральные реформы, реально обеспечиваются права и свободы граждан, увеличиваются законодательные полномочия Парламента, создается ответственное Правительство, то есть устанавливается Парламентская Империя.

К 1870 году стало невозможным дальнейшее существование авторитарного режима, требовалось преобразовать власть главы государства в соответствии с изменившейся ситуацией, но, как хотел Луи Наполеон, с закреплением безответственности Императора. Вторая Империя вывела в политику огромные массы крестьян, наделив их реальным всеобщим избирательным правом и возможностью участвовать в политической жизни страны.

Следует сказать, что в деятельности Луи Наполеона можно найти некоторые особенности его правления, но они никогда не меняли сути того государственного строя, который создал Наполеон Бонапарт. Вторая Империя, подражая Наполеону I привела к оппортунизму во внутренней политике и губительному авантюризму во внешней, что и предопределило ее падение.

Значение всех этих конституционных актов Второй Империи в том, что позволили «демократии достаточно вызреть, чтобы принять традиционные формы» [3], подготовили развитие и становление III Республики явились своеобразным «мостом» между республиками прошлого и будущего [4].

Именно Конституции 1852 и 1870 годов послужили базой для закрепления авторитарного режима нового типа, который стал предметом научных исследований и получил название «цезаризм» в трудах французского юриста Ж. Бартелеми [5].

Пришедший к власти в мае 1958 года по приглашению Парламента, генерал де Голль получил чрезвычайные полномочия согласно Конституции, которую считали «скроенной точно по мерке для де Голля». Многие исследователи считают, что по этой Конституции 1958 года была выстроена система власти, которая была архаичной для самой Франции, и была возвратом к собственному политическому прошлому, а сам генерал де Голль в этой конструкции стал своего рода «парламентским монархом». Сам де Голль и его соратники считали это возвращением к республиканским идеалам путем «большой сбалансированности всех видов власти и усилению независимости исполнительной власти от политических маневров различных партий».

Законодательная и исполнительная власть, имея своим источником только «мандат народа» (то есть выборы), должны были четко разделены. Самым эффективным способом укрепления системы властвования должен был стать институт главы государства. Возвышаясь над всеми ветвями власти, не будучи главой Правительства и лидером парламентского большинства, Президент должен был выражать высшую волю государства по вопросам первостепенной важности.

Центральным звеном был Президент. Став «высшим арбитром», он не нес политической ответственности ни перед каким органом и никем не контролировался. В соответствии со статьей 19 Конституции 1958 года свои наиболее важные полномочия: роспуск палаты, введение в действие чрезвычайной ситуации, передача законопроектов на референдум и ряд других, Президент осуществлял единолично.

Обширные prerogatives Президента Франции, предусмотренные Конституцией не имели аналога даже в президентских республиках. Однако даже самые серьезные политические реформы, осуществленные де Голлем, мало что решали бы без изменений в административно-управленческой системе. Начиная с реформ Наполеона I, исходя из духа республиканизма и идей Французской революции, проведенные в последующем многолетние реформы подготовили создание института государственного функционера, выделив основное звено управления этим институтом и его преобразования, а именно систему образования/конкурса/назначения функционеров высшего и среднего звена.

По отношению к старой элите де Голль занимал критическую позицию, называя их «предателями». Поэтому создание нового слоя высших функционеров и явилось первоочередной задачей для де Голля конца 50-х годов. Именно она и была решена путем реализации административной реформы и создания учебного заведения для политической элиты нового формата - Национальной школы управления (ENA). Административная реформа, прежде всего, служила цели унификации государственного управления в контексте экономической, политической и социальной модернизации, но одновременно она позволяла обезопасить модернизационную программу от противодействия старых элит и бюрократических корпусов.

Дальнейшее усиление президентской власти было связано с возможностью главы государства опираться на парламентское большинство, поскольку в 60х-70х годах Президент выступал как лидер голлистской партии - «Союз демократов за Пятую Республику». Де Голль, имея поддержку большинства в Парламенте, фактически возглавлял и Правительство, отеснив его главу - премьер-министра. Полная зависимость Премьер-Министра и правительства от воли Президента, фактическая ответственность правительства перед ним, стали характерной чертой Пятой Республики в это время. Личная канцелярия Президента стала центром принятия государственных решений. В 60х-70х годах были созданы чрезвычайные органы политической юстиции, проведена централизация судебно-полицейского аппарата, были расширены полномочия полиции и префектов.

С утратой большинства мест в Парламенте голлистская партия в период с 1973-1976 года вынуждена была уступить важнейшие государственные посты представителям других политических партий.

Несмотря на все сложности партийного соперничества примат президентской власти во всех областях государственной жизни Франции и ныне остался неизменным. Неслучайно и сейчас, наиболее распространенными оценками Пятой Республики являются такие характеристики, как «суперпрезидентская республика» или «ультрапрезидентский режим».

Таким образом, независимо от расстановки основных политических сил в периоды Первой и Второй Империи, в существующей и ныне Пятой Республике, глава государства во Франции был главной регулирующей силой. Но каждый из них, будь Наполеон I, Наполеон III или Шарль де Голль, придя к власти, решали вопрос выбора не между республикой и империей, а между порядком и хаосом. При всей схожести, эти политики действовали в разное время, при разных обстоятельствах. Поэтому было бы некорректно называть их правление «бонапартистскими режимами». Каждый из них использовал те методы властвования, которые, скорее всего, были бы применены и другими политиками (например, если вместо Луи Наполеона пришел Кавиньяк).

Та система государственной власти, которая была создана Наполеоном Бонапартом фактически является «базовой», и в последующем, политики подвергали её только модернизации с учётом изменений, происходящих во французском обществе. Существовая и по сегодняшний день, она доказывает свою эффективность и результативность тех методов властвования, которые называют «бонапартистскими».

Исходя из этого, нельзя преуменьшать значение конституционных актов. Конституции Второй Империи и Пятой Республики, главным образом, имели значение для развития в двух сферах: в политико-теоретической и политико-идеологической. Важность для первой состояла в том, что эти акты разрабатывались на основе предыдущих конституционных актов и были основой при разработке последующих, являясь тем самым очередным этапом в развитии того или иного института, причем, это касается как их формально юридического закрепления, так и практики функционирования. Таким образом, можно сделать вывод, что Основные Законы 1799, 1852 и 1870 годов, а также Конституция Франции 1958 года являются необходимыми стадиями в развитии как отдельных институтов, так и французского конституционализма в целом. Этот опыт неоднократно используется и другими цивилизованными странами.

Список использованных источников

1. Constantinesco V., Pierré -Caps S. Droit constitutionnel. Paris.2004. P.325.
2. См. Маркс К., Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч.2., 2 изд., т.8.
3. Prelot M. La signification constitutionnelle du Second Empire. P.56
4. Цит по: April S. La II Republique et le Second Empire... P.16.
5. См.об этом: Vacot G. Carré de Malberg et l'origin e de la distinction entre souveraineté du peuple et souveraineté nationale. Paris 1985. P.159.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕГЕМЕНДІГІ МЕН МЕМЛЕКЕТТІК ТӘУЕЛСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ АКАДЕМИК С.ЗИМАНОВТЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚҚА ҚОСҚАН ЖЕКЕЛЕГЕН ҮЛЕСІ

СЕЙДЕШ Бәкіжан Болатбекұлы

*заң ғылымдарының магистрі, халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

МУРЗАГАЛИЕВ Ердос Чарипович

*халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Аннотация. Мемлекеттік егемендік оның аумағының тұтастығын, қолсұқпаушылығын білдіреді. Кеңес Одағы ыдырап, әлемнің саяси картасында бірнеше тәуелсіз мемлекеттер пайда бола бастағанда мысалы, Қазақстан Республикасының да халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде танылуы ұлттық құқықтық жүйені қалыптастыруды кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі ретінде күн тәртібіне қоюының өзі заңдылық еді. Қазіргі заманауи халықаралық құқық мемлекеттік егемендік пен аумақтық тұтастық қағидаларының орындалуын мемлекеттің өмір сүруі үшін қажет императив ретінде көтереді. Тұтастық пен мемлекеттік егемендік сипаттамасы қоғамның саяси ұйымдастырылуының негізгі өмірлік тараптарын қамтиды. Бұларсыз қоғам толық емес, яғни шектелген болар еді.

Тірек сөздер: Егемендік, тәуелсіздік, аумақтық тұтастық, юрисдикция, халықаралық құқықтағы имплементация, мемлекеттің өз аумағындағы үстемдігі мен халықаралық қатынастардағы тәуелсіздігі.

70 жылдан артық өмір сүрген КСРО атты алып мемлекет өзінің өмір сүруін тоқтатып, оның орнына бірқатар халықаралық құқықтың жаңатәуелсіз субъектілері саясат аренасына шыққаны өткен тарихымыздан белгілі. Яғни Кеңес Одағы ыдырап әлемнің саяси картасында тәуелсіз мемлекеттердің, яғни халықаралық құқықтың жеке дербес субъектілерінің пайда болуы ұлттық құқықтық жүйені қалыптастыруды күн тәртібіне өткір қойғандығы да еш жасырын емес, міне осындай еліміздің болашақ тағдыры айқындалар, әлем картасында енді ғана пайда болған жаңа Қазақстан егемендікке ұмтылған сол тарихи кезеңде құқықтық мемлекет қалыптастыру жолында академик С.Зиманов өлшеусіз үлес қосты, әрі сол кезеңдегі ҚазКСР-і Жоғары Кеңесінің екі шақырылымының депутаты болған ғалымның жас, егемен мемлекетіміздің құқықтық негізін қалауда және заңнамалық реформалардың бастауында тұрғанын ерекше атап өткен орынды болар еді. Міне, осындай тарихи кезеңде елге жаңа заңдар қажет еді. Ел тарихындағы шешуші, әрі маңызды саяси құжат болып саналатын 1990 жылғы «Қазақ КСР-ның мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясының» жобасын әзірлеген комиссияны басқарғаны да көп жағдайды аңғартса керек. Мемлекеттегі маңызды саяси акті деп бағаланатын 1991 жылғы 16 желтоқсандағы қабылданған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңның жобасын даярлайтын комиссияның да мүшесі болды. Сонымен қатар, Қазақ КСР атауын өзгерту туралы заң, азаматтық туралы заң, тәуелсіз еліміздің тұңғыш Конституциясы, тағы басқа маңызды заңдарды дайындаудағы еңбектерінің өзі бір төбе. Академик С.Зимановтың «КСРО және автономиялау теориясы мен практикасы» (1998 жыл) атты зерттеу еңбегін ТМД аясындағы құқықтанушы ғалымдар аса жоғары бағалады. Осы аталмыш ғылыми еңбекте Кеңес Одағының ыдырауы мен оның бұрынғы автономиялық аумақтары негізінде егемен елдердің бой көтеруі жан-жақты талданып баяндалады. Заң ғылымының теориялық мәселелерімен түпкілікті айналысқан ғалымның 500-ден астам ғылыми еңбектері мен солардың ішіндегі 20-дан астам монографияларын да атап өткен орынды. Академик С. Зимановтың ғылыми еңбектері негізінен алғанда мемлекет пен құқық тарихы мен теориясына, Қазақстан мен Орталық Азияның өзге де аймақтарында ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен даму жолдарына, тәуелсіз қазақ мемлекетінің құқықтық платформасының қалыптасуына және тағы да басқа өзекті мәселелерге арналған. Олардың қатарында маңызы зор «Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство», «Общая теория права и ее место в курсе теории государства и права», «Теоритические вопросы

советского национально-государственного устройства», «Политические взгляды Ч. Валиханова», «Конституция и парламент» атты және т.б. көптеген ғылыми еңбектері бар.

Академик С.Зимановтың еліміздің басты заңы болып саналатын Конституциямызды жетілдіруге қатысты қосқан еңбектерін де атап өткен орынды болар еді, себебі ғалым көтерген идеялар 2007 және 2017 жылғы еліміздің Ата заңына, яғни Конституциямызға енгізілген өзгерістер де еліміздегі жүйелі түрде жүзеге асырылып келе жатқан реформаларға сәйкес Елбасының бастамашылдығымен кезең-кезеңімен жүзеге асқаны белгілі. Жан-жақты білімпаз, әмбебап, әрі теоретик ғалым ретінде заң шығарушы орган Парламенттің құқықтық мәртебесін айқындауда, парламенттің қандай болуы, оның өкілеттілік қызметі мен заңшығармашылық функциясын жетілдіруге қатысты атқарған еңбектері мен еліміздің сот жүйесін қайта құру туралы ұсыныстары мен талдауларының өміршендігін бүгінгі тәжірибе дәлелдеп отырғандығының куәсі болып отырғандығымыз да еш жасырын емес. Әсіресе тәуелсіздік алған алғашқы елең-алаң сәттерде ел егемендігіне қатысты саяси құжаттардың ішінде егемендік Декларациясының қоғамдағы ролінің ерекшелігін деп басып айта білуінің өзі көрегендік еді. Жалпы Егемендік термині өте ауқымды мағынаны білдіреді. Егемендік нақты географиялық кеңістіктегі саяси биліктің көрінісі ғана емес, оған қоса сол жерді мекендейтін тұрғындар мен азаматтарға жүретін юрисдикция. Мемлекеттің өз аумағындағы үстемдігі мен халықаралық қатынастардағы тәуелсіздігі - мемлекет егемендігінің бір-бірімен өзара байланысының көрінісі.

Қазіргі заманауи халықаралық құқық мемлекеттік егемендік пен аумақтық тұтастық қағидаларының орындалуын мемлекеттің өмір сүруі үшін қажет императив ретінде көтереді. Тұтастық пен мемлекеттік егемендік сипаттамасы қоғамның саяси ұйымдастырылуының негізгі өмірлік тараптарын қамтиды. Бұларсыз қоғам толық емес, яғни шектелген болар еді. Маңыздылығына орай бұлар мемлекеттің негізі ретінде конституциялық ретте бекітіледі. Мысалы, Конституцияның 2 бабында «Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді» делінген. Сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз армандаған осы мүмкіндікті жүзеге асыруда көптеген біртуар тұлғалардың саясат сахнасына жарқ етіп шығулары да заңдылық еді. Осы мақаланы жазуға да себеп болып отырған академик, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зиманұлы Зимановта осындай жарқын тұлғалардың бірі еді. Сөзіміз дәлелді болу үшін, 1990 жылғы 25 қазандағы Қазақстанның Мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияның түпкі редакциясын дайындау бойынша комиссияға басшылық жасағандығы, сонымен бірге 1991 жылғы 16 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» - Конституциялық Заңын дайындау бойынша комиссияның мүшесі болғандығы, ал Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясының жобасын дайындау барысында сарапшылар тобын басқаруының өзі көп нәрсені аңғартса керек.

Әлемдегі интеграциялық процестердің қарқынды дамуына байланысты халықаралық құқық нормалары мемлекетшілік, яғни ішкі құқықтық нормалардың дамуының шешуші элементіне айналып отырғандығы айқын байқалады немесе керісінше. Бейбітшілік мақсаттарына қол жеткізу, планетада, яғни жер бетіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету осымен тығыз байланысты. Әр түрлі салалардағы халықаралық ынтымақтастық мемлекеттердің әртүрлі аядағы әрекеттерін үйлестіру үшін халықаралық құқық нормаларын кеңінен қолдануын анықтайды.

Осы уақытқа дейін заң әдебиеттерінде халықаралық құқықтағы кейбір мәселелердің құқықтық табиғаты күрделі болып келеді, әсіресе қылмыстық-құқықтық салада. Себебі келесі құқықтық мәселелер мынадай әртүрлі тәсілдермен шешіледі, қылмыстық-құқықтық сипаттағы халықаралық құқық нормалары қалай қолданылады, қылмыстық-құқықтық нормаларды имплементациялау қалай жүзеге асырылады, қылмыстық құқық бұзушылықтар орын алғанда оффшорлық аймақтардың құқықтық мәртебесі оларға қалай ықпал етеді, юрисдикция мен егемендік мәселелері қалай шешіледі, қылмыстық құқық бұзушылық

жасаған кездегі трансұлттық корпорациялардың құқықтық мәртебесін қалай анықтауға болады?

Сонымен қатар, бұл мәселелерді теориялық тұрғыдан түсінудің қажеттілігі туралы сұрақ туындайды, бұл қылмыстық заңнаманың барлық имплементациялық нормалары халықаралық нормативтік талаптардың, яғни нұсқаулардың мемлекетішілік орындалуын тиісті түрде қамтамасыз етпейтіндігімен байланысты. Мұның бәрі практикада түсіндіру мен қолдануда қиындықтар туғызады және белгілі бір елдерде қылмыстық құқық бойынша халықаралық құқық нормаларының имплементациясына терең теориялық талдау жасауды талап етеді. Бұл халықаралық құқық нормаларын іске асыруды мемлекетішілік қылмыстық-құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру жөніндегі ғылыми негізделген ұсынымдарды әзірлеу үшін қажет.

Біздің білуімізше, имплементация деп Халықаралық құқық нормаларын ұлттық нормаларға енгізу түсініледі, яғни халықаралық-құқықтық нормаларды қабылдау, орындау қалай жүретіні және белгілі бір мемлекеттің аумағында халықаралық-құқықтық нормаларды іске асыру үшін жағдайлар қалай жасалатыны түсіндіріледі.

Біріншіден, көптеген елдерде Халықаралық құқық нормаларын ұлттық құқыққа енгізу, яғни имплементациялау әр түрлі жолдармен жүзеге асырылады. Мысалы, егер Қазақстан Республикасының тәжірибесіне жүгінетін болсақ, онда «ҚР Конституциясының 4-бабы 3-тармағының жаңа редакциясында (2017 ж.) заңдарға қатысты ратификацияланған халықаралық шарттардың басымдығы туралы ереже сол мазмұнда қалдырылғанмен, бірақ Қазақстанда халықаралық шарттың қолданылу тәртібі мен талаптары заңнамамен айқындалатыны туралы жаңа ереже енгізілді. ҚР Конституциясының қолданыстағы редакциясының 4-бабы 3-тармағына қатысты екі ұсынысты да, бірлікте - бір тұтас ретінде қарастыру және түсіндіру қажет» [1].

Осыдан келіп Қазақстан Республикасы халықаралық міндеттемелерді орындаудан бас тартады ма деген өзекті мәселе туындайды, әрине, жоқ.

«Жаңа норма халықаралық құқыққа қайшы халықаралық шарттардың өз еркімен орындалмауын білдірмейді. Қазақстан 1993 жылғы 31 наурызда Халықаралық шарт құқығы туралы Вена конвенциясына қосылғаны белгілі».

Бұл сыртқы басқарылмайтын жағдайлардан қорғау, ұлттық қауіпсіздікке қатер төнген кезде барабар, яғни адекватты шаралар қабылдау қажеттігіне байланысты. Және бұл дұрыс қабылданған шешім еді.

«Халықаралық шарттың қолданылу тәртібі мен шарттарын заңнамада айқындау туралы жаңа ереже жаһандандудың объективті процесіне қарсы тұру немесе бас тарту үшін қабылданған жоқ. Ол халықаралық қатынастарда туындаған шиеленістің салдарын белгілі бір жұмсарту үшін, халықаралық шарттармен байланысты процестердің қарқынын, мерзімдерін, ағымының нысандарын біртіндеп пайдалану, түзету және шарттың мазмұны мен оған ілеспе мән-жайларды ескере отырып, синхронды немесе дәйекті пайдалану, әртүрлі нормалардың әрекетін қосу үшін енгізілді» [2].

Сонымен қатар, «Тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, мемлекеттер, оның ішінде қазіргі заманауи мемлекеттер, әсіресе олардың ішіндегі ең күштілері, олардың одақтары халықаралық қатынастар мен халықаралық құқықта құқық үстемдігін әрдайым сақтай бермейді. Нәтижесінде «Қос стандарттар», «күштінің құқығы» көбінесе өздерін тым еркінірек, басым сезіне отырып, тіптен кейде олар үстемдік ете бастайды, әсіресе ХХІ ғасырдың басындағы жаһандық «турбуленттілік», «гибридті соғыстар» формальды бейбіт уақытта «түрлі - түсті төңкерістерден» өткен бірқатар елдердің ыдырауы, бөлінуі және сол кезеңге сәйкес жағдайларды басқаралмауы, яғни бақылау жүргізе алмаушылық тенденциялары байқала бастайды» [3].

Соңғы уақытта халықаралық құқықта болып жатқан үрдістерді ескере отырып, біз осы мәселелер туралы айтып отырмыз. Әрбір мемлекет имплементация мәселелері бойынша өзінше шешім қабылдайды. «Халықаралық құқықтың жедел дамып келе жатқан эволюциясы және әлемдегі іргелі ғылыми-техникалық, экономикалық және саяси өзгерістер аясында

оның ұлттық құқықпен өзара әрекеттесу формалары халықаралық құқық нормаларының дамуының, кеңеюінің және басымдылығының артуының жалпы тенденцияларын нақты түсінуді талап етеді. Сонымен бірге, бұл ұлттық қауіпсіздікті, экологияны қамтамасыз ету, ұлттық экономиканы дамыту үшін қолайлы және пайдалы жағдайлар жасау, ұлттық дәстүрлер мен мәдениетті сақтау тұрғысынан нақты тарихи контексте халықаралық және ұлттық құқықтың жекелеген нормаларының ситуациялық өзара іс-қимылына неғұрлым мұқият қарауды талап етеді».

Бірақ, осы проблемаларға қарамастан, Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың басқа субъектілерімен өзара іс-қимыл жасай отырып, белгілі бір проблемаларды шешуге ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық конференция жинағы
3. Е. Баянов «Академик Салық Зиманов» - Алматы 2011 ж. 152 б.

САЛЫҚ ЗИМАНОВ – ҰЛТЫМЫЗДЫҢ МАҚТАНЫШЫ, ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ТІРЕГІ

ДЖИГИТОВА Р.Н.,

*жалпы заң пәндері кафедрасының оқытушысы, полиция майоры,
Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ-сы*

СИМАНОВА Г.Т.,

*жалпы заң пәндері кафедрасының оқытушысы, полиция капитаны,
Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ-сы*

Андатпа. Мақалада академик Салық Зимановтың бүкіл өмірін қазақстандық заң ғылымына қызмет етуге арнағаны туралы баяндалады.

Аннотация. В статье рассказывается о том, как академик Салық Зиманов посвятил всю свою жизнь служению казахстанской юридической науке.

Міне, биыл Қазақ елі тәңірі берген Тәуелсіздігінің, арайлы азаттығының отыз жылдығына қадам басып отырмыз. Қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң қабылданған сол бір тарихи күнде, 1991 жылдың 16-желтоқсан күні жүзеге асты. Дүниеге жаңа мемлекет – Тәуелсіз Қазақстан келді. Қазіргі таңда біз өзіміздің рәміздерімізбен мақтанып асқақтатамыз. Өйткені, Қазақстан Туымен тұғырлы, Елтаңбасымен еңселі, Ән-ұранымен айбатты. Осы зымыраған уақыт талабына сай, Қазақстан экономикасы қарыштап дамуда. Саясаттағы сындарлы бағыт өз жемісін бере отырып, берекелі бірліктің арқасында бүкіл әлем таныған іргелі мемлекетке танылдық. Дегенмен, бұл көптеген халықтар үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деп саналады.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан – ата – бабамыздың көптеген жылдар бойы аңсаған арманы сарғайып күткен сағынышының орындалуы.

Тәуелсіздік тарихы жас ұрпақ бойына патриоттық сезім, еліне деген құрмет пен мақатаныш ұялататын ауқымды тақырып өзегі деп санаймын.

Тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін оның өз заңдары мен талаптары болуы тиіс. Ата заңымыз қабылданған соң, ата заңға сүйене отыра қоғамдық келенсіздіктерді реттейтін, адам құқықтарын қорғайтын заң жобалары қабылдана бастады. Қабылданған заңдарды жүзеге асырушы сот билігі және Құқық қорғау органдары өз біліктіліктері мен қабілетіліктерін көрсетте білді.

Тәуелсіздік жылдарында заң саласына үлкен үлес қосқан қоғам және мемлекеттік ірі қайраткер тұлға, заңгер ғалым, Заң ғылымының докторы, профессор. Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының академигі, Қазақстанға еңбегі сіңген ғылым қайраткері, ҚР тұңғыш президентінің мемлекеттік бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының иегері Салық Зиманұлы Зимановтың туғанына 100 жыл мерей тойын салтанатты түрде тойлануда.

Қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымдарының докторы. Өнегелі өмірінде академик 200-ге жуық, ғылыми еңбек жазған, заң ғылымдарының өркендеуіне сүбелі үлес қосты. **Салық Зиманов** біздің республикамыздағы үлкен ғалымдардың бірі. Біз сондықтан да оны еліміздегі «Заң ғылымдарының патриархы», -деп санаймыз. Ол біздің арамыздағы ең беделді, ең құрметті, ғылымда зергерлік көрсеткен азамат», -дейді заң ғылымдарының докторы, академик Сұлтан Сартаев атап өтті.

1986 жылы Желтоқсан оқиғасы кезінде де ол азаматтық ерлік көрсетті. Империялық орталықтың үлкен лауазымды өкілдерінің қазақ халқы атына айтқан астам пікірлеріне тайсалмай қарсы шығып, ұлт намысын, ел абыройын нақты да кесімді дәлелдермен қорғап қалды.

Салық Зимановтың ғылыми-зерттеу еңбектері негізінен, мемлекет және құқық тарихы мен теориясына, Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да аймақтарында ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуына, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігіне сондай-ақ, өзекті мәселелерге арнайы арналған. Салық Зимановтың құқық теориясына, қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетіне, шарифат заңдарына қатысты бірнеше ғылыми еңбектері жарияланған. Атап айтсақ, «Абай ережелері» атты ғылыми мақаласында Абайдың қазақ өмірінің тарихындағы ойып алатын орнына жоғары баға бере отырып, қазақ халқының ежелгі әдет-ғұрып заңдарын жетілдіруге қосқан үлесі мен құқықтық көзқарастарын саралады.

Қоғамдық тәртіпті сақтауда және заң үстемдігін темірдей қатаң шарттарды орындау әр азаматқа міндет пен борыш деп санаймын.

Осы мақаламды жаза отырып, Салық Зимановтың еңбектерімен таныса келе Ұлы Абайдың мұрасына көп көңіл мен ықылас аударғаны айдан анық байқадым. Абайдың ұстанымы өркениетті мемлекеттің даму қағидалары Заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болуы керектігін мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнатылатындығы туралы тілге тиек етті.

Сонымен қатар, **Абайды ақын, философ ретінде ғана танып жатамыз. Алайда, шын мәнінде, Абайдың саяси және құқықтық ірі реформатор екенін ұмытпауымыз қажет. Қазақ елінің ұлт мақтанышына айналған хәкімнің заң шығару ісіне де араласқаны жайлы көп айтыла бермейді. Абай 1885 жылғы Қарамола съезінде жетпіс үш баптан тұратын заң ережелерін жазған.**

Сол кездегі қазақ қоғамының өмірін, тұрмыс-тауқыметін мұң-мұқтажын бір кісідей білген дана Абай жергілікті атқару органдары мен билер қызметінде әлеуметтік істерге белсене араласа отырып, Заң ережелерін жинақтап, қазақтың ерте кезден келе жатқан әдет-ғұрып салт -дәстүрі нормаларының негізінде жаңа заңдарды дүниеге паш етті. Бес дуанның болыс-билері бас қосқан жиында 73 баптан тұратын «Ереже» қабылданды. Ол ережеге көп өзгертулер, түзетулер қосып, өңделді. Абай әдет-ғұрып мәселесін заманға сай лайықтап, халық пайдасына шешті, кем-кетіктің, әсіресе, әйел адамдардың құқығын жақтады». Бұл ереженің жазылуы – жоғарыда айтып отырған Қарамола съезінің басты тарихи оқиғасы. Абай ережесі қазақтың әдет-ғұрып құқығымен де патша өкіметі сот билігімен де ұштасуда. Қазақ даласындағы ертеден келе жатқан заңнамалық құжаттарды жетік білген заңгер Сонымен қатар, Абай Құнанбайұлы орыстар енгізген заң нормаларын да шебер пайдалана білген. Өйткені, билер шешімі тек қана басқару мен сот жүйесі емес, сонымен бірге, халықтың дәстүрі мен ұлттық таным-түйсігі екенін туған халқына жеткізе білді. Нәтижесінде, Сот билігінің қазақ қоғамында ертеден қалыптасқанын дәлелдеді.

Абай ережесінің көптеген тарауы қылмыстық құқық пен жазаға арналған. Оның ішінде ұрыс-төбелес, ұрлық, ұрлықты қайта жасау, денесіне зақым келтіру әрекеттері қатал түрде жазаланды. Әсіресе, төбелесті ұйымдастырушылар жазасы басқаларға қарағанда қатаң жазаланды.

Абай Құнанбайұлының ережесінде құн, жесір, мал, мүлік, әменгерлік, мұрагерлік даулары мен оларды шешу, үкім шығару және сот жүргізу тәртібі көрсетілді. Салық Зимановтың еңбектеріндегі «Абай ережесі» Ата Заң тарихына алтын әріппен жазылар құқықтық құжат екенін де ұмытпағанымыз абзал.

Бірнеше жылдар бойы Салық Зиманов тарихтың басқа мәселелерімен, оның ішінде Абай Құнанбаевтың шығармашылығына аса назар аударды. Соның нәтижесінің жемісі 1960 жылдар басында ҚазҰУ-ның заң факультетінде ғылым заңгерлер мен тәжірибелік жұмыскерлер ішінде Салық Зиманұлының «Абай билік жөнінде» деген тақырыпта ғылыми баяндамасы жарыққа шығуы болып табылады. Мазмұны бойынша баяндама өте қызықты болды. Нақты мысал келтіретін болсақ архивтен алынған деректер, шежіре Абай атамыздың замандастарының естеліктері басқа да қайнар көздер арқылы баяндамашы Абайды зерттеу барысында даулы жағдайларға ақиқат жол тауып, әділеттілік пен адамгершіліктің мән мағынасын, сырын аша отырып, көрсете білді.

Бұл баяндамада Абай талантының көмескі тұстарына айқын аша отыра, болашақ ұрпақ үшін оның ұлылығы мен парасаттылығын биіктете түсті.

Бірде Салық Зиманұлы халық менталитеті, қазақ-әдеп құқығы негізінде билік айту, ежелгі билерді ерекше құрметтеу, әділетті әділ соттарын аса қадірлеу сынды тарихи дәстүрлеріне ерекше көңіл бөлді.

Бұл билердің айтарлықтай қазақ тарихында үлгі-өнеге боларлықтай бірлестіруші рөл атқарады. Сонымен қатар, ұрпақтан -ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға халық арасында оларға деген аса құрмет көрсетті. Соттардың әділдігіне деген сый-сыяпат ықыласпен беріліп отырған мұның бәрі-қазақ халқы менталитетінің ерекшелігін көрсететін белгілер. Салық Зиманұлы көптеген қос азаматтық концепциясының түрлі нұсқаларына, жергілікті, тарихына және ұлттық тұрмыс жағдайларын шешу мәселесінде жерді жекеменшіктеу құқығына қарсы тұрды.

Салық Зиманұлы демократиялық мемлекеттік маңызды приоритет болып табылатын адам бостандығын шынайы құқық ретінде жасау және оған кепілдеме беру қажеттігі туралы жазды. Сол уақытта, экономикалық дағдарыс жағдайында ол ТМД елдерінің көпшілігімен салыстыра отыра, Қазақ жергілікті халқының оның ішінде зейнеткерлердің апаттық жағдайда кедекленуіне санмен мысал келтірді. Құқықтық саясаттың басшысы ретінде Қазақстандағы шынайы саяси құқықтық жағдайдың ерекшелігі мен тарихи тәжіриесімен таныса отыра, Салық Зиманұлы 1993 жылғы Конституция конституциялық өзгерістің бұл тек басы екендігін өте жақсы түсінді.

Оның көптеген проблемаларды түсінуде сол кездегі Қазақстан Республикасының заң министрі Н.А. Шайкеновтың ойымен тұспа тұс сәйкес келетін болған. Қазақстан Республикасының Конституциясының жаңа нұсқасын ұсынуда да ауызбіршілігі бір болды. С.Зимановтың – ұлттық мемлекеттің заңды әрі қажетті құрылыс екендігін нық сенімді саясаткер «Ұлттық мемлекеттілік,- деп жазды ол – табиғи кезең, өздерінің қайта өрлеу мен нығаю дәуірінде көптеген халықтар бастан кешіретін кезең.

Бұл міндеттер, егер мемлекеттің ұлттар формалары өзін-өзі анықтау деген -бұл халықтың бостандығы мен өзін тану құқығын жүзеге асыру»

Қазақстан Республикасының ҰҒА академигі, С.З. Зиманұлы 20 ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан заң ғылымындағы ірі тұлға болып саналады.

Көптеген заңгерлермен қатар, ол алғашқы Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттік негізін салуға белсене қатысушы С.З.Зимановтың еңбектері, белгі ғалымның тек ғылыми жұмыстары ғана емес, сонымен қатар, қазіргі заманның саяси және құқықтық ойларының маңызды қайнар көздері болып табылады.

С.З.Зимановтың еңбектерін бүгінгі жасөскелең ұрпақтың бүгінгі мен келешігіне жетерліктей оқып білім жинақтауға білім мұрасы қалдырылды деп сенімді айта аламыз.

Бұл Мақалада ғалым ұстаз және мемлекет қайраткері Салық Зиманұлы Зимановтың жемісті ғылым қызметі мен шығармашылық келбетінің бар болғаны бірнеше ерекшеліктері ғана дегім келеді.

Мақаланы қорытындылай келе, Тәуелсіздік – ең алдымен қазақ халқының бостандыққа ұмтылған асқақ армандары мен қайсар рухының жемісі. Сондықтан да біз үшін Тәуелсіздік күні – ең қастерлі күн. Біз бүгінгі барлық жетістіктерімізге Тәуелсіздіктің арқасында қол жеткіздік. Тәуелсіздік – тәңірдің біздің ұрпаққа берген үлкен бақыты, халқымыздың мәңгілік құндылығы.

Тәуелсіздігіміздің 30 жылдық мерейтойы тұғырлы, баянды болсын! Тәуелсіз Қазақстанның таңы нұрлы, егемен еліміздің ұрпағының еңсесі биік болып, көк аспанда қасиетті көк туымыз мәңгі желбіресін!

Пайдаланылған әдебиеттердің тізімі

1. inform.kz // https://www.inform.kz/kz/tauelsizdik-barinen-kymbat-kasym-zhomart-tokaev_a3737118
2. Қазақстан Республикасында кімнің кім екені - 2011 жыл. Екі томдық анықтамалық. Алматы, 2011
3. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
4. Зиманов Салық Зиманұлы: Биобиблиографиялық көрсеткіш / Құраст. Ш.Е.Құнанбаев, О.П.Бравач. Ред. алқасы: С.Ф.Ударцев. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. - 268 б.

САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫ ЗИМАНОВ - ҒҰЛАМА ЗАҢҒЕР, ҰСТАЗ, ҚАЙРАТКЕР

САЛАУАТОВ М.С.

*жалпы заң пәндері кафедрасының аға оқытушысы, полиция подполковнигі,
Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ-сы*

МАХАНОВА А.С.

*жалпы заң пәндері кафедрасының оқытушысы, полиция майоры,
Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қ-сы*

Андатпа. Мақалада кеңестік және қазақ ғалым-заңгері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, академик Зиманов Салық Зиманұлының өмірбаяндық кезеңдері баяндалады.

Аннотация. В статье раскрываются биографические вехи советского и казахского ученого-юриста, заслуженного деятеля науки Республики Казахстан, доктора юридических наук, профессора, академика Зиманова Салыка Зимановича.

Профессор, академик Салық Зиманов қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымдарының докторы. Өнегелі өмірінде академик 200-ге жуық, ғылыми еңбек жазып, заң ғылымдарының өркендеуіне сүбелі үлес қосты.

Осы күндері республиканың ғылыми қоғамдастығы ұлттық ғылымның көрнекті қайраткерлерінің бірі, халқымыздың парасатты ұлы ұлтын, халқын жанындай сүйе білудің ең жарқын символына айнала білген академик Салық Зиманұлы Зимановтың 100 жылдығы мемлекетіміздің түпкір-түпкірінде атап өтілуде. Дөңгелек үстел отырыстары өткізіліп, университеттердегі арнайы аудиторияларға ғалымның аты беріледі, «Зиман оқулары» ұйымдастырылады. Ақындар оған өлең арнап, сүйіспеншілігі мен құрметін поэзия тілдерімен білдіреді. Мұның бәрі академиктің ұзақ мерзімді ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметін мойындау болып табылады. Оның мерейтойы ғылыми әлемдегі айтулы оқиға екені сөзсіз.

Салық Зиманов - көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, заң ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі. Салық Зиманұлы 90 жыл өмір сүрді. Бұл қазақ даласының ашаршылығы, Кеңес өкіметінің қалыптасуы, ауыр соғыс, күйреген шаруашылықты қалпына келтіру, социалистік мемлекет құру және оның күйреуі, егемен Қазақстанның жандануы сынды ұзақ та қызықты өмір болды. Ол көптеген ғылыми жұмыстар мен монографиялардың авторы. Мемлекет тарихы және Қазақ құқығы туралы кітап шығарған алғашқы ғалымдардың бірі. Академик Зиманов парламентаризм мәселелеріне және заңнаманы дамытуға ерекше назар аударды [1].

Академик С. Зимановтың тағдыры соғыс кезінде жастық шағы құлаған мыңдаған құрдастарының тағдырына ұқсас. Дәл осы жағдай, көпшіліктің пікірінше, Салық Зиманұлының табанды және мақсатты мінезін, асыл жаны мен жанашыр жүрегін қалыптасуына үлкен рөл атқарды.

Соғыстан кейінгі жылдары С.Зиманов Гурьев облыстық прокуратурасының тергеушісі, Қазақ КСР прокуратурасының маңызды істері жөніндегі тергеушісі болып жұмыс істеді. Оның ғылыми өмірбаянының басталуы соғыстан кейінгі дәуір зиялыларының уақытына сәйкес қалыптасты. 1948 жылы Бүкілодақтық сырттай оқу институтының Алматы филиалын, 1950 жылы КСРО ҒА Мемлекет және құқық Институтының аспирантурасын бітіріп, «Бөкей Ордасының қоғамдық және саяси жүйесі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады.

1952 жылы Алма-Ата заң институтының директоры болды, 1955 жылы институттың С.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті болып қайта құрылуына байланысты заң факультетінің бірінші деканы болып тағайындалды.

Салық Зиманұлының есімімен Қазақстанда жоғары заң білімінің дамуындағы жаңа, шынайы шығармашылық кезең және ғылыми-зерттеу жұмысының өрлеуі байланысты. Оның бастамасымен 1952 жылы Алматы мемлекеттік заң институтының 15 жас дарынды түлектері аспирантураға түсу үшін Мәскеуге жіберілді. Бұл ретте, замандастары Зимановтың атқарған қызметі туралы еске алады, ол Мәскеудегі аспиранттардың күнделікті өмірін жеке өзі басқарды. Нәтижесінде, республикада жоғары білім және академиялық заң ғылымдары жүйесінде жұмыс істеу үшін жас заңгер ғалымдар саны айтарлықтай толықтырылды.

С.Зиманов Қазақстандағы заң ғылымдарының бірінші докторы, профессор және республика Ғылым Академиясының заң мамандығы бойынша алғашқы академигі болды. Ол еліміздің құқықтық ғылымы мен заң білімінің қалыптасуы мен дамуына елеулі және баға жетпес үлес қосты [2].

Салық Зиманұлы өзінің ғылыми еңбектерінің, егемен Қазақстанның құқықтық реформасын жүргізуге қосқан зор үлесінің, кәсіби заң корпусының қалыптасуының арқасында және басқа да көптеген істерінің арқасында тек елімізде ғана емес, шетелде де танымал болған адамдар тобына жатады. Профессор С.Зимановтың ғылыми-теориялық идеялары мен тұжырымдамалары лайықты бағасын алып, ғылыми қоғамдастық пен құқық практиктерінің қолдауына ие болды.

С.Зиманов таңғажайып дикциясы бар тамаша дәріскер болды, көрермендердің назарын негізгі мәселеге аударып, күрделі материалды қол жетімді етіп түсіндіре білді. Ол студенттер мен аспиранттар арасында үлкен құрмет пен сүйіспеншілікке ие болды, әріптестер үшін беделді болды.

Оның өмірі - сирек кездесетін, әсіресе біздің уақытымызда, нағыз ғалым және мемлекет қайраткері ұстанымдарының үйлесімі. Салық Зиманұлы өзінің өмірінің көп жылын асыл миссияға - заңгер ғалымдардың және тәжірибелік заңгерлердің жоғары білікті кадрларын даярлауға арнады. Ол үлкен ғылыми мектеп құрды, оның шәкірттері біздің мемлекетіміздің және ТМД елдерінің құқық қорғау жүйесінің әр саласында және барлық деңгейлерінде жемісті қызмет атқарады. Олардың көпшілігі ұстазының батасымен өздерін ғылыми, оқу-әдістемелік және қоғамдық-саяси жұмыстарға арнады [3].

Салық Зиманұлы жұмыс істеген барлық салаларда ең керемет биік шыңдарға жетті. Көрнекті құқықтанушы және жауапты лауазымдарды атқара отырып, ол Қазақстанның

егемен мемлекет ретінде қалыптасуына да көп күш жігерін жұмсады. 1990 жылғы 25 қазандағы «Егемендігі туралы» Қазақ КСР декларациясын, 1991 жылғы 16 желтоқсандағы «Мемлекеттік Тәуелсіздік туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңын, «Тілдер туралы» Қазақстан Республикасының Заңын, 1993 жылғы Конституцияның жобасын және басқа да негізгі заң жобаларын әзірлеуге белсенді қатысқан.

С.Зиманов ел болашағына алаңдап, күтілетін нәтижелерді болжауға бейім болды, сондықтан оның ойлары мен идеялары әрқашан ауқымды және өзекті болды. Көптеген жылдар бойы ол қатарда қалып қоймай, майдан шебіндегі позицияларды сенімді иеленді.

Жоғары эрудициялы адам, құзыретті, принципіалды, адал, әдепті, өзіне және айналасындағыларға талапшыл, қарамағындағы адамдармен оңай қарым-қатынасқа түсетін және қайырымды адам болған - бұл оның мінез ерекшеліктерінің толық тізімі емес. Бірақ оның мінезінің басты ерекшелігі, қарапайымдылық болды. Ол жариялылықты ұнатпады және өзі туралы сұхбат беруден тартынды.

Оның жемісті ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметі - Қазақстан халқына қызмет етудің жарқын мысалы. Салық Зиманұлы Қазақ Ұлттық Университетінің әйгілі ғалымдары туралы «Өнегелі өмір» сериясындағы кітаптың алғашқы шығарылымының кейіпкері болды.

Ғылым саласындағы көрнекті жетістіктері үшін ол Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі (1967), Бейбітшілік және рухани келісім жөніндегі Президент сыйлығының (1993), Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының (2002) лауреаты болып сайланды. . 2 дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, Қызыл Жұлдыз, «Парасат» (2002) орденімен марапатталды [4].

Салық Зиманұлы Зимановтың жарқын бейнесі - өз елінің нағыз патриоты және қазақ халқының лайықты перзенті ретінде біздің жүрегімізде мәңгі сақталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдірайым Б.Ж. Зиманов Салық Зиманұлы - отандық заң ғылымдарының атасы // Вестник Евразийского национального университета им.Л.Н. Гумилева. 2011 №1(7) С.14
2. Вызываю огонь на себя! Интервью с С. Зимановым // Казахстанская правда. 20.04.2005. <http://www.kazpravda.kz/>
3. К.Сағадиев: Салық Зиманов - қазақ тарихын да терең зерттеген заңгер. // inform.kz белсенді сілтемені пайдаланыңыз https://www.inform.kz/kz/k-sagadiev-salyk-zimanov-kazak-tarihyn-da-teren-zerttegen-zanger_a2872697//
4. Салық Зиманов елдегі саясаттың қалыптасуына елеулі үлес қосқан қайраткер // <https://baq.kz/news/othernews/salyk-zimanov-eldegi-sayasattyn-kalyptasuyna-eleuli-ules-koskan-kayratker-igor-rogov/>

ХАЛҚЫНЫҢ АБЫЗ АҚСАҚАЛЫ

ТОҚАБАЕВА Бейбитгул Маметказықызы

*баспасөз және баспа ісі кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Аңдатпа. Мақалада ҚР ҰҒА-ның академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор С.З.Зимановтың өмірі мен қызметінде көпшілік байқай бермеген қырлары талданып, бағаланады. Оның қарапайым азаматтық бет-бейнесі, туған отанына деген сүйіспеншілігі еліміздің мемлекет ретіндегі орнығуына қосқан үлесі баяндалады.

Тірек сөздер: С.Зиманов, заңгер, ғалым, абыз, академик, жауынгер, ерлік, Ұлы жеңіс,ғұлама, заң саласы, депутат, шәкірт, ұстаз.

Қазіргі кезде өздерін дана санайтындар да, оларды дәріптейтіндер де тіпті ұлы деп ұлардай шулап жататындар да көп. Бірақ солардың ешбіріне де қосылмайтын шоқтығы биік, айналасына Темірқазықтай жарқырап нұрын шашатын, өзі түгіл атынан-ақ жалғанның тазалығы қанының тектілігі сезілетін бірән-саран ерекше хәм гауһар тұлғалар болады. Қазақ

заң саласының абыз ақсақалы жайлы бұдан он шақты жыл бұрын танысқанмыз, қолыма қалам алдыртқан сол бір қуанышты кездесудегі әсерлі әңгіме ойға оралды. Менің көз алдымда ғұлама ұстаз ұлтын сүйген асыл жүрегінің лүпілін ақ қағазға түсіріп-қаттап, тоқсанға қарай аяндап, елінің болашағына деген алаң көңілмен, «жазсам үлгерсем, айтсам» деген абызға тән даналығымен, кешегі Әуезов, Сәтбаевтар бастаған алыптар қатарына қосылып бара жатқан таудай асқар тұлғасымен есте қалды. Біздің кездесуіміз жеңістің 65 жылдығы қарсаңында болған еді. Мен сол кезде Салық Зиманұлы соғыстың алғашқы күнінен бастап, Ұлы жеңіске дейінгі қан майданға бастан-аяқ қатысқанын және елге тек 1946 жылы ғана оралғанын білмеген едім. Әскери бас командование бір кездері Сәкен жайында мынадай мінездеме жазыпты: «Жастығына қарамай ерекше батыл, ұстамды, кескілескен шайқас үстінде міндетті өзіне артып, шұғыл шешім қабылдап, қауіпке төтеп береді». Батырлық деген осы емес пе?...

Жалынды жауынгер

Жайшылықта өзі туралы мақтанып не масаттанып әңгімелей бермейтін жауынгер ақсақалдың ара-тұра шерткен сырларынан жазылған мына жағдай, оның қайтпас қайсар ерлігінің, азаматтық өрлігінің бір куәсіндей. 1943 жылы Кавказдағы 3 мың метрлік Аджимушқай асуында тау атқыштары дивизиясы жау қоршауында қалыпты. Маңызды тау шатқалын жауға бермеу үшін біздің жауынгерлер барынша қарсыласқан. Көмекке әскер келгенше әбден әлсіреген олар аштықтан адам етін жеуге дейін барады. Әлсіздіктен қозғалуға да шама келмей жатқанда Сәкен жанындағы жолдастарының бірі: «Мына түріңізбен өліп кетесіз. Басқалар да жеп жатыр ғой, былай шығып ауқаттанып келіңіз, мен де сөйттім» деп кеңес береді. Сонда Салық ағамыз оған «Өлсем, адам болып өлейін» деп жауап қайтарып, жау мен жағадан алған аштыққа да төтеп беріп, шыдамдылық танытады.

Тұла бойын кернеген қайсар рухтың арқасында талай жаудың бетін қайтарып, кең байтақ даласын жоңғар мен қалмақтан аман сақтап қалған ата-баба ерлігін жалғастырушы Салық Зиманов үшін Отан алдындағы борышты адал өтеу – ең басты мақсат болғаны анықты. Оны 1 дивизионның 615 – миномет полкына командир етіп тағайындаған уақытта 23-ке де толмаған жас еді. «Полктың жауынгерлік жорықтары» атты журналда әскери командирлері (отставкадағы полковник И.А. Котельников) жазып, жарыққа шығарған оның мына бір ерлігі еріксіз бас шайқатады:

«Бірде жау әскерлерінен Польша жеріндегі бір биік төбені азат ету керек болады. Төбені жаулап алған немістерді қалай да қуып шығу керек. Төбеден төмен төніп тұрған жау пулеметтері мен миномет-зеңбіректері аузынан зәр оғын шашып, шапшып тұр. Беттетер емес. Сол кезде полк командирінің орынбасары майор Зиманов келеді де, жағдаймен жедел танысып, шұғыл іске кіріседі. Бала күнінен есепке жүйрік Салық бораған оқтың арасындағы ырғақты, үзіліс шамасын есептеп, бір топ жауынгерді соңына ертіп, төбеге қарай беттейді. Отан үшін отқа түскен жауынгерлер оқ атылса болды, ой-шұңқырға бастарын тығып жата кетіп, толастаған сәтте алға жылжи түсіп, бекініс іргесіне жетіп, жауға қарсы шабуылға шығады. Мұндай күтпеген әрекетке тосылып қалған жаудың әскерлері жан-жаққа қаша жөнеледі. Бірақ төбеден төніп тұрған немістер бұлардың саны аз екенін байқап, қайта лап қояды. Кейінде қалған біздің әскерлер көмекке келейін десе, алдыларында жатқан Зиманов бастаған аз қолды қырып аламыз ба деп қорқады. Мұны түсінген Салық жанындағыларға:

- Тірі қалудың қамын жасау керек, барынша бекініске тығылыңдар! – деп бұйрық береді де, арттағыларға:

- Бізге қарай оқ жаудырыңдар! – деп бұйрық береді.

Бұл әрине, бар айла-амал таусылғанда ғана баратын шара еді. Сөйтіп, өз әскерлерінің үстінен жауға қарай оқ боратып, немістерді баудай түсіреді. Төбе-бекіністі азат еткен әскерлер бұзылған бекініс ішін аралап жүріп, бірнеше ғана шығынмен тірі қалған Зимановтар тобын тауып алады.

Міне, осындай ілуде бір кездесетін ұрыс тактикалары арқылы, жансебіл ерлік көрсетіп, тығырықтан шығудың шебері атанады. Сол ерліктерінің куәсіндей жиырмадан енді

ғана асқан жас жігітке 1-дәрежелі Отан соғысы ордені кеудесіне тағылады. Осы жасында майор, артиллерия полкінің командиріне дейін көтеріледі. Төрт рет жараланып, сонда да қайтпай, емделіп, майдан шебіне қайта түседі. Солтүстік Кавказды қорғаған, одан Кубаньға, кейін Новосібір мен Краснодарда соғысқан, Воронеж бен Харьковты, Кировоград пен Кременчугті жаудан азат етуге бел шеше кіріскен, ақыр аяғында Германия жерінде жаумен алысып, Берлинге де жеткен. Соғысты 24 жасында генералдық шенділер отыратын орын – полк командирінің орынбасары қызметімен аяқтаған қайсар қазақ жігітін подполковник шеніне ұсынып, Фрунзе атындағы әскери академияға жолдама бергенде, өзінің орынбасарын жіберіп, елге қайтады. Кейін сол азамат Прибалтика әскери бас қолбасшысы дәрежесіне дейін көтеріліп, Салық ағамызды талай қонаққа шақырыпты. Әр сағаты, әр минуты қызу еңбекке арналған жанның арнайы қонақ болуға да қолы тимеген екен. Міне, біздің заң ғылымының абызы саналатын ардақты көшбасшысы күллі ұрпақ бас иіп, қарыздар санайтын Ұлы азат күнге жетуге осылайша өз үлесін қосқан осындай азаматтық ерен ерлігі бар екенін бүгінгі заңгерлер біле ме, білмей ме?

Заңғар заңгер

Алапат соғыстан аман оралған Сәкең елге келгеннен кейін «Майданда болдым, мен соғыстым, болдым, біттім» демеді, тіпті көптің бірі болып қалмай, оқып-білім алуды мақсат етті. Сол ойымен заң институтына сырттай оқуға түсті. Қорғаушысы, қолдаушысы жоқ, қаржыдан жұрдай адамның екі жылда институтты үздік бітіруі, Мәскеудің аспирантурасын тәмамдап, кандидат атағын алуы, қазақ топырағындағы заң саласының тұңғыш ғылым докторы, тұңғыш академигі болуы қаншама қажырлы еңбек пен тиянақты білімнің жетістігі екені даусыз. Бірнеше ондаған кітап шығарып, жүздеген еңбек жазды, Алматы заң институтының тұңғыш ректоры, Қазақ университетінің заң факультетінің тұңғыш деканы, Қазақстан Ғылым академиясы Философия және құқық институтының тұңғыш директоры – мұндай тұңғыштардың қатарын тағы біраз тізбектей беруге де болады.

Шын мәнінде С. Зиманов қазақ заң саласының негізін қалаушылардың бірегейі ғана болып қоймай, еліміз егемендік алған тұста Тәуелсіздік декларациясының жобасын жасап, оны қабылдауда айрықша еңбек сіңіргенін көзі қарақты көнекөздеріміз және оның шәкірттері жақсы біледі. Сәкең тек қана заң саласына емес, оған егіз тарих, қоғамтану салаларын да зерттеп, зерделеп, ұрпаққа азық талай еңбек жазды. Заңгердің еліміздің аяқтан тұру жылдары депутат ретінде сан рет көтерген мәселелері күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Оның көрегендігі таңқалдыратыны сонша, кейде осы әңгіменің бәрін оның 20-25 жыл бұрын айтқанына да сенгің келмейді. Қазіргі қоғамдық дамуда мемлекетшілдік идеясы жиі-жиі еске түседі. Зимановтың сонау 90 жылдарда жазған әрбір еңбегі, мақалалары осы идеяны ұлықтап, оның маңызына сол кезден-ақ мән беруді сұраған екен. Өкініштісі, ғұлама ғалым айтып, жазып қойған осынау дүниелерге мемлекеттік деңгейде әлі де жете көңіл бөлініп, жете қабылданып жатқан жоқ. Ол заң саласына, билікке, оның дамуы мен келешегіне қатысты тың ойларын депутат кезінде де былайғы уақытта да Елбасына, Үкіметке сан мәрте жазып та, айтып та берді.

Ұстаздық ұлағаттың таусылмас нәрі

Салық Зимановтың ұстаздығы туралы сөз еткенде оның шәкірттерінің мына сияқты лебіздері ойға оралады:

«Ұлттың аппақ ары,
Халықтық рухтың – салтанатты сәні.
Заң ғылымы мен білімінің символы
Ұстаздық ұлағаттылықтың таусылмас нәрі».

Ұстаз деген ұлы сөздің мағынасын терең түсінетін қазақ үшін Салық Зиманов жайлы сөз еткенде оның қарапайым ұлдың ғана емес, ұлттың ұстазы бола білетін ұстаздық тұлғасын бөле-жара әңгіме еткіміз келеді.

Академик Манаш Қозыбаев Сәкең жайлы «Осы жұрт Зимановты біле ме екен?» деген очеркінде оның ұстаздығына арнайы тоқтала келіп: «Ұстаз – әке мен анадай қолыңнан ұстап, талабыңды көріп, жақсылыққа теліп, әу баста шалағайлығыңа көніп, өміріңе жол ашатын жан; Ұстаз шебер ұстадай ақ алмастай шыңдау үшін 99 рет отқа салып, 99 рет суға малып, мың сан сыннан өткізіп барып, шикіні пісіруге, шаланы жетілдіруге шыдамы жететін жан» деп әуелі «ұстаз» деген ұғымға өзінің анықтамасын береді де, осы анықтамаға Салық Зимановты сыйдыра отырып, суреттейді.

Сәкеңнің ұстаздығы әкім мен бағынышты адамның ара-қатынасындай емес, ол кісі өз шәкірттеріне әкесіндей қамқор, жанашыр бола білетін жан екенін әріптестері де, одан тәлім-тәрбие алған шәкірттері де бүгінде жырдай етіп айтып та, жазып та жатыр.

Бір күні ұстаз Салық Зиманов жеті жасты пойызға мінгізіп, Мәскеуге жіберіпті де, өзі олардан бұрын ұшақпен Мәскеуге жетіп алып, олар келгенше аспирантурадан орын алып, ғылыми жетекші тауып, жатақханадан бөлме дайындап қойыпты. Бүгінде сол жеті баланың барлығы да Қазақстанның көрнекті ғалымдары сапында.

Ұстаз жолын ұстанған оның артынан ерген шәкірттері де талай тайталас пен тағдырдың сан тараулы жолында бірінші боп топ жарып жүр. Тіпті Салық ағаның алдынан тікелей дәріс алмаған кұқық мамандары да ол кісіні ұстаз санайды. Өйткені олар Қазақстанда қалыптасқан Зиманов мектебінен өткендер, оларды Зимановтың өзі оқытып, тәрбиелемесе де, оның шәкірттері оқытқан, жол көрсеткен. Суреттеп айтқанда, Салық Зиманов теңізге шыққан кемелердің бағыт-бағдарын анықтап, көрсетіп тұратын жағадағы маяк тәрізді.

Кезінде Салық Зимановқа еліктеп, ол жүрген жолмен жүруді армандаған, оның сарқытын ішіп, жүрген жолына аунап, пір тұтып жататын шәкірттерінің өзі бүгінде ғылымның белді тұтқасын ұстағандар, бірі академик, бірі профессор, тағысын тағылар.

Академик К. Сағадиев «Бұл алпысыншы жылдырдың басы болатын. Менің Мәскеудегі Г.Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтының аспирантурасында оқып жүрген кезім. Ғылым, білім қуып, күндіз-түні шықпайтын жеріміз – В. И. Ленин атындағы орталық кітапхана. Оған адам көп барады, сондықтан ерте оянып, кітапхана ашылмастан бұрын оған кіру үшін кезекке тұратынбыз.

Сол күндердің бірінде кітапхана асханасында академик Зимановты көрдім. Салық Зиманұлы қолында тамақ салған подносын ұстап, тамақ ішетін орынның босағанын күтіп тұр екен. Маған, сол кездегі жас аспирантқа: «апыр-ай, академиктер де кітапханаға келеді екен ғой, олардың да білмейтіндері, іздегендері болады екен ғой», – деген ой келді. Артынан: «мына кісі (мен ол кезде Сәкеңмен жүздеспеген едім) еліміздің даңқты, әйгілі ғалымдарының бірі, кезегін күтіп, ол кісіден босаған орынға тамақ ішуге мен отырайын, ғылыми ізденісті енді ғана бастап жүрмін, мүмкін жолын берер» деген үміт ұшқыны жылт-жылт етті» деп, оның «сарқытын» ішуді өзіне мәртебе көргенін еске алады.

Мінезі, адамгершілік қасиеттері туралы

Бір кездері Нури Муфтақ Салық Зиманұлынан «Адам бойындағы қандай қасиетті қадірлейсіз?» деп сұрапты. Сонда Сәкең аз-мұз ойланып: «Американың атақты президенті Джефферсоннан «басқару өнері дегенді қалай түсінесіз?» деп сұрағанда, ол «басшының тазалығы» деген екен. Тазалық басшыға да, қосшыға да да тән қасиет болу керек» деп жауап беріпті. Былай қарағанда қарапайым сұраққа терең мағыналы жауап қайтару үшін де, оның өзі ойшыл, арғы-бергі тарихтан хабары бар, парасатты әрі өзі айтқандай таза болуы керек емес пе? Ендеше осы қасиеттердің барлығын біз Салық Зимановтың бойынан көре аламыз.

Бар-жоғы 20 жасында қан майданда шыңдалып, Отан қорғаудың қаншалықты зор жауапкершілік екенін сезінген Сәкең былайғы өмірде де батырлығынан, батылдығынан айнымаған. Қаншама қыршын жаспен бірге өзі қорғауға үлес қосқан Отанын қиын-қыстау кезеңдерде тоғышарлардың, жағымпаздар мен шовинистердің, теріс пиғылды саясаткерлердің солақай іс-әрекеттерінен қақпақылдап қорғай білді. Желтоқсан оқиғасы кезінде империяның жауыздық саясатына баға беруде, қазақ тілінің мәртебесін қолдауда еліміздің қаншама қайраткерсымақтары үрейден бастарын ала қашып, інге тығылған

түлкідей қылық танытқанда Салық Зиманов ұлт мүддесіне, көзқарасына сай келетін батыл пікірлер айтып, қазақ халқының еңсесін көтеріп, салын суға жібермей отырды. Бүгінгі зиялы жас Желтоқсан оқиғасы жайлы төгілдіріп әңгіме айтатын талай «қайраткердің» өтірік әңгімесін естісе де, Жұбан Молдағалиев пен Салық Зиманов қана ақты ақ, қараны қара деп жастар жағына шығып, бюрода билікті сынағанын біле бермейді. Мінездің асылдығы да сол, Сәкеңнің өзі де ол жайында «мен бүйттім» деп аузына алмайды. Қашанғы пенделік қарапайымдылығы оны өзгелерден оқ бойы осылайша биіктетіп келеді. Кейінірек тәуелсіздікке жету жолында тіл, дін, діл үшін шовинизм, империялық саясаттың желігі, рухы әлі басылмаған депутаттардың аузына құм құйып, тәуелсіздік туын төмен түсірмей сақтап қалушылардың бірі деп Зимановты айтсақ қателеспейміз. Бір қазақ тілінің мәселесі бойынша сол кездегі Үкімет басшыларына, Елбасына тікелей хат жазып, «Караван» газетімен ұлт мүддесі үшін айтысқан мақалалары да жарық көрді.

Басқаның бәрін былай қойғанда, тек қана осы ұлттың тілі үшін жасаған қадамын алсақ. Бүгінгі күні заң саласына, еліміздің билігіне қолы жеткен сан мықтылардың көпшілігі Зиманов шәкіртімін деп мақтанады. Басқаны қойып, тілге көңіл бөлуге, сол үшін шайқасуға даяр екенін білдірген Зимановтың қадамы артынан ерген талай жасқа ой салары сөзсіз. Орыстың ықпалына кеткен талай оқымыстыны ойға қалдырып, туған тіл мәселесі жайлы ойландыратыны анық. Кейінгі жылдары оның қаламынан «Қазақтың ата заңдары» атты он томдық шығармалар жинағы шықты. Ұлтты дәріптеудің үлгісі ғана емес, бұл қазақтың ұлы билеушілерінің ұлағатын ұғындырар жазылмаған дала заңдылықтарының жүйелі жинағы ұрпаққа қалар таудай мұра болмақ.

Қос академик шыққан отбасы

Салық Зиманов туралы сөз қозғағанда оның жұбайы – қазақ халқының аяулы қыздарының бірі, Республиканың Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, химия ғылымдарының докторы, профессор Шәрбану Батталқызы Батталова жайлы да айтпай кету мүмкін емес. Өте мейірімді, әділ, аса бір салауатты, өз ойын бүкпестен ашық айтатын, әрі турашыл жанның қазақ халқының ардақты азаматына жар болуының өзі заңдылық еді.

Бірде Шәрбану ападан оның шәкірттерінің бірі: «Шәрбану Батталқызы! Салық ағамыздың елге танымал ғалым болуына, халыққа белгілі қайраткер дәрежесіне көтерілуіне сіздің еңбегіңіз зор деп ойлаймын. Өйткені, сіз ол кісінің қас-қабағына қарап, ыстық-суығына күйіп, шығармашылық бабынан таймауына жағдай жасадыңыз», дейді. Сонда парасат биігінен қарай білетін ардақты жар ретінде Шәрбану апай былай деп жауап беріпті: «Айтқаның дұрыс қой! Бірақ ағаларыңның ғылымдағы, ресми қызметтегі жетістіктері – оның өз еңбегі. Осыны ұмытпаңдар!»

Иә, қос академик шыққан отбасынан бүгінде 1 ұл, 2 қыз өсіп, одан өнген немерелер шуағына аталарын шомылдырып отырған құтты шаңыраққа айналған.

Үйде де түзде де тәртіпті

Күнде ертемен ерте тұрып, таза ауада серуендеуді, жүгіруді әдетке айналдырған Сәкең, сонау жылдары аңға шығып, табиғаттың тылсым сырларын ұғынуға, туған жердің әрбір тал шөбімен сырласуға да құштар болыпты. Сәкеңнің аңшылығы туралы шәкірттерінің бірі академик К. Сағадиев былай деп сыр шертеді: «Сәкеңмен жиырма жылға жуық бірге саятшылық «аңшылық» аңшылық жасадық. Табиғатты керемет жақсы көреді, жаяу жүріске алдына жан салмайды. Кей кезде «ұшатын қаздың алдын күтіп отырыңыз» деп тастап кеткен жерімізден ол кісіні таба алмай, одан 5-6 шақырым алыс жерден кездестіретінбіз. Сәкең – жойқын күштің иесі. Бірде Наурызым қорығында құс аттық. Ит мұрыны кірмейтін нар қамыстың ортасындамыз. Атқан құсымыз қамыстың ішіне құлайды. Нар қамысты қақ жарып, бір-екі қазды аламыз, қалғанын іздеуге күш, дәрмен жоқ. Жалғыз Сәкең сол жердегі дәрменсіз 4-5 аңшының түсірген құсын бір өзі жинаушы еді» деп қарапайым өмірдегі Салық Зимановтың ерекше қасиеттерін суреттей келе «Сәкеңнің кеңсе мен үйде ғана емес, түзде де өзін өте тәртіпті ұстайтынын, өзінің серіктеріне барынша жайдары, жайлы екенін айтпай кетуге болмайды» деп түйіндейді академиктің академик шәкірті.

Қаламыңыз талмасын!

«Қарттық жаспен өлшенбейді». Бәз біреулер 30-ында 90-дағы шалдай жүреді, Ал – Сәкеңдер!!! Сөз арасында одан таусылмайтын күш қуатты қайдан алатынын сұраған болатынмын. Сонда ғұлама аға «Сендер, күн санайсыңдар, ай санайсыңдар, жыл санайсыңдар. Қаншаға келгендеріңді санап, қартайғандарыңды да той етесіңдер. Менің осының бәріне де титтей уақытым жоқ. Жазудан қолым тимейді, әлі істелмеген жұмыстарым қаншама» деп жауап берді. Иә, сана-сезімі жалындаған жігіттердей жарқын ойға толы адам қалай қартайсын! Оның таңғы сағат 4.00-ден басталатын жұмыс кестесі кешке дейін ұлты үшін, оның болашағы үшін ерінбей еңбек етеді. Кейде қазақта зиялы қауым бар ма осы деген сөзді де естіп жататынбыз. Бірақ, сөздің қадірі кеткен тұста, алтын басының қадырын аяққа таптатпай қаламын алып, ақырын ғана жазуын жазып жүрген ардақты ағаның қарапайым тірлігі сол кезде мені өзіне соншама тәнті етті. Жүректі тебірентті, үнсіз егілтті. Бір қызығы, қаһарман аға осы мақаланы сол кезде жариялауымызға да жазуымызға да үзілді-кесілді қарсы болды. Зимановтай зиялы тұлғаларды таныған осындай сәтте «Қазақта ұл туар ма, сіздей тағы» деп тамсана әрі таңдана қарап қош айтысқан кезді мәңгі есте сақтап қалдым.

20 жасынан бастап 90 жасқа дейінгі өмір жолына саралап, халқымыздың қаһарман ұлына өз дәрежесінде атақ берілуі де тиіс-ау деген ой келеді. Ұлылардың да ұлылығы да сонда шығар, олар атаққа - құл емес, қайта табандарына таптап, кешегі Бауыржан атамыздай өр кеудесін имей өтеді. Бүгінде Зимановтың да шәкірттері оның еңбегін білетін азаматтар «Халық қаһарманы» атағына лайық екенін дәлелдеп, Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығында ескерсе екен деген тілегіміз бар.

ӘДІЛДІК ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ

КЕМЕРБАЙ Рауан Амантайұлы

*PhD докторы, философия кафедрасының аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Аңдатпа. Мақалада белгілі заңгер-ғалым Салық Зимановтың шығармашылығы зерделенеді. Әділдік түсінігі философиямен байланыстыра отырып сипатталады.

Аннотация. В статье рассматривается творчество известного юриста и ученого Салыка Зиманова. Описывается понятие справедливости с точки зрения философии.

Арғы замандарда грек ойшылдарының көтермеген мәселелері жоқ шығар, бәлкім. Дүниенің алғашқы субстанциясын іздеді. Өмірдің мәнін тапқысы келді. Сонымен қоймай, Эллада елінде әділдік орнап, заңның үстемдік еткенін қалады. Дүниені тануға бел байлап, барын салды. Білім, ғылымды игеруге күш салып, өздерінің еңбектерін қалдырды. Оларды әділеттілік туралы ғана емес, әділет сөзінің табиғаты да қызықтырған болатын. Көптеген ғалымдардың ұстанымы бойынша «әділеттілік» мемлекетті құраушы негізгі фактор. Өйткені, өмірде әділдік, тәртіп болмаса, бұл өмірдің құны жоқ. Құн болмаған жерде әдепте, мәдениетте, өркендеуде болмайтындығы анық.

Сол замандардағы алғашқы философ, ойшылдардың көтерген мәселелері бүгінгі күнде де өзекті. Әлі де күн тәртібінен түскені жоқ. Себебі, әділеттілік әр адамға тікелей қатысты, оның көңіл күйін анықтап, тағдырына әсер етеді. Ғылыми, құқықтық, әлеуметтік мәнімен қатар, саяси сипаты да зор. Әділетті қоғам мемлекеттің өсіп-өркендеуіне жол ашып, прогрестің алғы шартына айналады. Көбінесе, әділеттілік – әлеуметтік, демократиялық қозғалыстардың да басты ұранына айналғандығын көріп жүрміз. «Не әділ болса, сол мәңгілік» деп қазыналы қарияларымыз бекер айтпаса керек.

Менің бүгінгі тақырыбым – әділеттілік. Осы ұғым туралы ойымды елімізге белгілі, құқық саласының майталманы, академик – Салық Зимановтың шығармашылығымен байланыстырып жазғым келді. Өйткені заң ғылымы үшін әділеттілік, әділетті қоғам орнату

қаншалықты зор болса, философия ғылымы үшінде сондай маңызды тақырып. Екі ғылым үшінде әділеттілік бірдей категория. Бір – арман!

Зандылық пен әділдік – кез-келген мемлекеттік тірегі болуы тиіс. Егерде осындай құндылықтар сақталмай жатса, ондай мемлекеттің болашағы бұлыңғыр. Халық бұндай мемлекеттен қауіптеніп, басқа елге көшіп кетуі әбден мүмкін. Сондықтан, шешім қабылдайтын мемлекеттік органдардың қоғам алдында жауапкершілігі өте ауыр.

Әділдік – қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынас. Ал, өз ара қарым-қатынас әртүрлі болатындығы белгілі. Біреу әділ, шын, тура сөзін айтып жатса, екінші біреулер басқа адамдарды алдап, арбап жатқанын көруге болады. Сондықтан болар, әділдік, шындық, дұрысын айту, тура сөзді жеткізу мәңгілік тақырып. Адам Ата мен Хауа Анамыз жаратылғаннан бастап әділ қоғам құруды аңсап, сол арман бүгінгі күнге де жетті. Ислам дінінде әділдік басты тақырып. Жаратушы әділ болғанды сүйеді дейді. Пайғамбарымызда әділетті мұсылмандарды өте жақсы көрген. О дүниеде әділетті сот болатындығына да кәміл сендіреді. Алла Тағаланың әділдігі турасында Құран Кәрімде 300 астам аят кездесетіндігін молдалар жиі айтады. Сондай аяттың бірінде «Қиямет күнінде әділ болғандарға Алла Тағала нұрдан жасалған таққа отырғызады» деп жазылған екен. Салық Зиманов ағамызда Ислам дінінің қағидаларын, құндылықтарын терең біліп, үнемі Ислам шариғаттарын сұхбаттары мен еңбектерінде келтіріп отырады. 1998 жылы жарыққа шыққан «Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» атты еңбегінде қазақтың әдет-ғұрып заңдарының жүйесін саралап, бостандық және әділеттілікке негізделген ережелерді талдап көрсетеді.

Бұдан көретіндігіміз, әділдік, шындық идеясы барлық замандарда қоғамдық келісімнің басты ұстанымы. Қоғамды, мемлекетті, отбасын ұстап тұрғанда осы ұғым. Тәртіп, ережені бұлжытпай орындау, сақтауда үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Жер астындағы қазба байлықты игеріп, бөлу кезінде әділдік болмаса, халықтың наразылығы туындауы әбден мүмкін. Адамдар арасындағы балансты ұстап тұратын осы – әділдік ұғымы. Билік пен әділдік бірге жүрмесе қоғамдағы толқулар орын алады. Билік осы әділдік шекарасынан шығып кетпеуі өте маңызды.

Әділдік қоғамда қандайда бір міндеттемелерді жүктейді. Бұл қасиетті адамдар өте қатты бағалайды, әрі басқалардан осындай әділдік, шындықты талап етеді.

Әділ, әділет, әділеттілік адамның жоғары адамшылық қасиетінің жиынтығы. Ата бабаларымыз баласына ат бергенде әділ болсын деп «Әділ», «Әділет» деп қоюды дәстүрге айналдырған. Ел тарихында әділдігімен көзге түскен билеріміз өте көп. Қара қалды қақ жарып, әділеттілікті ту еткен билер институты қазақ дүниетанымында кең қанат жайған.

Әділеттілік көбінесе, мемлекеттегі құқықтық нормалардың сақталуынан шығатын категория.

Еліміздің заң шығару ісіне белсене қатысқан, билер институтына қатысты жазған зерттеу еңбектерінің авторы Салық Зиманов ағамыз жөнінде ақпараттық баспасөз хаттарын көзім шалып қалды.

Әділдікті ту етіп, заң үстемдігін орнатуға бар күш-жігерін, ғұмырын арнаған ғалым ағамыздың өмірі барша қазақ халқына үлгі, өнеге. Осындай қажырлы еңбек етіп, артына өшпес ғылыми мұра қалдырған азаматтың жарқын бейнесі ұзақ сақталатындығы анық.

«Салық Зиманов отандық заң ғылымының дамуына, құқықтық мемлекеттің қалыптасуына, тәуелсіз еліміздің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан зиялы тұлға еді. Ол кісі шын мәнінде кісілік пен даналықтың үлгісіндей, әділдіктің таразысындай абыз ақсақалымыз болатын. Адамгершілік қасиеттері мол, жаны жайсаң, жүрегі кіршіксіз, абзал азаматтың елге сіңірген еңбегі мен жарқын дидарын халқымыз әрдайым жүрегінде сақтайды деп сенемін. Оның ғылымдағы мол мұрасы мен ғибратты ғұмыры кейінгі ұрпаққа үлгі болуы тиіс» - деген жүрекжарды көңіл айту жеделхатында Елбасы ғалым ағамыздың қасиеттерін атап өтеді.

Қазақстандағы заң ғылымының негізін салушылардың бірі Салық Зимановты бүкіл заң саласындағы қызметкерлер біледі. Ежелгі Рим империясы өзінің үш нәрсесімен әлемді жаулап алғандығы айтылады. Соның бірі «рим құқығы». Яғни, құқық саласында білім алған студент міндетті түрде осы курсты оқитындығы мәлім. Біздің заң саласында білім алып

жатқан студент, жас ғалымдар, жалпы барша зиялы қауым үшін Салық Зимановтың еңбектері таптырмас мұра, тұнып тұрған білім көзі. Әділдік ең жоғарғы эталоны болған Салық Зимановтың ақ арманы, заңның үстемдігі жасай берсін.

«Еліңде кімің бар десе, мен академик Салық Зимановты айтар едім. Бұл пікірді бұл күндері бүкіл зиялы қауым, ғылыми орта және саяси элита бүкпесіз, ашық әрі мақтанш сезіммен жеткізетініне еш шүбәміз жоқ. Ғұлама заңгер-ғалымның мінсіз таза абыройы мен зиялы болмыс-бітіміне, бай мінезіне, мінез дегенде турашылдық пен ақиқатқа ғана жүгіне білетін аузы дуалы шешендігіне, қазыналы ел ағасы атануына тікелей байланысты» дейді Мейрамбек Төлепберген. Ғалым, қайраткер ағамыздың тұлғалық, шығармашылығына қатысты көптеген мақала, пікірлерді замандастары жазған Қазақ ұлттық университеті шығаратын «Өнегелі өмір» атты кітаптан табуға болады. Жастарға осы кітапты оқуға кеңес берем. Сонда Салық Зиманов ағамыздың барлық қырлары мен сырларына қаныға түседі.

Әділеттілік – әлеуметтік философияның негізгі тақырыптардың бірі. Әділетсіздік, алдау, арбау, өтірік, екі жүзділік көрсеңіз сізде де бұлқан-талқан болып, көңіл күйіңіз түсетіндігі белгілі. Содан болар, үнемі әділетті қоғам құруды көздейміз, аңсаймыз. Қандай жағдай болмасын әділдіктің тұғыры биік болуын Алла Тағала нәсіп етсін!

«Кімде кімнің әділдігі жоқ болса, оның ұяты да жоқ» деп Хакім Абай айтқандай әділдікті ту еткен Салық Зиманов ағамыздың өмір жолы барша азаматқа үлгі-өнеге дер едім.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ КОРИФЕЙІНЕ – 100 ЖЫЛ

ОҢЛАНБЕКОВА Ғалия Мұратқызы

заң ғылымдарының докторы, Алматы қалалық Бостандық аудандық сотының судьясы, Алматы

Қазақстанның заң саласындағы тұңғыш академигі Салық Зимановты бүкіл Қазақстан заңгерлерінің атасы әрі патриарх, ұстазы десек артық айтқандық болмас. Қазақстанның заң ғылымын дамыту жолындағы қыруар проблеманы қозғап, оларды жүздеген мақалалар мен кітаптар жазды. Ол 1961 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғап, 1966 жылы академик атанды. Салық Зиманұлы мемлекеттік тіл оның қазақ қоғамындағы маңызы туралы ой-пікірлерін бұқаралық ақпарат құралдарында 1990 жылдан бастап жариялады. Жариялап қана қоймай, мемлекеттік тілдің Конституцияда алатын орнына дейін белгілеп берген заңгер.

Еліміздің саяси және құқықтық тарихында жарқын із қалдырып, аты аңызға айналған академиктің өмірден өткеніне он жыл болды. Ол өзінің 91 жылдық ғұмырында еліміздің заң білімі мен ғылымының қалыптасып, өркендеуіне баға жетпес үлес қосты. Атап айтсақ, Салық Зиманов қазақстандық парламентаризмінің қалыптасуы мен дамуын анықтаған ҚазССР және ҚР Жоғарғы Кеңесінің XII және XIII шақырылымдарында аса белсенді депутаттар қатарында болып, тәуелсіздігіміздің нығаюына атсалысты. Сонымен қатар, заңгердің Қазақ КСР-інің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларацияны, "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" тарихи конституциялық заңды, 1993 жылғы Конституцияны әзірлеуде еңбегі орасан болды.

Заң ғылымы корифейінің ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен эволюциясының әдіснамалық, тарихи, саяси-құқықтық аспектілері түсіндірілген мемлекеттік құрылыс мәселелері жөніндегі жұмыстары үлкен ғылыми және саяси маңызға ие. Сол себепті, Салық Зиманұлын ой мен білімді индукциялау мен аударудың ғылыми жазбаша желісінің ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қарым-қатынастың да көрнекті өкілі деуге толық негіз бар. Ой мен идеяларды жеткізуде ауызша сөз ерекше мәнге ие десек, бұл тұрғыда оның шешендік өнерімен ерекшеленетін қазақ билерінің лайықты мұрагері екені талассыз. "Қазақ құқығының ежелгі әлемі" атты іргелі он томдығы, «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» еңбектерінің мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудегі ролі зор. Зимановтың туа бітті ұстаз, яғни, оқытушы екенін және сөзге шешен болғанын бұл күнде шәкірттері тамсана мойындайды. Ұстаздың дәрістері әрбір тыңдаушыны терең ойға батырып қана қоймай, әр

сөзді терең ұғындырып, интеллектуалды және эмоционалды бірлікте жеткізе білді. Терең білім-білігі мен байсалды келбеті үйлесім тапқан Салық Зиманұлы тартымды лектор ретінде аудиторияны өзіне қарата білді.

Академиктің әр лекцияға айрықша дайындықпен келуі студенттерге деген құрметінің жарқын көрінісі еді. Дәрістерінің мазмұны құқық теориясының негізгі таңдалған мәселелерін шығармашылық тұрғыдан қайта қарастыру, сондай-ақ, оларды белгілі бір тереңдіктер мен ойлардың тармақталуында нүктелі түрде бақылап, белгілі бір бағыттарда зерттеу арқылы шешуге болатын тәсілдер нұсқаларындағы проблемаларды қоюымен үйлесім тапты.

Зимановтың дәрістері автордың құқық теориясына көзқарасын білдіруімен қатар, теориялық заң ғылымының кейбір бағыттарына, студенттерге ғылыми шығармашылықтың ішкі жағының элементтері ашылған ғылыми зертханасына экскурсияның бір түрі болды. Яғни, жобалар, эскиздер, гипотезалар, тек түпкілікті ғана емес, сонымен бірге кейбір алдын-ала бақылаулар мен рефлексиялар қамтылып отырды.

«Қай салада болсын ғылым дамымай, ешқандай жұмыс алға баспайды, нәтиже болмайды» деген ғалым ғылымға баса мән беріп, жастарды көптеп тартты. Жоғары оқу орындары мен мемлекеттік органдарда лауазымды қызмет етіп, еліміздің заң саласына үлес қосып жүрген заң ғылымдарының докторлары мен кандидаттарының басым көпшілігі Салық Зиманұлының шәкірттері.

Салық Зиманов Ұлы Отан соғысының ардагері, өз елінің патриоты және қазақ халқының көрнекті ұлы. Ол әлеуметтік-саяси дамудың өзекті мәселелері хақындағы батыл пікірлерімен танымал. Ғалымның азаматтық парасат-пайымы, көзқарасының кеңдігі, рухани жомарттығы мен биіктігі әрдайым замандастарының таңданысы мен мақтанышын тудырды.

Салық Зимановтың заң ғылымы мен практикаға қосқан үлесі мемлекет тарапынан жоғары бағаланып, «Қызыл Жұлдыз», «Отан», «Парасат», «Халықтар достығы» ордендерінің иегері болды. Ол - Бейбітшілік және рухани келісім Президент сыйлығының, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты. Астана қаласындағы Еуразия ұлттық университетінің оқу ғимаратының сыныптарының біріне ғалымның есімі берілді.

Салық Зиманов сынды тұлғалар - Тәуелсіз Қазақстанның мәңгілік мақтанышы. Академиктің биыл 100 жылдық мерейтойы. Соған орай, ғалымның баға жетпес құнды еңбектері мен өнегеге толы өмір жолын жастарға паш ету баршамызға парыз.

ЗАҢҒАР ЗАҢҒЕР САЛЫҚ ЗИМАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ГУБАЙДУЛЛИН Мурат Габидуллиевич

*заң ғылымдарының кандидаты, азаматтық құқық пәндер кафедрасы,
Х.Досмұхамедов атындағы КЕАҚ Атырау университеті, Атырау; Murat_110572@mail.ru*

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор Салық Зиманұлы Зиманов ағамыздың - отандық заң ғылымының іргетасын қалаған және Қазақтың елінің өткен тарихы мен оның түп-тамырын зерттеуге арнаған, Дала заңдарының әдет – ғұрыптары негізінде құқықтық модельді ғылыми тұрғыдан қалыптастырып, Қазақстан Республикасының заң ғылымының іргетасын тұрғызды.

Тірек сөздер: Қазақтың ескі заңдары, құқықтық институттар, билер соты, қазақ халқының салты мен мәдениеті, қазақтың әдет-ғұрып құқығы, қазақ қоғамы, қазақ халқының заңдары.

Елімізде білім алып, өсіп - өнген қазіргі жас буын заңгерлер үшін Салық Зиманов ағамыз - ғылымның алынбас қамалын алған - ғұлама. Ол білімнің құқық саласын терең игерген, көптеген шәкірт тәрбиелеген - ұстаз, ата-бабаның дәстүрлі дала салтының негізімен қаланған қазақ құқығының іргетасын қалап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде ерен еңбегімен танылған тұлға.

Қазіргі құқық деп аталатын ұғымға сәйкес келетін халқымыздың әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүріне, қоғамдық өмірдегі қатынастарына мағына беріп, даналық пен ғибратқа толы дала қағидаларын қасиетті бабаларымыздан ұрпақтарына ұмытылмас ұлағат ретінде мұра

болып қалған дүниетанымы мен қоғамдық қатынастарын зерделеген академик Салық Зимановтың қазақтың заң ғылымының қалыптасуына, дамуына сіңірген еңбегі зор.

Оның ғылыми ізденістері мен терең мағыналы ой толғанымдары - Қазақ халқының руханиятын жандандыруда, жаңа заман үрдісінен шыға білетін қоғамдық ғылымдар дәрежесін қалыптастыруда, оның ішінде қазақтың заң ғылымын өркендетуде маңызды роль атқаруда. Бұл ретте, қазақ халқының тамыры тым тереңде жатқан ұлттық дәстүрінен туындаған қазақ халқының құқығы зерттелген, қазақтың заң ғылымының іргетасын қалауға ат салысқан, ұлттық болмысымыздың, ұлттық дәстүріміздің қайнар көздерін ашқан, «Ата жолы», «жол-жоба», «үлгілі сөз», «қазақтың билер соты - адамгершілік сот» деп аталатын және т.б. еңбектері заң ғылымы мен рухани дүниетанымымызға ауқымды үлес қосты.

Ғылыми шығармалары мен құқық бағытындағы зерттеулері тағылымдық мәні бар құнды еңбектер. Сондықтан, Салық Зимановтың ғылыми еңбектерін қазақ халқының заң ғылымының қалыптасуы мен өркендеуінің бағыт-бағдарын айқындайтын Темірқазығы болуда деп нық сеніммен айта аламыз.

Академик Салық Зиманұлы ғылым әлемінде - өткен ғасырдың екінші жартысында Қаныш Имантайұлы Сатпаевтың қолға алуымен іргесі қаланған Қазақстан ғылымының жан-жақты қалыптасу кезеңінде, сондай-ақ, осынау бір қиындыққа толы жылдарда ғылым әлемінде бірегей ғылыми ізденістерімен, терең танымымен танылды.

Оның кіндік қаны тамған жері, атамекені - Гурьев (қазіргі Атырау) облысы, Қызылқоға ауданы, Тайсойған елді мекені (дәлірек айтсақ – Тайсойған құмының бойы).

Салық Зиманұлы Ұлы Отан соғысына қатысып, 22-23 жасында Кеңес әскерінің артиллерия полкінің командирі шеніне дейін көтерілген. Жоғары оқу орынындағы білімді бүкілодақтық заң институтында алды. Ғылымдағы жолы 50-жылдардың басынан бастау алады. Заң саласына арналған көптеген ғылыми еңбектердің авторы.

Ол Қазақстан мемлекеті Атырау өңірінің құрметті азаматы - еліміздің егемендік жолындағы ғылыми негізін бірегей қалаушысы, заң ғылымының көш бастаушысы бола білді.

Салық Зиманұлы - Отандық заң ғылымының қалыптасуына елеулі үлес қосты және заң саласының тұңғыш ғылым докторы, академигі, қазіргі әл-Фараби атындағы ұлттық университетте заң факультетін ашқан, Ғылым академиясында философия және құқық институтын құрған тұңғыш ғалым.

Сонымен қатар, Салық Зиманұлының халқымыздың тіршілік ету желісінің тарих қойнауларын қопарып, түптің түбінен тапқан ақиқаттары мен ол бойынша қазақ даласының болмысы мен одан құралған дала заңының құрылымы туралы тұжырымдары уақыттың өзі берген анықтамасындай көрінеді. Кеңес Одағы кезіндегі жаппай орыстанып, атеизм идеологиясымен тәрбиеленген кейбір қазақтар тіпті «қазақ тілін білмеймін, орыс тілінде таза сөйлеймін», «балаларды оқуға орыс мектебіне бердім, бәрібір қазақ тілінің болашағы жоқ» дегенді мақтан тұтып сөйлейтін жағдайға жеткен кезде, қазақ халқы үшін «қазақ әдет-ғұрып құқығы», «билер соты», «жөн-жосық», «ата дәстүр», және т.б. осы сияқты мағлұматтар, «қазақтың ежелгі тарихы мен қазақтың құқықтық тарихы» деген сөз тіркестері ескіліктің нышаны немесе сауатсыздық сияқты болып көрінді [1].

Міне, Кеңес Одағы кезінде исі қазақ үшін көмескіленіп бара жатқан кезде қазақ әдет-ғұрып құқығының өткені мен болашағын зерттеуді Академик Салық Зиманұлы батыл түрде қолға алып, оған шәкірттерін де баулыды. Алғашқылардн бірі заңгер Нұралы Өсерұлы академик С.Зиманұлымен бірлесе отырып, Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» жайлы зерттеу жұмысын жүргізді. Кейіннен, Н.С.Ахметова, З.Ж.Кенжалиев, Ш. Андабек, С. Өзбекұлы, Қ. Ыдырысов, Е. Тоғжанов, Е.Б. Абдрасулов, Қ.Әбішев, С.А. Табанов т.б. тұратын зерттеушілер плеядасы жетілді. Құдайға шүкір, қазақ әдет-ғұрып құқық жүйесі жайлы халықаралық конференциялар өткізіліп, Салық Зиманұлы ағамыздың 10 томдық «Қазақтың Ата Заңдары» жарық көріп, Қазақстан Республикасы әдет-ғұрып, салт-дәстүрімізді қайта жаңғыртуымызға шындап бет бұра бастады.

Алайда, қазақ халқының өткендегі тарихын, мәденитетін, мемлекеттік құрылымын, бай фольклорлық әдебиетін, құқық тарихын зерттеп, оны жария етпей, өз болмысымызды

тануымыз мүмкін емес. Әсіресе, қазіргі жаһандасу дәуірінде осы мәселелерді қолға алмасак ұлттық болмысымызды жоғалтуымыз мүмкін.

Қазақ халқының заңдарының қоғамда араласпаған салалары жоқ, әрі бұл қағида ережелер қоғамды реттеп, тәртіпті сақтап отырған. Мұны айқара ашып, жоғарғы заң оқу орындарынан бастап, тіпті балабақшаға дейін үйретіп, ділдеріне сіңіргенде ғана жаһандасу процесінде өз қалпымыздан айырылмай, ұлттық сипатымызды сақтаймыз. Тәуелсіз, егеменді мемлекетіміздің де қазір алдына қойып отырған мақсаты осыған саяды. «Әлемде, оның мәдени арналарында тарихи өлшем бойынша айтарлықтай маңызды, бірақ соған қарамастан адамзат үшін әлі де жұмбақ қалып отырған, лайықты деңгейде бағаланбаған құнды құбылыстар көп», - дейді атақты ғалым Салық Зиманұлы қазақ әдет-ғұрып заң нормалары жайлы айта келіп, «олар көбіне көп тарих қойнауының шырғалаң қатпарларында шырмалып, өркениет дамуының сарабал жолдарынан түрлі себептермен тыс қалып қойған... ол себеп-салдарлар кешегі бодандық еткен патшалық Ресей мен Кеңес өкіметі тарапынан туындаған-ды. Ендігі жерде сол озбырлықтан әлсіреп, тіпті жоғалып кете жаздаған рухани-мәдени мұраларымызды аршып алып, өз ұрпақтарына ұсыну кез-келген зиялы қауымның қасиетті парызы болуы тиіс.» - деп нәтижелейді.

Академик С.Зимановтың пайымдауынша қазақ билері бітімгершілік тетіктерін ретке келтіріп, қысастық, тәртіпсіздік, өктемдік, біреудің ақысын жеу, алдап-арбау секілді шектен шығып кетушілікке нөқта салды. Ондай шектен шығушыларды әр ауыл, әр ру өздігінен тия алды. Әр рудың ғана емес, сол рудың «ата-бабалары», яғни, бір атадан таралғандардың өз биі, өз ақсақалы болды. Бұл өзіндік дербестіктің, билікті бөлісудің жүйесі, әркімнің егемендігін қадірлейтіннің белгісі болды. Әрі реттеушілік міндетін де атқарды. Кішінің үлкенді сыйлауы - заң, үлкеннің кішіге қамқор болуы, мақұлдамайтын іс-әрекеттерден тия білуі - міндет, парыз саналды [2].

Ауыл, тіпті ру арасынан шығып кететін күрделі даулар: жесір дауы, құн дауы, жер дауы, мал-мүлік дауы секілді дауларды билер институты құзырына берілетін. С.З.Зимановтың тұжырымдағанындай, «Билер соты қазақ хандығынан да және қазақтардың өзінен де көне» [3].

Бұл тұрғыда, Билер сотының жүзеге асырушысы - билер байлықпен емес, әдет-ғұрып құқығының білгірі, әділ де шешендігімен танылған. Билердің басты мақсаты - қазақ халқының ішкі бірлігі, ынтымақтастығын сақтау. Қазақтардың құқықтық мәдениеті, сондай-ақ құқықтық бостандықта әрі, ең алдымен, тұлғаға құрметпен қарауда және биліктің алдында құлдықпен бас ұрудың жоқтығынан, азаттық сүйгіш өмір салтынан көрініс табады. Бұл факт бойынша академик С.З.Зиманов. «қазақтың әдет-ғұрып құқығы - жазылмаған заң. Ол бірқатар негізгі реттеуші институттарға және қысқа, есте сақтауға оңай және сонымен бірге фундаментальды материалды және процедуралық стандарттарды қамтитын мәнерлі сөздерге негізделген. Соңғысы, әдетте, нақты өмір жағдайларына сәйкес келетін, логикалық есептеу, түсіндіру арқылы нақты нормаларды шығарудың бастапқы нүктелері болып табылады.

Осылайша, әдеттегі құқықтың жалпы ережелерін түсіндіру нәтижесінде бийлер сот отырысында, халыққа жалпы түрде дала заңдарымен және Қазақтың әдет-ғұрып ережелерді түсінуктерімен мен нақты заңдық фактілік жағдайларға қолдану нәтижесі болып табылатын заң ережелерін шығарды, құқық нормаларының мазмұнынан логикалық қорытынды шешімдер қабылданып отырды. Нәтижесінде нақты нормалар шығарылатын нормалардан осындай дедуктивті тұжырымдар сот практикасында жиі кездеседі [4].

Өйткені, адам құқығы мен бостандықтары кез келген қағидаттарда алда тұрады. Бұл жолда шындық пен әділдікке жету би сотының түпкі негізі мен мақсатын құрады. Биге өз пікірін білдіруде әрі іс-әрекетінде еркін болды. Алайда, сот процесіне жиналған халық оны жіті қадағалап, былайша айтқанда шығарға билік шешімінің әділдігін сараптау болды. Сот жүргізудің тәртібіне келсек, мұнда да әділдік басым болды. Яғни, дауласушы екі тарап биді өзі таңдай алды.

Егер екі дауласушы тараптың бірі бимен туыстас туыстық байланысы болса, онда би ол дауды қарау-қарамауға ерікті. Ал, дауды қарауға ынта білдірсе, онда бидің жауапкершілігі

арта түседі. Бұған мысалдарды көптеп келтіруге болады. Абайдың өзі өз туысқанын дауды шешуде жығып берген ғой [5].

Егер дау күрделі не болмаса қоғамдық маңызы зор болса, онда ондай дауларды бірнеше билерден тұратын билер алқасы қараған. Билер алқасына «төбе би» болып араларынан ең тәжірибелісі, беделдісі сайланған. Төбе бидің пікірі сот шешімін шығарғанда басымдылық мәнге ие болады. Қазақ халқының ұлттық дәстүрінің тамыры тым тереңде жатыр. «Өркениет», «көшпелі өркениеті» дегеніміз осы ұлттық болмысымыздың, ұлттық дәстүріміздің қайнар көздері. «Ата жолы», «жол-жоба», «үлгілі сөз» т.б. - қазіргі құқық деп аталатын ұғымға сәйкес келетін әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері және қоғамдық өмірдегі қатынастары. Даналық пен ғибратқа толы дала қағидаларын қамиятты бабаларымыз екі ауыз сөзге сидырып, ұрпақтарына ұмытылмас ұлағат ретінде қалдырып кеткен ғой [6].

Адамзат қоғамы өзінің тарихи дамуы барысында мақұлдайтын (жағымды) мақұлдамайтын (жағымсыз) іс-әрекеттерді, яғни, жақсы-жаман, обал-сауап, ақ-қара, дұрыс-бұрыс, жөн-жөнсіз, өтірік-шын, ізгілік-қаскүнемдік, т.б. қарама қарсы категорияларды айыра алған. Біздің ата-баларымыз мұндай іс-әрекеттердің «жағымсызын» мәжбүрлеу күшінен емес, санасына күй, көзін жеткізу арқылы тәрбиелеген. Тіпті, қоғамдық талқыға салған. Қағидаттар таратып, оны баршаның орындауын талап еткен. Бұлар «барша үшін және бәрі туралы нормативтерден жасақталған әлеуметтік математика саласы болып табылады». Мұндай нормалық қағидаларды бүкіл қоғам болып қолдаған, оның орындалуына баршасы мүдделі болған. Өйткені, ол қазақ қоғамында теңдікті, әділдікті, ізгілікті, имандылықты тұғыр еткен.

Салық Зиманұлының төрт тілде басылған «Қазақтың ата заңдары» атты энциклопедиясы рухани әлемімізге, құқық саласына арналған құнды еңбек.

Бұл ретте, ол - тек қана заңгерлер мен тарихшылардың күнделікті жұмыста қолданатын, қайта-қайта оқып, жадынан ұстап, небір зерттеулер үшін қажет құнды дүние болғанымен қатар, әрбір қазақстандық отбасының төрінен орын алуы тиіс қазақ құқығының асыл мұрасы.

Қазақтың Ата заң энциклопедиясында қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша осынау ұшан-қиыр мәліметтер орын алған. Бұл энциклопедия туралы белгілі заңгер, профессор К.Жиренчин: «...құқық саласы бойынша оны қазақстандық заңгерлер мен тарихшылар «қазақ құқығының ертедегі әлемі» деп атаған. С.З. Зимановтың энциклопедиясының әр томы өзіндік мазмұны мен тақырыптық бағыты бойынша ғана емес, сонымен қатар өзіндік ғылыми бағасы мен мағынасы жағынан да тағылымдық мәні зор [7].

Заңгер академик Салық Зиманұлы, өз замандастары мен үзеңгілес әріптестерінің арасында «заң ғылымының Абызы» атанған, ал құқықтану ғылымында ащы терін төгіп, ғылымның тереңіне бойлап, ұшар шыңына көз тіккен жас заңгерлер мен жалпы дүйім қазақ интеллегенциясының арасында «ғылымның алтын қазығы», «қазіргі заманның біртуар ғалымы», «Заңғар заңгер», «ұлт келбеті», «қазақтың заң ғылымының патриархы», «тұяғы тозбас Тарланбоз» атанған тұлғаның феномендік қасиеті мен сырын ашу, зерделеу болашақтың үлесінде.

Академик С.Зиманұлы саналы ғұмырын туған халқының - «қазақтың» өткен тарихы мен оның түп-тамырын зерттеуге арнаған, қазаққа ғана тән «Дала заңдарының» (әдет - ғұрып заңдарының) негізінде қазақ даласындағы құқықтық моделін ғылыми тұрғыдан қалыптастырып, Қазақстан Республикасының заң ғылымының іргетасын қалауға арнады. Академик Аманжол Қошанов ағамыз көпшілікке арнап жариялаған академик Салық Зиманұлы туралы осы мерейтойлық ойтолғауында: «Ағамыздың Жаратушы туа дарытқан алғырлық қасиеті, табиғи парасаты өзі тікелей белсенді араласқан білім, ғылым, өмір тәжірибесінен сусындады дер едім. Осы феномен Сәкең еңбектерінің әрдайым алға, келешекке, дамуға бағытталуының сырын ашатын секілді. Академик Зиманов шығармашылығының басты ерекшелігі, өміршеңдігі де осы деп тұжырымдауға әбден негіз бар» депті [8].

Академик Салық Зиманұлы қазақ халқының заң ғылымының дамуына қомақты үлес қосқан тұлға. Оның еңбектері мен өнегесін дәріптеп, ұрпақ тәрбиесінде алар орнын анықтау кезек күттірмейтін мәселе. Елімізде «Академик С.Зиманов атындағы жоғарғы заң мектебі» құрылып, онда академиктің ізбасар шәкірттері заң ғылымы бойынша дәріс берсе, оның ғылыми еңбектері мен тағылымдық мәні бар ой толғанымдарымен ұрпақ тәрбиеленсе, еліміздің құқықтық жүйесін нығайтуға елеулі көмек болып, еліміздің тұғырын биіктетер еді.

Заң саласын дамытуда аянбай еңбек еткен алдыңғы буын ағаларымыздың жолын қуып, олардың қазақ халқының дәстүрлі құқық жүйесі мен институттарын жаңғыртуда ұлттық сана сезімімізді шырқау биігіне көтеруге жұмсаған толағай теңіз еңбегіне құрметпен қарап құқық саласын меңгеруге күш жігерімізді арнасақ, ұлттық намысымызды, патриотизмімізді одан әрі оятып, еліміздің тәуелсіздігін одан әрі нығайтамыз. Сондықтан, бұл жолда Салық Зимановтың еңбектерін ұрпақ тәрбиесінде дәріптеуіміз қажет деп тұжырымдаймын.

Соңында айта кететін тілігім бар биыл 30 жыл болып жатыр Егемендік тәуелсіз мемлекет болғанымызға, бірақ әлі күнге дейін Қазақ әдет ғұрпына және Қазақтың ескі заңдарына байланысты бірде бір арнайы курс және арнайы пәндер берілмейді республикамызда заң мамандықтарында. Өкінішке орай өсіп келе жатқан болашақ ұрпақтарға өзіміздің заң тарихын білмесе заманауымыздың бір беттері ашылмай қалама деп үлкен ойға түсіреді. Академик Салық Зиманұлы Зиманов артында үлкен творчестволық қалдырған еңбекті қолдайық. Сондықтан академик Салық Зиманұлы өзінің зерттеу жұмысында көп томдық кітабында Қазақтың Ата заңдарында былай деп жазған «көшпелі өркениет дәуіріндегі қазақтың құқықтық жүйесінің адамзат тарихында қайталанбас өзіндік бет бейнесі бар, бүгінгі біздің санамыздағы халық билігі, сот әділдігі, құқық тәртібі туралы түсініктерімен ғасырлық сабақтас әуендіс сүбелі мұра екендігін паш етеді».

Соңыда айтқым келеді, өткен тарихты білмей, бүгінді білу, болашақты болжау қиын, жүріп өткен жолды түсінбей алға қарай ілгерілеу мүмкін емес. Бұл дәйектеме сөзді адамзаттың ұлы философы, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фараби айтқан.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Зиманов С.З Қазақтың Ата Заңдары. 1-том., Алматы. «Жеті Жарғы». 2007.
2. Зиманов С.З. Қазақтың Ата Заңдары. 3-том., Алматы. «Жеті Жарғы». 2007.
3. Усеров Н.У. Проблемы обычного права. Алма-Ата. 1998 ж.
4. Абдрасулов Е.Б. Роль суда биев в совершенствовании норм обычного права. Қазақтың Ата Заңдары. 10-том., Алматы. «Жеті Жарғы». 301-беті 2009 ж.
5. Словохотов Л.А. - (1905) Народный суд обычного права киргиз Малой орды. С.79. 1905 г.
6. Зиманов С.З. Мир права казахов. 4-том. Алматы. «Жеті Жарғы». 2007 г.
7. Жиреншин К.А. Қазақтың Ата Заңдары. 10-том., Алматы. «Жеті Жарғы». 159-бет. 2009 ж.
8. Қошанов А. Ғылымның алтын қазығы, «Егемен Қазақстан» газеті, 26 қаңтар, 2011 жыл

ЖОҒАРЫ ЗАҢ БІЛІМІН БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУ БАРЫСЫНДА С.ЗИМАНОВТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

МЫРЗАТАЕВ Нурмухамед Даулеткелдиевич

PhD докторы, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы,

конституциялық құқық кафедрасының аға оқытушысы,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан; muxametnur@mail.ru

Андатпа. Заңгерлік білім беру туралы қоғамда түрлі пікірлердің көптігі осы саланы жетілдіруге жаңа бағытты серпінді қажет етеді. Автор заңгерлік білім беру барысында С.Зимановтың алатын орының ерекшелігін жан-жақты жеткізе белді. Мақаланың негізгі С.Зимановтың болашақ заңгерлер тәрбиелеудегі қызметі мен кәсібилігінің мән мағынасын, теориялық біліммен тәжірибені ұштасыра білу шеберлігінде екендігі туралы ой қозғайды. Елінің мүддесін ойлайтын патриоттық үлгідегі заңгер мамандар даярлау бойынша ұсыныстары құнды.

Аннотация. *Обиле различных мнений в обществе о юридическом образовании требует ноу-хау на совершенствование этой сферы. Автор сумел всесторонне передать специфику места, которое занимает С.Зиманов в процессе юридического образования. В основу статьи положен смысл деятельности и профессионализма С.Зиманова в воспитании будущих юристов, в умении сочетать опыт с теоретическими знаниями. Ценны предложения по подготовке специалистов-юристов патриотического типа, представляющих интересы своей страны.*

Ключевые слова: юрист, образование, специалист, патриот, высшее юридическое образование.

Тірек сөздер: Заңгер, білім беру, маман, патриот, жоғары заң білімі.

Қазіргі таңда әлем жастары популизм мен жариялықты танымалдылықты басты мақсат етендігі жасырын емес. Әрине танымалдылық ол саналы ерен еңбекпен қол жеткізілгенде ғана өміршең болмақ және өзгенің өміріне жаңаша жасампаздық енгізуге ықпалын тигізбек. Жастар арасындағы танымалдылық ол - атақ, абырой мен қатар беделге, мәртебеге ие болуға септігін тигізетіндігімен жастарды баурап отыр. Дегенмен, оның астарына үгілетін болсақ онда, оның адам өміріндегі белгілі бір белестерінен өмірлік өз тәжірибесі арқылы жүріп өтуге тең келмес әрине. Дегенмен, аталған мәселе бүгінгі жастарымыздың бойында болғандықтан еліміздегі танымал адамдардың ерен еңбектерін айту, жариялау, насихаттау ол білім беруші біздерге парыз.

Саналы жастардық көп шоғырланған орта ол жоғары білім беру саласы болғандықтан оларды, жан-жақты білімді меңгеру ғана емес, ұлттың патриоты ретінде тәрбиелеу де өте өзекті. Қазақ даласында ежелгі заманнан бастап әр дәуірдің өз патриоттары мен дүлділірі тарихтан белгілі. Біздің міндет осы жабылғанның көзін ашу, ескірген сананы жаңғырту арқылы әлемдік деңгейдегі шығармаларға арқау болып жүрген тек шетелдік тұлғаралды емес отандық тұлғалардың ерен еңбегіне тиісінше бағалануы, зерттелуі, жариялануы, насихатталуы арқылы ұлттық құндылықтарымызды ұлықтауымыз керек. «Ұлт болам десен бесігіңді түзе» деген емес пе дана бабаларымыз.

Тәуелсіздік алу мен оны ұстап тұру және жаһандану жағдайында жұтылып кетпеу үшін жастарымызға әр салада, әр бір пәнде патриоттық ұлттық, тарихи құқықтық санамен нәрлендіретін біліммен сусындатып отыруымыз қажет. ХХІ ғасырдағы Қазақстан өзін әлемдік сахнада таныстырып, танымал болды. Ендігі міндет оның адами капиталының сапасын арттыру арқылы қазақтанды әлемге мойындату. Оған қалай қол жеткізуге болатындығы «құқықтық тұжырымдамада», «стратегиялық бағдарламаларда» кеңінен айтылып жүр. Алайда, отыз жылда айтарлықтай нәтиже бермей отыр. Демек, адами капиталды дамыту ол мемлекет бекіткен стандарттарға тәуелді емес, керісінше адамның саналы түрде рухани құндылықтарын дамыту арқылы қол жеткізуге болатындығына сенеміз.

Елміздің заңгерлеріне үлгі, ұлағатты ұстаз С.Зимановтың өмір жолын елі үшін атқарған еңбегін бір мақала аясында қамту мүмкін емес. Оның бүкіл ұғмырынан сабақ алуға болады. Егер ғалымның өмірбаянынмен таныссаңыздар онда тәуелсіздік алғанға дейін де және тәуелсіздік алу кезінде және одан кейінгі уақытта заңгерлік қызмет аясында мемлекеттік органдар мен мекемелерде жоғары әр түрлі лауазымдарда қызмет қатқарғандығы баршаға мәлім екендігін аңғарамыз. Оның кейбіріне тоқталып өтуді жөн көріп отырмыз.

Салық Зимановтың халқының ардақты ұлы екендігін мақтан тұтуымыз керек деп білемін. Салық Зимановтың Бүкілодақтық заң институтында жоғары заң білімін алып (1948), ғылыми жолға түсуі оның ерекше шығармашылық қабілетін көрсетіп, ғалым ретіндегі бейнесін суреттейді. Бүгінде С. Зимановтың «қазақстандық заң ғылымының атасы» екендігінде ешкімнің күмәні жоқ. Ол Мәскеуде КСРО ҒА Құқық институтында ғылыми-ізденушілік жұмыстарын жүргізіп, 1950 жылы «Бөкей Ордасының қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбында заң ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесіне диссертациялық жұмысты сәтті қорғайды. Қазақтың саяси-құқықтық ілімдерінде бұл жұмыстың маңызды орын алатынын сол кезде және бүгінде де ғалымдар мойындайды. 1961 жылғы 13 қаңтарда «18 ғ. соңы және 19 ғ. алғашқы жартысындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбында заң ғылымының докторы ғылыми дәрежесіне диссертациялық жұмысты сәтті

қорғайды. Нәтижесінде ол заң ғылымдарының докторы дәрежесін иеленген алғашқы қазақ болып шықты[1].

С.З. Зимановтың Қазақстандық заң ғылымына қосқан үлесі шексіз деп айтсақ, қателеспейміз. Ол қазақ халқының байырғы әдет құқығын, мемлекеттік және құқықтық жүйесін зерттеп, билер мен шешендердің билік өнерін бүгінгі ұрпаққа жеткізген ғалым[1].

С. Зиманов қазақтың әдет құқығын зерттей келе, келесідей пікір білдіреді: «Қазақ құқығы («жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпелілердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішінде руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық сияқты моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді»[2]. Бұл орайда ол қазақ құқығы әлемдегі тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер арасында өзінің лайықты орнын иелене алады және иеленуі тиіс деген ойға жетелейді.

Ол қазақтың әдет құқығын терең зерттеген ғалымдардың алғашқыларына жатады. «Қазақтың әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» деген еңбегінде: «Ежелден бекіген, кешегі күнге шейін жүйесін, ереже негіздерін бұзбай бізге жеткен қазақ халқының әдет-ғұрып жора-жолдарын зерттеу, оған тигізген басқа елдердің мәдениет мұраларының әсерін талдау, соның ішінде шариат әсерін тұжырымды ашу сол қазақ халқының «ескі ережелерінің» құндылығы мен маңыздылығын асыра түседі»[3]. Бұл еңбекте ислам дінінің Қазақстанда таралуы, исламның қазақтың әдет-ғұрпына әсер ету кезеңдері, Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі әдет-ғұрпы, ислам және саясат мәселелерін қарастырылған ғалым[1].

Қоғамдық сананы жаңғырту аясында құқық пен мемлекеттің: теориялық және тәжірибелік мәселелері. Заң үстемдігі басым мемлекет, құқықтық болып саналады. Мұндай құқықтық бастамада құрылған мемлекет, өз қызметін құқықтық регламентке сәйкес шектей отырып, құқықтың талаптарын барлық қоғамдық өмір салаларында мойындайды және жүзеге асырады[1].

Салық Зиманов өзінің төрт тілде шыққан «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» деген кітабында: «Қазақтың билер соты өзіне жүгінген тараптардың дауларын қарастыра отырып, тараптардың арасында, рудың арасындағы бітімгершілікке және бірлікке қол жеткізуге тырысатын. Билер сотының осы асқақ мұраттарының талабына жауап беру үшін билер дала даналарының мектебінен өтуге, алдыңғы ұлы билердің сынынан сүрінбеуге тиіс болған»[3].

Саналы ғұмырын заңгерліктің қыр-сырын терең зерттеуге арнап, құқық саласының дамуына ықпал еткен ғалым саяси өмірге де тікелей қатысып, Тәуелсіз Қазақстанның жаңа мемлекеттілігінің қалыптасуына орасан зор үлес қосты. С.З. Зимановтың мемлекеттік егемендік туралы Декларацияны, тәуелсіз еліміздің алғашқы Конституциясын және басқа да маңызды заңдарды дайындаудағы еңбегі баға жетпес, деп - атап өтті Қ. Мәми[4].

Зимановтың ғылыми-зерттеу еңбектері, негізінен, мемлекет және құқық тарихы мен теориясына, құқық теориясына, қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетіне, шариғат заңдарына қатысты және тағы басқалары[1].

Ұлағатты ұстаз туралы оның еңбектері туралы өте көп айтылып келеді және айта беруге де болады. Дегенмен, жоғары заң білім беру салсын жетілдіру барысында С.Зимановтың алатын орны өзгеше. Болашақ жас заңгер мамандарына арнайы ғалымның еңбектеріне негізделген патриоттық кездесулер өткенімен, түрлі конференциялар мен жиындар өткізгенімен оның заңгер жас мамандар даярлауда, патриот ұлттық қазақстандық тұлға қалыптастыруға үлесін қосуы керек деп ойлаймыз. Ол үшін жоғарыда айтылған жұмыстар жеткіліксіз. Арнайы пән ретінде жоғары оқу орындарында пән оқылмайды. Ежелгі рим заңгерілері Юстиниан мен Гай-ды білмейтін заңгер жоқ шығар Қазақстанда. Алайда отандық ғалым ұстазымыздың атақ, абырой беделі, сіңірген еңбегі заңгер тұлға қалыптастыруға біздер үшін жасаған еңбегі тиісінше бағалану қажет деп ойлаймыз. С.Зимановтың егеменді еліміздің құқықтық дамуына сіңірген еңбектерінің өзі оны БҰҰ

білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымына (бұдан әрі- ЮНЕСКО) ғасырлар адамы, әлемдік деңгейдегі заңгер ғалым екендігін мойындатуымыз керек. Жоғарыда аталған еңбектеріннен өзге жоғары заң білімін беру саласындағы өзіндік қосқан үлесі зор.

Зиманов Салық 1990–95 жылы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесіне халық депутаты болып сайланып, Жоғарғы Кеңес Төралқасының, Сыртқы қарым-қатынастар мен парламентаралық байланыстар комитетінің мүшесі, Ардагерлер мен мүгедектер жөніндегі комитет төрағасы болды. Ол 1992–93 жылы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Консультативтік кеңестің, мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің мүшесі болды. Қазақ мемлекеттігі мен қазақ халқының тарихында шешуші рөл атқарған «Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияның» (25.10.1990) жобасын дайындау жөніндегі комиссияны басқарды. Ел тарихындағы екінші бір аса маңызды саяси актінің – «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңның (16.12.1991) жобасын дайындау жөніндегі комиссияның жетекші мүшелерінің бірі болды. Ол Жоғарғы Кеңестегі Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасын әзірлеу жөніндегі Конституциялық комиссияның мүшесі болды, мұнда ол сарапшылар тобын басқарды[5].

С.Зимановтың заңгер практик екендігі жоғарыдағы мәліметтерден көрініс тауып отыр және ол дәлелдеуді қажет етпейді. Ол заңге ретінде мемлекеттік әр түрлі қызметте жүрсе де заңгерлер дайындау ісіне, болашақ заңгер даярлау барысында теориялық білімін болашақ жас заңгерлерге берумен де айналысқан ұстаз. Ол қазіргі тәжірибеде жүрге көптеген заңгерлерге үлгі болуы керек. Практикадағы жүрген көптеген мемлекеттік органдар мен өзге де құқық қорғау органдарында мемлекеттік мекемерде қызмет атқарып отырған заңгерлердің қолынан келмеген нәсені жасап кеткен ғалым. Ол практикамен теорияны үнемі бірге алып жүруші, теориялық білімін тәжірибеде жетілдіруші тұлға. Осы тұрғыдан алғанда жоғары заң білімін беру саласын жетілдіруде орасан зор үлесін қосқан азамат. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің заң факультетінде 2011 жылы С.Зиманов атындағы дәрісхана ашылып, оның есімі болашақ заңгер жастарды даярлауда құқықтану ғылымынның жұмысын ұйымдастыруда, ғалымның ғылыми еңбектеріне қызығушылықты арттыру жалғасып келеді.

Заң білімінің жан-жақты әрі сапалы болуына теориялық біліммен тәжірибені бірге үйлестіре білген ғалымның атқарған еңбегі орасан зор. Жоғары оқу орындарында заңгер мамандығын даярлау барысында С.Зимановтың ғылыми еңбектерін заңгер мамандығы бойынша бакалавр, магистратура, докторанура деңгейі бойынша оқу бардарламаларына арнайы пән ретінде енгізу қажет. С.Зимановтың шығармалары мен атқарған еңбектерімен сусындату арқылы болашақ заңгер мамандар даярлау ісінде кәсіби білікті маман ғана емес, сонымен қатар, ұлтын сүйетін патриот халқына адал қызмет ететін заңгер мамандарды даярлап, арлы ұрпақ тәрбиелеп шығаруға үлгі боларлық тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбдірайым Б.Ж. Зиманов Салық Зиманұлы - отандық заң ғылымдарының атасы // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. 2011 No1 (7) С.14. http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/4101/zamanov_salyk.pdf. Әбдірайым Бақытжан. Парасат жолындамыз (Академик Б.Ж. Әбдірайымның мақалалары, өзекті еңбектері мен сұхбаттары) (2008-2010 ж.)– Астана. 2011. -с. <file:///C:/Users/AF3F~1/AppData/Local/Temp/1-Kniga-rektora-25-aprelya.pdf>. <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/2476/1-Kniga-rektora-25-aprelya.pdf?sequence=1>.
2. Вызываю огонь на себя! Интервью с С. Зимановым // Казахстанская правда. 20.04.2005. <http://www.kazpravda.kz/2>.
3. Қайрат Мәми. Билер соты – әлемдік құндылық //«Егемен Қазақстан». 17 мамыр 2008 жыл. <https://sud.gov.kz/kaz/content/biler-soty-lemdik-kundylyk>.
4. Академик С. Зимановтың мұрасы. 19.02.2021 жыл. // <http://ksrk.gov.kz/kk/kk/news/akademik-s-zimanovtyn-murasy>.
5. Салық Зиманұлы Зиманов. // <https://asu.edu.kz/university/people/alley-of-persons/7397/>. <http://kze.docdat.com/docs/411/index-1812681.html>.

С. ЗИМАНОВТЫҢ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР КӨРІНІСТЕРІ

*Мен әрдайым адал жұмыс істесем,
көп оқып-үйренсем, адамдарға сене білсем,
өзімді қоғам да құрметтейді деп сендім.*

С.Зиманов

ҚАРАБАЕВ Фазылжан Жұмашұлы

*заң ғылымдарының кандидаты, халықаралық құқық кафедрасының доценті м.а.,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Аңдатпа. Мақалада белгілі ғалым-заңгер, академик С.Зимановтың құқық саласындағы ұйымдастырушылық қызметінің кейбір көріністері қарастырылған. Автор ғалым өміріндегі жайттарды жинастыра келе, оның азаматтық, адамгершілік және отансүйгіштік қасиеттерін көрсеткен.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые аспекты организационной деятельности в области права известного ученого-юриста, академика С. Зиманова. Автор на примере фактов из жизни ученого показывает его гражданские, нравственные и патриотические качества.

Бүкіл еліміз болып жүз жылдық мерейтойын атап өтіп жатқан белгілі қазақстандық заңгер-ғалым Салық Зиманұлы Зиманов тоқсан жылдан астам өнегелі өмірінде көптеген жетістіктерге жеткені белгілі. Ол заң ғылымдары бойынша көптеген монографиялар мен оқулықтар жазды. Ең бастысы, ол көптеген шәкірт тәрбиелеп, тұтас ғылыми мектептің негізін қалады. С.Зиманов қазақтан шыққан тұңғыш заң ғылымдарының докторы. Ол академик атағын да өзінің ғылыми деңгейі өте жоғары болған кезде, бір ғана академия болған кезде және академиктер аз болған кезде алды.

Салық Зиманұлының өмірбаяны оның әртүрлі жауапты қызметтерде болғанын көрсетеді: 1948 жылы ол өзінің ғылыми қызметін ғылыми көмекші, содан кейін Қазақ Ғылым академиясының заң секторының меңгерушісі, Алматы заң институтының директоры, Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) заң факультетінің деканы, Қазақстан Ғылым академиясының Философия және құқық институтының директоры, бөлім меңгерушісі, Қазақстан Ғылым академиясы Төралқасының бас ғылыми хатшысы, Қазақ академиялық университетінің ректоры. Тәуелсіздік алғаннан кейін ол Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің алғашқы халық қалаулыларының бірі болып сайланды. С.Зиманов Конституция авторларының бірі, ол өзінің аты мен беделіне ешқашан кір келтірмеген адам.

С.Зиманов көрнекті ғалым ғана емес, тамаша ұйымдастырушы болды. Оның әкесінен ерте айырылып, қаршадайынан бастап анасына, бауырлары мен қарындастарына қамқор болып, кейін Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде артиллерия дивизиясының командирі ретінде қарамағындағылардың сүйікті қолбасшысы болғаны бұған дәлел. Кезекті биіктікті бағындырудың басқа жолы болмаған кезде, майор Зиманов өзінің майдандық позициясын Қызыл әскер артиллериясымен атқылатуға дейін барды, бірақ ақырында ол жеңіске жетті. Бұл үшін ол 1-ші дәрежелі Отан соғысы орденімен марапатталды.

Ғалымның құқық саласындағы ұйымдастырушылық қызметін талдау кезінде, оның кемшіліктерді көпшілік алдында көрсете айту, тығырықтан шығарудың жолдарын ұсыну, кеңестер беру сияқты тәсілдерінен іздеу қажет. Беделді заңгердің көптеген ұсыныстары мемлекеттік деңгейдегі жоспарлардың құрамына кірді.

Мұны дәлелдеу үшін бірнеше көріністерге тоқталайық.

С.Зимановтың Алматы заң институтының директоры лауазымында алғашқы көпшілік алдында сөйлеген сөздерінің бірі Алматыдағы университеттер мен ғылыми-зерттеу мекемелері қызметкерлерінің жиналысында, 1952 жылдың 25 желтоқсанында болған еді. Оның сөзі жігерлі, құлшынысты болды, заң студенттеріне жоғары талаптар қойды: «Студенттерге олардың іс-әрекеттерінде, күнделікті өмірінде және мінез-құлқында адал болуын қамтамасыз етуге бағытталған қатаң талаптарды қою керек, олардың әрқайсысын адал емес ісі үшін орнына қою керек»[1;9],- деді. Бұл сөздер бүгінгі күні де құндылығын жоғалтқан жоқ деп ойлаймыз.

Жаңа директор институттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына да үлкен көңіл бөлді. Оның келуімен заңгерлер соттың, прокуратураның, Ішкі істер министрлігі мен Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінің қызметкерлері үшін құқық жөнінде дәрістер ұйымдастырылды; ғылыми қызметкерлер мен криминалистер, тергеушілер мен жедел іздестірушілердің тәжірибе алмасуы үшін ай сайын конференциялар өткізілді, осыдан кейін олар практиктерге жақын танымал болды; Алматы қаласының барлық аудандарын қамтитын ай сайын өткізілетін халықтық кеңесшілерге арналған семинарлар; Жоғарғы Сотта Қазақ КСР Әділет министрлігімен бірлесіп, қалалық сот жүйесі үшін арнайы семинарлар өткізілді; Алматы қалалық кеңесі мен аудандық кеңестерінің тұрақты комиссиялары үшін семинарлар өткізу жоспарланды. Ол: «Біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыз ақсап тұр, ал ғылыми-зерттеу жұмыстары әлсіз болғандықтан, біз практикалық қызметкерлерге қажетті және толықтай көмек көрсете алмаймыз» деп, мәселенің түп-тамыры қайда екенін білетіндігін көрсетті [1;11].

Сонымен қатар, С.Зиманов өзінің әріптестерінің назарын университеттер мен кеңестік органдар арасындағы байланыстың жоқтығына аударды: «Біз әлі күнге дейін кеңес органдарымен байланыс орнатқан жоқпыз. Бізде әлі күнге дейін жергілікті Советтердің тұрақты комиссияларының жұмысын қорытындылайтын бірде-бір жұмыс жоқ»[1;12]. С. Зимановтың қайсар да өршіл мінезі мына сөздерінен көрінеді: «Біз жарты жолда тоқтамаймыз және біз Заң институтын жан-жақты дамыған, партия мен халықтың ісіне берілген мамандар даярлауда биік деңгейге көтеру үшін күресеміз және осындай мақсатқа қол жеткіземіз» [1;13].

Бақылағыш, талдағыш маман қоғамдағы құбылыстарды кезең-кезеңге бөліп қарасту арқылы олардың ерекшеліктерін айқын көрсете білді. Оған мысал - 1967 жылы 17 қазанда Қазақ КСР Ғылым академиясы Философия және құқық институтының ғылыми кеңесінің мәжілісінде институт директоры С.Зимановтың айтқаны: «Қазақстанда заң ғылымының дамуын үш кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең 1950 жылдардың аяғында аяқталды. Бұл дайындық, күш жинау, ғылыми бағыттарды іздеу кезеңі. Бұл кезең көптеген ғалымдардың тарихнаманың «ауруымен» ауырған кездегі тарихи мәселелердің жедел дамуымен сипатталды. Т.Күлтелеев өмірінің соңғы жылдарын дәстүрлі қазақстандық қылмыстық құқықты зерттеуге арнады; С.Я. Болатов, қазіргі қылмыстық құқықты зерттеген және 1940 жылы елге танымал болған көрнекті ғалым. Ол Ш. Уәлихановтың еңбектерімен айналысады, қазақтардың қоғамдық-саяси және мемлекеттік-құқықтық ойларының тарихы туралы еңбектер жазады. Бірінші кезеңде Қазақстанда құқық және құқықтық білім саласындағы ғылыми жұмыстың алғашқы ұйымдастырушылық формалары қалыптасты.

Екінші кезең - заң ғылымының даму кезеңі және ғылыми бағыттардың қалыптасуы; республиканың заң ғылымының бейіні мен стилі, қарқынды оқыту. 1934 жылы Қазақстанда заң ғылымдарының 2 кандидаты ғана болды, 1945 жылы - 8, ал 1966 жылдың аяғында Қазақстанда 11 заң ғылымдарының докторы және 74 заң ғылымдарының кандидаты болды. Барлық ғылым докторлары мен кандидаттары 1959 жылдан кейін дайындалды. Екінші кезең тақырыптың өзектілігімен, қалыптасқан құқықтық проблемалардың дамуымен сипатталады.

Үшінші кезең - бұл заң ғылымының, оның терең қозғалысының дамуындағы көпқырлы және тұрақты кезең. Егер бұрын жұмыстар негізінен шолулар мен түсініктемелер болса, қазір байыпты теориялық зерттеулер бар; Осыған байланысты М.Баймаханов пен М.А. Биндтердің монографиялары туралы айтуға болады. Теориялық тұрғыдан алғанда, мемлекеттік құқық және кеңестік құрылыс бөлімі жасаған жергілікті кеңестердің шешімдерінде еңбек адамдарының ерік-жігерін көрсету мәселесі; Институттың қылмыстық-құқықтық бөлімі жұмысында теориялық тақырыптар басым»[1;13]. Көріп отырғанымыздай, ғалым әр кезеңді қысқаша сипаттап, айтуға тұрарлық жетістіктерді дәлел ретінде келтіреді. Олардың нақтылығы шүбәсіз, себебі оларды айтушы осы істердің ортасында біте қайнасып жүрген адам. Кезеңдерге байланысты аталған ұстаным әр заңгер үшін бүгін де мызғымас қағида іспеттес нәрсе.

Бұл айтылғандар Қазақстандағы заң ғылымдарының даму тенденцияларына байланысты пікірі болса, енді С.Зиманов тоқмейілуге жол бермей, Қазақстандағы заң ғылымын одан әрі дамытудағы өз ойларымен бөліседі: «Шынында да, біздің зерттеу жұмысымыздың тақырыптары жергілікті және жалпы болып табылады. Біз тек жергілікті, ұлттық тақырыптағы ғалымдар болып қалуымыз керек пе? Бізде, мысалы, Мәскеу мен Ленинград ғалымдарынан гөрі, осындай тақырыптарды дамытуға қолайлы жағдайлар бар.

Сонымен бірге, біз іргелі тақырыптармен айналысуымыз керек. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай мәселелер Латвияда да, Грузияда да сәтті шешіліп жатыр. Екінші аспект - кадрлар. Мысалы, Украинада халықаралық құқықтың дамып келе жатқандығы белгілі, онда танымал халықаралық сарапшы Корецкий жұмыс істейді. Өзбекстанда 3-4 ірі ғалым-мемлекеттанушы тұлғалар бар. Біз де проблемалық мәселелер бойынша жұдырықтай жұмыла бірлесіп, оқшауланбай, жұмыс жасауымыз керек. Ғылымның барлық бағыттарын бірдей алып кете алмаймыз. Біз күш-жігерімізді тұтас тақырыптарға бағыттауымыз керек» [1;16].

С.Зиманов жоғарыда Қазақстанда халықаралық құқықтың дамымай отырғандығын еске салса, көп ұзамай осы бағытта көптеген жағымды өзгерістер орын ала бастады. Айталық, Узьике Сикунбаевич Джекебаев - халықаралық құқық мамандығы бойынша қазақтан шыққан тұңғыш ғылым кандидаты, заң ғылымдарының докторы, профессор. Ол 1958 жылы «Дауларды бейбіт жолмен шешудегі Бас Ассамблея мен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің құзыреті және рөлі» атты өз диссертациясын қорғаған [3]; Сарсембаев Марат Алдонгарович - халықаралық құқық мамандығы бойынша қазақтан шыққан тұңғыш ғылым докторы, профессор диссертация тақырыбы: «Қазақстан және Орталық Азия тарихындағы халықаралық құқықтық мәселелер (XV ғасырдан бастап қазіргі уақытқа дейін)» (1993 ж.), Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының мүшесі, 2011-2012 жылдары БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің мүшесі болды, Хьюстон қаласының құрметті азаматы (Техас, АҚШ) – 1991 жыл, 1995 жылы ол «Халықаралық құқық» оқулығы үшін Сорос-Қазақстан қорының халықаралық сыйлығының лауреаты атанды [4]; Кулжабаева Жанат Орынбековна - халықаралық құқық мамандығы бойынша қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш ғылым кандидаты, диссертация тақырыбы: «Ең қолайлы ұлт туралы клаузула» (1991 ж.), «Қазақстан Республикасының Заң шығару институты» мемлекеттік мекемесі директорының орынбасары (2012-2020 ж.ж.), «ЖОО-ның үздік оқытушысы» мемлекеттік гранттың иегері (2007 ж.), «Құрмет белгісі» төсбелгісімен марапатталған (2009 ж.) [5] және тағы бірнеше ондаған есімдерді атауға болады. Сүйсінерлік бір жайт, жоғарыда есімдері аталған соңғы екі ғалым да көп жылдан бері Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық құқық кафедрасында профессор болып қызмет атқарады. Олар білім алушылармен өз білімін, тәжірибесін бөліседі.

С.Зиманов өмірінің соңғы күніне дейін халыққа қызмет еткен ғалым. КазТАГ тілшісі В.Новиковқа берген «Аяқталмаған сұхбатында» 2011 жылы – өмірден өтер жылы: «Мен жұмыс істейтін тағы бір тақырып: «Құқық қорғау органдарын реформалаудың кейбір мәселелері». Осы тақырып бойынша Астанада Мәжіліс пен Сенаттың құқықтық және сот реформалары жөніндегі комитеттерінің төрағалары, әділет министрі қатысқан отырыста сөз сөйледім. Реформа комитетінің төрағалары мінбеден сөйлеген сөзінде: «Президент пен парламенттің тапсырмасы бойынша біз реформа туралы 30-ға жуық заң жобасын дайындадық. Біз енді 4 жобаны қабылдадық, 6 жоба осы күндердің бірінде қабылданады, қалғаны жыл соңына дейін аяқталады », - деді. Мен олардан кейін сөйледім. 30 заң жобасы, бұл жақсы! Олардың қоғамға қаншалықты маңызы бар, қандай жаңалық әкеледі? Оларды қабылдаудың қандай әсері болмақ? Олар қалай жұмыс істейді? Сіз бұл туралы ойладыңыз ба? Осындай сұрақтар туындады менде бұл сөздерді тыңдағаннан кейін...

Қазіргі уақытта бастысы - адамдардың құқық қорғау жүйесіне деген сенімін арттыру. Екі ай бұрын мен Астанада болдым, содан кейін Конституцияның мерейтойына арналған үлкен конференция болды. Мен сол жерде баяндама жасадым. Бірегей сот жүйесі ретінде даладағы қазақстандық сот төрелігі институты туралы айттым. Қазақ даласындағы би

әрдайым әлеуметтік иерархияның шыңында болды, олар сөзсіз құрмет пен беделге ие болды. Ал енді қазір күш бар, ал құрмет бар ма?»[2] Сұхбаттан туған елінің патриот-ғалымын қандай мәселелер толғандықаны көрінеді.

С.Зиманов Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіне профессор-оқытушылар құрамымен, білім алушылармен кездесуге бірнеше рет келген болатын. Ғалымның дәрістерін, өмірлік естеліктерін зейін қойып тыңдайтынбыз. Егде жасына қарамастан, екі сағат дәрісті мінбеден түрегеп тұрып оқитын, «отырып оқи алмаймын», - дейтін. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор С.Зиманов бір кездесуде мынаны атап өтті: «мемлекеттік тіл болғандықтан, қазақ тілін белсенді түрде зерттеу қажет. Бұл құжат айналымы мен іс қағаздарын жүргізу, қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдарын шығару». Өзі ана тілін өте жетік білетін, оның болашағы үшін алаңдайтын.

Қазақ қоғамындағы билер институтын академик С.Зимановтай зерттеген ғалым жоқ екені баршаға мәлім жайт. Студенттерге әділеттілік билердің қатысуымен қалай жүзеге асырылатындығы туралы айтудан жалықпайтын, ол билердің жоғары моральдық-этикалық қасиеттерге, руханилыққа, мәдениетке, табиғи зеректікке, адалдыққа, әділеттілікке, үлкен өмірлік тәжірибеге, даналыққа, әділеттілікке ие екенін айтатын. Жоғары заң білімі болмаса да, олар кек алу қағидасын емес, ізгілік пен тараптардың татуласу қағидаларын басшылыққа ала отырып, әділ шешімдер қабылдаған деп түсіндіретін.

Қорыта келе айтарымыз, Салық Зиманұлы Зиманов тек ғылыми ізденістермен шұғылданып қана қоймай, сонымен қатар қоғам өміріне де қызу, белсенді түрде араласқан. Осыған куә көптеген жәйттарды келтірдік. Турашыл, батыл мінезімен, ол кемшіліктерді бетке айтып қана қоймай, тығырықтан шығудың жолын көрсететін және тамаша ұйымдастырушы болатын. Қазақтың тілінің, мәдениетінің, әдет-ғұрпының үлкен жанашыры еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Глепина Ш.В. Академик Зиманов С.З. и развитие государственно-правовой науки Казахстана//Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Заң ғылымдары сериясы 2011 ж. №1 (7)
2. Академик Салық Зиманов: Главное – добиться доверия народа к правоохранительной системе. [Беседа с С.З.Зимановым / Беседовал В. Новиков КазТАГ 14.11.2011] <https://go.mail.ru/redirect?type=sr&redirect=eJwNxrENwkAMAMDUjMAISOb1CCKgo0BiDUNMYn1iR mpWQOC1rEBsx BwxCsQa66xqxPe-cCjob1kuWqLf7cRcVizGHAijoOkLAdAozcoWiGusUsSIDpmS0NOCVT5CmCUSuEAH3ErBqaiMJGRegAiZNRROXhS1-ut7uV3xSz0zWuPg87vH f- N1 AN0AzaD&src=1b50328&via page=1&user type=24&oqid=16165f7841c78b85>
3. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Jh2QKvOmSP0J:www.heritagenet.unesco.kz/kz/participant/scientists/dzhekebaev.htm+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=kz>
4. <https://asf.enu.kz/storage/%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2,1.pdf>
5. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3hGHe7EJnYJ:https://online.zakon.kz/Document/%3Fdoc id%3D38645502+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kz>

К ПРОБЛЕМНЫМ ВОПРОСАМ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

КАРЖАУБАЕВ С.С.

кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Нур-Султан

Аннотация. В статье раскрываются отдельные проблемы юридического образования в Казахстане. На примере развитых стран представлен мировой опыт подготовки юридических кадров. Выявлены основные проблемы подготовки юридических кадров и пути решения проблем.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы заң білімінің жекелеген мәселелері ашылады. Дамыған елдердің мысалында заң кадрларын даярлаудың әлемдік тәжірибесі ұсынылған. Заң кадрларын даярлаудың негізгі проблемалары және проблемаларды шешу жолдары анықталды.

Без современных знаний и высококвалифицированных кадров общество не способно динамично развиваться. Мировой опыт показывает, что государства, не обладающие достаточными природными ресурсами, но имеющие хорошо подготовленный кадровый потенциал, могут поднять свою экономику на высокий конкурентоспособный уровень.

Важным фактором экономического роста страны является его правовое обеспечение. Только прочные знания отрасли права в том или ином виде деятельности позволяют эффективно работать во всех сферах экономики. Поэтому неотъемлемым условием успешного развития личности, общества и государства всегда является подготовка юридических кадров.

Как известно, в 2010 году Казахстан присоединился к Болонской декларации, интегрируясь в мировое образовательное пространство, что привело к кардинальному реформированию системы образования.

В ее рамках подготовка юридических кадров в стране представляет собой последовательную трехступенчатую систему высшего образования.

Базовой основой получения юристами высшего образования является подготовка по программе бакалавриат со сроком обучения четыре года. Данная программа дает право ее выпускникам работать во всех сферах. Последующая траектория составляет подготовку юридических кадров по программе магистратуры со сроком обучения от одного года до двух лет. Высшей ступенью обновлённой образовательной системы выступает докторантура.

Программа обучения по указанным программам строится в соответствии с положениями Закона Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года, Закона Республики Казахстан «О науке» от 18 февраля 2011 года, государственного образовательного стандарта образования, утвержденного Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года.

Мировой опыт в сфере подготовки юридических кадров весьма разнообразен и имеет свои особенности, свои преимущества и недостатки.

Наиболее ценен опыт развитых европейских стран, где роль координирующего органа юридического образования выполняет Европейская ассоциация факультетов права [1] (European Law Faculties Association - ELFA), которая была основана в 1995 г. В настоящее время в нее входят около 200 членов из стран ЕС и других государств.

ELFA настаивает на том, что обучение праву должно носить практический характер и ориентироваться на развитие общих компетенций. К их числу относятся эффективное владение устной и письменной коммуникацией, знание языков, новых технологий, умение работать в команде. Необходимо облегчить доступ на стажировки, в том числе организуемые в других государствах.

ELFA утверждает, что функции юридических факультетов состоит не только в том, чтобы производить отличных профессионалов, но и готовить выпускников, которые понимают влияние закона на повседневную жизнь граждан, могут взаимодействовать между юристами и обществом. Только такие, активные, творческие, культурные лица способны решать комплексные проблемы, возникающие в обществе. Академическое изучение права заключается в научном и критическом анализе, но не в простое знание множества законодательных норм.

Таковы основные позиции ELFA в сфере подготовки юридических кадров. Однако, каждая страна имеет свои особенности.

Подготовка юристов в Англии [2] проводится в соответствии с программами подготовки бакалавров в области права, который подлежат обязательному одобрению их профессиональным сообществом в лице Объединенной коллегии по вопросам высшего образования, состоящую из Комиссии по стандартам для барристеров и Управления по регулированию деятельности солиситоров. Объединенная Коллегия отвечает за разработку и реализацию стандартов академической подготовки солиситоров и барристеров. Она устанавливает требования к диплому, который открывает доступ к регулируемым

профессиям, общему профессиональному экзамену, требования к программам подготовки к магистратуре.

Две трети дисциплин программы являются обязательными. Помимо этого, студенты должны принимать участие в научных исследованиях. Практические занятия не являются обязательным компонентом программы, но их разрешено в нее включать. В настоящее время все активнее внедряются ролевые игры и юридические клиники.

Вторая ступень высшего юридического образования является обучение в судебных иннах либо в университете со сроком обучения один год, завершающийся экзаменом. При этом, форма и содержание курса находятся под жестким контролем профессионального сообщества.

Завершающий этап подготовки солиситора два года стажировки, под руководством практикующего юриста. Соискатель чаще всего самостоятельно ищет место стажировки. Прохождение этой стажировки должно подготовить студентов к практической деятельности в качестве солиситоров.

Высшая ступень юридического образования, как и во многих странах, это обучение по программе магистратуры, по итогам которого присваивается степень магистра права.

Юридическое образование во Франции [3] является бесплатным и состоит из нескольких ступеней. Первая ступень – лисанс (Licence), аналог бакалавриата, со сроком обучения три года. Получение степени лисанс не дает право заниматься юридической практикой.

Вторая ступень - обучение по программе Master, которое имеет два этапа. Первый этап – 1 год обучения по программе. Выпускники имеют право заниматься юридической практикой, работать юрисконсультантом, адвокатом, судебным приставом, нотариусом, судьей.

Второй этап – одногодичное обучение по программе Master 2 со сроком обучения один год. Эта программа имеет два направления - исследовательскую и профессиональную. Первая является ступенью к последующему получению докторской степени, а профессиональная специализация нацелена на правоприменительную практику, поэтому состоит из обязательной стажировки от 2-х до 5-ти месяцев в юридической фирме, либо суде, либо в юридическом отделе предприятия или нотариальной конторе и после нее сдается письменный экзамен.

Важно, что юридическое образование во Франции, как и в других странах Европы узко специализировано и поэтому наряду с обязательными предметами, преподаются дополнительно курсы по выбору. Исходя из специфики романской правовой семьи, юридическое образование осуществляется в рамках либо публичного права (административный спор, международное частное право, право административно-территориальных образований и т.п.); либо частного права (право предпринимательской деятельности, гражданский процесс, уголовный процесс, трудовое право, гражданское право и др.).

В Германии [4] поступление на юридический факультет немецкого ВУЗа не требует сдачи вступительных экзаменов. Единственным требованием является определенный балл в аттестате.

Высшее юридическое образование в Германии представляет собой сложную двухуровневую систему, в которую входит 9 семестров университетского обучения (Studium), которые завершаются ПГЭ (Первый государственный экзамен) и 4 семестра референдиата (Referendariat), то есть практики, которые в свою очередь подтверждаются ВГЭ (Вторым государственным экзаменом).

Юридическое образование разделено на 2 основных этапа:

1. непосредственная учёба в высшем учебном заведении;
2. практика (референдиат).

Стационарное обучение в университете заканчивается Первым государственным экзаменом (ПГЭ). Для допуска к нему, студент должен в течение учебы пройти практику в 3

разных местах. Это один из двух самых сложных этапов получения юридического образования в Германии. Он состоит из 2 частей: основные предметы и специализация.

После успешной сдачи ПГЭ студенты продолжают обучение на референдарiate. Это не обязательно, так как они уже имеют право работать по специальности.

Референдарият - это двухгодичная практика. Студент-стажер обязан последовательно проходить практику. Выпускники, успешно сдавшие первый юридический экзамен, имеют право именоваться дипломированными юристами (Dipl.-Jur.). Однако этой степени недостаточно для занятия некоторых должностей в государственных учреждениях и для получения адвокатской лицензии. Второй этап считается пройденным после сдачи второго государственного экзамена специальной комиссии. Выдержав оба испытания, студент становится «полным юристом» или *assessor iuris*.

В США существует двухуровневая подготовка юридических кадров, бакалавриат и докторантура. Для получения степени доктора права необходимо иметь степень бакалавра и пройти трехлетний курс юридической школы. Система контроля США за содержанием юридического образования состоит из учета различных интересов главных акторов: преподавателей, Американской ассоциации юристов и крупных юридических фирм. Доминирующая роль все равно принадлежит Американской ассоциации юристов, которая в 1992 г. выпустила доклад «Юридическое образование и повышение квалификации - образовательный континуум», в котором определила набор компетентностей, необходимые юристам.

В США преобладающее большинство выпускников юридических школ получают патент на занятие адвокатской практикой. В каждом штате (за исключением штата Висконсин) требуется прохождение экзамена. Он состоит из нескольких этапов. Первый - письменный - включает выполнение теста по общим вопросам права. Второй (тоже письменный) предполагает написание кратких сочинений на поставленные вопросы. Третий этап - экзамен по вопросам профессиональной ответственности. После успешной сдачи экзамена выдается патент на право заниматься юридической практикой. Этот экзамен проводит специальный орган штата. В этой роли выступает в одних случаях - Верховный суд штата, в других - саморегулирующаяся организация юристов штата (ассоциация юристов штата).

Анализ международного опыта выявил положительные моменты системы подготовки юридических кадров в сфере контроля за организацией и содержанием учебных программ, обучающихся по юридической специальности. Пример тому - Европейская ассоциация факультетов права (European Law Faculties Association - ELFA), Американской ассоциации юристов, английская Объединенная коллегия по вопросам высшего образования и профессиональные юридические сообщества ряда стран, которые определяют траекторию обучения и соотношение теоретического обучения и профессиональной практики. Причем, такая практика проходит под чутким руководством профессиональных юристов, что является гарантом качества практики. В Казахстане до сих пор не сложились профессиональные сообщества и соответственно они не могут контролировать программы обучения юридических кадров. Поэтому контроль остается за уполномоченными органами. В дальнейшей перспективе важно сформировать профессиональное сообщество в Казахстане и позволить ему контролировать качество юридического образования.

Выявлены положительные моменты подготовки юридических кадров, предусматривающие определенный баланс между теоретическим и практическим обучением, достигаемый наличием так называемых клиник и профессиональных практик с опытным наставником. В Казахстане предпринимаются определенные шаги в данном направлении, но они не столь продуктивны.

Республика Казахстан заимствовала передовой опыт в данной сфере, но имеются определенные проблемы, ряд которых перечислен в специальной литературе. Так, по мнению С.К. Амандыковой, Б.О. Алтынбасова, «подготовка юридических кадров имеет свои специфические особенности, однако анализ правовых аспектов данной проблемы показывает

несовершенство ряда нормативно-правовых актов, регламентирующих систему подготовки кадров» [5].

Неудовлетворительным является и уровень знаний, умений и навыков, полученных выпускниками вузов. По справедливому утверждению Н.Н. Турецкого, «ежегодно выпускается значительное количество юристов, не востребованных практикой, не нашедших применение своим полученным знаниям в силу их ненадлежащего качества» [6].

Многие ученые видят причины низкой подготовки кадров в недостаточной теоретической и практической подготовке. Так, по мнению А.А. Сабитовой и О.Б. Хусаинова, что «недостаточная теоретическая подготовка студентов; слабая практическая подготовка студентов; нехватка квалифицированных профессорско-преподавательских кадров и низкий уровень профессорско-преподавательского состава из-за отсутствия системности в переподготовке; отсутствие системности по переподготовке преподавателей; нехватка качественного учебно-методического материала и др.» [7]

Таковы основные проблемы подготовки юридических кадров в стране и их решение является важным и необходимым условием процветания нашего государства. Работа по совершенствованию подготовки юридических кадров ведется, но еще недостаточна и требует тщательного изучения и взвешенного решения.

Во-первых, необходимо сокращение неэффективных учебных заведений, не обладающих достаточной базой и высокопрофессиональным профессорско-преподавательским составом.

Кроме того, на наш взгляд, многие ВУЗы не в полной мере соответствуют предъявляемым требованиям, что создает условия для некачественного образования. Поэтому следует повысить требования МОН РК к ВУЗам, осуществляющих подготовку юридических кадров, посредством ужесточения лицензирования.

Во-вторых, следует совершенствовать механизм отбора в магистратуру и докторантуру. Многие молодые специалисты рассматривают получение ученой степени как очередную ступень в служебной карьере, зачастую не связанную с наукой. Такие выпускники, как свидетельствует практика, показывают низкий процент успешных защит и полное «выпадение» из научной среды. Как итог, потерянные «научные инвестиции», упущенные возможности для других более одаренных ученых.

В-третьих, назрела необходимость пересмотра учебных программ высшего юридического образования, с акцентированием на преобладание практикоориентированных дисциплин, привитие умений и навыков практической работы. Как правило, в ВУЗах преобладает теоретическое преподавание юридических дисциплин, но без практического контента. Необходимо соблюсти пропорции теоретического и практического обучения, и в этих целях следует привлекать практикующих юристов.

В-четвертых, следует ввести обязательность практической стажировки выпускниками по выбранному профилю. В целях закрепления теоретических знаний необходимо установить требования для обязательной практической стажировки выпускниками по выбранному профилю под руководством действующих практиков.

В-пятых, необходимо принять системные меры по развитию юридической науки, так как это позволит поднять на новый уровень теоретическое обучение, правильно ориентировать правоприменительную практику, значительно повысит уровень научно-педагогических кадров ВУЗов. Полагаем, что этому процессу способствовало бы и развитие кооперированных связей высших учебных заведений с научно-исследовательскими институтами в сфере правотворчества как в проведении совместных НИР, так и в подготовке юристов высшей квалификации по программам магистратуры и докторантуры.

Список использованных источников

1. Модернизация юридического образования в условиях Болонского процесса // http://openedu55.ru/pluginfile.php/2560/mod_resource/content/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B8%D0%B7%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%

B8%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%83%202.pdf

2. Юридическое образование в Великобритании: традиции и перспективы развития // <https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskoe-obrazovanie-v-velikobritanii-traditsii-i-perspektivy-razvitiya>

3. Юридическое образование во Франции //

file:///C:/Users/Admin/Downloads/%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%B2%D0%BE%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8%20(1)%20(1).pdf

4. Пуделька Й. Юридическое образование в Германии // <https://www.zakon.kz/4981944-yuridicheskoe-obrazovanie-v-germanii.html>

5. Амандыкова С.К., Алтынбасов Б.О. Проблемы совершенствования системы подготовки юридических кадров в Казахстане // <https://articlekz.com/article/11827>

6. Турецкий Н.Н. О качестве юридического образования //

<http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/272/18.%20%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9D.%D0%9D.%2098-103%281%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

7. Сабитова А.А., Хусаинов О.Б. Основные проблемы юридического образования на современном этапе развития Казахстана // Вестник Академии правоохранительных органов, № 1(3), 2017 год. С. 38 – 42.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУДЕ ШЕТЕЛДЕРДІҢ ТӘЖІРИБЕСІН ҚОЛДАНУ

ӨМІРЗАҚОВ Пернебек Құрашұлы

*заң ғылымдарының кандидаты, азаматтық, еңбек және экология құқығы кафедрасының профессоры,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Андатпа. Бұл жұмыста Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жағдайында қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеудің өзекті мәселелері талқыланады. Сондай-ақ, мақалада қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеу және оны Қазақстан Республикасында қолдану бойынша шетелдік тәжірибеге шолу жасалады. Автор қазіргі заңнаманы қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық әдістерін реттеу тұрғысынан талдап, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын және оны қолдану тәжірибесін жетілдіру бойынша ұсыныстар берді.

Аннотация. В работе рассматриваются актуальные вопросы экономического регулирования охраны окружающей среды в условиях перехода Республики Казахстан к «зеленой экономике». Также, в статье предлагается обзор зарубежного опыта экономического регулирования охраны окружающей среды и ее применение в Республике Казахстан. Автор проанализировал современное законодательство в части, регулирующей экономические методы охраны окружающей среды и предложил рекомендации по совершенствованию действующего законодательства Республики Казахстан и практики его применения.

Кілт сөздер: заңнамалар, экологиялық құқық, қоршаған ортаны қорғау, жасыл экономика, шетелдік тәжірибе

Ключевые слова: законодательство, экологическое право, охрана окружающей среды, зеленая экономика, зарубежный опыт

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде қоршаған ортаны қорғауға көп көңіл бөлінуде, климаттың өзгеруін болдырмас үшін Тұрақты дамудың әртүрлі құралдары енгізілуде. Адамзаттың тұрақты даму принципі алғаш рет БҰҰ Рио-де-Жанейрода өткен конференциясында қоршаған орта мен даму жөніндегі декларациясында 1992 жылы бекітілді [1].

Қазақстан Республикасында да қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеу мәселелері өзекті болып саналады, бұл Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуін жариялаумен ұштасады. «Жасыл экономикаға» көшу қажеттілігі бірқатар факторлармен айқындалған.

Біріншіден, экономиканың барлық негізгі секторларында ресурстарды тиімсіз пайдалану байқалады. "Сарапшылардың бағалауы бойынша, бұл экономика үшін жылына 4-8 млрд. АҚШ \$ көлемінде пайданы жоғалтуға әкеледі, ал 2030 жылға қарай пайданы жоғалту 14 млрд. АҚШ \$ құрауы мүмкін" [2].

Екіншіден, шөлейттенудің, эрозияның табиғи процестеріне байланысты, сонымен қатар антропогендік факторларға (ластану, тиімсіз пайдалану) байланысты жер сапасының төмендеуі байқалады.

Үшіншіден, Қазақстан Республикасында суды ұтымды пайдалану және қорғауда шешілмеген мәселелер бар.

Мақаланың негізгі мақсаты экологиялық функцияны жүзеге асыру саласындағы тиісті нормативтік актілерді және мемлекеттің құқық атқарушы қызметін талдау, мемлекеттік органдардың қоршаған табиғи ортаны қорғау саласындағы арнайы уәкілетті органдармен өзара іс-қимылы арқылы қоршаған ортаны қорғауды және табиғат пайдалануды экономикалық реттеу тетігін құқықтық қамтамасыз ету мәселелерін кешенді зерттеу;

Бұл мәселе өте терең және жан-жақты зерттеуді талап етеді, бұл осы салада неғұрлым тиімді қаржы саясатын, қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдаланудың оңтайлы экономикалық тетігін әзірлеу бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар қалыптастыруды қажет етеді.

Қазіргі уақытта қалыптасқан қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалануды экономикалық реттеу тетігі біртұтас көріністі білдірмейді, жеке және әрдайым өзара тәуелді емес компоненттерден тұрады.

Осы тетіктің тиімді жұмыс істеуі үшін оның тиімсіздігінің негізгі факторларын зерделеу, осы тетіктің барлық компоненттерін құқықтық қамтамасыз етудің оңтайлы жүйесін құру жөнінде ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу қажет.

Теріс мотивацияға негізделген экономикалық реттеу әдістеріне қатысты бірқатар жақсартулар жасауға болады.

Қазақстан Республикасында экологиялық залалды өтеу көбінесе ақшалай түрде жүзеге асырылады, алайда Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексінде тараптардың келісімімен сот шешімі бойынша залал сотталушыға қоршаған ортаны қалпына келтіруге сәйкес міндеттерді жүктеу арқылы заттай нысанда өтелуі мүмкін деген ереже бекітілген.

Яғни, экологиялық залалды ақшалай түрде өтеу практикасынан, шетелде жасалғандай, қоршаған табиғи ортаны тікелей қалпына келтіру практикасына көшу керек.

АҚШ. Заманауи әлемде АҚШ-та қоршаған ортаны басқару және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мәселелерді шешудің ең оңтайландырылған құқықтық тетіктерінің бірі бар.

Біріншіден, Америка Құрама Штаттары шығындардың құнын өтеу түрінен «натуралды» формаға көшті.

1990 жылдары АҚШ-тағы экологиялық залалды есептеу үшін экожүйелер құнының жоғалуын экологиялық құқық бұзушыдан өндіріп, бұзылған экожүйелерді қалпына келтіру үшін қолданылуы керек ақша сомасына аудару тәсілін қолданды. Мұндай нарықтық емес зиянды бағалаудың қиындығы 1990-шы жылдардың аяғында бұзылған экожүйелердің қызметтері мен адамдар үшін және табиғи функцияларды орындау үшін қалпына келтірілген немесе жаңадан құрылған экожүйелердің қызметтері арасындағы эквивалентті табуға көшуге әкелді. Бастапқыда бұл әдіс бұзылған және қалпына келтірілген мекендейтін жерлердің эквиваленттілігін талдауға қатысты болды. Кейде бұл тәсіл "ресурс үшін ресурс" эквиваленті деп аталады[3].

Бұзылған экожүйелерді қалпына келтіру ақшалай шығындар көлеміне қарамастан ақша бірліктерінде емес, тіршілік ету ортасын қалпына келтіру бірліктерінде жүргізілді. Міндет - жоғалған экожүйені қалпына келтіру келтірілген экологиялық залал үшін өтем ретінде.

Екіншіден, табиғи ресурстарды пайдаланушыларға әсер ету үшін әкімшілік құралдарды қолданғанның өзінде экономикалық ынталандырулар қолданылуы мүмкін. Осылайша, АҚШ-та әкімшілік экологиялық айыппұлдардың мөлшері 2 аспект бойынша анықталады:

- 1) экологиялық ережелерді бұзудың ауырлығы;

2) экологиялық заңнаманы сақтамау нәтижесінде қоршаған ортаны бұзушының алған пайда мөлшері.

Сонымен қатар, егер қоршаған ортаны бұзушы табиғат қорғау органдары белгілеген 9 шарттың барлығын немесе белгіленген бөлігін орындайтын болса, келесі жеңілдіктер қолданылады: бірінші критерий бойынша төлемдер алынбайды немесе 75% -ға азайтылады, қылмыстық қудалау және аудиторлық тексерудің есебін талап ету болмайды, алынған пайданы алып қою мөлшері қоршаған ортаны қорғау органының қалауы бойынша жүзеге асырылады.

Экономикалық тетіктің бірінші типінен экологиялық таза өнім шығаратын өндірістер мен қызмет түрлерін дамытуға бағытталған екіншісіне көшуді жүзеге асыру қажет. Бұл механизмде нарықтық құралдардың рөлі зор. Қазақстанда қабылданған "жасыл" экономикаға көшу тұжырымдамасы негізінде өндірістің энергия жұмсалуды азайтуды, баламалы энергетиканы дамытуды, әрбір экологиялық маңызы бар шешім үшін мемлекеттің, бизнес-қауымдастықтардың және азаматтық қоғамның әлеуметтік жауапкершілігін, неғұрлым тиімді, инновациялық экологиялық технологияларға инвестицияларды көздейтін тетікті енгізуді көздейді.

Осындай нарықтық құралдардың бірі экологиялық кәсіпкерлік, оны экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қаржылық құралы ретінде қарастырамыз.

Экологиялық кәсіпкерлік келесі бағытта дами алады: өндіріс пен тұтыну қалдықтарын өңдеу; қалдықтарды жою; баламалы отын ретінде қалдықтарды пайдалану; Қазақстан Республикасындағы экологиялық туризм және т.б.

Мысалы, экологиялық туризм өте перспективалы және арзан болып. Туризм индустриясы басқа экономикалық секторларға қарағанда күшті мультипликаторлық әсерге ие.

Сонымен, экологиялық зиянды өтеу екі жолмен орындалуы керек. Басымдық экологиялық зиянды өтеудің табиғи (натуралды) нысанына берілуі тиіс. Екінші әдіс - "экологиялық" арнайы шоттарға тікелей жіберілетін ақшалай өтемақы. Осы мақсатта бұл мәселе бойынша шет мемлекеттердің оң нәтижелі тәжірибесін қолдану қажет.

АҚШ. АҚШ-та оң экономикалық ынталандырудың бір тәсілі-арнайы банктік несиелеу жүйесі. Осылайша, АҚШ-та 1998 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан ұлттық экокомпенсациялық депозиттеу қауымдастығы (National mitigation banking association) құрылды, оған "экобанкирлер" кіреді – қараусыз қалған сулы-батпақты алқаптардың учаскелерін сатып алатын, оларды қайта құратын және олардың ұзақ мерзімді жұмыс істеуіне кепілдік беретін және басқа сулы-батпақты алқапта экономикалық қызметті бастағысы келетіндерге (және сол арқылы оның экожүйесін бұзатын) экокредиттер береді (сатады).). Мұндай кредитті сатып алып, шаруашылық иесі оны шаруашылық қызметке рұқсат алу үшін жергілікті табиғат қорғау органына ұсынады, оған қосымша экологиялық-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізудің қажеті жоқ [4].

Бұл тәжірибені Қазақстан Республикасында енгізуге болады және бастапқы кезеңде ел мақсаты экологиялық іс-шараларға кредиттер беру болатын кредиттік ұйымдар құруға қолдау көрсетуге тиіс.

Үндістан. Табиғат пайдаланушылардың экологиялық тұрақтылығына байланысты банк пайызының рейтингін енгізуге болады. Экологиялық қауіпті өндірістерді ығыстыру құралы ретінде осындай рейтингтің тиімділігінің мысалы ретінде Үндістандағы Union Carbide Corporation (UCC) компаниясының химиялық зауытындағы апат оқиғасы болып табылады, содан кейін осы корпорацияның барлық кәсіпорындары және әртүрлі бөліктерде Банктер әлемді экологиялық сенімсіз болғандықтан айтарлықтай жоғары пайызға аударды, бұл фирманы іс жүзінде бұзды.

Union Carbide компаниясының зауыты сол кезде танылған севин инсектицидін (карбарил, 1-нафтил-N-метилкарбамат) өндірді. Бұл пестицид көміртегі тетрахлориді саласындағы α -нафтолмен метилизоцианат реакциясы арқылы жасалады. Метилизоцианат зауытта жартылай жерге қазылған үш контейнерде сақталды, олардың әрқайсысы 60 000

литр сұйықтықты айналдыра алады. Апаттың нақты себебі зауыттық резервуарда қайнау температурасынан (39 °С) жоғары қызған метилизоцианат буларының апаттық шығуы болды, бұл қысымның жоғарылауына және апаттық клапанның жарылуына әкелді.

Осы қайғылы жағдайға жауап беретін Union Carbide 1987 жылы соттан тыс реттеу аясында апат құрбандарына кейінгі сот істерінен бас тарту үшін 470 миллион доллар төледі. 2010 жылғы 7 маусымда Үнді соты Union Carbide компаниясының Үнді бөлімшесінің бұрынғы жеті басқарушысын адам өліміне әкеп соққан немқұрайдылыққа кінәлі деп қабылдады. Сотталғандар екі жылға бас бостандығынан айырылып, 100 мың рупий (шамамен 2100 доллар) айыппұл салынды. "Union Carbide Corporation (UCC)" компаниясы Үндістандағы қайғылы оқиғадан кейін өзінің іскерлік беделін жоғалтып алды, ол осы корпорацияның барлық кәсіпорындары үшін банктік қарыз бойынша пайыздардың өсуіне сенді[5].

Қазақстан Республикасының салық заңнамасына осындай жүйе бұрыннан қолданылып келе жатқан Жапония, АҚШ, ГФР сияқты елдердің үлгісі бойынша амортизациялық аударымдар нормалары бөлігіне түзетулер енгізген жөн. "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" Қазақстан Республикасының Кодексінде (Салық кодексі) 120-бапта мұнай-газ өндіру машиналары мен жабдықтарынан, компьютерлер мен ақпаратты өндеуге арналған жабдықтардан басқа, машиналар мен жабдықтар үшін амортизацияның шекті нормасы 25% - дан аспайды деп белгіленген. Бұл тазарту қондырғыларына да қатысты. Алайда, шет мемлекеттердің тәжірибесі бойынша табиғатты қорғау іс-шараларын жүзеге асыру кезінде қолдауды қажет ететін шағын және орта кәсіпорындар қызметтің бірінші жылында табиғатты қорғау мақсатындағы негізгі қорларды 50% есептен шығаруды ұсынуы мүмкін.

Позитивті мотиваторлардың барлық спектрі теріс ынталандыру әдістеріне қарағанда позитивті ынталандыру әдістеріне қарсы "орам" жүзеге асырылуы үшін қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеу механизміне қатысуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. United Nations Environment Programme. – UNEP, 2017. – [Electronic resource]: http://www.unesco.org/education/nfsunesco/pdf/RIO_E.PDF
2. National mitigation banking association <http://www.mitigationbanking.org/>
3. Broughton, Edward. The Bhopal disaster and its aftermath: a review //Environmental Health: A Global Access Science Source 2005, 4:6 doi:10.1186/1476-069X-4-6.
4. R.A. Perelet. Payments for Negative Environmental Impacts by Industry: Current Status and Trends /Final Technical Report. Cluster 9. Environmental pollution charges. July 2009. Pp.38-50 /Final Report_ENG1. PDF
5. Сергеева Т.К. Экологический туризм. – М.: Финансы и статистика, 2004. с. 48

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ В СФЕРЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ В СВЕТЕ ПРИНЯТИЯ НОВОГО АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРОЦЕДУРНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ОМАРОВА Б.А.

кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник Центра правового мониторинга Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Нур-Султан

Аннотация. Административные процедуры в сфере недропользования в наибольшей степени должны отвечать всем предъявленным к ним новым требованиям. Недропользование в Казахстане играет важную роль в формировании экономики страны, которая носит в большей части сырьевой характер. Естественно, сфера недропользования является наиболее привлекательной для иностранных инвестиций. Вместе с тем, иностранный инвестор должен быть уверен в защите своих прав, в особенности в споре с государственным органом. В статье речь идет о видах административных процедур в сфере недропользования, принципах, которые должны соблюдаться при административной процедуре в соответствии с новыми стандартами, предусмотренными АППК РК.

Аңдатпа. Жер қойнауын пайдалану саласындағы әкімшілік процедуралар оларға қойылатын барлық жаңа талаптарға барынша сәйкес келуі керек. Қазақстандағы жер қойнауын пайдалану көбінесе шикізаттық сипаттағы ел экономикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әрине, жер қойнауын пайдалану саласы шетелдік инвестициялар үшін ең тартымды болып табылады. Сонымен қатар, шетелдік инвестор өз құқығының қорғалуына сенімді болуы керек, әсіресе мемлекеттік органмен болған дауда. Мақалада жер қойнауын пайдалану саласындағы әкімшілік процедуралардың түрлері, ҚР Әкімшілік процедуралық-процессуалдық іс-жүргізу де қарастырылған жаңа стандарттарға сәйкес әкімшілік процедуралар кезінде сақталуы қажет қағидалар туралы айтылады.

29 июня 2020 был принят Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, который вступит в силу с 1 июля 2021 года. Это совершенно новый кодекс для правовой системы Казахстана, целью которого является защита прав граждан и юридических лиц в спорах с государственными органами, соблюдение баланса интересов сторон, а также повышение качества принятия управленческих решений.[1]

В настоящий момент действует закон Республики Казахстан от 27 ноября 2000 года «Об административных процедурах», который утрачивает свою силу с момента введения в действие кодекса. Данный закон содержит в большей степени внутренние процедуры государственного органа, направлен на установление административных процедур организации работы государственного аппарата и в меньшей степени содержит внешние административные процедуры, а именно, взаимоотношения с гражданами и юридическими лицами. Многие отраслевые законы содержат свои собственные административные процедуры, АППК же будет регулировать те отношения, связанные с осуществлением административных процедур, в части, не урегулированной этими законами. Кроме того, согласно пункту 2 статьи 175 АППК, до введения в действие АППК, отраслевые законы должны быть приведены в соответствие с ним, для чего будет проведена работа соответствующих компетентных органов. Вместе с тем, существует риск того, что соответствующие компетентные государственные органы будут создавать в отраслевых законах свои собственные административные процедуры, которые будут отличаться от тех, которые содержатся в АППК. Следовательно, полагаю, что административные процедуры должны регулироваться только АППК, отраслевые же должны содержать нормы отсылающие на АППК. Таким образом, сам отраслевой закон (с материальными нормами) не будет перегружен, а АППК (процедурно-процессуальные нормы) будет регламентировать процесс администрирования. Если все же отраслевые законы будут предусматривать административные процедуры, то необходимо чтобы административные процедуры, содержащиеся в отраслевых законах, предусматривали как минимум, те гарантии защиты прав граждан и юридических лиц, которые установлены в АППК.

Административные процедуры в сфере недропользования в наибольшей степени должны отвечать всем предъявленным к ним новым требованиям. Недропользование в Казахстане играет важную роль в формировании экономики страны, которая носит в большей части сырьевой характер. Естественно, сфера недропользования является наиболее привлекательной для иностранных инвестиций. Вместе с тем, иностранный инвестор должен быть уверен в защите своих прав, в особенности в споре с государственным органом.

В данной статье пойдет речь об административных процедурах в сфере недропользования и их место в административной юстиции Казахстана.

В научной литературе нет единого подхода к классификации административных процедур, поэтому выделим наиболее важные, встречающиеся на практике.

Правопредоставительные[2;С.53] **процедуры** – процедуры по предоставлению права недропользования по углеводородам, предоставление участков недр для проведения операций по недропользованию по углеводородам, предоставление права недропользования на добычу урана, предоставление участков недр для добычи урана, предоставление участков недр в пользование для добычи твердых полезных ископаемых, предоставление участков недр для добычи общераспространенных полезных ископаемых, предоставления право землепользования на земельный участок на использование пространства недр, предоставление земельных участков на старательство.

Лицензионно-разрешительные процедуры – процедуры по выдаче лицензий на геологическое изучение недр, на разведку твердых полезных ископаемых, на добычу твердых полезных ископаемых, на добычу общераспространенных полезных ископаемых, на использование пространства недр, лицензия на старательство, по выдаче разрешения на переход права недропользования и (или) объектов, связанных с правом недропользования, выдаче разрешений на создание и размещение морских объектов, используемых для проведения разведки и (или) добычи углеводородов на море и внутренних водоемах, выдаче разрешений на сжигание сырого газа в факелах, выдаче разрешения на извлечение горной массы и (или) перемещение почвы на участке разведки в объеме, превышающем одну тысячу кубических метров.

Лицензия на недропользование является документом, выдаваемым государственным органом и предоставляющим ее обладателю право на пользование участком недр в целях проведения операций по недропользованию в пределах указанного в нем участка недр.[3]

Регистрационно-учетные процедуры - это совокупность процедур по регистрации, постановке на учет лицензий, контрактов на недропользования и снятию с него, учет состояния государственного фонда недр, приему форм отчетов в единой государственной системе управления недропользованием, учет сведений о недропользователях, лицах, осуществляющих операции в сфере добычи и оборота нефти и (или) сырого газа, урана, угля, либо их уполномоченных представителях, операторах, объектах недропользования, обязательствах, их возникновении, изменении, исполнении (неисполнении, ненадлежащем исполнении) и прекращении.

Под Единой государственной системой управления недропользованием понимается интегрированная информационная система уполномоченного органа в области углеводородов, предназначенная для сбора, хранения, анализа и обработки информации в сфере недропользования.

Контрольно-надзорные процедуры включает контроль за соблюдением недропользователями условий контрактов, условий лицензий на недропользование и, как правило, осуществляется государственным органом, являющимся стороной контракта и (или) выдавшим лицензию на недропользование.

Контроль осуществляется посредством мониторинга и (или) посещения недропользователя, а также объектов, на которых ведутся (проводились) операции по недропользованию в соответствии с условиями контрактов и (или) лицензий на недропользование. Профилактический контроль осуществляется без посещения субъекта (объекта) контроля.

Порохов Е.В, Пуделька Й. выделяют еще один вид административной процедуры, такой как обеспечительный [4;С.58] и правопритязательный [4; С.63]. **Обеспечительная процедура** направлена на обеспечение надлежащего исполнения обязательств, а также включает в себя процедуры по применению, предусмотренных законом, мер ограничения в распоряжении деньгами и иным имуществом, а также иных мер стимулирования к исполнению обязанностей.

К обеспечительным процедурам в сфере недропользования относятся предоставление недропользователем обеспечения исполнения своих обязательств по ликвидации (гарантия, залог банковского вклада, страхование), уплаты неустойки за неисполнение условий контракта или лицензии на недропользование.

К **правопритязательным процедурам** относятся процедура по обращению в установленном законом порядке принудительного взыскания на право недропользования (долю в праве недропользования) и применению к нему иных мер государственного принуждения.

На стадии возбуждения, рассмотрения, вынесения решения, обжалования решения, исполнение решения вышеуказанных административных процедур, АППК содержит основополагающие принципы, направленные на защиту интересов лиц.

Одной из важнейших гарантий соблюдения прав и законных интересов заинтересованных лиц в администрировании является их право выражать свое мнение по всем затрагивающим их вопросам. Смысл принципа право быть выслушанным сводится к

тому, что административный орган вправе принять административный акт только при условии, что лицу, права и законные интересы которого ограничиваются данным актом, была предоставлена возможность выразить свое мнение по всем обстоятельствам, имеющим значение для принятия данного административного акта. [5]

Согласно пункту 1 статьи 73 АПК, административный орган, должностное лицо обязаны предоставить возможность участнику административной процедуры выразить свою позицию к предварительному решению по административному делу, о котором участник административной процедуры уведомляется заранее, но не позднее чем за три рабочих дня до принятия административного акта. Заслушивание может осуществляться путем:

- 1) приглашения участника административной процедуры на заслушивание по административному делу, в том числе посредством видеоконференцсвязи или иных средств коммуникации;
- 2) использования информационных систем;
- 3) иных способов связи, позволяющих участнику административной процедуры изложить свою позицию.

Например, лицо, заинтересованное в получении права недропользования по углеводородам, подает в компетентный орган заявление на проведение аукциона на предоставление права недропользования по углеводородам.

По результатам рассмотрения заявления компетентный орган публикует извещение о проведении аукциона либо отказывает в рассмотрении заявления по предусмотренным в пункте 2 статьи 94 кодекса о недрах и недропользовании основаниям. Основаниями могут быть: заявление подано позже установленного срока, предоставленного для подачи заявлений на участие в аукционе, заявление не соответствует требованиям, заявитель не соответствует требованиям, у заявителя, являющегося недропользователем, имеются неустранимые нарушения обязательств по другому контракту на недропользование, запрашиваемый участок недр не указан в извещении о проведении аукциона; заявитель представил недостоверные сведения и другие.

Таким образом, в случае отказа в рассмотрении заявления, то есть вынесения неблагоприятного для заявителя административного акта, государственный орган обязан пригласить его для заслушивания мнения путем уведомления о времени и месте проведения заслушивания

Заявитель в свою очередь вправе предоставить или высказать возражение к предварительному решению по административному делу в срок не позднее двух рабочих дней со дня его получения.

Стадия заслушивания подлежит протоколированию. Лицо имеет право не только быть ознакомленным с протоколом, но и вправе предоставить свои замечания на протокол заслушивания.

Принцип беспристрастности выражается в том, что административный орган обязан обеспечить беспристрастное рассмотрение дела и принятия решения. Административный орган, должностное лицо обязаны принять меры для всестороннего, полного и объективного исследования фактических обстоятельств, имеющих значение для правильного рассмотрения административного дела. Порядок и пределы исследования фактических обстоятельств административного дела определяются административным органом, должностным лицом с учетом мнений участников административной процедуры. [6]

В качестве механизмов, обеспечивающих выполнение данного принципа, следует выделить институты отвода, самоотвода, разделение административных полномочий, коллегиального рассмотрения дела.

В случае принятия неблагоприятного акта для заявителя, административный орган в своем решении указывает обоснование принятия такого решения, то есть аргументироваться нормами законодательства, стандартами или иными причинами. Фактам должна быть дана юридическая оценка на основании конкретных норм законодательства, а решение должно действительно обоснованным как правом, так и фактом.

Особый интерес вызывает принцип охраны доверия, который впервые нашел свое отражение в национальном законодательстве. Смысл данного принципа заключается, во-первых, лицо, обратившееся в государственный орган, может положиться на правильность и правомерность действий государственного органа, во-вторых, если государственный орган отменяет свое решение, он должен возместить ущерб заявителю. Исключения составляют случаи, если адресат административного акта (1) добился издания административного акта путем угрозы, подкупа, введения в заблуждение (2) представил существенно ложные или неполные сведения (3) знал или должен был знать о противоправности административного акта.[7]

Согласно пункту 5 статьи 84 АППК, при отмене незаконного, но благоприятного административного акта принимается во внимание принцип охраны права на доверие участника административной процедуры. При этом вред, возникший в результате отмены незаконного благоприятного административного акта, подлежит возмещению участнику административной процедуры по правилам гражданского законодательства Республики Казахстан.

Нужно отметить, что правильный по существу административный акт не может быть признан незаконным по одним лишь формальным основаниям.

Согласно пункту 4) статьи 4 АППК, административный акт – это решение, принимаемое административным органом, должностным лицом в публично-правовых отношениях, реализующее установленные законами Республики Казахстан права и обязанности определенного лица или индивидуально определенного круга лиц.

Лицензия на недропользование, являясь административным актом, может быть признана недействительной, согласно статье 34 кодекса о недрах и недропользовании в судебном порядке в следующих случаях:

1) при установлении факта предоставления государственному органу, выдавшему лицензию, заведомо недостоверной информации, повлиявшей на его решение выдать лицензию;

2) нарушения установленного настоящим Кодексом порядка выдачи лицензии, что привело к необоснованному решению государственного органа о выдаче лицензии, вследствие установленного судом факта злонамеренного соглашения между должностным лицом государственного органа и заявителем;

3) выдачи лицензии лицу, признанному недееспособным и являвшимся таковым в день выдачи;

4) если выдача лицензии не предусмотрена или запрещена настоящим Кодексом.

Если первые три основания для признания недействительности лицензии не вызывает сомнения, то по четвертому основанию или по иному другому основанию, когда государственный орган, выдавший лицензию признает ее недействительной, лицо имеет право на охрану доверия. Поскольку государственный орган выдал недействительную лицензию, не предусмотренную или запрещенную кодексом, как таковой вины лица в получении недействительной лицензии нет.

АППК внедряет обязательный досудебный порядок урегулирования спора, то есть порядок обжалования административного акта в вышестоящий административный орган. Рассмотрение жалобы в административном (досудебном) порядке производится вышестоящим административным органом, должностным лицом.[6]

Кодекс о недрах и недропользовании не предусматривает досудебный порядок обжалования административных актов. В таком случае, в скором времени ожидается внесение изменений в этой части, а именно внедрение института досудебного обжалования решений административных органов. Это позволит ускорить решение спора между государственным органом и недропользователем, то есть срок рассмотрения жалобы намного короче судебного рассмотрения, исправление процессуальных ошибок, допущенных государственным органом при выдаче административного акта.

Список использованных источников

1. См.: Необходимость административной юстиции в Республике Казахстан. Из выступления вице-министра юстиции Республики Казахстан, Пан Н.В. [электронный ресурс] URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38081905 (дата обращения: 05.09.2020);
2. См.: Лазарев И.М. Административные процедуры в сфере взаимоотношений граждан и их организаций с органами исполнительной власти в Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук. – М. 2002.;
3. См.: Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI «О недрах и недропользовании» [электронный ресурс] / ИС Параграф «Юрист» URL:<https://online.zakon.kz/document/> (дата обращения: 05.09.2020);
4. См.: Порохов Е.В., Пуделька Й. Административные процедуры в налоговом права. Учебное пособие. Алматы, 2017. 176 с.;
5. См.: И.А. Хамедов, Л.Б. Хван, И.М. Цай Административное право Республики Узбекистан: Общая часть: Учебник: Ун-т мировой экономики и дипломатии, Ташк. гос.юрид. ин-т.- Ташкент: KONSAUDITINFORM, 2012. – 592 с. С.420;
6. См.:Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года [электронный ресурс] / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350#z698> (дата обращения: 05.09.2020);
7. См.: Й.Пуделька «Принцип охраны доверия»//материалы второго регионального вебинара по административному праву, посвященный теме: «Принципы административного права и административного судопроизводства». Программа GIZ «Содействие правовой государственности в Центральной Азии».

АНАЛИЗ ПРАВОВОГО СОСТОЯНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА И ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КАПСАЛЯМОВА Сауле Серикпаевна

кандидат юридических наук, доцент кафедры теории истории государства и права и конституционного права Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан

КАПСАЛЯМОВ Кайрат Жаксылыкович

профессор кафедры национальное и международное право Университета «Туран-Астана», Нур-Султан

Аннотация. В данной статье рассматривают вопросы исследования теоретических и практических проблем, а также способы совершенствования института финансового контроля и государственного аудита, их эффективное правовое регулирование в национальном финансовом законодательстве.

Андатпа. Осы мақалада теориялық және тәжірибелік мәселелерді зерттеу, сондай-ақ қаржылық бақылау және мемлекеттік аудит институтын жетілдіру тәсілдері, оларды ұлттық қаржы заңнамасында тиімді құқықтық реттеу сұрақтары қарастырылады.

Ключевые слова: государственный аудит, финансовый контроль, правовое регулирование, финансовая отчетность, финансовые нарушения.

Тірек сөздер: мемлекеттік аудит, қаржылық бақылау, құқықтық реттеу, қаржылық есептілік, қаржылық бұзушылықтар.

В своем Послании народу «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана» Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев среди приоритетных направлений выдвинутой им Стратегии развития страны отметил независимое финансовое развитие регионов [1]. Концепция развития государственного финансового контроля в Республике Казахстан призвана, по его словам, обеспечить финансовый контроль всех центров экономического роста.

Концепция развития государственного финансового контроля в Республике Казахстан имеет начало от плановой экономики Советского Союза, когда были отработаны теоретические и практические основы финансового контроля Казахской ССР, как крупного экономического района.

После распада СССР изменения экономики в условиях перехода к рынку вызвали потребность в существенной перестройке финансового механизма. В этих условиях изучение

проблемы правового регулирования финансового контроля как института финансового права, является актуальным.

Одним из важнейших направлений формирования правового государства является реформа финансового законодательства. Уже проведена большая работа по изданию финансового, бюджетного и налогового законодательства РК. Однако на современном этапе построения правового государства в Республике Казахстан возникла объективная потребность в переосмыслении сущности и содержания норм финансового законодательства. В этом направлении имеются некоторые концептуальные проблемы, решение которых требует теоретического анализа и практического апробирования. К их числу, безусловно, необходимо отнести вопрос об обособлении и развитии в рамках финансового права правовой регламентации теории и практики реализации института финансового контроля и государственного аудита.

Исследование теоретических и практических проблем, а также совершенствование института финансового контроля и государственного аудита в Республике Казахстан представляются достаточно актуальной темой, изучение которой позволит сделать ряд выводов и обобщений, имеющих значение для дальнейшего развития финансового законодательства и практики ее реализации.

Как утверждал видный казахстанский ученый, патриарх казахстанской правовой науки и высшего юридического образования С.З. Зиманов в «Размышлениях о новой модели формирования Парламента»: «В системе трех основных ветвей государственной власти, формировавшихся и выкристаллизованных в ходе многовековой истории политического развития человечества, Парламент занимает в ней приоритетное место. Его значение растет и будет расти, несмотря на динамичность и изменчивость, усложнение и ожесточение временами ситуации и условий, внутренних и внешних, что стало более характерным для современных государственных и общественных структур» [2].

Таким образом, увеличивается роль законодательных органов в реализации финансового контроля, в связи с этим выделяются основные функции Парламента Республики Казахстан как субъекта финансового контроля и соответственный вид контроля – это парламентский.

Следует отметить, что в результате конституционной реформы 2007 года казахстанский Парламент значительно усилил свои полномочия, в том числе в сфере контроля за исполнением республиканского бюджета. Из практики казахстанского Парламента наиболее эффективными, работающими формами парламентского контроля является утверждение республиканского бюджета и отчетов Правительства и Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета о его исполнении. *В соответствии с подпунктом 1 п. 1 ст. 54 Конституции Республики Казахстан Парламент в раздельном заседании Палат путем последовательного рассмотрения вопросов вначале в Мажилисе, а затем в Сенате утверждает республиканский бюджет, вносит в него изменения и дополнения, а согласно подпункту 1 п. 2 указанной статьи обсуждает отчеты об исполнении республиканского бюджета* [3]. Установление общей целостности предусмотренных расходов в данных конкретных экономических, политических и социальных условиях является целью предварительного парламентского контроля. Ревизия составления бюджета проводится с целью определения правильности данных, которые включены в сметы.

Функции финансового контроля, как обычно распределяются между высшими органами государственного управления и органами управления как финансовой, так и денежно-кредитной системой.

Высший уровень государственного финансового контроля – это Парламент или соответствующие ему органы, в составе которого создаются специальные комитеты или комиссии по финансовым вопросам, бюджету, налогам и другим направлениям финансовой политики. На них возлагаются обязанности контроля за соблюдением норм финансового законодательства, реализации финансовой политики государства и государственного

бюджета органами исполнительной власти. Парламент осуществляет финансовый контроль в процессе рассмотрения и утверждения проекта государственного бюджета на планируемый год и отчета правительства о его исполнении.

На сегодняшний день вопросы осуществления государственного аудита и финансового контроля регулируются Законом Республики Казахстан от 12 ноября 2015 года «О государственном аудите и финансовом контроле». Законодатель определяет, что государственный аудит – анализ, оценка и проверка эффективности управления и использования бюджетных средств, активов государства и субъектов квазигосударственного сектора, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства, в том числе другой, связанной с исполнением бюджета деятельности, основанные на системе управления рисками [4, с.140].

Финансовый контроль – деятельность, направленная на устранение выявленных в ходе государственного аудита нарушений.

Объектами государственного аудита и финансового контроля выступают:

- государственные органы;
- государственные учреждения;
- субъекты квазигосударственного сектора;
- получатели бюджетных средств.

Элементами государственного аудита являются:

- Субъект государственного аудита (тот, кто проверяет);
- Объект государственного аудита (тот, кого проверяют);
- Предмет государственного аудита (то, что проверяется);
- Цели государственного аудита (для чего проверяется);
- Методы осуществления государственного аудита (как проверяется).

Целью государственного аудита является повышение эффективности управления и использования бюджетных средств, активов государства и субъектов квазигосударственного сектора.

В зависимости от субъекта государственный аудит подразделяется на следующие виды:

1) внешний государственный аудит, задачами которого являются анализ, оценка и проверка эффективного и законного управления национальными ресурсами (финансовыми, природными, производственными, кадровыми, информационными) для обеспечения динамичного роста качества жизненных условий населения и национальной безопасности страны;

2) внутренний государственный аудит, задачами которого являются анализ, оценка и проверка достижения объектом государственного аудита прямых и конечных результатов, предусмотренных в документах Системы государственного планирования Республики Казахстан, надежности и достоверности финансовой и управленческой информации, эффективности внутренних процессов организации деятельности государственных органов, качества оказываемых государственных услуг, сохранности активов государства.

Государственный аудит подразделяется на следующие типы:

1) аудит финансовой отчетности – оценка достоверности, обоснованности финансовой отчетности, бухгалтерского учета и финансового состояния объекта государственного аудита;

2) аудит эффективности – оценка и анализ деятельности объекта государственного аудита на предмет эффективности, экономичности, продуктивности и результативности;

3) аудит соответствия – оценка, проверка соблюдения объектом государственного аудита норм законодательства Республики Казахстан, а также актов субъектов квазигосударственного сектора, принятых для их реализации.

Сегодня финансовый контроль осуществляется органами государственного аудита и финансового контроля в пределах компетенции, установленной Законом «О государственном аудите и финансовом контроле», иными законами Республики Казахстан,

актами Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан, посредством обеспечения возмещения в бюджет, восстановления путем выполнения работ, оказания услуг, поставки товаров и (или) отражения по учету выявленных сумм нарушений, исполнения предписаний и привлечения к ответственности виновных лиц.

Мерами реагирования финансового контроля являются:

1) вынесение обязательного для исполнения всеми государственными органами, организациями и должностными лицами предписания об устранении выявленных нарушений и о рассмотрении ответственности лиц, их допустивших;

2) возбуждение административного производства в пределах компетенции, предусмотренной законодательством Республики Казахстан об административных правонарушениях;

3) в случаях выявления признаков уголовных или административных правонарушений в действиях должностных лиц объекта государственного аудита передача материалов с соответствующими аудиторскими доказательствами в правоохранительные органы или органы, уполномоченные возбуждать и (или) рассматривать дела об административных правонарушениях;

4) предъявление иска в суд в целях обеспечения возмещения в бюджет, восстановления путем выполнения работ, оказания услуг, поставки товаров и (или) отражения по учету выявленных сумм нарушений и исполнения предписания.

В финансовом законодательстве РК определены основные принципы государственного аудита и финансового контроля:

1) независимость;

2) объективность;

3) профессиональная компетентность;

4) конфиденциальность;

5) достоверность;

6) прозрачность;

7) гласность;

8) взаимное признание результатов государственного аудита [5].

Для обеспечения единого подхода при классификации выявленных нарушений, а также формировании отчетности о результатах их устранения органы государственного аудита и финансового контроля применяют классификатор нарушений, который разрабатывается и утверждается Счетным комитетом по контролю за исполнением республиканского бюджета по согласованию с уполномоченным органом по внутреннему государственному аудиту.

Классификатор нарушений включает в себя следующие виды нарушений:

1) финансовые нарушения, повлекшие необоснованное использование бюджетных средств, активов государства и субъектов квазигосударственного сектора, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства;

2) нарушения процедурного характера, не повлекшие необоснованного использования бюджетных средств, активов государства и субъектов квазигосударственного сектора, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства.

Разработаны и действуют такие стандарты государственного аудита и финансового контроля как:

1) общие стандарты государственного аудита и финансового контроля, которые разрабатываются на основе международных стандартов и содержат основополагающие требования к деятельности органов государственного аудита и финансового контроля.

Общие стандарты государственного аудита и финансового контроля разрабатываются Счетным комитетом и утверждаются Президентом Республики Казахстан;

2) процедурные стандарты государственного аудита и финансового контроля, содержащие процедурные требования к проведению (процедуре, механизму и методам) государственного аудита и финансового контроля и деятельности органов государственного аудита и финансового контроля.

Систему уполномоченных органов государственного аудита и финансового контроля Казахстана составляют:

- 1) Счетный комитет, являющийся высшим органом государственного аудита и финансового контроля;
- 2) ревизионные комиссии областей, городов республиканского значения, столицы;
- 3) уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту;
- 4) службы внутреннего аудита центральных государственных органов, за исключением службы внутреннего аудита Национального Банка Республики Казахстан, местных исполнительных органов областей, городов республиканского значения, столицы;
- 5) службы внутреннего аудита ведомств центральных государственных органов, создаваемые по усмотрению первого руководителя в рамках предусмотренной штатной численности [6, с. 263].

Таким образом, обеспечение государственной и экономической безопасности, является одним из главных приоритетов Республики Казахстан, данная задача, требует развитой финансово-экономической системы. Неизменным условием нормального функционирования финансовой системы, экономики в целом, выступает финансовый контроль, который является формой реализации контрольной функции финансов. Следовательно, государственный аудит и финансовый контроль необходимы для реализации финансовой политики государства, создание условий для финансовой стабильности в стране.

Список использованных литератур:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 29 января 2010 года. - [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.akorda.kz> (дата обращения: 16.02.2021 г.).
2. Зиманов С.З. Размышление о новой модели формирования Парламента. - [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.zakon.kz/our/news/news>. (дата обращения: 17.02.2021 г.).
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с внесенными изменениями и дополнениями 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года, 2 февраля 2011 года, 10 марта 2017 года, 23 марта 2019 года). - [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.akorda.kz> (дата обращения: 17.02.2021 г.).
4. Капсалямова С.С. Новеллы правового регулирования института финансового контроля в Республике Казахстан: Монография. – Нур-Султан, 2019. - 169с.
5. Закон РК «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12 ноября 2015 года № 392-V ЗРК (с дополнениями и изменениями по состоянию на 02.01.2021г.). - [Электрон. ресурс]. - URL: <http://www.kodeksy-kz.com/ka>. (дата обращения: 18.02.2021 г.).
6. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть.1 том: Учебное пособие / С.С. Капсалямова. – Алматы: Эверо, 2017. - 324 с.

ХАЛЫҚ ҮНІНЕ ҚҰЛАҚ АСАТЫН УНИВЕРСИТЕТТЕН ХАЛЫҚ ҮНІНЕ ҚҰЛАҚ АСАТЫН МЕМЛЕКЕТКЕ

БЕРДІБАЕВ Н.М.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе

Андатпа. Мақалада «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы жайлы, оның ішінде білім беру сапасын көтеруге байланысты елде асырылып жатқан реформалар жайлы сөз қозғалады.

Аннотация. В статье речь пойдет о концепции «слушающего государства», в том числе о проводимых в стране реформах, связанных с повышением качества образования.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының негізінде билік пен халық арасындағы диалогты құру және қолдау идеясы жатыр, оның аясында билік қоғамдағы өзгерістерге, оның сұраныстары мен қажеттіліктеріне жауап береді. Алайда, жоғарыда

айтылғандай, билік органдарына жіберілген сұрақтарға ресми жауаптар беру ғана емес, оны тиімді, тез және қажетті нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Осылайша мемлекет «еститін» ғана емес, «тыңдайтын» нәтиже шығаратын мемлекетке айналады.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз етуге ықпал ететін өзге де міндеттерді іске асыру, оның ішінде Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаев әзірлеген бес институционалдық реформаны және Ұлт жоспары – 100 нақты қадамды іске асыруға негізделеді.

Белгіленген және іске асырылатын іс-шараларда білім беру сапасын дамыту мен жақсарту ерекше рөл атқарады. Осылайша, Тұңғыш Президент – Елбасы Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Біртекгілік пен бірлік» төртінші институционалдық реформа шеңберінде «Мәңгілік Ел» жалпыазаматтық идеясының жалпыазақстандық құндылықтарының арасында азаматтық теңдікпен, еңбексүйгіштікпен және адалдықпен қатар, ғылым мен білімге табыну көрсетілді [1]. Білім беру сапасын арттыру бойынша нақты қадамдар бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам – Ұлт жоспарының «Индустрияландыру және экономикалық өсім» үшінші реформасы шеңберінде атап өтілді: 77-қадам. Экономиканың алты негізгі саласы үшін он алдыңғы қатарлы колледж бен он жоғары оқу орнында білікті кадрлар әзірлеу, кейіннен бұл тәжірибені еліміздің басқа оқу орындарына тарату. 78-қадам. Жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кезең-кезеңімен кеңейту. Коммерциялық емес ұйымдардағы жекеменшік ЖОО-н халықаралық тәжірибеге сәйкес трансформациялау. 79-қадам. Білім беру жүйесінде – жоғары сыныптар мен ЖОО-да ағылшын тілінде оқытуға кезең-кезеңмен көшу. Басты мақсаты – даярланатын кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыру және білім беру секторының экспорттық әлеуетін көтеру»[1].

Бұл қадамдардың кейбіреулері қазірдің өзінде жүзеге асырылды. Білім беру сапасын жақсарту Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауларын іске асырудың тұрақты бағдары болып табылады. Осылайша, 2019 жылғы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» жолдауында осындай бағыт Әлеуметтік саланы жаңғырту шараларының бірі болды[2].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысымен Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді[3].

Осы бағдарламаның негізгі бағыттары:

1. Білім және ғылым жүйесінің кадрлық әлеуетін дамыту.
2. Барлық деңгейдегі білім беру мазмұнын жаңғырту.
3. Білім мен ғылым инфрақұрылымын дамыту және цифрландыру.
4. Білім беруді басқару және қаржыландыру жүйесін трансформациялау.
5. Ғылыми-зерттеу қызметін жаңғырту.

Жоғарыда аталған бағыттарды іске асыру Бағдарламаның екі негізгі мақсатына қол жеткізуге қызмет етеді:

1. Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту.

2. Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ғылымның үлесін арттыру болып табылады.

Бірінші мақсат аясында келесі міндеттерді орындау қарастырылған:

1) педагогтың жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білім беруді жаңғырту;

2) қалалық және ауылдық мектептер, өңірлер, оқу орындары, білім алушылар арасындағы білім беру сапасындағы алшақтықты азайту;

3) қауіпсіз және жайлы оқу ортасын қамтамасыз ету;

4) үздік практикалар негізінде білім алушылардың, педагогтердің және білім беру ұйымдарының сапасын бағалаудың жаңартылған жүйесін енгізу;

5) экономиканың қажеттіліктеріне және өңірлік ерекшеліктерге сәйкес кәсіптік даярлықтың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету;

6) білім алушының зияткерлік, рухани-адамгершілік және физикалық дамуын қамтамасыз ету;

7) білім беру ұйымдарын цифрлық инфрақұрылыммен және қазіргі заманғы материалдық-техникалық базамен жаратқандыру;

8) білім беруді басқару және қаржыландыру жүйесінің вертикалін енгізу.

Екінші мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді орындау жоспарлануда:

1) ғылымның зияткерлік әлеуетін нығайту;

2) ғылыми инфрақұрылымды жаңғырту;

3) ғылыми әзірлемелердің нәтижелілігін арттыру және әлемдік ғылыми кеңістікке интеграцияны қамтамасыз ету [4].

2020 жылғы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына жолдауы (2020) қолжетімді және сапалы білім беруді қамтамасыз ету мемлекет басшысының ағымдағы жылға қойған жоспардың орындалу тармақтарының бірі болды [5]. Жоспардың осы тармағын іске асыру әлемдік коронавирустық пандемияға байланысты қиындықтармен күрделенген. Білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде заманауи технологияларды қолдана отырып, Қашықтықтан оқытуға көшу бойынша жұмыс жүргізілді. Бұл процесс әрдайым тегіс болған жоқ, бірақ кез-келген қиындықта даму мүмкіндіктерін көре білуіміз керек.

Мұндай ауысу білім және ғылым саласындағы жүргізіліп жатқан саясат пен заңнамаға бірқатар өзгерістер енгізуге ынталандырды. Мәселен, 2020 жылдың жазында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Министр А. Аймағамбетовпен жоғары білім беруді дамыту бойынша дағдарысқа қарсы жоспар ұсынылды. Оған енгізілген іс-шаралардың ішінде білім беру процесіне бизнес пен өндіріс өкілдерін тарту арқылы оқу процесінің практикаға бағдарлану дәрежесін арттыру; өңіраралық және әлемдік деңгейлерде оқыту тәжірибесімен алмасу; дәстүрлі күндізгі оқытумен ұштастыра отырып, қашықтан немесе аралас оқыту нысанын таңдау мүмкіндігін енгізу жөніндегі ұсыныстарды жеке атап өтуге болады; бүкіл Қазақстанның жоғары оқу орындарын халықаралық және республикалық деңгейлерде олардың бәсекеге қабілеттілігіне қарай төрт лига бойынша саралау, бұл да сапалы жоғары білімді қамтамасыз етуге ұмтылатындардан, сапасыз білім беретін жосықсыз оқу орындарын анықтауға көмектеседі. Мұндай жоғары оқу орындары академиялық еркіндік пен мемлекет тарапынан бақылау дәрежесіне қатысты белгілі бір артықшылықтарды пайдаланатын болады [6].

Таяуда ғана Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев «Білім беру мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды, оның негізгі жаңалықтарының бірі «қашықтықтан оқыту» ұғымын заңнамалық тұрғыдан бекіту болып табылады. Мұндай нысан бұдан былай білім берудің барлық деңгейлерінде дәстүрлі оқыту нысанына танылған және тең мәнді балама болып табылады [7].

2009 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаев Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті қабырғасында өткен Еуразия университеттері қауымдастығының XI съезінде сөйлеген сөзінде еуразиялық мәдени-гуманитарлық интеграция бағыттарының бірі білім беру саласы сапасының жаңа деңгейіне шығу және бірыңғай еуразиялық білім беру кеңістігін құру екенін атап өтті [8]. Білім беру саласы уақтылы реформаларды қажет ететін салалардың бірі болып табылады, бірақ бұл ретте оларға ашық және сезімтал болып табылады.

Осындай реформалардың бірі, біздің ойымызша, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын жоғары оқу орындарына қолдану болуы мүмкін. Осылайша, мемлекет қана емес, сонымен қатар университет білім беру жүйесіндегі негізгі байланыстардың бірі бола алады. Жоғарыда айтылғандай, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасының негізі билік пен халықтың тиімді диалогы болып табылады; университет аясында бұл ұқсастық ең алдымен мекеме әкімшілігінің білім алушылармен қарым-қатынасы тұрғысынан жұмыс істейді.

Шындығында, кез-келген жоғары оқу орны – бұл күрделі организм, студенттердің өздері, профессорлық-оқытушылық құрам, әкімшілік және басқару құрамы сияқты оның компоненттері арасындағы қатынастардың кешенді жүйесі екенін түсіну керек. Олардың барлығы оқу орнының тыныс-тіршілігін қолдау, сондай-ақ сапалы білім беру қызметтерін ұсыну мақсатында бір-бірімен белсенді өзара іс-қимыл жасайды.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасына қарағанда «Халық үніне құлақ асатын университет» тұжырымдамасын жүзеге асыруда әртүрлі нұсқаларға ие болуы мүмкін. Олардың барлығы оқу процесінің барлық қатысушылары арасында тиісті коммуникацияны қамтамасыз етуге; ұсынылған өзгерістер мен жаңалықтарды талқылауға, тартуға; білім беру қызметтерінің негізгі аудиториясының пікірін зерделеуге; білім алушылармен кері байланыс арналарын құруға және орнатуға бағытталуы керек. Сұраныстар мен қажеттіліктер туралы хабардар болу, оларға уақтылы және тиімді ден қою, бұл ретте арасында осындай диалог құрылатын тараптардың өзара жауапкершілігі мәдениетін қалыптастыру – осының барлығы «Халық үніне құлақ асатын университет» идеясын табысты іске асырудың негізін құрайды.

Бүгінгі таңда оның көрінуінің әртүрлі формалары бар. «Орталық атқарушы органдар басшыларының, әкімдердің, ұлттық жоғары оқу орындары ректорларының халыққа есеп беру кездесулерін өткізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 5 ақпандағы № 190 Жарлығына сәйкес, ұлттық университеттер ректорлары жыл сайын үшінші тоқсан ішінде есеп беру идеясына сүйене отырып, білім беру, ғылыми-зерттеу және тәрбие қызметі мәселелері халықпен, оның ішінде ата-аналармен, оқушылармен, жұмыс берушілермен, ғылыми-педагогикалық қоғамдастық пен бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерімен есептік кездесулер өткізу өткізеді [9].

Осындай кездесулер кезінде бір жыл ішінде атқарылған жұмыстардың нәтижелері ғана талқыланып қоймай, проблемалық мәселелер де көтеріледі, оларды шешу үшін тиісті шаралар қабылдаудың нақты мерзімдері белгіленеді. Есеп беру кездесулерінің нәтижелері қалың жұртшылыққа ашық қолжетімділікте ұсынылады. Соңғы осындай іс-шара Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті аясында 2020 жылғы 29 қыркүйекте өтті.

Білім алушылармен диалог құруда цифрлық технологиялар мен сервистер маңызды рөл атқарады. Студенттермен қарым-қатынас жасау; барлық сұрақтар мен проблемаларды талқылау, шешу және жедел әрекет ету; білім беру қызметтері және ЖОО қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында әлеуметтік желілерде университеттің құрылымдық бөлімшелерінің парақтары құрылды, оның ішінде кафедралар мен олардың профессорлық-оқытушылық құрамы белсенділік танытады. Пікірталас алаңы университет сайтындағы Ректор блогы болып табылады, онда кез-келген адам тікелей сұрақ қойып, тыңдай алады.

Қазіргі таңда, Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті

(Жұбанов университеті) цифрлы университет жобасын сәтті жүзеге асырып отырған оқу орындарының бірі. «Темірқазық» студенттерге қызмет көрсету орталығы, Ситуациялық орталық, «Univer» бағдарламасы, автоматтандырылған кітапхана, IT кабинеттер және зертханалар, онлайн тренажерлар, виртуалды зертханалар, университеттің автономды білім беру порталы оқу үдерісімен біргелікте жұмыс жасауы, оқу үдерісін оңтайландырып, білім сапасын жоғарылатып қана қоймай, сыбайлас жемқорлықтың орын алу қауіпін төмендетуге ықпал етеді.

2019 жылы Жұбанов университеті «SmartARSU» мобильді қосымшасын іске қосқан болатын. 2020 жылдың қараша айына дейін аталмыш қосымша арқылы 13 мың пайдаланушы 60 мыңға жуық онлайн-қызметке жүгінсе, Студенттерге қызмет көрсету орталығындағы «бір терезе» қағидасымен жүзеге асқан қызмет саны 23 мыңға жетті.

Биылғы жаңа оқу жылында «SmartARSU» мобильді қосымшасы студенттерге арналған жаңа қызмет түрлерімен толықты. Енді білім алушылар онлайн түрде тек университетте оқып жатқандығы туралы анықтама, әскери бөлімге анықтама, ҚОТ бойынша білім алып жатқан студенттерге шақырту, студенттердің жеке мәліметтеріне өзгерістер

енгізу, академиялық анықтама, транскрипт, есеп қағазын толтыру сияқты қызметтерден басқа, жатақханадан орын алу және студенттік ұйымдардың жұмысына қатысуға да онлайн түрде тіркеле алады. Мұндай мобильді қосымшаның студенттерге, әсіресе, қашықтан білім алып жатқан жағдайда да өте қолайлы екені анық.

Сыбайлас жемқорлық қауіпін төмендету үшін университетте қағаз құжат айналымы айтарлықтай қысқартылды. Соңғы үш жыл ішінде оқу үдерісінің негізгі кезеңдері «Univer» жүйесіне ауыстырылды. Студенттердің сабаққа жазылуы, әр сабақ бойынша емтихан және аралық бақылау тапсыру, студенттердің оқу үдерісіне қатысуы, білім берудегі жетістіктерін бағалау (ағымдық, межелік бақылау) электронды түрде жүзеге асырылуда. Студенттердің жеке оқу жоспары және транскрипті автоматты түрде жасалынады. 2017 жылдан бері сынақ кітабы, студенттік билеттер, тьютор журналы қолданыстан алынып тасталды.

Бұған қоса, 2020 жылы Жұбанов университетінің оқу үдерісін, студенттердің оқу үлгерімін автоматтандыратын жаңа, өзінің прокторинг жүйесі бар автономды білім беру порталы құрастырылды.

Оқу үдерісін автоматтандыру барлық факультетте қарқынды дамуда. Мысалы, болашақ металлургтер үшін жаңа оқу жылында мобильді қосымша арқылы қосылатын, практикалық сабақтарға арналған виртуалды тренажер және зерттеу құрылғылары, 3D Атлас виртуалды зертханасы, «Автомобильді жүйе» тренажер-имитаторы, «Болат өндірісінің теориясы және технологиясы» виртуалды зертханасы, ұңғыны жөндеу тренажер-имитаторы және тағы басқа да нысандар іске қосылды.

2020 жылдың наурыз айында қашықтықтан оқытуға көшу білім алушылармен қарым-қатынасты нығайтып, ынталандырып, жеңілдетті. Мәселен, 2020 жылы «Виртуалды ЕҰУ» жобасы іске қосылды, оның мақсаты студенттерді тұрақты ақпараттық қолдауды қамтамасыз ету және карантиндік шаралар мен онлайн-оқыту салдарынан олармен байланысты бұзуға жол бермеу болды [10]. Осы жоба аясында ректораттың (*«виртуалды ректорат»*), университеттің Ғылыми кітапханасының (*«виртуалды кітапхана»*), студенттік үйлер дирекциясының (*«студенттік үйлердің виртуалды дирекциясы»*), университеттің барлық құрылымдық бөлімшелерінің (*«виртуалды құрылымдық бөлімшелер»*) жұмысы цифрлық жүйеге көшірілді. Жоғарыда аталған университеттің әр құрылымдық элементінің виртуалды «филиалы» дәстүрлі форматтар (*электрондық пошта, телефон*) арқылы да, Microsoft Teams, Zoom платформасын пайдалану арқылы да оның өкілдерімен тікелей байланысқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Сұрақ қойған кез-келген адам кездесу кестесін және қашықтан қосылу үшін веб-сілтемелерді көре алады. Сонымен қатар, виртуалды деканаттар мен виртуалды кафедралар ашылды. Жұмыс онлайн режимінде жалғасуда және қашықтан басқару форматында қиын болған жоқ. Мысалы, профессор-оқытушылар құрамы мүшелерінің тұрақты кезекшілігі онлайн жүзеге асырылады; әрбір оқытушының оқу процесіне (*office hours деп аталатын*) және аудиториядан тыс сипаттағы іс-шараларға қатысты мәселелер бойынша білім алушыларды қабылдаудың өз кестесі бар.

Сонымен қатар, университетте жүйелі түрде вебинарлар, сандық дағдыларды дамыту курстары өткізіледі, олардың нәтижелері университет қызметкерлерінің цифрлық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, бүгінгі таңда цифрлық технологиялар білім алушылармен байланыс орнатуда маңызды және құнды құрал болып табылады, олардың қажеттіліктеріне жедел және тиімді жауап беруге мүмкіндік береді, ішкі және сыртқы сипаттағы байланыстар мен коммуникацияларды құру және дамыту процестерін жеңілдетеді. Білім беру қызметтерінің соңғы тұтынушылары ретінде студенттермен сәтті қарым-қатынас жасау мүмкіндігі жалпы білім беру сапасын арттыруға ықпал етеді.

Студенттермен сапалы жаңа қарым-қатынас құру процесінде «тыңдауға» және көмектесуге дайын болу жеткіліксіз, сонымен қатар бастама көтеру қажет. Шетелдік университеттерде студенттермен ынтымақтастықтың әртүрлі тәсілдері қолданылады.

Мәселен, Эдинбург Университеті студенттердің дауысын қолдаудың өзіндік саясатын жасады (Student Voice Policy)[11]. Бұл құжат Эдинбург университетінің Стратегиялық

жоспарының ажырамас бөлігі болып табылады және оның оқу процесінде және оқытуда маңызды жетістіктерге жету үшін студенттермен тікелей жұмыс істеуге, сонымен қатар университеттің өзінде оқу тәжірибесін жетілдіруге және жақсартуға дайындығын көрсетеді.

Бұл саясат мынадай іс-шаралар мен бағыттар арқылы іске асырылады:

1. Студенттік өкілдік жүйесі, оның құрылымы мен бағыттары бар, атап айтқанда студенттік кеңестің жұмысын қамтиды. Өкілдік білім беру бағдарламалары, жоғары мектептер, үйірмелер мен секциялар және т. б. деңгейінде ұйымдастырылған;

2. Университеттің студенттері мен қызметкерлерінен тұратын комитеттер (*Student Staff Liaison Committees*). Олар әр факультетте (*әр жоғары мектепте*) жұмыс істейді және профессор-оқытушылар құрамы, университет әкімшілігі және студенттер арасынан тұрақты өкілдер арасында оқытудың барлық деңгейлерінде білім беру бағдарламаларының сапасын арттыру бойынша пікір алмасу және мәселелерді шешу үшін ресми алаң болып табылады;

3. Білім алушыларға білім беру қызметтерінің сапасы туралы олардың пікірін зерделеу мақсатында жүргізілетін сауалнамалар және белгілі бір пәндер мен оқыту әдістемелерінің мазмұнын жетілдіру жөніндегі сауалнамалар;

4. Білім алушылармен ағымдағы кері байланыс. Мазмұны бойынша бұл іс-шара алдыңғыға ұқсас болғанымен, оның ерекшелігі-сауалнама семестрдің ортасында белгілі бір пән аясында студенттер анықтаған мәселелерді анықтау, қажет болған жағдайда және мүмкін болған жағдайда оны түзету мақсатында өткізіледі. Осылайша, білім алушылардың сұраныстары мен қажеттіліктеріне оқу бағдарламасын бейімдеуге икемді тәсіл қамтамасыз етіледі;

5. Студенттердің оқу бағдарламаларының ішкі тұрақты аудитіне, сондай-ақ студенттерді қолдау қызметінің сапа аудитіне (*білім алушыларға қызмет көрсету орталығының баламасы ретінде*) қатысуы;

6. Білім алушылармен ынтымақтастық туралы келісім. Ол заңды құжат болып табылмайды және тараптар үшін заңды міндеттемелер жасамайды, бірақ білім алушылар мен университет қызметкерлері арасындағы әріптестік қатынастардың мазмұнын көрсетеді. Мұндай келісімнің келесі артықшылықтары бар:

1) студенттердің белсенділігін арттыру және университет қызметіне тарту негізі болып табылады;

2) студенттер мен қызметкерлердің өзара іс-қимыл жолдарын көрсету, сондай-ақ оның даму мүмкіндіктерін табу құралы болып табылады;

3) білім алушыларды оқу процесінің негізгі сәттеріне тартудың тиімділігін мониторингтеу және шолу үшін пайдаланылуы мүмкін;

4) студенттермен ынтымақтастықтың материалдық дәлелі болып табылады [12].

2020-2021 оқу жылында «Жұбанов» университеті «Smart ARSU» мобильді қосымшасына «Студенттік Парламент» жаңа модулін енгізді. Жаңа модуль «Студенттік Парламент» жұмысын жүйелендіруге, белсенді студенттік базаны қалыптастыруға, студенттік клубтар мен үйірмелер қатарына тіркелуге, жаңа жобаларға қатысуға мүмкіндік береді. Бұл жұмыстар, өз кезегінде, «Студенттік Парламенттің» қызметін оңтайландырады және оның имиджін арттырады. Сонымен қатар, барлық осы әрекеттерді (*процестерді*) университеттің ресми сайтында жасауға болады [13].

Әлеуметтанушылық зерттеулер жүргізу және ағымдағы тапсырмаларды орындау үшін білім алушылардың білім деңгейі мен білім беру бағдарламалары тұрғысынан барынша кең және алуан түрлі қабаттарды біріктіретін және ұсынатын студенттік комиссия [14].

Осыған ұқсас тәжірибе Австралиядағы Квинсленд университетінде бар. Қазіргі «студенттер-серіктестер» (*«Students as Partners»*) жобасы студенттерге оқу процесі мен оқыту әдістемелерін жетілдіруге үлес қосуға, сондай-ақ профессор-оқытушылар құрамымен және әкімшілік персоналмен қатар жұмыс процесіне қатысушы болуға көмектеседі. Осы жоба шеңберінде білім алушылардың бір-бірімен, оқытушылармен және/немесе әкімшілік қызметкерлермен, университет әкімшілігімен және оның түлектерімен өзара іс-қимылы болжанады. Бағдарламаны іске асырудың эмпирикалық нәтижелері университет

қызметкерлері үшін де, студенттердің өздері үшін де айқын артықшылықтардың бар екенін көрсетті. Осылайша, бағдарлама олардың білім беру процесінің мәнін, атап айтқанда оқытушылардың жұмысын түсінуіне, оқу процесіне ынтасы мен тартылу дәрежесін арттыруға, курстастарымен өзара қарым-қатынасты жақсартуға, өзін университет қауымдастығының бір бөлігі ретінде сезінуге ықпал етеді. Оқытушылар үшін мұндай бағдарлама қарым-қатынасты нығайту және білім алушыларға деген сенім деңгейін арттыру мүмкіндігінің пайда болуы, оқыту тәсілдерін өзгерту мақсатында жаңа идеялар мен жаңа көзқарастарды талқылау, пән мен Тиімді оқыту дағдыларын өсіру үшін студенттермен коллаборация ретінде оқыту тұжырымдамасын қайта ойластыру тұрғысынан құнды болып табылады [15].

Университеттің студенттері мен қызметкерлері – әкімшілік немесе профессорлық-оқытушылық құрам арасындағы ынтымақтастықты дамытудың ұқсас бағдарламалары мен тұжырымдамалары Канададағы МакМастер университетінде, Винчестер университетінде және Ұлыбританиядағы Лондон Университеттік колледжінде жұмыс істейді.

Мұндай тәжірибе Еуразиялық Ұлттық университет қабырғасында «Халық үніне құлақ асатын университет» тұжырымдамасын дамыту үшін құнды тәжірибе бола алады. Оның негіздері Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Сапаны қамтамасыз ету саласындағы саясат» және «Академиялық саясаты» болып табылады.

Сапаны қамтамасыз ету саласындағы саясат қағидаттарының арасында жеке атап өту қажет:

1) оқытудың барлық деңгейінде: бакалавриат, магистратура, докторантура білім беру үдерісінің сапасын үздіксіз жақсарту;;

2) студенттерге бағытталған, олардың таланттарын ашуға, сапаны қамтамасыз ету процестеріне белсенді қатысуға ықпал ететін білім беру ортасын құру;

3) барлық мүдделі тараптардың күтілетін нәтижелерін үнемі талдау және болжау;

4) қызмет нәтижелерінің сапасын қамтамасыз ету үшін қызметкерлерді ынталандыруға және жауапкершілігін арттыруға бағытталған жағдайлар жасау [16].

Осы және өзге де қағидаттар университеттің академиялық құндылықтарын қалыптастырады, олар білім беру және зерттеу процестерінің бірлігін, білім беру бағдарламаларының мазмұнын қалыптастыру кезінде академиялық еркіндікті, академиялық адалдықты, оқу траекториясы мен ғылыми зерттеулер тақырыбын таңдау еркіндігін, оқыту сапасы мен нәтижелері үшін жауапкершілікті қамтамасыз ету, инновациялардың, кәсіби құзыреттердің, түлектердің бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне жәрдемдесу, университеттің профессорлық-оқытушылық құрамы мен қызметкерлері, білім алушыларға қатысты кез келген төзбеушілік пен кемсітуден қорғау арқылы оқу процесінің сапасын арттырады [17].

2021 жылдың 23 мамыр күні Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіне 25 жыл толады. Осы кезең ішінде университет өз қызметкерлері мен білім алушыларының бірлескен күш-жігерімен өзінің негізгі миссиясын іске асыру жолымен жүріп жатыр: зерттеу жүргізуді және озық білім алуды, экономиканың басым салаларын дамыту үшін кадрлар даярлауды қамтамасыз ететін, мемлекет пен қоғам алдында өз қызметінің нәтижелері үшін жауап беретін Еуразия өңірінің жетекші ғылыми және білім беру орталығына айналдыру.

Алда әлі де көп жұмыс болса да, өткен ширек ғасырда біздің университет жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету және жақсарту саясатын іске асыру, сондай-ақ университеттің білім алушыларынан, профессорлық-оқытушылық құрамы мен әкімшілік қызметкерлерінен тұратын студентке бағдарланған қоғамдастық құру бойынша үлкен жолдан өткен сияқты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ұлт жоспары-бес институционалдық реформаны іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам (2015 жылғы мамыр)/ URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31977084#pos=4;-106

2. Сындралы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдаулары 2019 жылғы 2 қыркүйек / URL:

https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

3. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы / URL: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki.pdf>

4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы» / URL: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki.pdf>

5. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2020 жылғы 1 қыркүйек / URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

6. БҒМ Жоғары білім беру жүйесі үшін дағдарысқа қарсы жоспар ұсынды / URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/mon-predstavilo-antikrizisniy-plan-sistemyi-vyisshego-410575.

7. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне білім беру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы 2021 жылғы 8 қаңтардағы № 410-VI ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы / URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000410>.

8. См. <https://www.enu.kz/ru/o-enu/vystupleniya-presidenta/vystuplenie-prezidenta>.

9. Указ Президента Республики Казахстан от 5 февраля 2016 года № 190 «О проведении отчетных встреч с населением руководителей центральных исполнительных органов, акимов, ректоров национальных высших учебных заведений» / URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000190>.

10. Указ Президента Республики Казахстан от 5 февраля 2016 года № 190 «О проведении отчетных встреч с населением руководителей центральных исполнительных органов, акимов, ректоров национальных высших учебных заведений» / URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000190>.

11. Указ Президента Республики Казахстан от 5 февраля 2016 года № 190 «О проведении отчетных встреч с населением руководителей центральных исполнительных органов, акимов, ректоров национальных высших учебных заведений» / URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000190>.

12. Student Partnership Agreement / URL: <https://www.ed.ac.uk/files/atoms/files/studentpartnershipagreement.pdf>.

13. URL: <http://zhubanov.edu.kz/pages/zhashtar-sayasaty/registraciya/registraciya.php>

14. Student Voice Policy / URL: <https://www.ed.ac.uk/files/atoms/files/studentvoicepolicy.pdf>.

15. Students as Partners / URL: <https://itali.uq.edu.au/about/projects/students-partners>.

16. Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің Сапаны қамтамасыз ету саласындағы саясаты. / URL: <https://www.enu.kz/downloads/materials/politika-v-oblasti-kachestva-ru.pdf>.

17. Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің академиялық саясаты. / URL: <https://www.enu.kz/downloads/noyabr/ap-ru.pdf>.

К ВОПРОСУ О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СФЕРЕ ОФИЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ РАЗВИТИЮ

ЖАДАУОВА Жанар Абдилдаевна

*кандидат юридических наук, научный сотрудник Центра правового мониторинга
Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Нур-Султан*

Аннотация: Политика Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию является частью её внешней политики. Сама юридическая природа обязательств по оказанию официальной помощи развитию основана на принципах международного права, но порядок ее должен быть установлен в национальном законодательстве. В статье раскрывается правовая основа национальной системы официальной помощи развитию, предложен ряд изменений и дополнений в действующий Закон об официальной помощи развитию. Автором выделены приоритетные направления дальнейшего развития законодательства в сфере официальной помощи развитию.

Аңдатпа: Қазақстан Республикасының Дамуға ресми көмек саласындағы саясаты оның сыртқы саясатының бір бөлігі болып табылады. Дамуға ресми көмек көрсету жөніндегі міндеттемелердің заңдық сипаты халықаралық құқық қағидаттарына негізделген, бірақ оның тәртібі ұлттық заңнамада белгіленуі тиіс. Мақалада дамуға ресми көмектің ұлттық жүйесінің құқықтық негізі ашылады, дамуға ресми көмек туралы қолданыстағы заңға бірқатар өзгерістер мен толықтырулар ұсынылды. Автор дамуға ресми көмек саласындағы заңнаманы одан әрі дамытудың басым бағыттарын атап өтті.

Официальная помощь развитию (*далее-ОПР*)– один из видов помощи развивающимся странам в целях их устойчивого развития.

Казахстан, как страна, взявшая на себя обязательства по выполнению целей устойчивого развития, вносит свой вклад в успешное достижение глобальных целей, направленных на искоренение нищеты, обеспечению защиты нашей планеты, повышению качества жизни и улучшению перспектив для всех людей во всем мире[1].

В ежегодных посланиях Президента Республики Казахстан народу Казахстана, а также иных программных документах неоднократно указывается о стремлении укрепить доверие к Казахстану и продемонстрировать его приверженность решению глобальных и региональных проблем.

Республика Казахстан является региональным экономическим лидером и его международные усилия по оказанию помощи глобальному развитию остается необходимым элементом внешней политики страны. Казахстан продолжит преемственность взятого курса, определенного Первым Президентом Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаевым для решения глобальных и региональных проблем устойчивого развития через национальную систему официальной помощи развитию [2].

В соответствии с Концепцией внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, одним из приоритетов в области экономической дипломатии является содействие усилиям мирового сообщества по оказанию официальной помощи развитию[3].

Официальная помощь развитию осуществляется на основе международного права, но порядок ее должен быть установлен в национальном законодательстве.

Правовой основой национальной системы официальной помощи развитию являются:

- 1) «Концепция Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию» утверждённая Указом Президента Республики Казахстан от 9 апреля 2013 года № 538
- 2) Закон Республики Казахстан «Об официальной помощи развитию» от 10 декабря 2014 года № 263-V
- 3) «Основные направления государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию на 2017 - 2020 годы», утверждённые Указом Президента Республики Казахстан от 31 января 2017 года.

На сегодняшний день разработан проект Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении основных направлений государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию на 2021 – 2025 годы»[4].

Согласно пункту 1 статьи 12 Закона об официальной помощи развитию (*далее - Закон об ОПР, Закон*), официальная помощь развитию осуществляется в форме международных грантов, кредитов на льготных условиях, добровольных взносов в международные организации на официальную помощь развитию, технической помощи и иных формах странам-партнёрам.

К официальной помощи развитию, оказываемой Республикой Казахстан, не относятся: (*пункт 2 статья 12 «Реализация официальной помощи развитию»*)

- 1) гранты, займы, кредиты для военных целей;
- 2) гуманитарная помощь;
- 3) трансфертные выплаты физическим лицам (пенсии, компенсации, страховые выплаты);
- 4) поставки товаров двойного назначения.

Официальная помощь развитию Республикой Казахстан оказывается по двусторонним, предоставляемым напрямую странам-реципиентам, и многосторонним каналам через международные организации. Таким образом, казахстанская ОПР по своей форме подразделяется на два вида: оказание технической помощи и участие в работе (взносы) международных организаций. Около 70% ОПР Республики Казахстан направляется на помощь развивающимся странам через многосторонние каналы[4].

За период независимости общая сумма оказанной помощи превысила **500 млн. долларов**[5].

Справочно: В 2017 году в тесном взаимодействии с ПРООН в Казахстане и Израильским Агентством по международному сотрудничеству «MASHAV» реализован пилотный проект казахстанской ОПП для стран-партнеров в Центральной Азии (научно-практический семинар в области сельского хозяйства для представителей из Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана в гг. Алматы и Нур-Султан (Астана).

В 2018 году реализован проект по обучению иностранных студентов в «Назарбаев Университете» посредством механизма ОПП. В соответствии с данным проектом для стран Центральной Азии и Афганистана предоставлены образовательные гранты на 2018-2020 учебные годы.

В 2017-2018 годы реализован проект «Содействие Казахстану в сотрудничестве с Афганистаном в области официальной помощи развитию» при поддержке и финансировании Трастового Фонда ПРООН-Япония. В рамках проекта были проведены мероприятия по повышению потенциала афганских женщин государственных служащих в сфере бюджетного управления, также по материнскому и детскому здравоохранению. Участие казахстанской стороны в проекте осуществлялось в форме технической помощи в виде передачи опыта и знаний в сфере государственного управления и здравоохранения[4].

Казахстан заинтересован в планомерном развитии Афганистана и предоставил средства на строительство школы в провинции Саманган (160 тыс долларов), больницы в провинции Бамиан (570 тыс долларов), ремонт асфальтированной дороги Кундуз-Талуكان (1 млн 650 тыс долларов). Также Афганистану была осуществлена поставка около 20,15 тыс тонн продовольствия (общая стоимость превысила 17 млн долларов).

В 2020 году реализован проект по оснащению охраняемым оборудованием пенитенциарных учреждений Таджикистана (совместно с ПРООН и УНП ООН)»[6].

В качестве гуманитарной помощи Казахстан выделил продукты питания для Республики Таджикистан на общую сумму 503,4 млн тенге, юго-восточным регионам Украины - порядка 70 млн тенге[7].

В ходе исследования определены следующие современные мировые тенденции развития института официальной помощи развитию, которые повлияли и на национальную систему ОПП:

1. Наблюдается мировая тенденция в области ОПП, связанная с «активизацией торгово-инвестиционных потоков компаний развитых стран, их деятельности на рынках развивающихся государств».

Справочно: «В последнее десятилетие заметно увеличилась суммарная доля средств, которые фактически не попадают в страну-реципиент (административные расходы, гранты студентам в стране-доноре, расходы на беженцев, информирование общества о проблемах в области развития) – с 13% в 2008–2012 гг. до 19% в 2013–2017 г.г.[8;86,90].

В нашей стране «К реализации проектов в приоритетном порядке будут привлекаться казахстанские компании, специалисты и оборудование с тем, чтобы выделенные средства максимально осваивались в Казахстане»[9].

В связи с реализацией государственной политики Республики Казахстан в сфере ОПП, направленной на государственную поддержку инвестиционной деятельности отечественных компаний на рынках развивающихся стран, предлагаем внести соответствующие изменения в инвестиционное, налоговое, бюджетное законодательство Республики Казахстан. (Например, в Закон Республики Казахстан от 7 июля 2004 года № 576-ІІ Об инвестиционных и венчурных фондах).

2. Несомненно, что официальная помощь развитию оказывается с целью борьбы с бедностью, социальным неравенством, повышения уровня жизни, но «в реальности решающее значение имеют геополитические и экономические интересы донора». Российский исследователь Морозкина А. убеждена, что «С ростом взаимосвязанности экономик правительства стран-доноров видят в содействии развитию залог безопасности и благосостояния, прежде всего собственных граждан.»[8;86].

Географические приоритеты ОПР определяются исходя из региональной ситуации и мировой повестки в сфере содействия развитию и возможностей страны. Бесспорно, такие явления, как нелегальная миграция, рост преступности, бедности и социального напряжения в соседних государствах ставят под угрозу безопасность и благополучие населения Республики Казахстан.

В соответствии с этим, в проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении основных направлений государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию на 2021 – 2025 годы» определены *географические приоритеты оказания помощи развитию*, это страны Центральной Азии и Афганистан.

Республика Казахстан при оказании официальной помощи развитию, обеспечивает в первую очередь национальные интересы и национальную безопасность. Данное положение нашло отражение в статье 4 Закона, из которой следует, что официальная помощь развитию основывается на принципе «соответствия национальным интересам Республике Казахстан»

Так, согласно *подпунктам 1),2) пункта 1 статьи 3 Закона* официальная помощь развитию осуществляется Казахстаном, в целях содействия «дальнейшей интеграции Республики Казахстан в систему региональных и международных связей;» созданию ***благоприятных внешних условий для успешной реализации стратегий и программ развития Республики Казахстан***[10].

Анализ действующего законодательства Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию позволил выработать следующие рекомендации в целях его дальнейшего совершенствования:

1) Посол по особым поручениям Министерства иностранных дел Республики Казахстан сообщил, что «в планах KazAID на старте несколько проектов социального характера, в основном это работа в Центрально азиатском регионе, работа с партнёрами и с теми странами, ***где есть казахские диаспоры***»[11].

Справочно: Согласно данным всемирной ассоциации казахов, за пределами Казахстана в 43 странах живут свыше 5 миллионов человек (по некоторым данным, около 4 млн. 500 тыс.), представляющих казахскую диаспору [12].

Если Казахстан намерен определить географические приоритеты при ОПР для государств в которых проживают представители казахской диаспоры, то следовательно данное положение ***должно найти отражение в содержании Закона об официальной помощи развитию.***

В последнее время через неправительственные организации активно налаживается контакт и сотрудничество с казахской диаспорой за рубежом. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 октября 2017 года №644, создано НАО Фонд «Отандастар», основной целью которого является обеспечение поддержки зарубежных и прибывших в Республику Казахстан этнических казахов, а также постановлением Правительства Республики Казахстан от 18 мая 2018 года №280, утвержден План мероприятий по поддержке этнических казахов за рубежом на 2018-2022 годы» [13]. В настоящее время обсуждается проект Закона Республики Казахстан о государственной поддержке соотечественников за рубежом.

Проект Закона Республики Казахстан о государственной поддержке соотечественников за рубежом не содержит положений об оказании ОПР в государствах где проживают представители казахской диаспоры.

При осуществлении поддержки Республикой Казахстан своих соотечественников за рубежом Республика Казахстан действует в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права, международными договорами и с учетом законодательства иностранных государств[13].

Справочно:

Согласно статье 2 Декларации ООН о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам ... лица, принадлежащие к меньшинствам, вправе устанавливать и поддерживать свободные и мирные контакты как

с другими членами своей группы, так и с лицами, принадлежащими к другим меньшинствам, а также контакты через границы с гражданами иных государств, с которыми они связаны национальными, этническими, религиозными или языковыми узами [13].

Следовательно, в проект Закона Республики Казахстан о государственной поддержке соотечественников за рубежом предлагаем внести дополнения об оказании ОПР, а Закон Республики Казахстан Об официальной помощи развитию **дополнить положением об оказании ОПР тем государствам в которых проживает казахская диаспора.**

2) Статья 5 анализируемого Закона («Секторальные приоритеты официальной помощи развитию») определяет направления государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию. Официальная помощь развитию направляется, например, на охрану окружающей среды, на развитие сельского хозяйства и продовольственной безопасности; образования и науки; здравоохранения и др. секторы страны-партнёра.

Между тем, статья 5 не содержит таких секторальных приоритетов, как борьба с бедностью, гендерное равенство.

Лишь подпунктом 4) пункта 1 статьи 3 («Цели и задачи официальной помощи развитию») Закона предусмотрена цель ОПР: содействия социально-экономическому развитию страны-партнёра и повышению благосостояния её граждан.

Отсутствие в Законе положений о гендерном равенстве не соответствует Целям устойчивого развития ООН (Цель №5) которая заключается в «обеспечении гендерного равенства и расширения прав и возможностей всех женщин и девочек».

Принимая во внимание, что вся деятельность Казахстана в рамках помощи развитию способствует реализации прав человека в соответствии со Всеобщей декларацией прав человека и другими международными инструментами по правам человека, то становится очевидным, что помощь будет направлена на обеспечение гендерного равенства благодаря конкретным проектам, нацеленным на расширение прав и возможностей женщин.

К тому же, одним из принципов ОПР, закрепленных в Основных направлениях государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию на 2017-2020 годы, является «уважение основных прав человека, экономических, социальных и трудовых прав бенефициаров проекта, включая гендерное равенство».

Казахстан принимал активное участие в процессе выработки ЦУР, достигении Целей развития тысячелетия (далее - ЦРТ) и одним из первых оповестил международную общественность о достижении целевых показателей по ряду ЦРТ, включая искоренение крайней бедности и голода, повышение доступа к начальному образованию и достижение гендерного равенства в сфере среднего образования.

Законодатель в статье 5 («Цели и задачи официальной помощи развитию») в качестве задачи официальной помощи развитию указал борьбу с бедностью, а положение о гендерном равенстве отсутствует.

На основании вышеизложенного, предлагаем внести в статью 5 («Секторальные приоритеты официальной помощи развитию») следующие секторы, определяемые основными направлениями государственной политики Республики Казахстан в сфере ОПР: **борьба с бедностью, гендерное равенство.**

3) В соответствии с тем, что в налоговом, бюджетном законодательстве Республика Казахстан рассматривается как страна-реципиент, считаем возможным закрепить положения в соответствующих кодексах, **о статусе Казахстана как страны-донора.**

4) Принимая во внимание значение взаимодействия институтов национальной системы в сфере ОПР с международными и региональными экономическими и финансовыми организациями, полагаем возможным дополнить статью 3 («Цели и задачи официальной помощи развитию») задачей официальной помощи развитию: **«укрепление взаимодействия с международными и региональными экономическими и финансовыми организациями».**

5) Предлагаем расширить понятийный аппарат с учетом круга субъектов, относящихся к участникам регулируемых общественных отношений в сфере официальной помощи развитию: «страна-реципиент», «страна-донор».

Бесспорно, наличие специального закона в сфере официальной помощи развитию можно оценить только положительно. Вместе с тем, нельзя утверждать, что сложный процесс правового регулирования в данной сфере завершен. Закон не раскрывает всего механизма оказания официальной помощи развитию государствам, многие положения не проработаны, спорны. Недостаточно регламентирована процедура использования финансовых инструментов при оказании ОПР.

Некоторые формулировки являются «громоздкими», носят общий характер, размытость и неконкретность в понимании, так же выявлены нормы, способные создавать коррупционные риски.

Скудная практика его применения, отсутствие внесения изменений и дополнений в период его действия, негативное отношение широкой общественности в целом к оказанию нашей страной официальной помощи развитию зарубежным государствам, создание Агентства (*НАО «KazAID»*) вызывает неоднозначную реакцию. Это требует правильного законодательного оформления общественных отношений в сфере официальной помощи развитию, формирования положительного общественного мнения, дальнейшего совершенствования законодательства Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию.

Список использованных литератур

1. Цели устойчивого развития в Республике Казахстан. [Электронный ресурс] URL: <https://egov.kz/cms/ru/zur>
2. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/>
3. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 6 марта 2020 года №280 [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody
4. «Об утверждении основных направлений государственной политики Республики Казахстан в сфере официальной помощи развитию на 2021 – 2025 годы». Проект Указа Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс] URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=4371215>
5. Горбунова А. Сколько потратит Казахстан на содержание нового агентства помощи другим странам. 19 августа 2020 года [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/process/skolko_potratit_kazahstan_na_soderzhanie_novogo_agentstva_pomoschi_drugim_stranam/
6. [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-ulaanbaatar/press/news/details/149593?lang=ru>
7. Официальная помощь развитию [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/oficial-naya-pomosch-razvitiyu_a2835876
8. Морозкина А.К. Официальная помощь развитию: тенденции последнего десятилетия. //Мировая экономика и международные отношения.- 2019.-том 63.- №9.- С.86, 90 [Электронный ресурс] URL: <http://www.eeg.ru/files/lib/2019/02092019.pdf>
9. Шибутов Марат. Зачем Казахстану агентство международного развития? Центр геополитических исследований «Берлек-Единство». [Электронный ресурс] URL: <http://berlek-nkp.com/analytics/9069-zachem-kazahstanu-agentstvo-mezhdunarodnogo-razvitiya.html>
10. Закон Республики Казахстан от 10 декабря 2014 года №263-V «Об официальной помощи развитию» // ИПС НПА «Әділет» [Электронный ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000263> [дата доступа: 12.02.2021 г.]
11. МИД: Агентство содействия международному развитию KazAID должно начать работу в сентябре. [Электронный ресурс] URL: <https://informburo.kz/novosti/mid-agentstvo-sodeystviya-mezhdunarodnomu-razvitiyu-kazaid-dolzno-zarabotat-v-sentyabre-.html>
12. [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/skol-ko-kazahov-prozhivaet-zarubezhom_a3539766
13. Заключение РПП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан» Министерства юстиции Республики Казахстан на проект Закона «О государственной поддержке

соотечественников за рубежом». (По материалам Итогового творческого отчета в рамках исполнения государственного задания Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан «Услуги по обеспечению поддержки зарубежных и прибывших в Республику Казахстан этнических казахов». Отчетный период: 2019 год.)

СУ РЕСУРСТАРЫ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

ЖУНУСБЕКОВА Айгерим Жунусбековна

*халықаралық құқық кафедрасының оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан*

Андатпа. *Әмбебап деңгейдегі су ресурстарын қорғау және ұтымды пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың заманауи институционалдық механизмі – бұл қызметі жалпы және ішінара Жер суларын қорғауға және сақтауға көмек көрсетуге арналған халықаралық ұйымдардың (үкіметаралық және үкіметаралық емес) жиынтығын көрсетеді. Мақалада халықаралық су ағындарын бірлесіп пайдалану саласында халықаралық ұйымдардың ролі мен қызметі қарастырылады.*

Аннотация. *Современный институциональный механизм международного сотрудничества в области охраны и рационального использования водных ресурсов на универсальном уровне представляет собой совокупность международных организаций (межправительственных и неправительственных), деятельность которых способствует охране и сохранению трансграничных вод в целом и частично. В статье рассматривается роль и деятельность международных организаций в области совместного использования международных водотоков.*

Су ресурстарын қорғау және ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың қызметін әмбебап деңгейде үйлестірудің жалпыға танылған орталығы Біріккен Ұлттар Ұйымы болып табылады.

Тұщы су ресурстары мәселесі Біріккен Ұлттар Ұйымының күн тәртібінде өзектілігіне сәйкес орынды бірден ала алмады. Экологиялық сипаттағы мәселелерге толықтай арналған алғашқы конференция 1972 жылы Стокгольмде өткен Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта жөніндегі конференциясы болды. Алайда, онда су мәселелері әлі көпжақты талқылаудың жеке тақырыбы ретінде қарастырылмады [1].

БҰҰ-мен 1977 жылы шақырылған және тек қана суға арналған алғашқы әмбебап үкіметаралық форум Мар-дель-Платадағы конференция болды. Бұл конференцияда адамзат тарихында тұңғыш рет толығымен су ресурстарына арналған жаһандық құжат – Су ресурстарын игеру және басқару жөніндегі әрекеттер жоспары қабылданды. Сонымен қатар, Конференцияда Халықаралық ауыз су және санитария онжылдығын өткізу туралы шешім қабылданады, және су мәселелері ынтымақтастықтың жеке бағыты және әлемдік су ресурстарының нақты жағдайын пәндік зерттеу және оларды бағалау саласы ретінде анықталды. Кейіннен бұл шешімді БҰҰ Бас Ассамблеясы жүзеге асырды, ол 1980-1990 жж. Ауыз сумен жабдықтау және санитария халықаралық онжылдығы деп жарияланды [2]. Осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты дамытудың маңызды кезеңі 1992 жылы қаңтарда Дублинде өткен Су ресурстары және қоршаған орта жөніндегі халықаралық конференция болды. Бұл ең сәтті бейінді форумдардың бірі болып саналады. Осы конференцияда әйгілі Дублин қағидалары қабылданды, олар халықаралық ұйымдар мен құрылымдардың кейінгі жұмысына негіз болды.

Бұл қағидалар 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткен БҰҰ-ның Қоршаған орта және даму бойынша конференциясында одан әрі дамыды. Осы конференцияда және 1992 жылы Рио-де-Жанейродағы Жер Саммитінде ғаламдық тұщы су ресурстарын талқылау, үйлестіру және пайдалану бойынша ірі халықаралық платформа ретінде әрекет ететін дүниежүзілік су кеңесін құру идеясы алғаш рет айтылады [3; 51].

1996 жылы Дүниежүзілік су кеңесі заңды түрде тіркеліп, Ақпараттық жұмыстармен қатар, оның басты жетістігі үш жылда бір рет өткізілетін және су проблемалары бойынша жаһандық ынтымақтастыққа өзіндік саты болып табылатын Дүниежүзілік су форумдары болды. Бұл форумдар әлемдік қауымдастықтың хабардарлығын арттыру, саяси

міндеттемелер қалыптастыру және тиімді сақтау, қорғау, игеру, жоспарлау, басқару және суды экологиялық тұрақты негізде пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында су саласындағы өзекті мәселелерді барлық деңгейінде (жоғары деңгейді қоса алғанда) шешу бойынша әрекеттерге бастамашылық ету үшін беделді платформа болды.

Су форумдарын өткізу басталуымен халықаралық қауымдастық заманауи су проблемасының ғаламдық сипатын ресми түрде растады. Бір жарым онжылдық ішінде сегіз дүниежүзілік су форумы өткізілді, олардың нәтижелері әсерлі болды [1].

БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік кеңесі әлемдік және аймақтық деңгейдегі су ресурстарының мәселелерімен де айналысады. БҰҰ Бас Ассамблеясымен Экономикалық және әлеуметтік кеңесі шегінде Энергетика және табиғи ресурстар комитеті БҰҰ-ның табиғи ресурстарды, оның ішінде су ресурстарын игеру бойынша қызметін үйлестіреді, су ресурстарын пайдалану мәселелері бойынша сессиялар өткізеді, қатысушы елдердің жалпы даму жоспарлары шегінде су ресурстарын жоспарлау, игеру және ұтымды пайдалану ісінде талдау жүргізеді және консультациялық қызметтер көрсетеді, осы салада ақпарат және тәжірибе алмасуды ұйымдастырады және т.б.

Халықаралық су ағындарын қорғау мен пайдалануда БҰҰ-ның Еуропалық экономикалық комиссиясы маңызды рөл атқарады. БҰҰ ЕЭК шегінде қоршаған ортаны қорғау және трансшекаралық өзендерді пайдалану саласында бірқатар маңызды құжаттар әзірленді және қабылданды: Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенция, Хельсинки, 1992 ж., 1991 ж. Трансшекаралық контексттегі қоршаған ортаға әсерді бағалау туралы конвенция (Espoo), Ақпаратқа қол жеткізу, шешімдер қабылдау процесіне қоғамның қатысуы және қоршаған ортаға қатысты мәселелер бойынша сот әділдігіне қол жетімділік туралы Орхус конвенциясы, 1998 ж.

Халықаралық су ағындарын пайдаланудағы мемлекеттер ынтымақтастықтығындағы маңызды рөл интеграциялық құрылым Еуропалық Одаққа да (ЕО) жүктелген. ЕО су ресурстарына және қоршаған ортаны қорғауға байланысты көптеген директивалар шығарды. Олардың ішіндегі ең белгілісі: 2000 жылы Одақтың Су саясаты саласындағы рамолық әрекеттерін белгілейтін Директива қабылданды (ЕО су директивасы), ол өзен бассейні деңгейінде суды кешенді пайдалану қағидасын енгізу негізінде ЕО-та су саясатын жалпы үйлестіруді қамтамасыз етуге бағытталған. Су директивасында халықаралық келісімдерді, ұлттық заңнаманы және жалпы су саясатын әзірлеу кезінде, тіпті Еуропалық Одаққа мүше емес мемлекеттермен де сәтті қолданыла алатын бірқатар ережелер мен тәсілдер бар [2].

Халықаралық үкіметтік емес ұйымдар осы саладағы өз қызметін келесі бағыттар бойынша жүзеге асырады: ақпараттық, консультативтік, құқық шығарушылық, бақылау. Су мәселелерімен айналысатын маңызды үкіметтік емес ұйымға Жаһандық су серіктестігі жатады. Бұл құрылым өз қызметінде су ресурстары саласындағы Дублин қағидаларын басшылыққа алады.

Алайда, су мәселесімен айналысатын ірі Халықаралық үкіметтік емес ұйымға 1948 жылы Францияда құрылған Табиғат пен табиғи ресурстарды қорғаудың халықаралық одағы болып қала береді. Сонымен қатар, бірнеше мамандандырылған ғылыми ұйымдарды да атап өту қажет, мысалы Халықаралық су ресурстарын басқару институты (International Water Management Institute) ауыл шаруашылығында су ресурстарын пайдалану және дамушы елдерде су шаруашылығын басқару мәселелерімен айналысатын ғылыми-зерттеу ұйымы болып табылады.

Халықаралық су бойынша ассоциация мақсаты тұщы су бассейндерінің жағдайын жақсарту болып табылады. Ол сумен жабдықтау, ағынды сулар, су сапасын басқару, басқарудың жаңа технологияларын әзірлеу және енгізу, экологиялық мониторинг бойынша материалдарды жариялау мәселелерімен айналысады. Ол Азия-Тынық мұхиты аймағында, Таяу Шығыста және Оңтүстік-Шығыс Еуропада трансшекаралық су ресурстары мәселелері бойынша халықаралық және аймақтық конференциялар өткізеді.

Тағы бір үкіметтік емес ұйым – Еуропалық су бойынша ассоциация 1981 жылы су ортасын басқару және жақсарту және су ресурстарын пайдаланудың барлық мәселелерімен

айналысатын тәуелсіз үкіметтік емес және коммерциялық емес ұйым ретінде құрылды. Ассоциацияның мақсаты ретінде конференциялар, кездесулер және жұмыс топтарын ұйымдастыру арқылы су ресурстарын басқару мәселелеріне қатысты соңғы техникалық және басқарушылық әзірлемелер туралы ақпарат беру болып табылады.

Осылайша, су мәселесін шешуге үкіметтік емес ұйымдар және әртүрлі бейіндегі басқа да мемлекеттік емес субъектілер белсенді қатысады. Соған қарамастан, үкіметтік емес сектор жаһандық су дағдарысына қарсы күресте рөлі артып келе жатқанына қарамастан, әлемдік саясаттың су ресурстары мәселесіндегі мамандандырылған ең тиімді субъектілері халықаралық үкіметтік ұйымдар болып қала береді, олардың арасында БҰҰ ерекше орын алады.

2000 жылы БҰҰ өткізген Мыңжылдық Саммитінде «Мыңжылдықтың даму мақсаттары» қарары қабылданды, онда су ресурстары туралы мәселелер де көрініс тапты. Атап айтқанда, «2015 жылға қарай таза ауыз суға және қарапайым санитарияға тұрақты қол жетімділігі жоқ адамдардың санын екі есеге азайту» қажет екендігі айтылды [4].

2003 жылдың желтоқсанында су тұрақты даму үшін, оның ішінде табиғи ортаны сақтау және кедейлік пен аштық көлемін азайту үшін өте маңызды екенін, сусыз халықтың денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз ету мүмкін емес екенін мойындай отырып, БҰҰ Бас Ассамблеясы 2005-2015 жж. «Су өмір үшін» Халықаралық іс-қимылдар онжылдығы деп жариялады [5].

2015 жылы Мыңжылдық декларациясының әрекет ету мерзімі аяқталды. Бұл іс-шара сәтті өтті және маңызды нәтижелерге қол жеткізуге алып келді деп танылды. Енді әлемдік қауымдастық алдында адамзаттың тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жаңа мақсаттар қойылды. Жаңа мақсаттар қоюға арналған құжаттардың бірі БҰҰ Бас Ассамблеясының 2015 жылғы 25 қыркүйектегі «Әлемді өзгерту: 2030 ж. дейінгі кезеңде тұрақты даму саласындағы күн тәртібі» 70/1 Қарары болды. Қарарда тұрақты дамудың 17 мақсаты қамтылған, оған қол жеткізуде су ресурстары маңызды рөл атқарады [6].

БҰҰ Бас Ассамблеясының келесі қадамы 2016 жылдың 21 желтоқсанында 2018-2028 жылдар кезеңін «Су тұрақты даму үшін» Халықаралық әрекеттер онжылдығы деп жариялау туралы Қарарын қабылдауы болды. Жаңа онжылдықта әлемдік қауымдастық алдында Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу бойынша келесідей міндеттер қойылды: су ресурстарын кешенді басқаруға және тиімді пайдалануға ықпал ету, бағдарламаларды, жобаларды іске асыру және ілгерілету, сондай-ақ су ресурстарымен байланысты халықаралық деңгейде келісілген мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін барлық деңгейлердегі ынтымақтастық пен серіктестікті кеңейту. Сонымен қатар, қарарда су ресурстары, азық-түлік, энергетика және қоршаған ортаның өзара байланысын ескере отырып, барлық деңгейлерде суды тиімді пайдаланудың маңыздылығы атап көрсетілген. Бұл қарым-қатынас теңдестірілген болуы керектігі және компоненттердің ешқайсысы басқаларына қарағанда басым болмауы керектігі белгіленді [7].

2004 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының су ресурстарымен айналысатын түрлі мекемелері мен бағдарламаларының әрекеттерінің үйлесімділігі мен үйлестірілуін қамтамасыз ету мақсатында арнайы құрылым – «БҰҰ – су ресурстары» Механизмі құрылды, оның жұмысы ротация принципіне сәйкес басқарылады. Механизмнің мүшелері, атап айтқанда, БҰҰ-ның кейбір мамандандырылған мекемелері, БҰҰ-ның бірнеше бағдарламалары (ЮНЕП, БҰҰДБ және т.б.), сәйкес аймақтар үшін әрекет ету жоспарларын құрайтын БҰҰ-ның барлық бес аймақтық комиссиясының хатшылығы, бірқатар конвенциялардың хатшылықтары (биологиялық әртүрлілік туралы, климаттың өзгеруі туралы және т.б.), сондай-ақ БҰҰ жүйесіне кіретін жекелеген ұйымдар, органдар мен құрылымдар кіреді.

ЮНЕСКО-ның (UNESCO Water Family) трансшекаралық су объектілерін пайдалану мен қорғаудағы халықаралық ынтымақтастықты дамытуға және тереңдетуге қосқан үлесі ерекше назар аудартады. Осы ұйымның қамқорлығымен Аймақтық су ресурстары бойынша орталықтар құрылды және жұмыс істеуде. Суды пайдалану мәселелері бойынша институт (су

ресурстары саласындағы магистрлерді дайындау), Су ресурстарын бағалау бағдарламасы және Халықаралық гидрологиялық бағдарлама жүзеге асырылады, бұл толығымен су ресурстарын зерттеуге, оларды басқаруға және осы саладағы әлеуетті құруға және арттыруға арналған БҰҰ жүйесіндегі жалғыз үкіметаралық бағдарлама болып табылады.

Сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы су қауіпсіздігін нығайту жөніндегі БҰҰ бастамалары шегіндегі ЮНЕСКО-ның ерекше рөлін атап өту қажет. 2001 жылы ЮНЕСКО мен Халықаралық Жасыл Крест (Green Cross International) бірлескен «Ықтимал қақтығыстан әлеуетті ынтымақтастыққа дейін: Су бейбітшілік үшін» бағдарламасын бастады. Ол Дүниежүзілік Су ресурстарын бағалау бағдарламасының бөлігі болып табылады. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты, Жасыл Крест сияқты, адамзатқа трансшекаралық су ресурстарының салдарынан қақтығыстар туындаған кезде бейбітшілік пен ынтымақтастық идеясының маңыздылығын жеткізу болды [8].

Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасының 2011 жылға арналған адам дамуы туралы «Тұрақты даму және мүмкіндіктердің теңдігі: баршаға жақсы болашақ баяндамасында», таза және қауіпсіз орта – артықшылық емес, құқық болып табылатындығына баса назар аударады. Сәйкесінше, экологиялық құқықтарды, оның ішінде таза суға қол жеткізу құқығын ұлттық заңнамаларға енгізу өте маңызды болып саналады. Баяндама авторларының пікірінше, салауатты қоршаған ортаға конституциялық тұрғыдан тең құқықты тану теңдікті қамтамасыз етуге ықпал етеді және «бұл құқықты құқықтық құрылымға енгізу үкіметтің басымдықтарына және ресурстарды бөлуге әсер етуі мүмкін» [9].

Жоғарыда аталған субъектілердің әрқайсысы халықаралық су ресурстары құқығының қалыптасуы мен қарқынды дамуына ықпал етті. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, олар, өкінішке орай, әрдайым бүгінгі күннің шындығымен үнемі қатар жүріп отырмайды: су дағдарысы осы уақытқа дейін күшейе түсуде. Ғаламдық су дағдарысы жағдайында осы саладағы халықаралық ынтымақтастықтың қазіргі кезде қалыптасқан ұйымдастырушылық механизмі айтарлықтай реформалауды қажет етеді. Атап айтқанда, тиісті үйлестіруге қол жеткізу және қайталануды болдырмау үшін, қолданыстағы құрылымдардың мазмұндық құзыреті неғұрлым нақты бөлінуі керек. Бұл олардың салыстырмалы артықшылықтары негізінде БҰҰ жүйесінің әртүрлі бөліктері арасында тиімді еңбек бөлінісін қамтамасыз етеді. Кез-келген жаңа ұйымдастырушылық механизмдер қолда бар ресурстарды барынша ескере отырып, тиісті іс-шараларды белсендендіруге ықпал етуі маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Черняховский Э. Водная дипломатия: водные ресурсы мира – основа для выживания и устойчивого развития в 21 веке // Дипломатическая служба. 2009. – №2.)
2. БҰҰ БА 10 қараша 1980 ж. 35/18 Қарары «Провозглашение Международного десятилетия снабжения питьевой водой и санитарии» [Электронды ресурс]. – URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/35/18> (ж.к.: 15.02.2021)
3. Куденева Ю.С. Формирование международной стратегии в области водных ресурсов: современный этап и ближайшие перспективы // Юридический мир. – 2011. – №12. – Б.50-55
4. Кожакматова Н. Дефицит водных ресурсов – угроза устойчивому развитию // Обозреватель–Observer, 2009. – №4
5. БҰҰ БА 23 желтоқсан 2003 ж. 58/217 Қарары «Международное десятилетие действий «Вода для жизни», 2005–2015 годы» [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.un.org/en/sections/documents/general-assembly-resolutions/index.html> (ж.к.: 15.02.2021)
6. БҰҰ БА 25 қыркүйек 2015 ж. 70/1 Қарары «Преобразование нашего мира: повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» [Электронды ресурс]. – URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/a/res/70/> (ж.к.: 15.02.2021)
7. БҰҰ БА 21.12.2016 ж. № 71/222 Қарары «Международное десятилетие действий „Вода для устойчивого развития“ 2018–2028 годы от 21.12.2016 г.» [Электронды ресурс]. – URL: <https://wsdconf2018.org/wp-content/uploads/2017/05/N1646003-rezalyutsiya.pdf> (ж.к.: 15.02.2021)
8. UNESCO-IHP//Groundwater Portal//From Potential Conflict to Co-operation Potential (PCCP) // [Электронды ресурс]. – URL: <https://groundwaterportal.net/project/pccp> (ж.к.: 15.02.2021)
9. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех: Резюме доклада о человеческом развитии Программы развития Организации Объединенных Наций // Организация Объединенных

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ІШКІ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

МАЙШЕКИНА Э.С.

PhD докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей

АМЕРХАНОВА И.К.

PhD докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Семей

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы ішкі көші-қон процестері қарастырылып, көші-қонның қоғамдық өмір процестеріне әсер етуінің негізгі аспектілері анықталған, көші-қон саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері көрсетілген. Сондай-ақ, мақалада көші-қонды құқықтық реттеудің негізгі аспектілері және ішкі көші-қонның өзекті мәселелері қарастырылады, бұл негізінен қолайсыз аймақтардан экономикалық жағдайы анағұрлым қолайлы аймақтарға қарқынды депортациялаумен сипатталады. Мақалада Қазақстандағы ішкі көші-қон проблемалары қарастырылған.

Аннотация. В данной статье рассмотрены внутренние миграционные процессы в Республике Казахстан, определены основные аспекты влияния миграции на процессы общественной жизни, обозначены принципы политики государства в области миграции. Так же в статье рассмотрены основные аспекты нормативно-правового регулирования миграции, и актуальные проблемы внутренней миграции, которая характеризуется в основном интенсивным депортациям из неблагоприятных регионов в районы с более благоприятной экономической ситуацией. В статье рассмотрены проблемы внутренней миграции в Казахстане.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында өз талаптары бойынша демократиялық өлшемдер мен шарттарға жауап беретін заңдар мен нормалар қолданылуда. Бірақ уақыт пен қоғам бір орында тұрмайды, жиырма тоғыз жыл бұрын біздің еліміз коммунистік заңдар бойынша тоталитаризм режимінде өмір сүрген. Кеңес дәуірінің кезеңі біздің дамуымызға, мәдени және экономикалық жетістіктерге, интернационализм болды деп айтуға болмайды, бірақ, өкінішке орай, адам құқықтары саласындағы жағдай басқа дамыған елдерге қарағанда нашар болды. Адам мен қоғамның құқықтары дұрыс қорғалмайтын мемлекет ұзақ уақыт өмір сүре алмайды деген қорытынды бар. Бұл Кеңес Одағының құлдырауының және жаңа тәуелсіз демократиялық мемлекеттердің құрылуының негізгі себептерінің бірі болды.

Заңдар қоғамдық процестерді, қоғамдағы қатынастардың әр қырын реттейді. Адам құқықтарының бұзылуына, құқықтық нигилизмге және құқықтық надандыққа жол берілмейді. Адам құқықтарының сақталуын, заңның үстемдігін, заңның құлдырауын бақыламайтын мемлекет тұрақсыздықтың, қоғамдағы тәртіпсіздіктің, анархиялық жағдайға тап болады.

Заң адам құқықтарын қорғап қана қоймай, қоғамдағы барлық процестерді реттейді, сонымен бірге адам құқықтарын шектейді, адамға, қоғамға, елге қауіп төндіруі мүмкін әрекеттерге тыйым салады.

Ішкі көші-қонның негізі - жұмыс іздеу, алға ұмтылу және өмір салтын өзгерту. Ішкі көші-қон әсіресе кең территориялы және әртүрлі климаттық-экономикалық жағдайлары бар елдерде жиі кездеседі. Үлкен аумағы бар штаттарда маусымдық еңбек көші-қоны маңызды орынды алады: - маусымдық және ауылшаруашылық жұмыстарын орындау үшін ауылға жұмыс күшінің уақытша жылжуы, ауылдық жерлерден қалаға уақытша маусымдық қозғалысы. Өкінішке орай, ресми деректерге сәйкес ішкі көші-қонның жылдық көрсеткіштері шамамен 300 мың адамды құрайды, ал сыртқы көші-қон - 1 миллион адамға дейінгіні құрайды. Бірақ бұл көрсеткіш қазіргі пандемия кезінде сиреген. БҰҰ-ның бағалауы бойынша Қазақстан көші-қонның салыстырмалы көлемі бойынша әлемде алдыңғы қатарда тұр. Жаппай көші-қон білікті жұмысшылардың елеулі шығындарымен қатар жүреді және ел үшін ауыр зардаптарға алып келеді. Кәсіптердің тепе-теңдігі, қоғамның әлеуметтік құрылымы бұзылып, диаспоралар саны айтарлықтай қысқарды. Орталық Азиядағы көші-қон

процестері бір-біріне ұқсас келеді, урбанизация ауылдан (ауылдан) қалаға, жақсы жұмыс іздеп жүрген адамдарға қосылу арқылы магнитті тудырады. Сондықтанда ішкі көші-қон мемлекет тарапынан реттелуі қажет [1].

Қазақстанда қазіргі уақытта ішкі мигранттарды тіркеу Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі органдары жүргізетін тіркеу деректері негізінде жүзеге асырылады [2].

Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнамалық базаны талдау біздің елімізде бірыңғай, ғылыми негізделген, теңдестірілген және дәйекті мемлекеттік көші-қон бағыты жоқ екенін атап өтуге толық негіз береді. Көші-қон ағындарын бақылау және реттеу, өздігінен дамып келе жатқан көші-қон процестерінің қолайсыз салдарын жою, мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын кедергісіз жүзеге асыру үшін жақсы жағдайлар жасау қажет. Көші-қон бағыты тек мемлекетпен ғана емес, қоғамдық ұйымдар да ішкі мигранттардың мәселелерін шешуде белсенді болуы керек.

Соңғы жылдары ғаламдық көші-қон процестері айтарлықтай ауқымға ие болды. Қазақстан Республикасы басқа елдермен қатарда. Біздің еліміздің көші-қон бағыты мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға бағытталған. Көші-қон процестері адамзат тарихының барлық кезеңдеріндегі тұрақты құбылыс. Халықтың көші-қоны Қазақстан өмірінде орасан және маңызды рөл атқарады, әрине, біздің еліміздегі көші-қонның өзіне тән ерекшеліктері бар. Кез-келген көші-қон қайшылықты әсерге ие болады және бастан өткерген кезеңнің күрделілігін көрсетеді. Мигрант өзінің өмір салтын түбегейлі өзгертуі керек.

Халықтың қоныс аударатын ұтқырлығы өндіргіш күштердің дамуын жеделдетуге ықпал етеді, азаматтардың қоғамдық істерді шешуге белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Жұмыссыздық экономикалық дағдарыс пен халықтың көші-қон процесінің өткір мәселелерінің біріне айналды. Қазіргі уақытта Қазақстанда жұмыссыздар саны өте көп. Социологиялық зерттеулер көрсеткендей, 25 жасқа дейінгі қазақстандық жастардың шамамен 30% -ы олардың еңбек және тұрмыстық жағдайларына қанағаттанбайды. Қазақстанда көші-қон саясатындағы кешенді реформалар арқылы жұмыссыздықты жоюға болады.

Халықтың шамамен 40%-ы оңтүстік астананы есептемегенде Қазақстанның оңтүстік аймақтарында тұрады. Сонымен бірге, бұл үлестің Қазақстанның ЖІӨ-ге қосқан үлесі 17% -дан аспайды, ал солтүстік өңірлерде халықтың 29% -ы жалпы өңірлік өнімнің 25% -ын қажет етеді. Қазақстандағы бұл демографиялық теңгерімсіздік күшейе түседі. Егер ешқандай шара қолданылмаса, оңтүстік облыстардың халқы өседі. Сонымен қатар еңбек өнімділігінің теңгерімсіздіктері де бар. Халықтың тығыздығы жоғары Қазақстанның оңтүстік облыстарында өнімділік төмен, ал солтүстік облыстарда өнімділік жоғары. Пандемиялық кезең басталғанға дейін жаңа жұмысшылардың келуінің бәсеңдеуі байқалды. Бұл өткен ғасырдың 90-жылдарындағы демографиялық дағдарыстың нәтижелері мен салдары және соған байланысты еңбек нарығында ұсыныстың тоқтауы. Көші-қон саясатының дәйектілігін қамтамасыз ете отырып, ішкі және сыртқы көші-қонды реттеу қажет, аймақтардың демографиялық және экономикалық тепе-теңдігін жақсарту, білікті мамандардың ашық нарығын қалыптастыру қажет [3].

Қазақстандағы көші-қон процестері жүйелі емес. Көші-қон - бұл табиғи құбылыс және ол тек еліміздің экономикалық жағдайымен байланысты емес. Жаңа коммуникациялық технологиялардың, байланыс құралдарының дамуы, шекаралардың ашылуы көбінесе халықтың жаһандық қозғалысының негізі болып табылады. Қазақстандағы көші-қон процестері халықтың шетелде де, ел ішінде де қозғалысын ынталандыратын көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады. Соңғы жылдары ішкі көші-қон процестері көбейді. Аймақтардағы халықтың ұтқырлығы аймақтарға қарағанда жоғары. Екі ірі қала - Нұр-Сұлтан және Алматы - ішкі көші-қон орталықтары, олар ішкі мигранттардың жалпы ағынының жартысына жуығын қажет етеді. Ішкі көші-қон сыртқы көші-қоннан едәуір асып түседі. Олар жақсы өмір, жұмыс және тұрмыстық жағдай іздеп мигранттарға айналады.

Посткеңестік кеңістікте көші-қон процестері бір-біріне өте ұқсас. Ішкі көші-қон формуласы көптеген мемлекеттер үшін таптырмас және ерекше ерекшеліктерімен ерекшеленбейді. Егер мемлекет ішкі мигранттардың мәселелерін шешпесе, онда ол қарама-қайшы және тұрақсыздандырушы азаматтар - маргиналды санатын алады. Ішкі көші-қонды реттеуге болады, қалаларда ішкі мигранттарды әлеуметтендірудің тетіктерін құру қажет. Көптеген елдерде маңызды проблемалардың бірі ішкі көші-қон болып табылады. Өсіп келе жатқан мегаполис елдегі тұрақтылықты сақтауға үлкен сынақ пен қатер тудырады [4;3].

Көші-қон процестері - адамзат дамуының барлық кезеңдеріндегі құбылыс. Көші-қон - бұл халықтың өмірлік жағдайдың жақсаруы мен өзгеруіне жаппай ден қою тәсілдерінің бірі. Әрине, Қазақстанда көші-қонның көпшілігі мәжбүрлі болды. Ішкі көші-қонның негізгі себептері:

- балаларының және туыстарының болашағы туралы жалпы алаңдаушылық;
- еліміздің экономикалық жағдайының нашарлауына байланысты алаңдаушылық;
- көбінің ақылы жұмыс іздеуі;
- өмір сүру деңгейін жақсартуға ұмтылу;
- экологиялық жағдайдың нашарлауы.

Жақында халықтың көші-қонында оң белгілер пайда болды: ауылдан-қалаға көшіп-қону бағытын қалпына келтіру, экономикалық фактілердің әсерін күшейтті. Мүмкін бұл тұрақтандыру өте ерекше шығар, бірақ көші-қон процестері әлі де бақылануда. Сәтсіз экономикалық реформалар Қазақстанды мәжбүрлі көші-қон ағымынан шығудың жолын іздейтін кезеңдік (транзиттік) мемлекетке айналдыра алады. Теңдестірілген (жүйелік) көші-қон бағыты мен көші-қон саласындағы заңнамалық базаны жетілдіру қажет. Әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйенің өзгеруі халықтың көші-қонының жаңа түрлерінің пайда болуына әкеледі:

- стресстік (абыржу мен әлеуметтік ыңғайсыздыққа байланысты)
- коммерциялық (экономикалық қызметке байланысты)
- қысқа мерзімді (еңбек, сауда сапарлары).

Қазақстандағы көші-қон процестерін тұрақтандыру көші-қон саласындағы саяси, ұйымдастырушылық, қаржылық, экономикалық шаралар кешенін қамтуы керек. Қазақстанға бірыңғай, ғылыми негізделген, теңдестірілген және дәйекті мемлекеттік көші-қон бағыты қажет. Көші-қон процестерін мұқият, егжей-тегжейлі реттеп, көші-қонның қолайсыз салдарларын жеңіп, мигранттардың құқықтарын жүзеге асыруға жағдай жасау қажет.

Қазақстанның ішкі көші-қонына барлық облыстардың тұрғындарына қатысты. Ішкі мигранттар үшін солтүстік пен оңтүстіктегі астаналар әрқашан тартымды. Көші-қон - бұл халықтың өмірлік ахуалдың өзгеруіне жаппай ден қоюының маңызды тәсілдерінің бірі, қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістерді нақты және дәл көрсетеді.

Көші-қон процестері әртүрлі факторлармен анықталады. Қазіргі әлемде мигранттарды тауар ретінде, ал көші-қонды қауіпті емес, табиғи мәселе ретінде қарастырады. Кез-келген адам бейбітшілікте, жарқын әлемде өмір сүргісі келеді. Мигрант экономикалық жағынан жағдайын жақсартып, өмір сүру үшін көп нәрсеге төзуге дайын. Ауылдан қалаға жаппай қозғалу әлеуметтік-демографиялық көрініске қатты әсер етеді [5].

Қазіргі таңда, ішкі көші-қон көбеюде. 2019 жылдың бірінші жартыжылдығында елде жарты миллионнан астам азамат көшіп келді, оның 65% -ы сол аймаққа көшті. Көбінесе адамдар ірі қалаларға көшуді жөн көреді. Ауылдарда демографиялық жағдай нашарлап барады. Ішкі көші-қон процестерін оңтайландырып, келесі әрекеттерді орындау қажет:

- білім сапасын арттыру бағдарламаларын құру және әзірлеу
- тіркеу процедурасын жеңілдету
- ірі қалалардың қала маңындағы аймақтарын дамыту (Алматы, Нұр-Сұлтан)
- ірі қалалардағы мигранттардың бейімделу мәселелерін шешу
- жұмыспен қамту рәсімінің нормативтік-құқықтық базасына түзетулер енгізу.

Ішкі мигранттардың психологиялық бейімделу проблемаларына қатысты тұрғылықты халықтың жаңадан келгендерге қатынасынан көруге болады. Көші-қон - бұл күрделі және көп қырлы бизнес.

Көші-қон бағыты мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Ішкі көші-қон келесі процестермен сипатталады:

- ауылшаруашылық саласының құлдырауы нәтижесінде халықтың ауылдан кетуі

- экологиялық себептер

- қала құрушы кәсіпорындар мен қайта өңдеу кешендерінің тоқтап қалуына байланысты адамдардың шағын қалалардан кетуі.

Көші-қон саясатының мақсаты - көші-қон мәселелерін басқару, мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту және қоныс аударушылардың құқықтарын жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау.

Әрине, ішкі көші-қонға қатысты ағын ауылдан үлкен қалаларға кетіп жатыр. Мұнда кешегі ауыл тұрғындары ғана емес, қалалықтардың өздері де қиындықтарға тап болады. Еңбек көші-қонының арқасында адамдар өмір сүруге және өз отбасыларының әл-ауқатын сақтауға мүмкіндік алады. Ішкі көші-қон өсіп келеді - 2020 жылдың қаңтар-наурызында ол 2 222 963 адамды құрады, ал 2019 жылдың бірінші тоқсанында бұл көрсеткіш 197 951 адамды құрады. Осылайша, ел ішінде қоныс аударатын мигранттар саны 14,1% өсті. Қазіргі короновирустық кезеңде мигранттардың көрсеткіші мүлдем басқа. Өңіраралық қозғалыстар тұрғысынан халықтың көші-қонының оң сальдосы елдердің үш аймағында дамыды: Маңғыстау облысында және Нұр-Сұлтан мен Алматы қалаларында [6].

Ішкі көші-қонның басқа елдердегі процестерден айтарлықтай айырмашылығы жоқ сияқты. Алайда, оның бірнеше ерекшеліктері бар:

- ішкі көші-қон қалалар мен аймақтардың дамуына әсер етеді

- Урбанизация біріктіру орталықтарын құрастырады.

- Көші-қон (ішкі) - бұл табиғи экономикалық процесс.

Ішкі көші-қон жағдайын тоқтату мүмкін емес, ішкі миграция жағдайының инерциясы сақталады, өйткені ол экономикалық тұрғыдан негізделген. Қазақстан халқының ішкі көші-қоны - бұл ел аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы проблемалардың тұтас спектрінің өзгергіштігіне байланысты табиғи процесс. Ішкі көші-қонның себептері анық. Олар ауылшаруашылығының және ауылдық жерлердің құлдырауымен байланысты. Ішкі мигранттардың мәселелерін шешкен кезде ішкі мигранттар болашақ қалалық мәдениеттің негізі екенін түсіну керек.

Болашақта Қазақстандағы қалалардың келбетін түбегейлі өзгерте алатын және қоғамның әлеуметтік, саяси, экономикалық салаларына әсер ететін жаңа қалыптасқан қазақтілді орта. Көші-қон жағдайы қолайлы және қолайсыз факторлармен байланысты. Қазақстанда Қазақстанның ауылдық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға бағытталған нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу және қабылдау қажет, ішкі мигранттардың алдында тұрған проблемалардың өткірлігін жою үшін ішкі көші-қон себепін қолдауға бағытталған шаралар кешені қажет.

Негізгі себептердің бірі-олар тұратын елдегі экономикалық және құқықтық жағдай. Көпшілігінде отбасылық бюджеті тұрақсыз адамдар көшіп кетуге бейім, азық-түлік пен жайлы өмір іздеп, үйлерінен кетуге және басқа елге баруға да мәжбүр.

Тарихи тұрғыдан алғанда, біздің еліміз Орталық Азиядағы ең тұрақты аймақ болып табылады. Бұл көрші елдерден, атап айтқанда Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Қытайдан ауқымды иммиграцияға әкелді. Арзан жұмыс күшінің негізгі "экспорттаушысы" дәл осы елдер. Бұл біздің елде, әсіресе 2008 жылғы дағдарыс кезеңіне дейін, әсіресе құрылыс және ауылшаруашылық саласында мигранттардың ағынына әкелді. Бұл жалдамалы жұмысшылар негізінен заңсыз жұмыс істеді, мигранттардың құқықтарын бұзып қана қоймай, көші-қон және салық заңнамасының нормалары сақталмады. Бұл бюджетке табыс салығы түрінде айтарлықтай қаражат алмауына әкелді. Сонымен қатар, қоғамда еңбектің арзандауы орын алды. Қазақстандықтар еңбек мигранттары келіскен арзан жұмыс күшімен және төмен жалақымен бәсекеге түсе алмады, бұл өз азаматтарының жұмыссыздығына әкелді. Сонымен қатар, дағдарыс кезеңінде жұмыс берушілер тарапынан Еңбек және көші-қон заңнамасын сақтамау салдарынан көптеген еңбек мигранттары отанына оралу мүмкіндігіне ие бола алмады, бұл ел ішіндегі шиеленіскен қылмыстық жағдайға әкелді. БАҚ-тың хабарлауынша және Бас прокуратураның есептеріне сәйкес, 2008 жылдан бастап меншікке қарсы қылмыстар, иммигранттар жасаған жеке адамға қарсы қылмыстар, атап айтқанда тонау, денсаулыққа әртүрлі ауырлық дәрежелері, зорлау, қарақшылық шабуыл күрт өсті. Әрине, көші-қон, әсіресе еңбек көші-қоны мәселесін мемлекет реттейді, оған екінші тарауларда көрсетілген Қазақстан Республикасындағы заңдары дәлел.

Біздің ойымызша, жаңа көші-қон саясатын жүргізудің, атап айтқанда көші-қон заңнамасын қатайтудың себебі жақындап келе жатқан әлемдік дағдарыс, таяу шет елдердегі тұрақсыз жағдай, терроризм қаупі болып табылады. Заңсыз миграция – заңсыз адам саудасына, жезөкшелікке, әлеуметтік шиеленіске әкеледі.

Мысал үшін Жапонияның тәжірибесіне жүгінетін болсақ, осы ел көші-қонды реттеу саласында жоғары биіктерге жетті, бұл мемлекеттік мүдделерге жауап береді және өз азаматтарының құқықтарын қорғайды. Біздің еліміздің ерекшелігін ескере отырып, кез-келген салада басқа еліміздің тәжірибесін пайдалануымыз керек.

Жапонияның көші-қон саясатының қазіргі жағдайын түсіну үшін оны хронологиялық тәртібін қарастырып өтсек:

1. 1639-1853 - "еліміздің жабылуы" кезеңі, иммиграция жоқ.

2. 1853-1945 - "еліміздің ашылуы" кезеңі - жаппай эмиграция және отарлық иммиграция кезеңі.

3. 1945-1951 ж. - "көші-қонды қатаң бақылау" кезеңі. Эмиграция мен иммиграцияны қатаң бақылайтын заңдар қабылданады.

4. 1951-1980 - "иммиграцияны қатаң бақылау" кезеңі. Бұл жапон экономикасының гүлдену кезеңі. Дәл осы кезеңде білім беру саласында реформалар жүргізу арқылы шетелдік жұмыс күшін пайдалануға, өз жұмыс күшін, кәсіпқойларды дамытуға қатаң шектеулер болды.

5. 1980-1990 жылдар "иммиграцияны бақылаудың әлсіреуі" кезеңі. Елде жұмыс күшінің тапшылығы және соның салдарынан иммигранттарға деген қажеттілік бар. Бірақ мұнда қатаң саясат жүргізілуде. Олар тек мамандардың кіруін жеңілдетеді және біліктілігі жоқ жұмысшылардың кіруін шектейді. Бұл өз еңбек нарығын қорғау болып табылады.

6. 1990 жыл және қазіргі уақытқа дейін "жаңа көші-қон саясаты", бірақ мемлекет тарапынан қатаң бақылау жүргізілуде, сондай-ақ мамандарға ғана кіру жеңілдетілді.

Жапонияның көші-қонды бақылау саласындағы тәжірибесі және осы факторлардың барлығы еліміздің көші-қон заңнамасы саласындағы тұрақты дамуына себепші болады [7].

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерін реттеу тетігін жетілдіру, этникалық, Еңбек және ішкі көшіп-қонушыларға рұқсат құжаттарын алуға жәрдемдесу, құқықтық және өзге де сүйемелдеу бойынша тұрақты жұмыс істейді.

Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнамалық базаны талдау (құқықтық бағалау), өкінішке орай, елде әлі күнге дейін бірыңғай, теңестірілген және дәйекті көші-қон бағыты жоқ деген тұжырым жасауға толық негіз береді. Әзірге «Халықтың көші-қоны туралы» Заң тек сыртқы көші-қон мәселелерін реттейді. Қазақстан заңсыз көші-қонның қолайсыз әлеуметтік салдарларынан оқшаулануы керек.

Көші-қон процестерін тұтастай алғанда тұрақтандыру тек саяси және экономикалық реформалар, өмір сүру жағдайлары мен сапасын жақсарту және адам құқықтарын құрметтеу жағдайында мүмкін.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдарды ескере отырып, көші-қон үрдісінің төмендегідей құқықтық бағыттарын ұсынамыз:

1. Еліміздің еңбек нарығын қорғау үшін шетелдік жұмыс күшін тарту кезінде жұмыс берушіге қосымша салық енгізу қажет.

2. Азаматтарымыздың еңбегі жұмыс берушілер үшін неғұрлым қолайлы әрі тартымды болуы үшін еңбекші көшіп келушілердің ең төменгі жалақысын заңды түрде арттыру қажет.

3. Заңсыз жұмыс күші табылған жағдайда, елде заңсыз негізде болатын жұмыс беруші мен еңбекші көшіп келушіге үлкен айыппұл санкциялары бекітілсін.

4. Жұмыс берушілерге өз есебінен еңбекші көшіп келушіні мемлекеттік немесе ресми тілде оқытуды, құқықтық сауаттылық бойынша оқыту курсынан өткізуді міндеттеу.

5. Ел ішінде еңбекші көшіп келушінің жүріп-тұруына қатаң бақылауды жұмыс берушіге міндеттеу және оған енгізу, біздің елде болуға рұқсат мерзімі аяқталған жағдайда, бұл туралы еліміздің уәкілетті органдарына хабарлау міндетіне енгізу.

Нәтижесінде бұл шаралар мигранттардың құқықтарына нұқсан келтірмейді, азаматтардың, қоғамның және еліміздің мүдделерін қорғайды деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Щербакова Е.М. Международная миграция: тенденции и перспективы//«ДемоскопWeekly», №399-400, 23 ноября – 6 декабря 2009 г.
2. 2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы халықтың көші-қоны туралы Заң (қараған күні 01.02.2021 ж.)
3. www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан.
4. Билсборроу Р.Е., Хьюго Г., Обераи А.С., Х.Злотник Статистика международной миграции: рекомендации по совершенствованию систем сбора данных. пер. с англ. Федик В.В. – М.: «Академия», 1999. – С.420
5. Миграционные процессы в современных международных отношениях и проблемы региональной безопасности в ЦА <https://articlekz.com/article/7849>
6. www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан.
7. Совершенствование миграционного законодательства РК. <https://www.zakon.kz/4621474-sovershenstvovanie-migracionnogo.html>

АКАДЕМИК С.ЗИМАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕСІ

НАЙМАНБАЙ Айнұр Рахымбердіқызы

*филология ғылымдарының кандидаты, практикалық қазақ тілі кафедрасының
доценті,*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

ЖУСИПОВА Бакыт Акылбаевна

*заң ғылымдарының кандидаты, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының
доценті,*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан

Андатпа. *Мақалада академик, қоғам қайраткері С.Зиманов еңбектеріндегі адами болмыс пен рухани құндылықтар мәселесі қарастырылады. Сонымен бірге жұмыста ғалымның моральдық-адамгершілік, әдет құқығы мен билік келісім, әділдік ұстанымдары сараланып, қазақтың ойшыл ақыны Абай тұлғасы мен оның заманындағы ел басқару ісі туралы ойлары талданады.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы человеческого бытия и духовных ценностей в трудах академика, общественного деятеля С.Зиманова. Кроме того, в работе анализируются нравственные права и властные принципы, принципы справедливости, а так же личность казахского поэта-мыслителя Абая и управление страной в его эпоху.*

Жалпы өмірде тау тұлғалы адамдар көптеп кездеседі. Бұл сөздің аясын тұлғаның адамгершілік қағидаттары мен қоғамның даму барысындағы атқарған өлшеусіз еңбектері, елшілдік қасиеттері, сонымен бірге өмір жолында халқына арнаған жарқын істері толықтыра алады. Елі үшін аянбай еңбек етіп, ұрпаққа мол тағылымды ғибрат қалдырған қайраткеріміздің бірі деп бүгінгі ұрпақ атынан ҚР ҰҒА академигі, заң ғылымдарының докторы, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері С.Зимановтың есімін мақтанышпен айта аламыз.

Ғалымның өмір жолдары біз ойлағандай оңай болған жоқ. Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, сан мәрте жараланып, ерлік істерінің нәтижесімен жеңіс тұғырында елге оралды. Кейіндеу бейбіт күн орнап, Отан алдындағы парызын қалтқысыз орындаған жас ізденуші ерекше күш-жігермен шығармашылық бағытқа ден қояды. Ал ғалымның бұл ізденісі – жемісті жылдарға жалғасып, елге қызмет ету, ғылым көкжиегін дамыту игілігімен ұштаса түсті.

Заң саласындағы ғалым еңбектерінің бір бөлігін моральдық, адамгершілік бағытындағы зерттеулері құрайды. Ол зерттеулер адами құндылықтар мен байырғы әдет құқығы, би-шешендер төрелігіне арналып, бүгінгі ұрпақ игілігіне жарауда. Еркін даланың кеңдігі мен саяси жүйедегі туралық жөнінде ғалым С.Зиманов қазақтың әдет құқығын зерттей келе, мынадай пікір айтады: «Қазақ құқығы («жарғы») кең-байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпелілердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішінде руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық сияқты моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді» [1; 29].

Академик С.Зиманов әдет құқығын зерттегін ғалымдардың алғашқы қатарында. Ғалым осы тақырыптағы тың ойларын «Қазақтың әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» атты еңбегінде жалғастырады: «Ежелден бекіген, кешегі күнге шейін жүйесін, ереже негіздерін бұзбай бізге жеткен қазақ халқының әдет-ғұрып жора-жолдарын зерттеу, оған тигізген басқа елдердің мәдениет мұраларының әсерін талдау, соның ішінде шариат әсерін тқжырымды ашу сол қазақ халқының «ескі ережелерінің» құндылығы мен маңыздылығын асыра түседі» [2; 8].

Бұл еңбекте ислам дінінің Қазақстанда таралуы мен исламның қазақтың әдет-ғұрпына әсер ету кезеңдері, Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі әдет-ғұрпы, ислам және саясат мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Адамзаттың Абайы әлемдік зерттеу кеңістігінде сан қырынан қаралып, көптеген игі істерге бастау болып келеді. Академик С.Зимановтың Абай туралы толғанысы мен тұжырымдары, ойшылдың еңбектерін кәсіби, өміршең ұстанымдармен талдау шеберлігі тым бөлек. Ғалым өз зерттеуінде бұған арнайы тоқталып: «Абайды күні бүгінге шейін ұлы ақын деп қарап келдік. Бұл орынды. Орынды болса да, жеткіліксіз. Ұлы ақын өлең сөзбен бейнелеген жүрек сырын, терең ойын тек арманы етіп қалдырмаған. Сол үшін күрескен. Шешендік, билік жолы оның халықтық сана-болмысты биіктетудегі негізгі құралы саналған. Абай – тұтас тұлға. Оның би атануы, биліктері – тұтас тұлғаның күрделі болмысының бір қыры. Ол «Ұлы дала» заңын үлкен қоғамдық күш деп санады. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деп жазды.

Абайдың ақындығын билік, шешендік өнерімен ұштастыра қарау міндет. Сонда ғана ұлы адамның ұлылығы биігінен көрінбек. Абайдың өмірбаянын, тарихтағы орнын оның би болып атқарған қызметінен бөліп қарау біржақтылық екендігі айқын. Солай бола тұрса да, өкінішке орай, бүгінге шейін Абайдың биліктері ол туралы зерттеулерден сырт қалып келді. Оның себебі де бар. Қоғамды топқа емес, қарсылас тапқа бөліп, тап күресін уағыздаған Кеңестік идеологияның үстем болған кезеңінде «би» дегенді әшкерелеумен болдық. Оның көшпелі елдің өзіндік мекемесі екендігін, ғасырлар бойы ел тарихының арқауы болғанын біле тұра, оны ғылыми тұрғыдан зерттеуден бас тарттық. Енді өмір өзгерді. Қазақтың өз алдына тәуелсіз ел болуына байланысты ақтаңдақтарды жоюға мүмкіншіліктер туды. Абайдың жораға түсуі, биліктері ежелден қалған әдет-ғұрып ережелеріне сүйене отырып, заманына сай кейбір жаңалық енгізгені – зерттеуін күтіп жатқанқан Абай өмірбаянындағы ақтаңдақтар. Көп дүниеден құр қалдық», – деген пікір білдіреді Аталмыш еңбектегі бұл мақалада Абай заманындағы ел басқару, шешім мәселесі «Абай және жер дауы», «Абай және жесір дауы», «Абай және мал дауы» секілді тараушаларға бөлініп, жеке-жеке қарастырылған [3]. Сондай-ақ мақалада Абайдың сол кезеңдегі қазақтардың әдет-ғұрып заңдарын жетілдіруге қосқан үлесі мен сол кезеңдегі құқықтық көзқарастарын саралап өткен.

Еліміз егемендік алғаннан кейін ұлттық құндылықтармен бірге, мәдени, рухани тірегіміз де орнығып, дами бастады. Алайда жаһандық мағынада бүкіл әлем адамның абыройы тұрғысынан маңызды бір сынақтан өтіп жатыр. Қазір адамзат абыройының аяқ-асты болуы мен азғындық, қылмыс, зорлық-зомбылық, террорлық әрекет сияқты адам жаны түршігетін әлемдік оқиғалармен күрес жүргізілуде. Мұның өзі әлсірей бастаған тұсымызды, рухани кемелденудің ас қажет екендігін көрсетеді.

Адамның өмір сүру барысындағы қолданатын тәсілінде оның түрлі қажеттіліктері, ақыл-ойының қалыптасуы мен еркіндік жауапкершілігі, қызметін ұйымдастыруы немесе болжамы анықталады. Оның іс-әрекеті арқылы адамның

қалыптасуы мен дамуы өз үйлесімін табады. Адам – дүниені жасаушы, өзгертуші күш. Бұған ғалымдар да өлшеусіз үлес қоса алады. Осы ретте орыс жазушысы К.Г. Паустовский: «Адам ақылды, кішіпейіл, әділ, батыл да қайырымды болуға тиіс. Тек сонда ғана осынау Адам деген мәртебелі атпен аталуға құқы болады» десе, кубалық саяси қайраткер Х.Марти: «Адам бола білу – ең қиын мамандық» деген екен. Ғалым С.Зимановтың адамдық, кісілік келбеті де осы талаптарды толық ашып, педагогикалық өлшем тұрғысынан ұрпақтар тәрбиесінде үлгі болып келеді.

Көрнекті қайраткер С.Зиманов қазақтың әдет құқығының тарихи даму барысын зерттей келе, оның ішінде билер сотының қызметіне аса мән беріп, терең зерттеулер жүргізіп, аталмыш институттың маңыздылығына тоқталады. Қазақтың билер сотының теңдесі жоқ институт екендігін зерттей келе, мынадай пікір айтқан: «Бір жағынан қоғамдық құрмет пен мәртебенің шыңында тұрған кезде «билер соты» ұғымы кез келген күрмеулі істің ақиқатын табу және сот кесімінің негізі – әділдікке қол жеткізу түсінігімен тең тұратын. Ал би-қазы атағы аталмыш идеяларды қойылған шарт ретінде емес, өз мінез-құлқының табиғи қағидасы ретінде қабылдаған адамға бұйыратын. Мұндай ұғым халық санасында ғана емес, билер санасында да мығым орнаған. Сондай-ақ билерден сот әділдігін жүзеге асыру үшін даналық, шешендік, өз теңдес бәсекелестерімен тең дәрежеде сұхбаттасу, тарихтағы түрлі әдет-ғұрыптық, соттық-оқиғалық нормалардан хабардар болу, хандар енгізген заңдарды білу талап етілген» [3; 6].

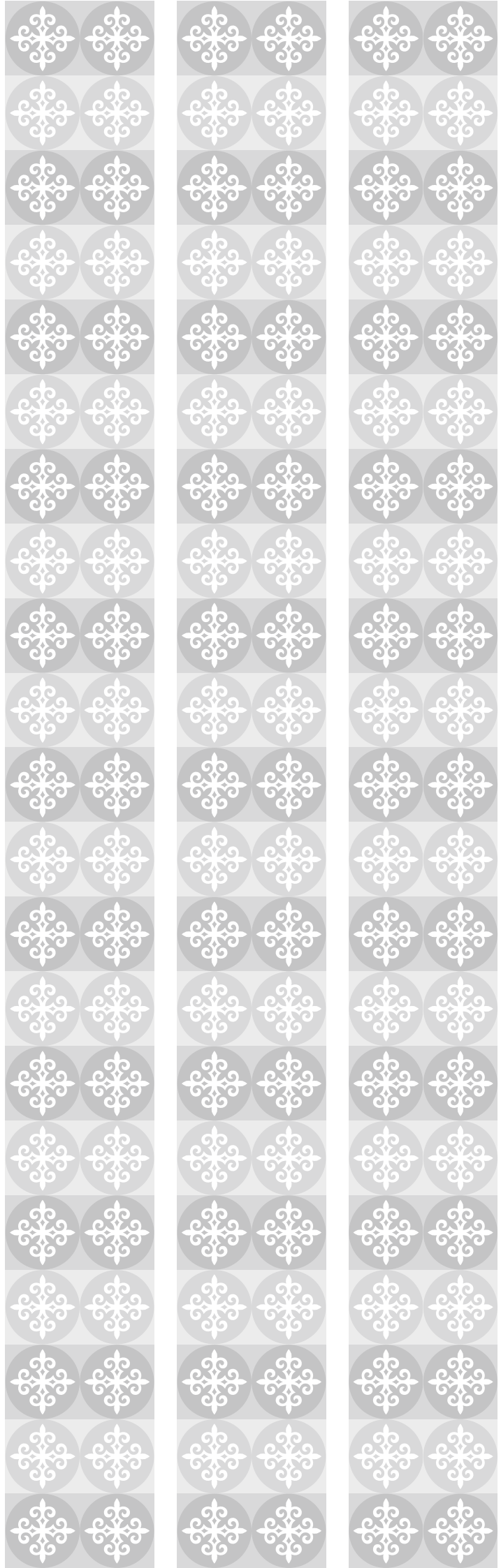
Билер соты институтына арналған түрлі еңбектерінде ғалым «қазақтың би-қазылары ешкімге тәуелді болмаған, оларды ешкім сайламаған, төрелік айтатын адамды дауласушылар өздері таңдап, оның әділ шешіміне жүгінген. Сондықтан да өз абырой-беделі үшін билер ешкімге де қиянат жасамай, шындықтың жоқшысы болған» деген пікір-пайымын үнемі айтып келген.

Академиктің мемлекеттік және қоғамдық жұмыстардағы ұшан-теңіз еңбегі «Ғылым туралы» заң жобасында айқын көрініс тапқан. Көрнекті ғалым мұнда да еліміздің ғылым көкжиегіне қатысты тың ойларымен бөлісіп, оның өзгеріс, жаңашылдығына бейім болуын, нақты ұсыныстарымен беріп отырған. Ғалымның бұл турасындағы үлес еңбегі «Білім туралы» заң жобасына өзгерістер мен толықтырулар енгізуде де атқарлығын [4].

Ойымызды қорытындылай келсек, біз талдау жасаған жұмыстар ғалым еңбегінің бір сарасы ғана. Соңында мол мұра, академиялық мектеп қалдырып, өмір жолында әділдік пен теңдік, отансүйгіштік пен ғылыми көзқарастарын ту еткен ғалым, қоғам қайраткері, елшіл тұлға С.Зимановтың адами қасиеттері мен кісілік келбетінің ұрпақ жадында мәңгілік сақталары хақ. Даналық ойда жиі айтылатын «ғалымның хаты, жақсыны аты өлмейді» деген тіркес те осы мағынада қолданса керек-ті?!..

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. 5-том. – 2005. – 544 б.
2. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. – Алматы: жеті жарғы, 1998. – 128 б.
3. Зиманов С. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра, 2008. – 216 б.
4. Зиманов С. Казахский академический университет и государственно-правовая наука. – Алматы: Дайк-Пресс. – 316 с.

3-БӨЛІМ.

КОНФЕРЕНЦИЯ ФОТОЛАРЫ

ЧАСТЬ 3.

ФОТОГРАФИИ КОНФЕРЕНЦИИ

**АКАДЕМИК С.З. ЗИМАНОВ АТЫНДАҒЫ
АУДИТОРИЯНЫҢ ТҰСАУКЕСЕРІ**
**ТОРЖЕСТВЕННОЕ ОТКРЫТИЕ АУДИТОРИИ ИМЕНИ
АКАДЕМИКА С.З. ЗИМАНОВА**

Академик С.З.Зиманов атындағы аудиторияның тұсаукесер сәтінен.
Солдан оңға қарай: Сұлтанов Қ.С., Сабикенов С.Н.

Оңнан солға қарай: Тоғжанов Е.Л., Сұлтанов Қ.С., Сәрпеков Р.Қ., Алимбеков М.Т.

Аудиторияны таныстыру. Солдан оңға қарай: Тоғжанов Е.Л., Сұлтанов Қ.С., Сабиқенов С.Н., Сыдықов Е.Б. және Глепина Ш.В.

Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ ректоры Е.Б.Сыдықов қонақтарды академик С.З.Зимановтың ғылыми мұрасына арналған кітап көрмесімен таныстыруда. Солдан оңға қарай: Тоғжанов Е.Л., Сұлтанов Қ.С., Нухұлы А., Сматлаев Б.М. және Е.Б.Сыдықов.

Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ, академик С.З.Зиманов атындағы аудитория. Солдан оңға қарай бірінші қатарда отырғандар: 1) Сұлтанов Қ.С., 2) Нұрғалиева Е.Н., 3) Сабикенов С.Н., 4) Тоғжанов Е.Л., 5) Шапақ У.Ш., 6) Сарпеков Р.Қ. Екінші қатарда солдан оңға қарай түрегеп тұрғандар: 1) қарағандылық қонақ, 2) Сейдеш Б.Б., 3) Қарабаев Ф.Ж., 4) Дауталиев Қ.Н., 5) Уразов Е.Л., 6) Абдолла С.Ж., 7) Тлепина Ш.В., 8) Нурмагамбетов А.М., 9) Дауленов М.М., 10) Сыдықов Е.Б., 11) Нухұлы А., 12) Башимов М.С., 13) Оңғарбаев Е.Ә., 14) Смаглаев Б.М., 15) Дулатбеков Н.О., 16) Қамзабекұлы Д.

КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ ЖАЛПЫ ОТЫРЫСЫ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Солдан оңға қарай: Сыдықов Е.Б. – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры,
Тоғжанов Е.Л. – ҚР Премьер-Министрінің орынбасары

Конференцияның жалпы отырысынан көрініс

Тоғжанов Е.Л. – Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары

Шапақ Ү.Ш. – Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің мүшесі

Абдолла С.Ж. – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьясы,
Қазақстан Республикасы Судьялар одағының Төрағасы

Дауленов М.М. – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым вице-министрі

Сарпеков Р.Қ. – Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының директоры

Құл-Мұхаммед М.А. – Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты.
Онлайн бейнебаяндама

Сұлтанов Қ.С. – мемлекет және қоғам қайраткері,
саясаттану ғылымдарының докторы, профессор

Сәбікенов С.Н. – ҚР ҰҒА-ның академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор

Солдан оңға қарай: Алимбеков М.Т. – Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының экс-Төрағасы, заң ғылымдарының докторы, профессор;
Нухұлы А. – Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты.

Оңнан солға қарай (қарсы бетте отырғандар):
Башимов М.С., Дулатбеков Н.О., Сабикенов С.Н.

Нұрғалиева Е.Н. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, заң ғылымдарының докторы

Тлепина Ш.В. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор

Солдан оңға қарай: Сматлаев Б.М., Сұлтанов Қ.С. және Дулатбеков Н.О.

Солдан оңға қарай: Абдрасулов Е.Б., Сабикенов С.Н.

ҰЙЫМДАСТЫРУ СӘТІНЕН ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МОМЕНТЫ

«Тойдың боладысы» әзірлік сәтінен. Солдан оңға қарай: Дауталиев Қ.Н., Карибаева А.Қ., Тлепина Ш.В., Абдрасулов Е.Б., Балғынтаев Ә.О., Сыдықов Е.Б. (Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ ректоры), Сматаев Б.М., Сембекова Б.Р., Нурмагамбетов А.М., Бекайдарқызы Ж., Сактаганова И.С.

Солдан оңға қарай: Сактаганова И.С., Нурмагамбетов А.М., Сембекова Б.Р., Онгарбаев Е.А. (Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ проректоры), Сыдықов Е.Б. (Л.Н.Гумилев ат. ЕҰУ ректоры), Муратханова М.Б., Балғынтаев А.О., Тлепина Ш.В., Абдрасулов Е.Б.

Өзірлік сәтінен. Солдан оңға қарай: Балғынтаев А.О., Сембекова Б.Р., Сыдықов Е.Б. (ректор), Абдрасулов Е.Б., Муратханова М.Б.

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті заң факультетінің ұжымы. Солдан оңға қарай: Ойнарова Ә., Елеген А., Сейдеш Б.Б., Карибаева А. (декан орынбасары), Сматлаев Б.М. (декан), Сембекова Б.Р. (кафедра меңгерушісі), Османова Д., Капсалямова С.С.

Конференция қатысушыларын күтіп алу. Солдан оңға қарай: Сматлаев Б.М., Дулатбеков Н.О. (Е.А.Бөкетов ат. Қарағанды университетінің ректоры)

Конференция қатысушыларын күтіп алу, шығарып салу. Солдан оңға қарай: Сейдеш Б.Б., Сарпеков Р.Қ. (Заңнама және құқықтық ақпарат институтының директоры)

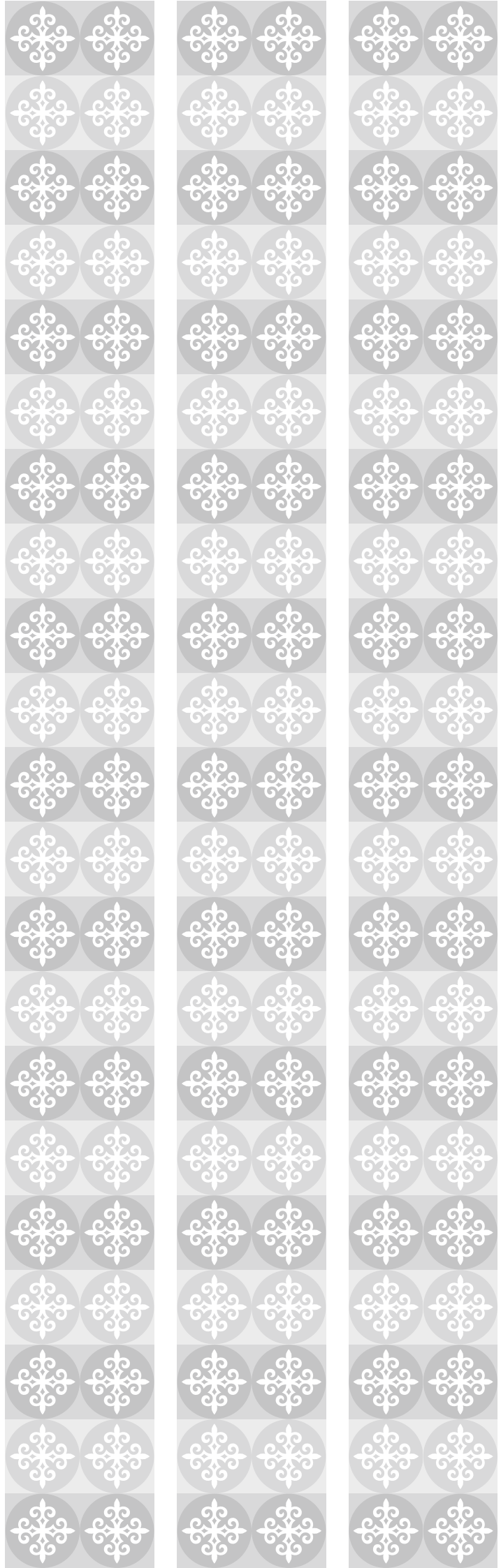

Академик С.З.Зиманов ат. аудиторияны ашуға дайындау:
Тлепина Ш.В., Балгынтаев А.О.

Академик С.З.Зиманов ат. аудитория.
Солдан оңға қарай: Сейдеш Б.Б., Қарабаев Ф.Ж., Қаражан Б.С.

4-БӨЛІМ.

**РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ҰСЫНЫМДАРЫ**

ЧАСТЬ 4.

**РЕКОМЕНДАЦИИ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-
ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**ҚР ҰҒА академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор,
еңбегі сіңген ғылым қайраткері С.З. Зимановтың 100 жылдығына арналған
«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚАЙРАТКЕР»
атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның**

ҰСЫНЫМДАРЫ

Нұр-Сұлтан қаласы

2021 жылғы 19 ақпан

Конференция қатысушылары,
мемлекеттік органдар, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен жоғары оқу орындарының атынан қатысқан өкілдер мен ғалымдардың сөйлеген сөздерін тыңдап,
конференцияда талқыланған академик Салық Зимановтың ғылыми шығармашылығы мен оның мемлекеттік және қоғамдық қызметтерін зерттеудің өзектілігін негізге ала отырып,
академик С.З.Зимановтың ғылыми мектебін мемлекеттік деңгейде қолдау мен насихаттаудың маңыздылығын көрсете отырып

ҰСЫНАДЫ:

1. Қазақстанның заң ғылымын қалыптастырудағы академик Салық Зиманов қосқан тарихи еңбекті әділ бағалау мақсатында және отандық құқықтық жүйенің фундаменталды негіздерін жаңғырту мен оны орнықты дамыту үшін С.З.Зимановтың есімін бере отырып Мемлекет және құқық институтын жаңа сапада Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті жанынан қайта құру туралы ұсынысты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне енгізуді;

2. Қазақстандағы жоғары заң білімі мен құқықтану ғылымының қалыптасуындағы және дамуындағы академик С.З.Зимановтың қосқан қомақты үлесін бірауыздан мойындай отырып Қазақстан Республикасының ғылым саласындағы сыйлықтарының қатарына гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар бағытындағы үздік ғылыми зерттеуі үшін С.З.Зиманов атындағы бір сыйлық беруді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне ұсыныс ретінде енгізуді;

3. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 30 жыл толуына орай 25 қазан 2021 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Академик Салық Зиманов және Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияны ұйымдастыруды және өткізуді;

4. Салық Зиманов атындағы кабинет жұмысын, оның жанынан «Зимановтану» ғылыми үйірмесін құру арқылы жандандыру және мұны Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасы базасында үйлестіруді;

5. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультеті базасында заң ғылымының дамуына арналған «Зиманов оқуларын» жүйелі түрде өткізіп тұруды (кемінде 5 жылда бір рет) және мұны университет іске асыратын шаралардың Жоспарына міндетті түрде енгізе отырып Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Ғылыми Кеңесінде бекітуді;

6. «Салық Зиманов: ғалым, азамат, қоғамдық және мемлекеттік қайраткер» атты кітапты әзірлеу, шығару және оны таныстыру рәсімін қамтамасыз етуді;

7. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің студенттері мен магистранттары арасында «Академик Салық Зиманов және Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің қалыптасуы» тақырыбына кемінде 2 жылда бір рет ғылыми конкурс өткізіп тұруды;

8. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің заң факультетінде оқитын оқу үлгерімі озат студенттерге С.З.Зиманов атындағы атаулы шәкіртақы тағайындауды;

9. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің әлеуметтік және гуманитарлық бағыттағы факультеттерінде «Салық Зиманов тұлғасы және шығармашылық жолы» тақырыбына студенттер арасында кураторлық сағат жұмыстарын жүргізуді;

10. Академик С.З.Зимановтың ғылыми мұрасымен өскелең ұрпақты жақынырақ таныстыру мақсатында жыл бойына «Отырар кітапханасында» ғалым шығармашылығын насихаттауды және кітап көрмелерін ұйымдастыруды.

**Рекомендации республиканской научно-практической конференции, посвященной 100-летию академика НАН РК, доктора юридических наук, профессора, заслуженного деятеля науки С.З. Зиманова на тему:
«САЛЫК ЗИМАНОВ: УЧЕНЫЙ, ГРАЖДАНИН, ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ»**

г. Нур-Султан

19 февраля 2021 года

Участники конференции, заслушав выступления представителей государственных органов, научных организаций, а также ученых, представляющих высшие учебные заведения, научные и научно-исследовательские институты,

принимая во внимание актуальность обсужденных на конференции вопросов творческого наследия, а также научной, общественной и государственной деятельности академика С.З. Зиманова,

подчеркивая важность поддержки и пропаганды на государственном уровне научной школы академика С.З. Зиманова,

РЕКОМЕНДУЮТ:

1. Учитывая неопределимый вклад академика С.З.Зиманова в становление и развитие юридической науки Казахстана, а также необходимость воссоздания и развития фундаментальных основ отечественной правовой системы ходатайствовать перед Министерством образования и науки Республики Казахстан о возрождении в новом качестве Института государства и права, с передачей его в ведение Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан с одновременным присвоением ему имени академика С.З.Зиманова.

2. Признавая весомый вклад академика С.З. Зиманова в становление и развитие юридического образования и науки в стране, ходатайствовать перед Министерством образования и науки Республики Казахстан об учреждении одной ежегодной премии в области науки имени С.З.Зиманова за лучшее научное исследование в области гуманитарных и социальных наук;

3. Организовать и провести в ЕНУ имени Л.Н. Гумилева 25 октября 2021 года международную научно-практическую конференцию «Академик С.З.Зиманов и становление Казахстана как суверенного государства», посвященную 30-летию независимости Республики Казахстан;

4. Модернизировать кабинет академика С.З.Зиманова с созданием при нем научного кружка «Зимановедение», который будет функционировать на базе кафедры теории и истории государства и права, конституционного права ЕНУ им. Л.Н. Гумилева;

5. Утвердить на Ученом Совете ЕНУ имени Л.Н. Гумилева проведение регулярных (не менее одного раза каждые 5 лет) «Зимановских чтений» на базе юридического факультета, посвященных развитию юридической науки и с обязательным включением данного мероприятия в План проводимых мероприятий университета.

6. Обеспечить издание и презентацию книги «Салык Зиманов: ученый, гражданин, общественный и государственный деятель».

7. Проводить регулярно, не менее одного раза в 2 года, конкурс научных работ студентов и магистрантов на тему «Академик С.З.Зиманов и становление независимости Республики Казахстан»;

8. Учредить именную стипендию имени С.З.Зиманова для отличников учебы юридического факультета ЕНУ имени Л.Н.Гумилева;

9. Организовать проведение кураторских часов среди студентов на тему «Личность и творческий путь С.З.Зиманова» на факультетах гуманитарно-социального направления ЕНУ имени Л.Н. Гумилева;

10. В целях приобщения подрастающей молодежи к творческому наследию академика С.З. Зиманова организовать в «Отырар кітапханасы» ЕНУ имени Л.Н.Гумилева выставку книг и произведений С.З.Зиманова в течение юбилейного года.

**«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: ҒАЛЫМ, АЗАМАТ, МЕМЛЕКЕТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ»**

Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары
Нұр-Сұлтан, 19 ақпан 2021 ж.

**«САЛЫҚ ЗИМАНОВ: УЧЕНЫЙ, ГРАЖДАНИН, ОБЩЕСТВЕННЫЙ И
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ»**

Материалы республиканской научно-практической конференции
Нур-Султан, 19 февраля 2021 г.

Қаріп түрі «Times New Roman»

Тапсырыс 15488

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті типографиясы
010008, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к., 13/1.